

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

A. BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

XEYİRBƏY QASIMOV

ORTA ƏSRLƏRDƏ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

“ASPOLİQRAF”
BAKİ - 2008

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktoru: **Oqtay Əfəndiyev**

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Yaqub Mahmudov**

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Şahin Fərzəliyev

tarix elmləri doktoru, professor

Tofiq Nəcəfli

tarix elmləri namizədi

Xeyirbəy Qasımov

Q 23 Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, “Aspoliqraf”, 2008, 448 s.

Əsərdə orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülünün başlıca mərhələləri və əsas cəhətləri müəyyənləşdirilir, milli mədəniyyət tarixinin mühüm və aktual problemləri araşdırılır. Orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyət faktları dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, dini-ideoloji prosesləri kontekstində tədqiq olunur.

Q 0503010000 2008
053

© “Aspoliqraf”, 2008

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

GİRİŞ

I FƏSİL.

Başlıca mənbələrin və elmi ədəbiyyatın icmalı, Azərbaycanın

islamaqədərki mədəni təkamül prosesinə ümumi bir baxış

§ 1. Başlıca mənbələr

§ 2. Problemin tarixşünaslıqda, elmi ədəbiyyatda tədqiqi səviyyəsi

§3. Azərbaycan mədəniyyətinin islamaqədərki təkamül prosesinə ümumi bir baxış

II FƏSİL.

Azərbaycan mədəniyyəti VII-XII əsrlərdə

§1. Azərbaycan dövrün ictimai-siyasi münasibətlər sistemində

§2. Azərbaycan mədəniyyətinin başlıca inkişaf istiqamətləri

III FƏSİL.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatı

§1. Dövrün ictimai-iqtisadi və siyasi mühitinə dair

§2. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatı

IV FƏSİL.

Azərbaycan mədəniyyəti XV əsrdə

§1. Dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi mühitinə ümumi baxış

§2. Azərbaycan mədəniyyəti XV əsrdə

V FƏSİL.

Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə

yüksəliş və kamillik mərhələsi (XVI əsr)

§1. Dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, dini-ideoloji mühitinə ümumi nəzər

- §2. Azərbaycan ədəbiyyatı
- §3. Azərbaycan ədəbi dili
- §4. Dinin rolu, mövqeyi və maarif
- §5. Memarlıq
- §6. Təsviri incəsənət və xəttatlıq
- §7. Dekorativ və tətbiqi incəsənət növləri
- §8. Folklor və musiqi
- §9. Fəlsəfə və elm

VI FƏSİL.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

§1. Azərbaycan mədəniyyəti XVII əsrdə

Dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi mühitinə ümumi baxış

Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan ədəbi dili

Maarif

Memarlıq

Təsviri incəsənət və xəttatlıq

Dekorativ və tətbiqi sənət sahələri

Folklor və musiqi

Elm

§ 2. Azərbaycanın mədəni həyatı XVIII yüzillikdə

Nəticə

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat

Резюме

Summary

MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZƏ DAİR QIYMƏTLİ TƏDQIQAT

**Xeyirbəy Sabir oğlu Qasimovun
“Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti”
monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı öz tarixi torpaqlarında qədim və zəngin mədəniyyət yaradıb. Bizim mədəniyyətimiz ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Qafqaz xalqlarının və digər qonşu ölkələrin mədəni inkişafına güclü təsir göstərib. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq qəhrəmanlıq eposunun bütün tarixi Azərbaycan torpaqlarında yayılması ilə mədəniyyətimiz Erkən İntibah dövrünə qədəm qoydu. Bundan sonra bütün orta əsrlər boyunca xalqımız dünya mədəniyyəti tarixinə bir-birinin ardınca bir-birindən qüdrətli dahi şəxsiyyətlər bəxş etdi. Lakin...

...Lakin zaman-zaman yurdumuzdan talanıb müxtəlif ölkələrə aparılan, dünya muzeylərini bəzəyən maddi və mənəvi mədəniyyət incilərimiz İran mədəniyyətinin nümunələri kimi təqdim olunmağa başladı. Bu ədalətsizlik indi də davam edir.

Bundan daha dözülməz və demək olar ki, hər gün qarşılaşdığımız daha bir ədalətsizlik, daha bir reallıq da var. Çağdaş dövrdə bu ədalətsizlik bizi daha çox narahat edir: XIX yüzilliyin 20-30-cu illərində Rusiya müstəmləkəçilərinin torpaqlarımıza köçürüb gətirdikləri və 1918-ci ildə Azərbaycan ərazisində - İrəvan xanlığı ərazisində dövlət yaratmağa nail olmuş ermənilər bütün dünyada Azərbaycan mədəniyyətinin ən nadir nümunələrini öz mədəniyyətləri kimi təqdim edirlər. Qarşımızda çox çətin və çox şərəfli vəzifə durur: Doğma mədəniyyətimizə sahib çıxmaq və saxtakarlara, mədəniyyət oğrularına qarşı mübarizə aparmaq. Bunun üçün isə mədəniyyət tariximizi dərinləndirilməli, tədqiqat işlərini genişləndirməliyik! Bu gərəkli iş bir an belə dayandırılmamalıdır!

Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin, çoxsaxəli və təkrarsız mədəni dəyərlərin mühüm bir hissəsi orta çağların payına düşür. Orta əsr mədəniyyətimizin dahiləri, onların yaratdıqları nadir sənət inciləri, erkən və inkişaf etmiş Azərbaycan intibahı ümumdünya mədəniyyətinin qızıl səhifələridir. Bu qızıl səhifələri dünya tarixinə həkk etmiş Azərbaycan xalqı ümumdünya mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Təbii ki, son 50-60 il ərzində orta çağlar tariximizin araşdırılması gedişində mədəniyyət məsələləri də diqqətdən kənarda qalmamışdır. Orta çağlar Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsində sənətsünaslar, filosoflar, dilçi və ədəbiyyatşünas alimlər də nəzərəcarpan işlər görmüşlər. Bununla belə, mədəniyyət tariximizə dair bütün dövrləri əhatə edən ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasına

çox böyük ehtiyac var. Digər tərəfdən, orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə yeni baxışın formalaşmasına da böyük ehtiyac vardır. Milli mədəniyyət tarixinə türkçülük-azərbaycançılıq baxımından yanaşılması hal-hazırda dövrün tələbinə çevrilmişdir. Tarixi həqiqət bərpa olunmalıdır. Bu baxımdan Xeyribəy Qasımovun “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” adlı monoqrafiyası yaşadığımız dövrdə qarşıladığımız qlobal zərurdən, həm də oxucu ehtiyacından, tələbatından doğmuş elmi əsər kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqat işində orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti Vətən tarix elmində ilk dəfə olaraq kompleks surətdə araşdırılır. Müəllif bu irihəcmli və sanballı əsərdə bir sıra yeni müddəalar, mülahizələr irəli sürür, diqqətimizi mədəniyyət tariximizlə bağlı olan mühüm problemlərə yönəldir. Əsərin başlıca tədqiqat obyekti orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti, onun təkamülünün əsas mərhələləri, mühüm cəhət və xüsusiyyətləridir. Müəllifin düzgün qənaətinə görə, “bu problemin müsbət həlli xalqın öz mədəni irsinə maksimal dərəcədə yaxınlaşmasına, özünü tanımasına, özünü beynəlxalq aləmə tanıtmaya, bu aləmdə layiqli mövqə qazanmasına yardım edə bilər”.

Monoqrafiyada müəllif tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrini düzgün müəyyən etmiş, nəzərdən keçirilən böyük tarixi dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsinə yardım edən qaynaqların geniş icmalını vermiş, mədəniyyətimizin islamaqədərki təkamül tarixinə qısaca nəzər yetirmiş, orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin VII əsrdən sonrakı dövrünün başlıca mərhələlərini, xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, hər bir tarixi mərhələdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərmiş ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji amilləri nəzərdən keçirmiş, dərinlən və ətraflı təhlil etmişdir. Vətən tarix elmində ilk dəfə olaraq böyük bir tarixi dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin xronoloji ardıcılıqla, inkişafda, kompleks surətdə araşdırılmasına, İntibah, Şərq İntibahı və Azərbaycan İntibahı problemlərinin müqayisəli təhlilinə, avropasentrizmin və Şərq sentrizminin tənqidinə, ümumtürk mədəni oyanışının tərkib hissəsi kimi XVI – XVII yüzilliklərdə Azərbaycanın mədəni həyatında baş vermiş İntibahın tarixi fakt olduğunun əsaslandırılmasına, Azərbaycan xalqının etnogenetik təkamülünün başlıca mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilməsi tədqiqat işinin başlıca elmi yenilikləridir.

Müəllif öz əsərində orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı, demək olar ki, bütün əsas mənbələri və ədəbiyyatı nəzərdən keçirmiş, onların tənqidi təhlilini vermişdir. Xeyribəy Qasımov doğru olaraq qeyd edir ki, tariximizin islamaqədərki dövründə, xüsusilə atəşpərəstlik və xristianlıq dövrlərində yaradılmış mədəni dəyərlərin nisbətən zəif öyrənilməsi, bəzi hallarda isə bundan imtina olunması ağır, arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Tariximizin xristianlıqla, Qafqaz Albaniyası ilə bağlı olan mədəni dəyərlərinin, hətta belə tarixinin ermənilər, atəşpərəstliklə bağlı olmuş dəyərlərinin isə fars sovinistləri tərəfindən “özəlləşdirilməsi” cəhdləri məhz bunun nəticəsidir. Müəllif

tamamilə haqlı olaraq yazır ki, “Danılmış, “itirilmiş” mədəni irsə (xüsusilə zəngin olan irsə) sahib çıxmağa cəhd edənlər tez tapılır”.

Müəllif tədqiqat boyunca Azərbaycan mədəniyyətinin başlıca tərkib hissələrinin - ədəbiyyat, memarlıq, din, maarif, elm, fəlsəfə və s. sahələrin əsas inkişaf cəhətləri və xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Onun tədqiqat prosesində əldə etdiyi nəticələr ilk mənbələrə əsaslanır, irəli sürdüyü müddəalar elmidir, məntiqlidir, inandırıcıdır.

Əlbəttə, bir monoqrafiya ilə “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” kimi nəhəng bir problemi bütün incəlikləri ilə açmaq mümkün olan iş deyil. Lakin önəmli olan budur ki, Xeyrəbəy Qasimov özünün “Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” adlı monoqrafiyasını yeni baxışla yazmağa cəsarət göstərmişdir. Bu baxımdan əsər Vətən tarixşünaslığında orta çağların mədəniyyət tarixi kimi çox mühüm bir elmi problemin daha dərinlən araşdırılmasına çağırışdır. Bu çağırışın mahiyyəti bir gün bizim üçün çox zəruri və çox şərəflidir. Gəlin qədim və zəngin mədəniyyətimizə sahib çıxmaq, onu qoruyaq və özgələrin “özəlləşdirməsinə” yol verməyə!k!

“Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti” kitabı qiymətli əsərdir. Oxucuların bu tədqiqatı maraqla qarşılayacağına şübhə etmirəm. Buna görə də Xeyrəbəy Qasimovun bu kitabını çapa məsləhət görürəm.

Elmimiz üçün xeyirli olsun!

YAQUB MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri
doktoru, professor.

GİRİŞ

Yeni əsrin başlanğıcında da Azərbaycan cəmiyyəti, elmi bir sıra mühüm problemlərin həll olunması zərurəti qarşısındadır. Təqribən son 50 il ərzində Azərbaycan tarix elmi xeyli uğurlar qazanmışdır. Arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində elmi tədqiqat üçün zəngin material toplanmış, bir çox yazılı tarixi qaynaqlar aşkar olunaraq Azərbaycan (və rus) dilinə tərcümə edilmiş, elmi araşdırmaların nəticələri olan əsərlər nəşr olunmuşdur. Lakin etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycan tarix elminin tədqiqat potensialı hələ də tam surətdə gerçəkləşməmişdir. Azərbaycan coğrafi və iqtisadi vahiddir, müxtəlifliyə əsaslanan mədəni təmədir, bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan ziddiyyətlərin kompleksidir. Vahid proses olan Azərbaycan tarixi daha dərinlən, hərtərəfli öyrənilməyə möhtacdır. Bu əsaslı araşdırma olmadan ölkəmizin inkişaf səviyyəsini, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini və mahiyyətini anlamaq mümkün deyildir. “Tarixi prosesin dərinliklərinə varmaq müasir dövrün öyrənilməsinin və dərk olunmasının əsasını təşkil edir. Tarixin dərslərini başa düşmədən ictimai münasibətlərin mürəkkəb

labirintindən çıxmaq mümkün deyildir. İctimai sistemin strukturu nə qədər mürəkkəbdirsə, onun başlıca qanunlarının və dəyişən formalarının, onun meydana gəlməsinin, inkişafının və ölüb getməsinin konkret-tarixi tədqiqi bir o qədər vacibdir”¹.

Azərbaycan tarixinin vahid, müəyyən qədər sabit, tarixi gerçəkliklərə uyğun olan, obyektiv konsepsiyanın yaradılması zərurəti keçən əsrin sonlarına doğru siyasi müstəqilliyini yenidən qazanmış ölkəmiz üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycanın şimal torpaqları XIX əsrin ilk onilliklərində rus işğalına məruz qaldıqdan sonra xalqımızın öz mədəni irsindən uzaqlaşdırılması istiqamətində xeyli “tədbirlər” görüldü. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin bir çox məsələləri Sovet hakimiyyəti illərində (1920 – 1991) də təhrif olunmuş surətdə, irəli sürülmüş ideoloji tələblərə uyğun şəkildə işıqlandırılmışdır. İmperiya mərkəzi (Moskva) hər vasitə ilə Azərbaycan xalqının (eləcə də digər SSRİ xalqlarının) etnogenezi, mədəniyyət tarixi problemlərinin həllolunmaz səviyyədə qalmasına can atır, “xalqlar dostluğu” ideyasını təbliğ etməklə, asılı xalqların özünütanıma prosesini ləngitməyə çalışır, yalnız rus mədəniyyətini “dünya səviyyəsinə uyğun olan dəyərlər sistemi” kimi təbliğ edir, “rus amilinin geridə qalmış xalqlara mədəniləşdirici təsir göstərməsi faktına” diqqəti cəlb edirdi. Həmin dövrdə ölkəmizin tarixinə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində “Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, əlaqələri” bölməsi vacib, məcburi ünsürə çevrilmişdi. Təsədüfi deyildir ki, ən azı orta təhsil almış Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti milli tarix faktlarından daha çox Rusiyanın keçmişinə aid olan faktları daha yaxşı bilirdi. Lakin xalqın öz tarixindən, mədəni irsindən uzaqlaşması prosesi 1991-ci ilin sonlarınadək davam etdi. Mütərəqqi olan əks-proses başlandı. Yeni əsrin “Azərbaycan nəslə milli mədəniyyət məsələlərinə böyük bir həssaslıqla yanaşır. Mədəniyyət adamları, yəni ədəbiyyatçılar, sənətkarlar, müəllimlər, humanitar sahələrə mənsub olanlar – tarixçilər və başqaları milli mədəniyyətləri ilə atəşin bir eşqlə bağlıdırlar. Onlar bu mədəniyyətin ümumtürk dəyərləri və bağlarına çox böyük əhəmiyyət verirlər: onlar milli mədəniyyəti məzmunca da, formaca da yüksək tuturlar”². Müasir Azərbaycan ictimai fikrində belə bir qənaət formalaşmışdır ki, vətən tarixinin, mədəniyyətinin obyektiv şəkildə, xalqın ümdə mənafeələrinə uyğun tərzdə araşdırılmasının başlıca şərti ölkənin siyasi müstəqilliyidir. “Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”³.

Monoqrafiyanın başlıca tədqiqat obyektə orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti, onun təkamülünün əsas mərhələləri, mühüm cəhət və xüsusiyyətləridir. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında milli mədəniyyətin orta çağlardakı inkişafı prosesinə həsr olunmuş, xüsusi monoqrafiya yox idi (X. Qasimovun 1992-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası XVI – XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin tədqiqinə həsr olunmuşdu, əsər

monoqrafiya şəklində yalnız 2002-ci ilin sonlarında nəşr edilmişdir). Təbii ki, bir araşdırıcının fəaliyyəti, bircə monoqrafiyanın varlığı Azərbaycan tarixşünaslığında önəmli olan bir sahənin – mədəniyyət tarixinin uğurlu inkişafı üçün yetərli deyildir. Çoxəsrlilik, zəngin və ziddiyyətli proses olan Azərbaycan mədəniyyətinin tarixçilərin nöqteyi-nəzərindən xronoloji ardıcılıqla, hərtərəfli, tam tədqiqi son dövrün aktual elmi problemlərindəndir. Bu problemin müsbət həlli xalqın öz mədəni irsinə maksimal dərəcədə yaxınlaşmasına, özünü tanımasına, özünü beynəlxalq aləmə tanıtmasına, bu aləmdə layiqli mövqe qazanmasına yardım edə bilər. Məlumdur ki, hər hansı bir xalq digər xalqlardan fərqləndirən başlıca cəhət onun mədəniyyəti, mədəni dəyərlər sistemi, mədəni potensialıdır. Bu baxımdan qeyd etmək zəruridir ki, mədəniyyət tarixi öyrənilmədən Azərbaycan tarixinin vahid (yəni Azərbaycan araşdırıcılarının əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan), tarixi gerçəkliklərə uyğun olan, obyektiv konsepsiyasını yaratmaq qeyri-mümkündür.

Monoqrafiyanın I fəslində mövzunun tarixşünaslıqda, digər elm sahələrində araşdırılması səviyyəsi haqqında ətraflı surətdə bəhs olunmuşdur. Burada isə yalnız onu qeyd etmək olar ki, Azərbaycan tarixçilərinin, milli mədəniyyətin müxtəlif cəhətlərini sənətsünas nöqteyi-nəzərindən tədqiq etmiş araşdırıcıların, fəlsəfi irsimizi araşdırmış tədqiqatçıların elmi uğurları, orta əsrlərə aid olan qaynaqların Azərbaycana aid olan hissələrinin xeyli qisminin doğma dilimizə (və rus dilinə) tərcümə olunması əsas tədqiqat obyektini kimi seçilmiş mövzunun araşdırılması işinə xeyli yardım edir. Lakin X. Qasımovun namizədlik dissertasiyası⁴ və monoqrafiyası⁵ istisna olunmaqla, milli mədəniyyətin orta çağlardakı təkamül tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi araşdırma obyektinə olmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, X. Qasımovun monoqrafiyası Azərbaycan mədəniyyətinin yalnız XVI – XVII yüzilliklərdəki inkişafı problemlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin (III-XVIII yüzilliklər) kompleks şəkildə tədqiq olunmasına yeni cəhd göstərərək bu istiqamətdə tarixçi araşdırmalarının davam etdirilməsinin zəruriliyini nəzərə çatdırır.

Monoqrafiya müəllifi qarşısına orta əsr qaynaqlarına və tarix elminin uğurlarına əsaslanaraq Azərbaycan mədəniyyətinin (ədəbiyyatın, incəsənətin, mədəni həyatın digər sahələrinin, maarifin, fəlsəfənin və s.) orta çağlar ərzindəki əsas təkamül mərhələlərini, başlıca cəhət və xüsusiyyətlərini tədqiq etmək məqsədini qoymuşdur. Bu araşdırma gedişində hər bir tarixi mərhələnin ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji şəraiti, amilləri maksimum dərəcədə nəzərə alınmışdır. Araşdırma gedişində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olunmuşdur:

1. Mədəniyyət nəzəriyyəsinin və mədəniyyət tarixinin metodoloji problemləri araşdırılmış, mədəniyyətin tərkib elementləri müəyyən olunmuş, Azərbaycan mədəniyyətinin VII əsrə qədərki təkamül tarixinə qısaca nəzər yetirilmişdir;

2. Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin VII əsrdən sonrakı təkamülünün başlıca mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir;
3. Hər bir tarixi mərhələnin Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülünə təsir göstərmiş ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji amillər nəzərdən keçirilmiş, təhlil olunmuşdur;
4. Tədqiq olunan dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin, memarlığının, maarifinin, fəlsəfi və elmi biliklərinin, miniatur rəssamlığının və xəttatlığının, folklorunun və musiqisinin, dekorativ-tətbiqi incəsənətinin inkişafının mühüm xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bir neçə məqamı ilə müəyyənləşir. Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq:

1. Böyük bir tarixi dövrün (orta çağların) Azərbaycan mədəniyyətinin dinamikada, kompleks surətdə, xronoloji ardıcılıqla araşdırılmasına;
2. İntibah (Renessans), Şərq Renessansı və Azərbaycan İntibahı problemlərinin tənqidi təhlilinə, avropasentrizm və Şərq sentrizminin tənqidinə;
3. Ümumtürk İntibahının tərkib hissəsi kimi XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatında İntibahın tarixi fakt olduğunun əsaslandırılmasına;
4. Azərbaycan xalqının etnogenetik təkamülünün başlıca mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə əhəd göstərilmişdir.

Tədqiqat gedişində əsasən tarixi-tipoloji metoda, yanaşma tərzinə üstünlük verilmişdir. Araşdırma zamanı bir sıra ictimai elmlər üçün səciyyəvi hesab olunan tədqiqat metodlarından da istifadə edilmişdir. Müqayisəli-tarixi, tarixi-tipoloji, tarixi-genetik və retrospektiv metodlar orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti araşdırılarkən tətbiq olunmuş, tarix elminə xas başlıca metodlardır. Monoqrafiyanın yazılması prosesində xronoloji, konkret təhlil (analiz), məntiqi təhlil, problem-xronoloji, dövrləşdirmə, perspektiv, sinxron, struktur-sistem metodlarının müsbət cəhətlərindən də istifadə olunmuşdur. Mədəniyyət nəzəriyyəsi və mədəniyyət tarixi sahəsində əsasən, xarici ölkələrin araşdırıcılarının müəyyən uğurları da tədqiqat prosesində nəzərə alınmışdır.

Əsərin tədqiqat obyektı orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətidir. Mədəniyyətimizin orta əsrlərdəki ziddiyyətli inkişafı, onun xüsusiyyətləri III əsrdən əvvəlki bütün tarixi təkamüllə şərtlənmişdi və yeni dövrün (XVIII əsrdən sonrakı) mədəni-tarixi inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir.

Orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ölkə ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. Orta əsrlərdə dövlət sərhədlərinin qeyri-sabit olması səciyyəvi hal idi. Azərbaycan xalqı bir çox yüzilliklər ərzində müxtəlif xalqlarla ümumi dövlət hədudlarında olmuş, bu isə mədəniyyətin qarşılıqlı təsir prosesini təmin etmişdir. Azərbaycan bir çox hallarda Yaxın və Orta Şərqin qüdrətli dövlətlərinin mərkəzi olmuş, bu gerçəklik onun aparıcı mədəni mərkəzə çevrilməsində həlledici rol oynamışdır. Mədəni potensialın bir dövlətin ərazisindən digər dövlətin hədudlarına kütləvi axını məhz orta çağlarda, xüsusilə intensiv olmuşdur.

III – XIV yüzilliklər ərzində özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan xalqının özgünləşməsi və yeniləşməsi prosesi məhz XV əsrin sonlarından başlanır. Həmin prosesin mühüm təzahürləri mədəniyyətin bütün elementlərində (ədəbiyyat və incəsənət, elm, maarif və s.) aşkara çıxmışdı. XVI əsrin I yarısı Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin güclü siyasi vahid kimi meydana gəlməsi və yüksəlişi ilə səciyyəvi idi. Azərbaycan xalqının inkişafında “özünəqayıdış” (İntibah) üçün bu siyasi gerçəkliyin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bütün Azərbaycan ərazilərinin vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətdə birləşməsi mədəniyyətin inkişafına güclü təkan vermişdi. Türkdilli ədəbiyyatın, türk dilinin yüksəlişi, türk dövlətlərinin Şərq regionunda aparıcı mövqelərdə olması XVI – XVII əsrlərin təsadüfi hadisəsi deyildi, Türk İntibahının təzahürü idi. Şərq mədəni sisteminin, “İslam mədəniyyəti”nin əhəmiyyətli dəyərlərini daşıyan, türk dünyasına mənsub olan Azərbaycan xalqı XVI əsrdə qədim irsə “müraciət etdi”. Yeni dövlət qurumlarının təşəkkülü iqtisadi münasibətlərdə baş verən canlanma ilə, mədəni-ictimai sahədə isə özünəqayıdışla müşayiət olunurdu. XVI əsrdə türk xalqlarının ictimai təfəkküründə baş vermiş özünəqayıdış prosesi universal bir hadisə idi. Türk İntibahı XVI – XVII əsrlərin tələbatından doğmuşdu və bu prosesin gedişi çox ziddiyyətli idi.

XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesində Səfəvilər dövlətinin rolu azaldı. Mədəniyyətin inkişafına dövlət qayğısının azalması daxili və xarici siyasi çəkişmələrin nəticəsi idi. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti, maarifi və elminin inkişafı tələbat, zərurət üzündən daha geniş ictimai zəminə keçdi. XVI – XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesində mühüm keyfiyyət çevrilişi ilə səciyyələnən tarixi mərhələ idi. XVIII əsrin Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif xanlıqların hüdudlarında, əsasən qapalı, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etməsi faktı ilə əlamətdar olmuşdur.

Monoqrafiyada Azərbaycan İntibahı probleminə müəyyən münasibətin bildirilməsi zəruri hesab olunmuşdur. Bu problemə yanaşma tərzı formalaşdırılarkən, dünya elminin həmin məsələyə münasibəti qısaca nəzərdən keçirilmişdir.

Araşdırmanın mənbə zəmini haqqında monoqrafiyanın I fəslində ətraflı şəkildə bəhs olunur. Bu fəsilə orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsinə yardım edə biləcək ilkin qaynaqların əsas kütləsi nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin təcrübi dəyəri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti ölkənin III əsrə qədərki ictimai-iqtisadi, siyasi, etno-mədəni təkamül tarixinə istinadlanmışdı. Bu böyük tarixi dövrün Azərbaycan mədəniyyəti xalqımızın təkamülündə mühüm keyfiyyət mərhələsi idi və milli mədəni sistemin sonrakı inkişafının əsası olmuşdur. Monoqrafiyada problemin nəzəri cəhətləri araşdırılır, bu sahədə mövcud olan kulturoloji və tarixi

araşdırmalar təhlil olunur, orta çağların mədəni-tarixi prosesləri tədqiq edilir. Məhiyyətə, bütün bunlar Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə aid olan qeyri-tarixçi araşdırmalarına əhəmiyyətli tarixçi əlavəsidir.

- Monoqrafiyada çox böyük tarixi dövrün (III – XVIII əsrlər) Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesi başlıca araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Məhz bu, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi prosesində təqdim olunan tədqiqat işinin əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

- Araşdırma nəticəsində əldə olunmuş nəticələrdən tədqiqat işində göstərilmiş istiqamətlərdə (mədəniyyət nəzəriyyəsi və mədəniyyət tarixi, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının ictimai-iqtisadi və siyasi ilkin şərtləri, orta çağların müxtəlif yüzilliklərində Azərbaycan mədəniyyəti) xüsusi kursların keçirilməsi, xalqın tarixinin tədrisi, təbliği zamanı istifadə oluna bilər.

Monoqrafiya işi AMEA-nın A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsində yazılmış və müzakirə olunmuşdur.

Əsərin yazılması və çapa hazırlanmasında AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor O.Ə. Əfəndiyev başda olmaqla, “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsinin əməkdaşlarının bir sıra qeyd və təklifləri nəzərə alınmışdır. Müəllif onlara, habelə AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rəhbərliyinə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

¹Дружинин Н. М. Воспоминания и мысли историка, с. 5 – bu və bundan sonrakı tərcümələr müəllifindir, əsərlərin nəşr ili və həcmi haqqında məlumat “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”nda verilmişdir.

²Rəsulzadə M. Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi, s. 105.

³Yenə onun. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 95.

⁴Бах: Гасымов Х. С. Культура Азербайджана в XVI - XVII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1992, 23 с.

⁵Бах: Yenə onun. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI – XVII əsrlər). Bakı, Nurlan, 2002, 170 s.

I FƏSİL

BAŞLICA MƏNBƏLƏRİN VƏ ELMİ ƏDƏBİYYATIN İCMALI, AZƏRBAYCANIN İSLAMAQƏDƏRKİ MƏDƏNİ TƏKAMÜL PROSESİNƏ ÜMUMİ BİR BAXIŞ

§ 1. BAŞLICA MƏNBƏLƏR

Azərbaycan mədəniyyətinin orta çağlar ərzindəki təkamül tarixinin araşdırılması prosesində dövrün yazılı ilkin qaynaqlarından istifadə olunması labüd və zəruridir. Tarixi prosesi əks etdirən və xalqın keçmişinin öyrənilməsi işini xeyli asanlaşdıran tarixi mənbələrə dövrümüzə qədər gəlib çatmış maddi mədəniyyət abidələri və yazılı qaynaqlar daxildir. Müxtəlifliyi və zənginliyi ilə fərqlənən maddi mədəniyyət abidələri arxeologiya elminin araşdırma obyektı olduğu üçün onların ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsini zəruri hesab etmədik. Təbiidir ki, araşdırma gedişində maddi mədəniyyət abidələrinin elmi təhlilinin nəticələri olan tədqiqat əsərlərindən kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Buna görə də başlıca diqqəti yazılı mənbələrə yönəltmək fikrindəyik. Nəzərdən keçirilən çoxəsrlik tarixi dövrün yazılı qaynaqlarının əsas kütləsi ərəb və fars dillərindədir. Ərəb və fars dillərində tərtib olunmuş həmin əsərlərin (əsasən təsviri səciyyə daşıyan salnamələr, “ümumdünya” və regional miqyaslı tarixi hadisələri əks etdirən, tarixi dastanlar və s.) xeyli qismi hələ Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Bu mənbələrin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması işi yalnız son 10-15 il ərzində sürətlənmişdir və bu hal daha çox Azərbaycanın XX yüzilliyin sonlarına doğru yenidən siyasi müstəqillik qazanması ilə bağlıdır. Orta çağlar ərzində ərəb və fars dillərində yazılmış əsərlərin bir qismi rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Ərəb və fars dillərində tərtib olunmuş orta çağ salnamə və əsərlərinin müəllifləri müasiri olduqları dövrün faktlarını, hadisələrini maddi və siyasi cəhətdən hakim olmuş qüvvələrin mənafeləri baxımından işıqlandırmışlar. Orta çağların müxtəlif yüzilliklərində Azərbaycanda olmuş Şərq (əsasən ərəb) və Avropa səyyahları da dövrün fakt və hadisələrinə mənsub olduqları ictimai-siyasi, etnik mühit baxımından yanaşmışlar. Beləliklə, orta çağ qaynaqlarının obyektiv və subyektiv qüsurlara və üstünlüklərə malik olması onlara elmi, tənqidi surətdə yanaşılmasını zəruri edir.

Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” adlanan salnaməsi Azərbaycanın islamaqədərki ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni tarixinə aid olan qaynaqlardan ümdəsidir¹. Salnamədə Qafqaz Albaniyasının siyasi, ictimai-iqtisadi, dini-ideoloji, mədəni tarixinin başlıca məsələləri V əsrdən VIII əsrə qədər (Albaniya çarlığının süqutunadək) izlənilmişdir. Əsərdə hadisələrin təsviri X

əsrədək davam etdirilmişdir. Məlumdur ki, VII əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ərazisinin əksər qismi ərəblər tərəfindən işğal olunaraq böyük dövlətin – Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olunmuşdu. Azərbaycanın şimal vilayətlərində yaşayan xristian albanların çoxu İslamı qəbul etmiş, Qarabağın dağlıq ərazilərində yaşayan xristian albanlar isə əski dinə etiqadlarını saxlamış, lakin sonralar xristian ermənilərin əhatəsində olduqları üçün tədricən doğma dillərini itirmiş, erməniləşmişdilər. Alban apostol kilsəsinə özünə tabe etmiş erməni qriqoryan kilsəsi albanlara məxsus olan abidələri (xüsusilə yazılı abidələri) erməni dilinə tərcümə etdirərək, onları “erməni abidələri” kimi təqdim etməyə başladı. Qeyri-erməni yazılı abidələri tərcümə olunaraq, “özləşdirildikdən” sonra həmin abidələrin əsl (orijinalı) məhv olunmuşdu. Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəri də bu cür “əməliyyata” məruz qalmış Albaniya (ərəb işğalından sonra “Arran” adlandırılmışdır) yazılı abidələrindən biridir. Əsər dəfələrlə erməni dilində, rus və Avropa dillərində nəşr olunduqdan sonra Z. Bünyadov tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmuş, kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətindəki Kalankat adlı yaşayış məntəqəsində (Bərdə şəhərindən cənub-qərbdə, Tərtər çayının sahilində)² anadan olmuş Moisey Kalankatuklu labüdən dövrünün və mühitin dini, siyasi baxışlarının daşıyıcısı idi. Onun anadan olduğu Kalankat kəndi erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının dini və siyasi həyatında müəyyən rol oynamışdır. Bu yaşayış məntəqəsində olan zadəganlar və din xadimləri Alban apostol, xristian kilsəsinin yığıncaqlarında fəal iştirak etmişlər. Moisey Kalankatuklu 3 hissədən ibarət olan “Albaniya tarixi” əsərini alban dövlətinin ən qüdrətli dövründə, müasiri olduğu Cavanşirin və Varaz Trdatın hakimiyyəti zamanı yerli əfsanələr və rəvayətlər, alban agioqrafik ədəbiyyatı, kilsə qanunları, Roma müəlliflərinin əsərləri və şəxsi müşahidələri əsasında yazmışdır. Ehtimal olunur ki, 710-cu ildən sonrakı tarixi hadisələrin təsviri əsərə başqa şəxslər tərəfindən əlavə edilmişdir (əsər bizə məhz həmin redaktədə gəlib çatmışdır). Əsərin birinci hissəsinin ilk 2 fəslində Bibliya tarixi şərh olunur, albanların mənşəyi Yafəs nəslə ilə əlaqələndirilir, albanlar yazısı olan 15 xalq sırasında göstərilir³. Salmamənin III hissəsində ərəblərin siyasi tarix səhnəsinə çıxmasından sonrakı hadisələr öz əksini tapmışdır⁴. Təbiidir ki, erməni qriqoryan kilsəsi “Albaniya tarixi”ni (habelə digər alban yazılı abidələrini) “özləşdirmək” sahəsində çalışarkən, onu maksimum dərəcədə “erməniləşdirməyə” can atmış, lakin istəyinə tam nail ola bilməmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın X əsrə qədərki tarixi haqqında müəyyən məlumatlar verən yeganə yerli yazılı mənbə Moisey Kalankatuklunun bu salnaməsidir. Məhz buna görə də “Albaniya tarixi” Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin araşdırılması üçün əvəzolunmaz qaynaqdır. Albaniya (Arran) nəinki Qafqazda, habelə Şərqdə ilk xristianlıq mərkəzlərindən, ocaqlarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan (Atropatena) atəşpərəstliyin (zərdüştiliyn) də ocaqlarındandır. Bu tarixi gerçəkliklər Azərbaycanın Şərq aləminə, bəşər mədəni sisteminə üzvi

bağlılığını təmin edir. Bu baxımdan “Albaniya tarixi” əsərinin Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar sırasında müstəsna mövqeyi vardır.

Gəncədə anadan olmuş, ilk təhsilini bu şəhərdə almış, sonralar təhsilini Kilikiyada davam etdirmiş⁵ Mxitar Qoşun (təqribən 1120, başqa məlumata görə, 1130-1213) “Alban salnaməsi” əsəri Azərbaycanın Səlcuqilər dövrü tarixinin öyrənilməsinə yardım edən mühüm qaynaqlardan biridir. Yarımçıq qalmış bu əsərdə 1130-1162-ci illərdə baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur. Alban katolikosu Stepanos (1155 – 1195) ilə münasibətləri pozulduğuna görə Mxitar Qoş 1184-cü ildə Gəncəni tərk etmiş, Xaçında əsasını qoyduğu Nor Getik monastrında rahib həyat tərzini keçirmiş və oradaca vəfat etmişdir. O, “Təmsillər”, hüquqi məcəllə (Mxitar Qoş Qanunnaməsi) və s. kimi onlarla əsərin müəllifidir. Sultan Səncərin hakimiyyəti dövründə Arranın paytaxtı olmuş Gəncə Səlcuqilərin İraq sultanlığının tabeliyində idi. “Alban salnaməsi” məhz bu tarixi dövrün hadisələrini əks etdirir. Bir çox alban yazılı abidələri kimi bu əsər də erməni saxtakarlıqlarının güclü təsirinə məruz qalmış, erməni dilinə tərcümə edilmiş, əsərin əslinə məhv edilmiş, salnamə “erməni mədəni faktı” kimi təqdim olunmuşdur. Mxitar Qoşun 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş güclü zəlzələ haqqındakı məlumatları bir anda itirilmiş mədəni potensial haqqında müəyyən təsəvvür yaradır: “Zəlzələdən paytaxt Gəncə şəhəri də əhalisi ilə birlikdə cəhənnəmə vasil oldu. Dağlıq mahallarda bir çox qalalar və kəndlər əhalinin başına uçulub tökülən monastırlar və kilsələrlə (alban monastır və kilsələri ilə - X. Q.) birlikdə dağıldı. Viran olmuş binalar və qalaların altında saysız-hesabsız adam tələf oldu... Zəlzələnin baş verdiyi elə həmin gündə çar Davidin oğlu Gürcüstan çarı Demetre böyük bir qoşunla hərəkət edərək Arran vilayətinə gəldi... Onlar sağ qalmış şəhər əhalisi üzərinə amansızcasına və kobud surətdə hücum edərək hamını qılıncdan keçirdilər, ya da özlərinə qul etdilər. İşğalçılar... qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb çıxararaq özləri ilə apardılar. İşğalçılar öz basqınları və işgəncələri ilə (xalqa) zəlzələdən daha çox əzab verdilər”⁶. “Salnamə”də əsasən dövrün dini, siyasi fakt və hadisələrinə diqqət yetirmiş müəllif təbii fəlakətlə birlikdə gürcü hökmdarlarının da Arranın, Gəncənin mədəni həyatına vurduqları ağır zərbələri nəzərdən qaçırmamışdır.

Azərbaycanın orta çağlardakı mədəni təkamülün prosesini əks etdirən mənbələr arasında ərəbdilli müəlliflərin əsərləri mühüm yer tutur⁷. Tarixçi, fəqih və ilahiyyatçı Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin (838-923) “Tarix ər-rüsul və-l-müluk” (“Peyğəmbərlərin və padşahların tarixi”) əsərində başlıca diqqət əsasən siyasi tarix məsələlərinə yönəldilmişdir. Çoxcildlik bu əsər Yaxın Şərqi ölkələrinin (eləcə də Azərbaycanın) orta çağlar tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbədir. Əsərdə ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi, Xürrəmilər, Babək hərəkatı (816-837), Məzyədilər sülaləsi və Sacilər dövləti haqqında geniş məlumatlar da vardır və bu məlumatlar əsasında Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf şəraitinin öyrənilməsi mümkündür. Ərəb xilafətinin siyasi həyatında türklərin rolu və Azərbaycanda onların fəaliyyəti haqqında ət-Təbərinin məlumatları o dövrdə

ölkədə baş vermiş etnik proseslər barədə müəyyən təsəvvür yaratması ilə də əhəmiyyətlidir. Ət-Təbərinin əsəri ərəb işğallarında bilavasitə iştirakçı və şahid olmuş şəxslərin məlumatlarına əsaslandığı üçün ərəb qaynaqları arasında ən mötəbəri kimi qiymətləndirilir⁸. Ət-Təbərinin əsərində 915-ci ilədək baş vermiş tarixi hadisələr (əsasən hərbi-siyasi qarşıdurmalar) öz əksini tapmışdır.

828/829-cu ildə dünyasını dəyişmiş Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişamın “Kitabül-tican fi müluk himyər” (“Himyər hokmdarları haqqında taclar kitabı”) adlı əsərində beşinci ərəb xəlifəsi, Xilafətdə Əməvilər sülaləsinin banisi I Müaviyə (661-680) ilə çağdaş olmuş Übeyd ibn Şəriyyə əl-Curmuhi barədə maraqlı yazı verilmişdir. Əbu Məhəmməd ibn Hişamın kitabı əslində əl-Curhuminin I Müaviyə ilə söhbətlərinin inikasıdır. Əsərin fəsillərindən biri “Übeyd ibn Şəriyyə əl Curmuhinin xəbarı” (“Xəbərləri”) adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan tarixinə aid olan parçanı ilk dəfə Z.M. Bünyadov çap etdirmiş, onu ərəb işğalına qədərki Azərbaycan və onun türkdilli əhalisi haqqında mötəbər bir qaynaq kimi qiymətləndirmiş, “Azərbaycanın XI – XII əsrlərdə türkləşdiyini” iddia edən araşdırıcıların qeyri-obyektiv mövqedə olduqlarını ilkin mənbə məlumatı ilə sübut etmişdir.⁹

Əbülabbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazurinin “Kitab fütuh əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi kitabı”) tədqiq olunan dövrün Azərbaycan mədəniyyətinə dair müəyyən məlumat verən dəyərli qaynaqlardan biridir. Təqribən 820-892-ci illərdə yaşamış, fars mənşəli əl-Bəlazuri Abbasilər sarayına yaxın olmuşdur. Əsərdə ərəb ordularının Azərbaycana hücumu, ölkənin işğal olunması, müxtəlif ərəb qəbilələrinin Azərbaycana köçürülməsi, inzibati idarələrdə, dəftərxanalarda ərəb dilinin işlənməsi, ərəb qrafikasının tarixi haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir. Ərəb ordu başçılarının Azərbaycan vilayət və şəhər rəhbərləri ilə bağladıkları müqavilələr, müxtəlif Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumatlar da vətən tarixinin bu dövrünü araşdıranlar üçün əhəmiyyətlidir. Əl-Bəlazuri ərəb qəbilələrinin tədricən Arranda və Azərbaycanda məskunlaşmasına, işğal olunmuş ərazilərdə onların qalalar, qəsrlər, müxtəlif təyinatlı binalar yaratmasına, xüsusilə diqqət yetirmişdir.¹⁰

Əbu Yusif Yəqub ibn İbrahim əl-Kufinin (731-798) “Kitab əl-xərac” (“Xərac haqqında kitab”) əsəri mövzunun ətraflı surətdə araşdırılmasına yardım edən qaynaqlardan biridir. “Əbu Yusif” adı ilə məşhurlaşmış bu ərəb qanunşünası “Əl-Xərac” əsərini xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) göstərişi ilə yazmışdır. Əbu Yusif həmin dövrdə Bağdadın qazısı olmuşdur. Əsərdə xəlifə üçün mühüm olan iqtisadi-maliyyə məlumatları verilmişdir. “Kitab əl-xərac” elə bir mənbədir ki, Xilafətin VII-VIII əsrlər tarixini tədqiq edərkən onsuz keçinmək olmaz¹¹. Əl-Kufinin əsərindəki məlumatlar mədəniyyətin inkişafının iqtisadi-siyasi mühitini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufinin (926-cı ildə vəfat etmişdir) “Kitab əl-fütuh” (“Fəthlər kitabı”) əsəri Xilafətin, eləcə də ərəb işğalına məruz

qalmış ölkələrin tarixinin ilk dövrünə dair mühüm qaynaqlardan biri kimi qiymətləndirilir. “Kitab əl-fütuh” (“Fəthlər kitabı”) 3 cilddən (və 8 hissədən) ibarət olan əsərdir və 632-866-cı illərin tarixi hadisələrini əks etdirir.¹² Əl-Kufinin əsəri belə bir cəhətilə dəyərlidir ki, burada başqa ərəb müəlliflərinin əsərlərində olmayan məlumatlar var.¹³ Əsərdə Azərbaycanın Ərdəbil, Beyləqan, Bərdə, Yunan, Bərzənd, Dərbənd şəhərləri, həmin şəhərlərin əhalisinin yaşayış tərz, Babək hərəkatı, Beyləqanda və Bərdədə ərəblərə qarşı baş vermiş üsyanlar, ərəb-Xəzər müharibələri haqqında məlumatlar vardır. Əl-Kufi Azərbaycan şəhərləri barədə digər ərəb müəlliflərinə nisbətən daha geniş məlumat verir. Bu müəllif orta çağlar ərzində Azərbaycanın şimalında başlıca dayaq məntəqəsi olmuş Dərbənd şəhərinin təsvirinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Əbu Hənifə əd-Dinəverinin (895-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) “Kitab əl-əxbar ət-tivəl” (“Uzun rəvayətlər kitabı”) əsərində Babəkin başçılığı altında davam etmiş müqavimət hərəkatının son mərhələsinə dair məlumatlar diqqətəlayiqdir. 897-ci ildə vəfat etmiş Əhməd əl-Yəqubinin “Tarix” əsərində tarixi hadisələrin şərhli 872/873-cü ilədək davam etdirilmişdir. Bu əsərdə Azərbaycan tarixinə dair verilmiş materiala başqa mənbələrdə təsadüf edilmir.¹⁴ Coğrafiyaşünas Əbülhəsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məsudinin (956-cı ildə vəfat etmişdir) “Müruc əz-zəhəb və mədain əl-cəvahir” (“Qızıltəmizləmə yerləri və əlvan daş mədənləri”) və “Kitab ət-tənbih və-l-işrəf” (“Xəbərdarlıq və təkrar yoxlama kitabı”) əsərləri təqdim olunan dövrün mühüm qaynaqlarındandır. Həmin əsərlər müəllifin böyük səyahət müşahidələrinin nəticəsidir. “Bu əsərlər Abbasilər xilafətinin mədəni həyatı haqqında ən yaxşı hesabatdır. Bunlarda hər bir ölkə, vilayət, şəhər və xalqın tarixi və coğrafiyası haqqında məlumat verilir”.¹⁵

995-ci ildə vəfat etmiş Əbülfərəc Məhəmməd ibn İshaq ən-Nədiminin “əl-Fihrist” əsərində xürrəmilər hərəkatının meydana gəlməsi, bu hərəkatın ilk mərhələsi haqqında mühüm məlumatlar verir. Əsər dövrün ərəb və qeyri-ərəb xalqlarının ərəb dilində və ərəb qrafikasında müxtəlif elmlərə aid tərtib etdikləri kitablar, əsər müəllifləri, onların həyat və fəaliyyəti, mövcud olan əsərlərin müsbət və mənfi cəhətləri haqqında məcmuə səciyyəsi daşıyır. V.V. Bartoldun fikrincə, əl-Nədiminin bu əsəri “İslamın ilk dörd əsrinin ədəbiyyatı və elmi haqqında daim əsas məlumat mənbəyi olaraq qalacaqdır”.¹⁶ Xürrəmilik təliminin, hərəkatın mənşəyi və Babək haqqında məlumatlar yalnız ən-Nədiminin bu əsərində qorunub saxlanmışdır.

Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri, 951-952-ci ildə vəfat etdiyi ehtimal olunan¹⁷ ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı olmuşdur. Onun İranın Fars vilayətindəki İstəxr şəhərində anadan olduğu bəllidir. O, Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrini, eləcə də Azərbaycanı səyahət etmiş və təqribən 930-933-cü illərdə “Kitab məsalik əl-məmalik” (“Məmləkətin yolları kitabı”) əsərini Orta Asiya coğrafiyaşünas alimi Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850-934) dövrümüzə gələn çatmamış “Süvar əl-əqalim” (“İqlimlərin təsviri”) əsəri əsasında yazmışdır.

Əsərdə İslam ölkələrinin coğrafi, siyasi və iqtisadi vəziyyəti barədə məlumatlar vardır. Əsərin Azərbaycanca aid olan hissələrini N. M. Vəlixanlı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.¹⁸ Əsərdə X əsin Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumatlar vardır. 951-ci ildə Əbülqasım ibn Hövqəl tarixçi əl-İstəxrinin xahişilə onun əsərinə düzəlişlər və əlavələr edərək “Kitab əl-məsəlik və-l-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər haqqında kitab”) əsərini tərtib etmişdir.¹⁹

Əbülqasım Übeydullah ibn Xordadbehin (Xurdazbih) “Kitab əl-məsəlik və-l-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər haqqında kitab”) əsəri²⁰ dövrün öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir. Mənşəcə fars olmuş müəllif Bağdadda təhsil almış, müxtəlif inzibati vəzifələrdə çalışmış, xəlifə Müstəsimin dövründə (833-842) poçt rəisi (“sahib əl-bərid və-l-xəbər”) olmuşdur. Vəfatı tarixi dəqiq bəlli olmayan bu müəllifin əsərində Azərbaycanın iqtisadi həyatı, inzibati bölgüsü, vergi sistemi, şəhərləri (Marağa, Ərdəbil, Bərdə, Təbriz, Urmiyə, Bərzənd, Varsan və b.) haqqında da məlumatlar vardır. Coğrafi səciyyə daşıyan bu əsər dövrünün bütün yazılı mənbələri ilə tanış olmuş və onlardan tam istifadə etmiş şəxsin fəaliyyətinin nəticəsidir. Əsər müəllifinin 2 nisbəsi vardı: “Əl-Xorasanı” onun bu vilayətdən olduğunu, “əl-Farisi” isə sadəcə fars olduğunu bildirirdi.²¹ Məlumat zənginliyi baxımından ibn Xordadbehin əsəri ərəv coğrafi ədəbiyyatının elə əsərləri sırasındadır ki, “bunlarsız orta əsrlər Xilafətinin tarixini tədqiq etmək olmaz”.²² İbn Xordadbehin dövrün tələblərinə uyğun surətdə tərtib olunmuş “Kitab əl-məsəlik və-l-məmalik” əsəri tədqiqatçının ona lazım olan məlumatları tapa biləcəyi, bizə dək gəlib çatmış, təsviri səciyyə daşıyan ilk coğrafi əsərdir”.²³

Şəmsəddin ibn Abdullah Məhəmməd ibn Əbubəkr əl-Müqəddəsi (Əl-Məqdisi) 946/47-1000-ci illərdə yaşamışdır. O, “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” (“İqlimləri dərk etmək üçün ən yaxşı bölgü”) adlı əsərini yazmışdır. Əl-Müqəddəsi Qüdsdə anadan olmuşdu, ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı idi. O, İslam ölkələrini gəzmiş, şəxsi müşahidələri və tarixi məxəzlər əsasında 985/986-cı ildə qafiyəli nəsrilə bu əsəri yazmış, Azərbaycanı, Arranı və ona qonşu olan qərb ərazilərini bir iqlimdə birləşdirərək onu “ər-Rihab” (geniş ərazi, zəngin yer) adlandırmışdır. Əsərdə Azərbaycan vilayətləri, nahiyyə və şəhərləri (Bərdə, Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Varsan, Təbriz, Urmiyə, Marağa, Ərdəbil, Miyanə və b.), sənətkarlıq sahələri, əhəlinin məişəti və s. barədə məlumatlar tədqiq olunan dövrün mədəni həyatının öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əsərdə Azərbaycan şəhərləri əhalisinin dili, dini, mədəniyyəti, şəhərlərin salınma tarixi haqqında²⁴ dövrün tələblərinə uyğun məlumatlar vardır.

Əbu Əli əl-Həsən ibn Əli ibn İshaq ət-Tusi (Nizaməlmülk) 1019-1092-ci illərdə yaşamışdır. O, Səlcuq dövlət xadimi olmuş, Sultan Alp Arslanın (1093-1072) və Məlikşahın (1072-1092) vəziri vəzifəsini tutmuşdur. Nizaməlmülk Səlcuq dövlət aparatının yaranması və inkişafında mühüm rol oynamış, elm və mədəniyyət xadimlərinə himayəçilik etmiş, 1065-1067-ci illərdə imperiyanın bir çox şəhərlərində “Nizamiyyə” mədrəsələri təsis etdirmişdi (1067-ci ildə Bağdadda

açılmışdı). O, ictimai və siyasi görüşlərini fars dilində yazdığı “Siyasətnamə” əsərində əks etdirmişdir. Əsərdə Azərbaycan, Xürrəmilər, Babək hərəkatı haqqında da məlumat vardır. Nizaməlmülk bu əsəri 1076-cı ildə “30 fəsildə yazıb Məlikşaha təqdim etmiş”, sonralar isə əsərə əlavələr olunmuş, “kitab 50 və ya 51 fəslə çatmışdır”.²⁵ Nizaməlmülk Babək hərəkatının Ərəb xilafətinin varlığı üçün böyük təhlükə olduğunu və Xilafətin bu təhlükədən qurtulduğunu bu cür ifadə etmişdir: “Mötəsim üç qələbə çalmışdır, hər üçü də İslamın qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Biri - Rum (Bizans – red.), ikincisi Babək, üçüncüsü təbəristanlı Maziyar Qəbr üzərindəki qələbə idi. Bu üç qələbədən biri belə baş tutmasaydı, İslam məhv olub gedərdi”.²⁶

Ərəb tarixçisi İzzəddin Əbülhəsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir (1160-1233/34) 12 cildlik “Əl-Kamil fi-t-tarix” (“Mükəmməl tarix”) əsərinin müəllifidir. Əsərdə ən qədim dövrlərdən 1231-ci ilədək baş vermiş hadisələr şərh olunur. Müəllif Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair (ərəblərin Azərbaycana işğal etməsi və bundan sonrakı faktlar) zəngin məlumatlar vermişdir.²⁷ “İbn Əl-Əsirin ət-Təbəri, əl-Bəlazuri və digər müəlliflərə etdiyi əlavələr onun əsərlərini Azərbaycan tarixinə aid mühüm müstəqil mənbə kimi qiymətləndirməyə haqq verir”.²⁸

Tarixçi, coğrafiyaşünas, səyyah, dilçi Yaqut ibn Abdullah ər-Rumi əl-Həməvinin (1179-1229) “Mücəm əl-buldan” (“Ölkələrin əlifba sırası ilə siyahısı”) adlı coğrafi lüğəti Azərbaycanın və Arranın tarixinin tədqiqi üçün mühüm qaynaqlardandır. Müəllif mənşəcə Kiçik Asiyalı yunan idi. O, başlıca əsərini 1224-cü ildə yazmış, əsərində 16 min toponim, habelə Azərbaycanın təqribən 90 yaşayış məntəqəsi və s. haqqında məlumatlar vermişdir. O, VII – VIII əsrlərdə yaşamış təqribən 1100 nəfər elm, mədəniyyət və din xadimlərinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “İrşad əl-Ərib ilə mərifət əl-ədib” (“Ağıllı adamlara yazıçıları tanıtdırmaq üçün öyüd”) və ya “Mucəm əl-udəba” adlı əsərini 1218-ci ildə tamamlamışdır (Əbdələziz əl-Bərdəi, Xətib Təbrizi, Məkki əl-Bərdəi, Səid əl-Əzdi və digər Azərbaycan alimləri haqqında da məlumat vermişdir). Dövrün Azərbaycan mədəni həyatı, mədəniyyət xadimləri haqqında məlumat verən mənbələr arasında “Yaqutun bilavasitə bu janra (biqrafik janra – red) həsr edilmiş “İrşad əl-ərib” əsəri xüsusi yerlərdən birini tutur. Alimin digər “Mücəm əl-buldan” və “Kitab əl-müştərik” əsərləri isə bu janra aid olmasalar da, azərbaycanlılar və onların dili, dini, dünyagörüşü, incəsənət, beynəlxalq əlaqələr və s. haqqında məlumat verirlər”.²⁹ Müəllifin “həm coğrafi, həm də ədəbi lüğətləri Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətlərinin adlarını üzə çıxarmaqla yanaşı monqollara qədərki dövrün elmi həyatı, o cümlədən Azərbaycanla müsəlman dünyasının digər ölkələri arasında baş verən elmi-ədəbi əlaqələri öyrənmək baxımından olduqca qiymətli mənbələrdir”.³⁰ Coğrafi lüğət olan “Mücəm əl-buldan” böyük kompilyativ əsərdir. “Burada çoxu bizə gəlib çatmayan yüzdən artıq ilk mənbədən istifadə edilmişdir”.³¹

Ərəb müəllifi İbn əl-Füvatinin (1244-1326) “Təlxis məcmə əl-ədəb fi mücəm əl-əlqəb” (“Ləqəblər lüğətindəki məlumatların qısaldılmış toplusu”) adlı əsərinin Azərbaycan mədəniyyətinin XIII əsrin II yarısında – XIV əsrin əvvəlindəki inkişafı prosesini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Araşdırıcıların ixtiyarında olan bu əsər vaxtilə 50 cilddən ibarət olmuş böyük əsərin yalnız müxtəsər formasıdır.³² Bağdadda anadan olmuş, 14 yaşında monqollara əsir düşmüş İbn əl-Füvati dövrünün məşhur astronomu və elm təşkilatçısı, dövlət xadimi Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə Marağa rəsədxanası nəzdində olmuş kitabxananın xazini (mühafizəçisi) vəzifəsində çalışmışdır. O, ömrünün 56 ildən artıq qismini öncə Marağa rəsədxanasının kitabxanasında (burada 400 min cild kitab vardı) və əl-Müstənsiriyyə mədrəsəsinin kitabxanasında (80 min cild) çalışmış, oradakı kitablardan lazımınca bəhrələnmişdir. İbn əl-Füvati məhİR xəttat kimi tanınmış, dövrün bir çox elmi biliklərinə yiyələnmiş, bir sıra dövlət vəzifələrində olmuş, tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir.³³ Onun əsərində dövrün tanınmış Azərbaycan alimləri, mədəniyyət xadimləri, ilahiyyatçıları, onların Azərbaycanda, habelə İslam Şərqiinin başlıca mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyətinə dair mühüm məlumatlar vardır. Bu əsərdə 19 mədrəsə, xüsusilə Bağdadda fəaliyyət göstərmiş mədrəsələr haqqında məlumatlar verilir.³⁴ Həmin mədrəsələrin çoxunda dövrün Azərbaycan mədəni xadimləri təhsil almış, müəllimlik etmişdir. “Təlxis” Azərbaycan mədəniyyəti tarixi üzrə qiymətli mənbədir və özündə başqa mənbələrdə olmayan, az tanınan və nadir məlumatları ehtiva edir”.³⁵

Dövrün Azərbaycan mədəniyyətinin araşdırılması gedişində əhəmiyyət kəsb edən ərəbdilli mənbələrdən biri də Bədrəddin Mahmud əl-Ayninin (1363-1451) “İqd əl-cuman fi tarix əhl əz-zaman” (“Dövrün şəxsiyyətlərinin tarixi haqqında mirvari boyunbağı”) əsəridir.³⁶ “Öncə 24 cildən ibarət olmuş bu əsər 8 cild halına salınmış, daha sonra isə 4 cildə təqdim olunmuşdur”.³⁷ Mənşəcə türk olmuş Bədrəddin Mahmud əl-Ayni Misirin türk mənşəli məmlük sultanlarına xidmət etmiş, bir neçə məntəqədə baş qazı vəzifəsini yerinə yetirmiş, uzun müddət diplomatiya sahəsində çalışmış, mədrəsədə tarix, hüquq, hədis, qrammatika fənlərindən mühazirələr oxumuşdur. O, Qahirə şəhərində Ayniyyə mədrəsəsinin təsis etdirmişdi.³⁸ Əsərin Azərbaycan tarixilə bağlı olan IV cildi 1224-cü il hadisələrinin təsviri ilə başlanır.³⁹ Dövrün (XIII – XV əsrin I yarısı) başlıca hərbi-siyasi, diplomatik hadisələri bu cildə öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələrinin əlverişli şəraitdə inkişaf etməsi faktı əl-Ayninin əsərlərində tədqiq olunur, dövrün tanınmış Azərbaycan alimlərinin adları sadalanır, Nəsirəddin Tusinin fəaliyyətinin əsas nəticəsi olmuş Marağa rəsədxanası barədə xeyli məlumat verilir.⁴⁰ Müəllif Azərbaycanda memarlığın inkişafı faktına xüsusi fikir vermiş, Əlişah məscidinin xarici görkəmi, daxili quruluşu, fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat vermiş, Sultaniyyə şəhərinin salınması, memarlıq komplekslərinin (“Arquniyyə”, “Qazaniyyə”, “Sultaniyyə” və s.) yaradılması

məsələlərinə xeyli diqqət yetirmişdir. Əl-Ayni inşaat işlərində insanın iştirak etdiyini xüsusilə qeyd edir.⁴¹ Bu mənbə məlumatlarından “belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ilk monqol yürüşlərindən sonra potensialı zəifləmiş Azərbaycan mədəniyyəti tezliklə yeni inkişaf imkanları qazanmışdı... Əsrin II yarısından etibarən yeni qüdrətli dövlətin mərkəzinə çevrilən Azərbaycan mədəni inkişaf prosesində əski mövqeyini bərpa etdi. Vaxtilə Azərbaycanı tərk etmiş alim və mütəfəkkirlər, mahir sənətkarlar vətənə qayıtdılar, hakim sülalənin himayəçiliyi şəraitində fəaliyyətlərini davam etdirdilər”.⁴² Təbiidir ki, Bədrəddin Mahmud əl-Ayni müasiri olmadığı zamanların tarixi hadisələrini, faktlarını ərəbdilli, farsdilli mənbələrdən əxz etmiş, həmin məlumatları öz əsərinə əlavə etmişdir. Beləliklə, uzun müddət ərzində həyat və fəaliyyəti, başlıca əsəri xüsusi araşdırma obyektinə çevrilməmiş Bədrəddin Mahmud əl-Ayninin Azərbaycan mədəni mühiti ilə bağlı olan məlumatları bizim üçün çox mühümdür.

İran tarixçisi, coğrafiyaşünası Həmdullah Mustovfi əl-Qəzvininin (1281/82-1349/50) “Tarixi-qozide” (“Seçilmiş tarix”), “Nüzhət əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”), “Zəfərnəmə” əsərləri vardır. O, vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin yanında maliyyə məmuru işləmişdir. Onun I əsərində xürrəmilər hərəkatı, Şirvanşahlar sülaləsi, Səlcuq sultanları, Eldənizlər sülaləsi, II əsərində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, şəhərləri, elm və mədəniyyət xadimləri, monqolların hücumu haqqında məlumatlar verilir.⁴³ Əsərlərini farsca yazmış bu müəllifin “Zeylə-tarixə-qozide” əsəri də vardır.⁴⁴

Zəkəriyyə ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Qəzvinini (1203-1283) ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünasıdır. Onun “Asar əl-bilad və əxbar əl-ibad” (“Ölkələrdəki abidələr və allah bəndələri haqqında xəbərlər”) əsərində (1275-1276-cı ildə tamamlanmışdır) Azərbaycanın şəhərləri, Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvaninin həyat və fəaliyyətinə dair məlumatlar da vardır. Azərbaycan alimi Əbdürrəşid Bakuvi özünün “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri” (“Kitab təlxis əl-asar və acayib əl-malik əl-qəhhar”) əsərini yazarkən Zəkəriyyə Qəzvininin bu coğrafi əsərinə istinad etmişdir.⁴⁵

Zeynəddin bin Həmdullah əl-Qəzvinini XIV əsrin İran tarixçisidir, Həmdullah Qəzvininin oğludur. O, atasının “Tarixi-qozide” əsərinə 1341-1392-ci illərdə Azərbaycanda və İranda baş vermiş tarixi hadisələrin təsvirini artırmışdır. Əsərdə bu dövrün başlıca hərbi-siyasi hadisələrinin təsviri verilir və bu hadisələrin mədəni mühitə təsiri dərəcəsini öyrənmək baxımından o, qiymətli mənbələrdən biridir. Ümumiyyətlə, “XIII – XIV əsrlərdə, Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda və İranda tarix elmi nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləmişdi. Akad. V.V. Bartold bu dövrü “Fars (İran) tarixşünaslığının qızıl əsrləri” adlandırmışdır”.⁴⁶

Əlaəddin Əta Məlik ibn Bəhaəddin Məhəmməd əl-Cüveyni (1225/1226-1283) İran tarixçisi, siyasi xadimi olmuşdur. 1259-cu ildə Hülakü xan onu Bağdad hakimi (məlik) təyin etmişdi. 1281-ci ildə o, vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. 1282-ci

ildə Elxan Əhməd Tekudar onu dövlət vəzifəsinə qaytardı, lakin tezliklə o, əmlakı müsadirə olunaraq vəzifədən çıxarıldı. Cüveyni Arranda vəfat etmişdir. O, 1260-cı ildə 3 cildlik “Tarixi-cahanguşay” (“Dünya fəatehinin tarixi”) əsərini (farsca) tamamlamışdır. Əsərdə monqolların Azərbaycana hücumları, Xarəzmşah Cəlaləddinin ölkəni işğal etməsi, monqolların vergi siyasətinə qarşı Təbriz əhalisinin çıxışı barədə məlumatlar vardır.

İran alimi, həkim və tarixçi, dövlət xadimi Rəşidəddin Fəzlullah Əbülxeyr Həmədəni (1247, Həmədan – 1318, Təbriz) “Cami ət-təvarix” (“Tarixlərin toplusu”) əsərinin (1300, 1301-ci ildə başlanmış, 1310-1311-ci ildə tamamlanmışdır) müəllifi kimi tanınır. O, Abaqa xanın (1265-1282) dövründə dövlət işinə cəlb olunmuş, Qazan xanın, Olcaytunun və Əbusəidin vəziri vəzifələrini icra etmişdir. Rəşidəddin mədəniyyətin inkişafına himayəçiliyi ilə məşhurlaşmış, Olcaytunun ölümündə günahlandırılıb edam edilmişdir. Onun əsas əsəri Azərbaycan tarixinin mühüm qaynaqlarındandır.⁴⁷

“Cami ət-təvarix” əsərində türk xalqlarının tarixinə xüsusi diqqət yetirilir. XI əsrdən etibarən “türkman” adını daşıyan oğuzların arasından Səlcuqlar və Osmanlı sülalələrinin nümayəndələri çıxmışlar. Əsərdə oğuzların tarixi ilk dəfə olaraq ümumdünya tarixi kontekstində şərh olunur. “Oğuzların tarixi”nin (“Cami ət-təvarix”ə daxil olan hissədir) və ya “Oğuznamə”nin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yazılı mənbələrə deyil, əfsanə ilə gerçəkliyin çuğlaşdığı şifahi xalq yaradıcılığı əsasında yaradılmışdır. “Cami ət-təvarix” əsərinin 2 bəbdən (hissədən) ibarət olan xüsusi qismi türk və monqol tayfalarının tarixinə həsr olunmuşdur və bu qisim əsərin I cildinə daxildir. Oğuzların Şirvana, Şamaxıya, Arrana, Muğana, Azərbaycana yürüşlərinə həsr olunmuş hissələr “Oğuznamə”nin maraqlı fraqmentlərindəndir.⁴⁸

Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani (XIII əsrin sonu – XIV əsrin II yarısı) bir müddət Elxanilərin sarayında maliyyə işində çalışmış, Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu vəzir Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidi ilə dostluq etmiş və onun göstərişilə fars dilində “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (“Dərəcələrin təyin olunmasında katiblər üçün göstəriş”) əsərini yazmışdır. Əsərdə iqtisadi-maliyyə məsələlərindən başqa, görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin həyatı və s. barədə məlumatlar verilir, buna görə də Azərbaycan mədəniyyət problemlərinin tədqiqi gedişində istifadəsi zəruri olan mənbələrdəndir.⁴⁹

XIV əsrin Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin “Tarixə-Şeyx Üveys” ümumtarix əsəri Cəlairi sultanı Şeyx Üveysə (1356-1374) həsr olunmuşdur. Fars dilində yazılmış bu əsərin 1304-1359-cu illərdə baş vermiş hadisələrə həsr olunmuş qismi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir. Əsərdə Elxanilər dövlətinin tənəzzülü və Cəlairilər dövlətinin təşəkkülü prosesi işlənir.⁵⁰

Haqqında bəhs olunmuş farsdilli “mənbələrin hamısı ümumi monqol tarixi, daha doğrusu, Hülakülər dövlətinin tarixi nöqtəyi-nəzərindən yazılmışdır və

tək-tək vilayətlərin, o cümlədən Azərbaycanın tarixindən ayrılıqda bəhs etmir. Lakin bir sıra mənbələrdə Azərbaycana xüsusi diqqət yetirilmiş, burada baş vermiş hadisələrin təsvirinə geniş yer verilmişdir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanın Hülakülər dövlətinin mərkəzi vilayəti və Təbrizin paytaxt şəhəri olmasından irəli gəlmişdisə, digər tərəfdən əsərin müəllifinin özünün Azərbaycana bəslədiyi səmimi münasibətdən doğmuşdur... Bu cəhətdən Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbî əl-Əhərinin “Tarixe Şeyx Üveys” əsəri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir”.⁵¹

Gəncəli Kirakos (Kirakos Qandzaketsi) təqribən 1200/01-1271/72-ci illərdə yaşamış, tarixçi olmuşdur. O, erməni dilində yazılmış “Tarix” əsərinin müəllifidir.⁵² Əsərdə IV əsrin əvvəllərindən 1265-ci ilədək baş vermiş tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Həmin əsərdə Xarəzmşah Cəlaləddinin və monqolların Cənubi Qafqaza. Azərbaycana hücumları, bu hücumların nəticələri haqqında dəyərli məlumatlar vardır. Müəllif Qafqaz Albaniyasına xüsusi fəsil ayırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsrlər boyu dövləti olmayan ermənilərin bir çox (siyasi, mədəni və s.) ehtiyaclarını erməni Qriqoryan kilsəsi yerinə yetirmiş, tarix elmini daimi nəzarət altında saxlamış, çoxəsrlik saxtakarlıq ənənələrinin qorunmasına can atmışdır. Kirakosun bu əsərində də həmin təsir hiss olunmaqdadır.

Nizaməddin Şəmi (Şənbi, Şənbi-Qazani) Təbrizdə anadan olmuşdu, doğulduğu yerin adı ilə “Şəmi” nisbəsi daşıyırdı. O, 1392-ci ilədək Bağdadda yaşamış, Əmir Teymur bu şəhəri tutduqdan sonra yeni fəthənin sarayında xidmətə başlamışdı. O, hərbi səfərlərdə Əmir Teymuru müşayiət etmişdir. 1401/02-ci ildə o, Əmir teymurun göstərişilə fars dilində yeni dövlətin tarixini yazmağa başladı. Nizaməddin Şəminin əsəri “Tarixe-fütuhate-Əmir Teymur Gurqan”, yaxud “Zəfərnəmə” adlanır.⁵³ 1404-cü ilədək baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirən bu əsərdə Əmir Teymurun yaratdığı yeni dövlət, İran, Azərbaycan və bir sıra qonşu ölkələrin iqtisadi, siyasi tarixinə dair dəyərli məlumatlar toplanmışdır. “Əmir Teymurun hərbi və zəfərlər tarixçəsini əks etdirən”⁵⁴ bu kitab Azərbaycanın XV əsrin əvvəlindəki vəziyyətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətliidir.

Tacəddin əs-Səlmənin “Tarixnamə” (şərti adıdır) əsərində 1405-1409-cu illərin tarixi hadisələri təsvir olunur. “Tarixnamə”də həmin dövrdə Orta (Mərkəzi) Asiyada, İranda və Azərbaycanda baş vermiş hadisələr öz əksini tapmışdır. Müəllif şərh olunan tarixi hadisələrin şahidi olduğuna görə bu əsər tədqiq olunan dövrün müstəqil və qiymətli mənbələrindəndir. Bütün hökmdarlar kimi Əmir Teymur və onun xələfləri də özlərinin hökmdarlıq və sərkərdəlik fəaliyyətlərinin tarixi salnamələrdə əks etdirilməsi qayğısına qalırdılar. Teymurun varisi Şəhrux bir çox istedadlı tarixçiləri Herata cəlb etmiş, onların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Hafiz Əbru (1430-cu ildə vəfat etmişdir) və Tacəddin əs-Səlməni həmin tarixçi-salnaməçilərin arasında xüsusilə fərqlənənləri olmuşdur. Tacəddin əs-Səlməni 1409-cu ildə Teymurilər sarayında baş vermiş çevriliş cəhdində iştirakına görə bir dəstə şəxslə birgə həbs olunmuş, ağır cəzaya məhkum

edilmişdi.⁵⁵ “Tarixnamə” əsəri müəllifi həbs olunduğu, cəzalandırıldığı üçün yarımçıq qalmışdır. Teymuri hökmdarının Azərbaycanı işğal etmək, onu öz təsiri dairəsində saxlamaq cəhdləri Tacəddin əs-Səlmənin əsərində aşkar şəkildə təsdiq olunur. Müəllif əsas diqqətini dövrün hərbi-siyasi fakt və hadisələrinə yönəltmişdir.

Şərəfəddin Yəzdi XV əsrin İran tarixçisi olmuşdur. O, Teymuri hökmdarı Şahruxun (1405-1447) sarayında yaşamışdır. Şahrux dünyasını dəyişdikdən sonra bu tarixçi bir müddət Yəzddə yaşamış və 1454-cü ildə oradaca vəfat etmişdir. O, əsərlərini fars dilində yazmışdır. Onun 1424/25-ci ildə bitirdiyi əsər müxtəlif adlarla tanınır: “Zəfərnəmə”, “Zəfərnameyi-Teymuri”, “Fəthnameyi-Sahibqarani”, “Tarixə-cahanguşaye-Teymuri”. 3 “məqalə”dən ibarət olacaq (müəllifin fikrinə görə) bu əsərin yalnız 1 “məqalə”si (Əmir Teymura həsr olunmuş qismi) araşdırıcıların ixtiyarındadır (güman olunur ki, əsərin sonrakı 2 “məqalə”si ya yazılmamış, ya da bızədək gəlib çatmamışdır). Mötərizədə olan “fikrin birinci hissəsi ilə razılaşmaq olar”.⁵⁶ Beləliklə, Şahruxa xidmət etmiş tarixçi “öz hökmdarının” və bu hökmdarın oğlunun “qələbələrini” qələmə almaq imkını tapmamışdır. Müəllif dövrün hərbi-siyasi cəkişmələrinə daha çox fikir vermiş, Əlincə qalasının 14 illik mühasirəsinə, Sultan Əhməd Cəlairiyə və Qara Yusifə diqqət yetirmişdir. Əsərin Azərbaycana aid olan hissələri bunlarla məhdudlaşır.

Əbdürrəzzaq Səmərqəndi (1413, Herat-1482, orada) uzun müddət Teymurilərin sarayında (Səmərqənddə) xidmət etmişdir. 1463-cü ildən isə o, Sultan Şahruxun Heratdakı xanəqahının şeyxi olmuşdur. O, fars dilində yazdığı “Mətlə əs-sədeyn və məcmə əl-bəhreyn” (“İki xoşbəxt ulduzun doğulması və iki dənizin qovuşması”) əsərində⁵⁷ 1304-1470-ci illərin hadisələrini əks etdirmişdir. əsərin II cildində Çobanilər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Şirvanşahlar, Teymurilərin Azərbaycana yürüşləri, onların Şirvanşahlarla münasibətləri, Azərbaycanda baş vermiş üsyanlar haqqında məlumatlar vardır.

Əbubəkr ət-Tihriani əl-İsfahani XV əsrin İran tarixçisi idi. O, öncə Teymuri Şahruxa, 1452-ci ildən sonra Qaraqoyunlulara xidmət etmiş, hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş, Cahanşahın ölümündən sonra Qəzvinə yaşamış, 1469-cu ildə Uzun Həsənin dövlətilə Ərdəbildə onun xidmətinə keçmiş, onun yaxın şəxslərindən birinə çevrilmişdi. Bu şəxs bir müddət Ağqoyunlu hökmdarı uzun Həsənin sarayında münşi (katib) olmuş və onun sifarişilə “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərini yazmışdır. Əsərdə Uzun Həsənin hakimiyyəti illəri, Qaraqoyunlular və Teymurilər barədə məlumat verilir. Bu əsər Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbədir.

Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncinin (yaxud Xunəcinin) vəfatı tarixi dəqiq bəlli deyildir. O, İsfahanda anadan olmuş, gənc ikən Hicaza getmiş, Məkkə və Mədinədə təhsil almış, 1487-ci ildə Təbrizə (Ağqoyunlu Sultan Yaqubun sarayına) gəlmiş və Ağqoyunlu dövlətinin tarixini yazmağa başlamışdı. I İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən sonra o, Kaşanda 3 il yaşamış, ölkədən qaçaraq Şeybani

Məhəmməd xana (Səmərqənddə) xidmət etmişdir (1510-cu ilədək). O, 1512-13-cü ildə Şeybani Übeydulla xana xidmətə başlamış, 1514-1515-ci ildə onun üçün “Süluk əl-müluk” əsərini yazmışdır. “Onun “Tarixə-alemaraye-Əmini” adlı əsəri Əbubəkr Tihraninin əsərinin bilavasitə davamı” hesab olunur.⁵⁸ “Tarixə-Əmini”də Səfəvi sülaləsinin əcdadlarının dini etiqadı, onların İslamın sünni məzhəbinə mənsub olmasına dair ən nadir dəlillərdən biri vardır. “Tarixə-Əmini” müəllifinin Ərdəbil şeyxlərinə mənfi münasibətinə baxmayaraq, onun əsərində heç bir digər mənbədə təsadüf etmədiyimiz xeyli çox maraqlı təfərrüata rast gəlirik. Şeyx Heydərin öz ardıcılılarına Şəriətin qadağan etdiyi təlimi və “Babək Xürrəmilərinin” qanununu təbliğ etməsi haqqındakı məlumat müstəsna əhəmiyyətə malikdir ki, qızılbaşlar arasında sosial bərabərlik haqqında əski Babəki ideyaları yayılmışdı. O da təsadüfi deyildir ki, Səfəviləri Qaradağ və Talış vilayətlərinin əhalisi dəstəkləyirdi. Bu vilayətlər vaxtilə Babəkin başçılığı altında baş vermiş hərəkətin ocağı olmuşdur”.⁵⁹ Əsərin qızılbaş ideologiyasına, Ərdəbil şeyxlərinin fəaliyyətinə həsr olunmuş hissəsində müəllifin öncə sünni olmuş nəslin nümayəndələrinə, hərəkətdə düşmən münasibəti (əsr müəllifi qatı sünni idi) aşkardır.⁶⁰ Bu əsər Azərbaycan tarixinin, milli mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir.

Mir Yəhya ibn Əbdüllətif əl-Hüseyni əl-Qəzvini (1481-1555) İran tarixçisidir. Onun farsca yazılmış və 4 hissədən ibarət olan “Lübb ət-təvarix” (“Tarixlərin özəyi”) adlı əsəri ümumtarix səciyyə daşıyır. Əsərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri (III hissənin V fəslı), habelə Səfəvilər (IV hissə) haqqında da məlumatlar verilir. Dövrün başqa mənbələrində olmayan qısa, lakin dolğun ictimai-iqtisadi səciyyəli materiallarla zəngin olan bu əsərdə I İsmayılın fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.⁶¹ Həmin əsər dövrün öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir.

Ümumiyyətlə, təqribən XIV əsrdən etibarən Yaxın və Orta Şərq bölgəsində, eləcə də Azərbaycanda baş vermiş hadisələri əks etdirən tarixi mənbələr, müxtəlif məzmunlu sənədlər fars dilində tərtib olunmuşdur. Həmin əsərlər və sənədlər müxtəlif xalqların nümayəndələri tərəfindən tərtib edilmiş, mövcud sülalələrin, həmin dairələrin siyasi-ideoloji mövqeyini əks etdirmişdir. XVI-XVIII əsrlərdə də yazılmış əsərlərin əksəriyyətində müəlliflər əsasən müasiri olduqları dövrün hərbi, siyasi faktlarına diqqət yetirmiş, mədəniyyətin inkişafına dair cüzi məlumatlar vermişlər. Dinamik, hərbi-siyasi mühitlə səciyyələnən orta çağlarda tarixçilərin, əsasən siyasi məsələlərə üstünlük verməsi təbii hal idi. “Orta əsrlərdə tarixçilik işinin əsasən saraylar nəzdində təşkil edilməsi tarixçilərin və vəqifənvislərin istər siyasi, istərsə də maddi cəhətdən hökmdarlardan asılılığı ilə əlaqədar idi. Belə tarixçilərin əsas vəzifəsi hökmdarı tərifləmək, onun mütləq hökmranlıq iddiasını əsaslandırmaq olduğundan, onlar əsərlərində dövrün nöqsanlarını ört-basdır etməyə, cinayətlərə bəraət qazandırmağa, qəddarlıqları müsbət tədbirlər kimi qələmə verməyə çalışmışlar”.⁶² Qeyd etmək lazımdır ki,

indiyədək dövrünün fakt və hadisələrinə tam, obyektiv qiymət vermiş saray tarixçisi olmamışdır. “Nifrətsiz və tərəfkeşlik olmadan yazmaq tələbi antik tarixçilər, ümumiyyətlə, bütün tarixçilər üçün əlçatmaz arzu idi”.⁶³ Əsərlərindəki qeyri-obyektiv təzahürlərinə baxmayaraq, Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi (Türkman), Şərxan Bidlisi kimi XVI-XVII əsr müəlliflərinin məlumatları Azərbaycan tarixinin araşdırıcıları üçün əvəzsizdir.

1530-1531-ci illərdə anadan olduğu təxmin olunan, vəfatı tarixi bəlli olmayan Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) adlı, farsca yazılmış ümumtarix əsəri “XVI əsrin ən qiymətli tarixi mənbələrindəndir”.⁶⁴ Qum şəhərində anadan olmuş Həsən bəy Rumlu Azərbaycanın Rumlu tayfasından idi. Uşaq ikən atasını itirmiş bu şəxs I Təhmasibin (1524-1576) məşhur əmirlərindən olmuş babası Əmir Sultan Rumlunun himayəsində böyümüşdür. Həsən bəy bir müddət Qəzvin şəhərində yaşamış, 1539/40-cı ildə babasının ölümündən sonra ailə ənənəsinə sadıq qalaraq şaq qvardiyasında (qorçı dəstəsində) xidmətə başlamışdı. O, I Təhmasibin bir neçə hərbi hərbi yürüşünün iştirakçısı olmuşdur. Həsən bəy Rumlu 1576-cı ilədək sarayda yaşamış, II İsmayılın (1576-1577) hakimiyyəti zamanı Qum şəhərinə köçərək saray mühitindən uzaqlaşmağa çalışmışdı. 1578-ci ildə yeni Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) onu yenidən saraya cəlb etmişdi. Həsən bəy Rumlu şah tərəfindən hörmətlə qarşılanmış və “şaha yaxın adamlar” zümərəsinə daxil olunmuşdu.⁶⁵ Əsərdəki “hadisələrin təsviri 985 (1577/78)-ci ili də əhatə etdikdən sonra qırılır və əsər natamam qalır. Təəssüf ki, Həsən bəy Rumlunun nə qədər yaşaması və salnaməsini nə səbəbə tamamlaya bilməməsi barədə heç bir məlumat yoxdur”.⁶⁶ 10 cildən ibarət olan bu əsərin⁶⁷ yalnız son 2 cildi müasir araşdırıcıların ixtiyarındadır. XVI əsr Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəliş xəttinə inkişafı zamanı olduğuna görə Həsən bəy Rumlu da həmin gerçəkliyin fraqmentlərini öz əsərində əks etdirmişdir. “Mənbədə məşhur şəxsiyyətlər, o cümlədən şairlər, tarixçilər, alimlər haqqında bioqrafik qeydlər edilmişdir”.⁶⁸ Əsərdə Şirvan, Şəki və Azərbaycanın cənub vilayətləri başlıca diqqət obyektləridir. “Dünyanın bir çox şərqşünaslarının “Əhsənüt-təvarix”ə döənə-döənə müraciət etməsi faktı da onun əhəmiyyətini göstərən amillərdən biridir”.⁶⁹

Səfəvilər sarayında xidmət etmiş, xəttat, münşi və vəzir olmuş İran tarixçisi Qazi Əhməd Qumi (1549-təqribən 1606) dövrün Azərbaycan mədəniyyətinin araşdırılmasına yardım edə bilən, dəyərli məlumatlar verən orta əsr müəlliflərindəndir. O, ömrünün sonunda Hindistana köçmüş, Moğol hökmdarı Cahangirin sarayında yaşamışdır. Qazi Əhməd Qumi “Xülasət ət-təvarix”, “Gülüstani-hünər”, “Məcmə əş-şüəra” kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. Onun digər əsərləri də vardır. Qazi Əhməd Qumi “Xülasət ət-təvarix” əsərini 6 cildə yazmağı planlaşdırmışdı, lakin VI cildi müəllifin bitirib-bitirmədiyi məlum deyildir.⁷⁰ Qazi Əhməd Qumi əsərdə ilk dörd cildin adını çəkmir, lakin V cildin yazılmasına 12 il vaxt sərf etdiyini qeyd edir.⁷¹ Əsərin dövrümüzədək yalnız ilk Səfəvi şahlarından başlamış 1591-ci ilə qədərki hadisələri əks etdirən son qismi

gəlib çatmışdır. Əsərdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, ictimai tarixinə, mədəni həyatına dair məlumatlar vardır. Müəllif Şərq tarix elminin ənənəsinə sadıq qalaraq əsərini Səfəvilər xanədanının genealogiyası (nəsəb şəcərəsi) ilə başlayır. Qazi Əhməd Qumi sülalənin banisi Şeyx Səfiəddinin həyat və fəaliyyətini ətraflı şəkildə təsvir etdikdən sonra onun varisləri barəsində qısa qeydlər vermişdir. Əsərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. Qazi Əhməd Qumi bildirir ki, o “Xülasət ət-təvarix” əsərini Şah II İsmayılın təklifilə yazmış və şahın istəyinə uyğun olaraq əsərini Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin (1413-1482) “Mətlə əs-sədeyn...” üslubunda tərtib etmişdir.⁷² Qazi Əhməd Səfəvilər sarayındakı çəkişmələr, fitnə-fəsadlar nəticəsində XVI əsrin sonlarına doğru artıq saraydan uzaqlaşdırılmış, Şah I Abbasın “gözündən düşmüş”, şahın “xoşlamadığı” şəxslərdən birinə çevrilmişdi. O, dövrün tanınmış tarixçisi, xəttatı olmuş İsgəndər bəy Münşinin müəllimi idi. “Onun yazdığı əsərlərdən məlum olur ki, Qazi Əhməd Azərbaycana xüsusi rəğbət bəsləmiş və Azərbaycan (türk) dilini mükəmməl bilməmişdir”.⁷³ Farsca yazılmış “Xülasət ət-təvarix”də xeyli Azərbaycan sözü, atalar sözləri, türk dilində bir neçə şeir və məktub vardır. Qazi Əhməd həm “Xülasət ət-təvarix”, həm də “Gülüstani-hünər” əsərində azərbaycanlı alimlər, şairlər, rəssamlar, xəttatlar haqqında böyük həvəslə, ətraflı surətdə məlumat verir. Qazi Əhməd Qumi Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə xüsusi yer ayırır. Onun Sultan Məhəmməd, Mirzə Əli, Mir Seyid Əli, Sadiqbəy Əfşar, Mir Əli Təbrizi, Cəfər Təbrizi, Əli Rza Təbrizi haqqındakı məlumatları, xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qazi Əhmədin 1597-ci ildə tamamladığı “Gülüstani-hünər” əsərində Azərbaycan mədəniyyət faktları daha çox xatırlanır. Müəllifin ilk əsəri olmuş “Məcmə əş-şüəra” 6 cilddən ibarət idi. Qazi Əhmədin “Xülasət ət-təvarix”də yazdığına görə, həmin traktatın əlyazması hələlik tapılmamışdır. Burada “Azərbaycanın, İran və Ərəbistanın alim və şairlərinin həyatı haqqında məlumat verilir”.⁷⁴ Qazi Əhməd Qumi “Gülüstani-hünər” əsərini yazarkən özündən öncə yaşamış XVI əsr tarixçisi Mustafa Alinin “Mənaqibi-hünərvəran” (“İstedadlıların ləyaqəti”) adlı əsərinin quruluşundan istifadə etmişdir. “Gülüstani-hünər”də Qum, Herat, Qəzvin və Təbriz şəhərlərindəki memarlıq obyektləri haqqında da məlumatlar verilir. “Burada Təbrizdəki Dəməşq mədrəsəsi, Süleymaniyyə məscidi, Çahar minar, Müzəffəriyyə, Mir Məftülbənd binası, Mir Sabit məqbərəsi, Cahanşah binası, Nəsryyə mədrəsəsi haqqında bəhs edilir”.⁷⁵ Əsərdə 1555-ci ildən etibarən Səfəvilər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş Qəzvin şəhəri haqqında geniş məlumat vardır. Əsərdən məlum olur ki, Şah I Təhmasib Çəhel sütun evvanını şəxsən öz əli ilə işləyib bəzəmişdir.⁷⁶ Beləliklə, Qazi Əhməd Quminin “Xülasət ət-təvarix” və “Gülüstani-hünər” əsərlərində Azərbaycanın XVI əsr mədəniyyətinə dair zəngin materiallar vardır.

Şərəfxan ibn Şəmsəddin Bidlisi (1543-cü ildə anadan olmuşdur, vəfatı tarixi bəlli deyildir) fars dilində “Şərəfnamə” əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır. Mənşəcə kürd olmuş bu şəxs ana tərəfdən Səfəvi sülaləsi ilə qohum idi və müxtəlif vaxtlarda Şirvan və Naxçıvan hakimi vəzifəsini icra etmişdir. Sonralar Şərəfxan

Osmanlı sultanı III Muradın tərəfinə keçmişdir.⁷⁷ O, əsərində Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə geniş yer vermişdir. Əsərdə Azərbaycanın XIV-XVI əsrlər tarixinə də aid olan mühüm məlumatlar vardır. Osmanlı sultanı III Muradın Azərbaycana təşkil etdiyi hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş Şərəfxan Bidlisinin əsərində Osmanlı məlumat mənbələrinin təsiri, müəllifin Səfəvi dövlətinə mənfi münasibəti nəzərə çatmışdır.⁷⁸ “Şərəfnamə” Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etdiyi siyasi şəraitə öyrənmək baxımından dəyərli mənbədir.

Mahmud bin Hidayətullah Nətənzi (1531/32-ci ildə anadan olmuşdur) nəzərdən keçirilən dövr haqqında məlumatlar verən müəlliflərdən biridir. Ruhani ailəsində anadan olmuş Mahmud Nətənzi gənc ikən tarixə və ilahiyyətə dair kitablar oxumağa, şeirlər yazmağa meyl idi. Onun ailəsi Heratın Səfəvi hakimi, şah I Təhməsinin qardaşı Bəhram Mirzə tərəfindən himayə olunmuşdu. Mahmud Nətənzi “Nəqavət əl-əsar fi zikr əl-əxyar” (və ya “əxbar”) (“Ruhani şəxslər haqqında hekayətlərdən ən yaxşısı”) adlı əsərini 1590-1599-cu illər ərzində yazmışdır.⁷⁹ 2 cilddən ibarət olan əsərin I cildində 1576-1587-ci illərin mühüm hadisələri öz əksini tapmışdır. II cilddə isə şah I Abbasın hakimiyyətinin ilk 11 ili ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Şah I Abbasın taxta çıxmasına qədərki dövrün bir çox hadisələri Mahmud Nətənzidən əvvəlki salnaməçilər tərəfindən ya xatırlanmamış, ya da həmin hadisələr ətraflı şəkildə təsvir olunmamışdır. əsasən şəxsi müşahidələrinə istinadlanmış Mahmud Nətənzi dövrünün siyasi fakt və hadisələrinə xüsusi fikir vermişdir. Müəllifin nəinki hadisələri, habelə həmin hadisələri doğurmuş səbəbləri şərh etməyə meylli əsərin nəzərəçarpan cəhətlərindəndir.⁸⁰

XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm faktları barədə dəyərli məlumatlar verən digər müəllif İsgəndər bəy Münşidir. Bu Azərbaycan tarixçisi də əsərlərini farsca yazmışdır. O, 1560-1634-cü illər ərzində yaşamış saray tarixçisi, şair və xəttat olmuşdur.⁸¹ İsgəndər bəy Münşi (Türkman) “Tarixə-aləmaraye – Abbasi” (“Aləmi bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərini təqribən 1630-cu ildə tamamlamışdır. Əsər müqəddimədən, girişdən və iki cilddən ibarətdir.⁸² Dövrün başlıca hadisələri onun əsərində öz əksini tapmışdır. Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) və Şah I Abbasın (1587-1629) dövründə divan katibi kimi yüksək vəzifədə olmuş İsgəndər bəy Münşi (Türkman) Səfəvi dövlətinin maliyyə işləri ilə də məşğul idi. O, bir sıra hərbi yürüşlərdə və səfərlərdə iştirak etmiş, minlərlə azərbaycanlı rəssamın, şairin, xəttatın və sənətkarların zorla İranın vilayətlərinə köçürülməsinin şahidi olmuşdur. İsgəndər bəy Münşi “Tarixə-aləmaraye – Abbasi” əsərində Səfəvilər dövründə Azərbaycan (türk) dilinin rolu haqqında da məlumatlar vermişdir. Həmin müəllifin “Zeylə-tarixə-aləmaraye-Abbasi” (“Aləmi bəzəyən Abbasın tarixinin davamı”) adlı digər, yarımçıq qalmış əsəri də vardır.⁸³ Əsərdə Şah I Səfinin hakimiyyətinin ilk 5 ili də təsvir olunur.

XVI əsrdə naməlum müəllif tərəfindən fars dilində yazılmış digər mənbə “Tarixə-Şah-İsmailə-Səfəvi” (“Şah İsmayıl Səfəvinin tarixi”) əsəridir. Əsərdə Şah I

İsmayılın fəaliyyəti, dövrün ictimai-siyasi çəkişmələri təsvir edilir. Əsərin adı şərti səciyyə daşıyır.⁸⁴ Şah I İsmayılın əcdadları haqqında məlumat əsərin giriş hissəsini təşkil edir. Əsərdəki məlumatlar ictimai, siyasi, dini amillərin mədəniyyətin inkişafına təsirini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Xondəmir (Xandəmir) Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni (1475, Herat-1535, başqa məlumata görə 1536/37) İran (fars) tarixçisidir. O, öncə Teymurilərin, 1507-ci ildən Səfəvilərin və 1528-ci ildən isə böyük Moğol hökmdarlarının saray tarixçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu cəhət onun ictimai-siyasi, tarixi görüşlərinin genişliyinə səbəb olmuşdur. Tarixçinin 3 cildəndən ibarət olan “Həbib əs-siyər fi əxbar əfrad əl-bəşər” (“Görkəmli adamlar haqqında xəbərləri təsvir edən dost”) əsərində İranın və qonşu ölkələrin ən qədim dövrlərindən 1524-cü ilədək olan tarixi təsvir olunur.⁸⁵ Əsər 1520-1524-cü illər arasında yazılmışdır. “Kitabda nəzəri cəlb edən ən maraqlı məsələlərdən biri dinin iki məzhəbinə-şəliyə və sünniliyə xidmət edən və bir-birləri ilə daim müxalifətdə olan Osmanlı-Səfəvi dini-ideoloji mübarizəsinin əks etdirilməsidir”.⁸⁶ “Dəstur əl-vüzəra” (“Vəzirlərə göstəriş”) və “Hümayunnamə” əsərləri də onun hadisələrə fəal münasibətini əks etdirir. Xondəmirin əsərlərində Azərbaycanın mədəni inkişafına dair məlumatlar epizodik səciyyə daşıyır. Onun Səfəvilər dövlətinin banisi Şah I İsmayıl Xətəinin fərdi xüsusiyyətlərinə dair verdiyi məlumatlar daha maraqlıdır.⁸⁷

XVII əsrin saray tarixçiləri olmuş Məhəmməd Tahir Vəhidin (“Abbasnamə” əsəri), Vəliqulubəy Hacı Davudqulu oğlunun, Məhəmməd Yusif Qəzvininin, Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidinin fars dilində yazdıqları əsərlərdə⁸⁸ dövrün hərbi-siyasi çəkişmələrinə daha çox fikir verilmişdir. Bu əsərlərdən XVII əsrdə mədəniyyətin əlverişli olmayan siyasi şəraitdə inkişaf etdiyi bəlli olur. XVI-XVII əsrlərin fərman və sənədlərində⁸⁹ Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına dair məlumatlar çox cüzdür. Bu fərman və sənədlərin bəzilərində dinin, dini idarələrin rolu barədə məlumatlar vardır.

XVIII əsrdə yaşamış alban katolikosu Yesayi Həsən-Cəlalının “Alban ölkəsinin qısa tarixi” əsərində 1702-1722-ci illərin tarixi fakt və hadisələri öz əksini tapmışdır.⁹⁰ Əsərdə başlıca diqqət dövrün siyasi, hərbi hadisələrinin təsvirinə yönəldilmişdir. Əsər müəllifi XIII əsrdə Qarabağın Aşağı Xaçın ərazisində hakim olmuş Həsən Cəlalın nəslindən idi. Həsən Cəlalın soykökü isə öz növbəsində Mehranilər sülaləsindən olan böyük alban knyazları nəslinə bağlı olmuşdur. Həsən Cəlal nəslindən olan hökmdarlar uzun müddət ərzində ənənəvi olaraq Albaniyanın katolikosu vəzifəsini də icra etmişlər. 1240-cı ildə Xaçınçayın sol sahilində, sıdırım dağın geniş ərazisində Həsən Cəlalın tikdirdiyi Qanzasar monastırı əsrlərlə erməni kilsəsinin təzyiqinə məruz qalan alban mədəniyyətinin sığındığı obyektə çevrilmişdi. Monqollar tərəfindən 1261-ci ildə öldürülmüş Həsən Cəlal bu monastırda dəfn olunmuşdur. 1511-ci ildən etibarən Qanzasar monastırı alban katolikoslarının iqamətgahına çevrilmişdi. Katolikos Yesayi Həsən-Cəlalın alban patriarx taxtına 1702-ci ildə seçilmiş, bu vəzifəsini vəfatınadək (1728-ci ildə)

yerinə yetirmişdir. Bu şəxs XVIII əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazı işğal etməyə can atan Rusiyaya meyilli idi. O, tənəzzül prosesi keçirən Səfəvilər dövlətinin təsirindən qurtulmağa can atan siyasi qüvvələrin Qarabağ ərazisindəki çıxışlarına istiqamət vermiş din xadimlərindən olmuşdur. Alban müəllifinin bu əsəri də erməni saxtakarlığının təsirinə məruz qalmışdır. Əsasən dövrün dini, siyasi səciyyəli hadisələrinə fikir vermiş Yesayi Həsən-Cəlalənin mülahizələrində diqqəti cəlb edən mühüm cəhət tarixi gerçəkliklərə xristian baxışıdır. “Alban ölkəsinin qısa tarixi” tariximizin XVIII əsrlə bağlı olan dövrünün öyrənilməsi üçün dəyərli mənbələrdən biridir.

Əslən Tiflisdən olan, uşaq ikən xarici dilləri öyrənmək məqsədilə Fransaya getmiş (aparılmış), müəyyən müddətdən sonra İrana yollanmış, Fransa səfiri de Gardanın tərcüməçisi olmuş, 8 il İranda yaşamış Jozef Tiflisinin “Vaqiati-Mir Veys və Şah Hüseyn” əsəri Azərbaycan tarixinin, Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdəndir.⁹¹ Bu əsərin “ən yüksək məziyyəti onun Səfəvilər dövlətinin süqutu ərəfəsində baş verən Əfqanıstan-İran siyasi münasibətlərinin, bu iki ölkə ilə bağlı olan ictimai-iqtisadi məsələlərin, həmçinin ayrı-ayrı şəhərlər və müxtəlif xalqlar barədə qiymətli məlumatlar baxımından ilkin mənbə olmasıdır. Müəllif əsasən, gördüyü hadisələri qələmə almış, müşahidə etdiyi məsələləri əks etdirmişdir”.⁹²

Polyak səyyahı Yan Tadeuş Kruşinskiyin (1675-1756) “Xristian səyyahın tarixi” əsəri XVIII əsrin I yarısında İranda və Azərbaycanda baş vermiş bir sıra tarixi hadisələri əks etdirir.⁹³ Əsər müəllifi 1708-1726-cı illərdə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahanda yaşamış, fəaliyyət göstərmişdir. Güman olunur ki, “Tarixi-səyyahi Məsihi” (“Xristian səyyahın tarixi”) əsərin əsl adı deyildir və şərti olaraq bu cür adlandırılmışdır.⁹⁴ Bu əsər fars dilinə “Bəsirətnamə” və “İbrətnamə” adları ilə tərcümə olunmuşdur.⁹⁵ “Bu tarixi əsərin az vaxt ərzində dünyada belə sürətlə yayılmasının səbəbini mənbədəki hadisələrin bilavasitə onları müşahidə edən şəxs tərəfindən təsvir olunmasında, müəllifin tarixi həqiqətləri obyektiv şəkildə əks etdirməsində görmək lazımdır”.⁹⁶ Müəllif həmin əsəri 1726-cı ildən sonra qələmə almışdır. “Tarixi səyyahi-Məsihi” əsəri həcmcə kiçikdir, lakin orada əks olunan tarixi hadisələrin dəyəri olduqca böyükdür”.⁹⁷ Əsərdə Təbriz, Şəki, Şamaxı, Niyazabad, Gəncə və başqa Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumatlar vardır. Müəllif müşahidələrinin nəticəsi olan bu əsərdə Səfəvilər dövlətinin süqutu, İsfahanın əfqanlar tərəfindən işğal olunması və bölgə ərazisində müəyyən müddət ərzində əfqan intizamının bərqərar olunması müfəssəl şəkildə təsvir olunur. “Tarixi-səyyahi-Məsihi” əsərinin misilsiz dəyəri vardır”.⁹⁸

Təqribən XVIII əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanın siyasi pərakəndəlik dövrünü yaşaması dövrün tarix elmində (salnaməçiliyində) də bölgəçilik prinsipinin qərarlaşmasını şərtləndirmişdi. Həmin dövrün salnaməçiləri, tarixçiləri baş verən müxtəlif səciyyəli hadisələrə, mədəni mühit məsələlərinə məhdud bölgə nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdılar. Bu dövrdə salnaməçilik, tarixçilik

ənənələri Qarabağ və Şəki xanlıqları hüdüdlərində daha çox inkişaf etmişdir.⁹⁹ Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu (1770-1848) dövrün tanınmış Azərbaycan tarixçisi olmuşdur. Onun “Qarabağnamə” əsərində (1845-ci ildə yazıya alınmışdır) Qarabağ xanlığının siyasi tarixi 1736-cı ildən 1828-ci ilədək izlənilmişdir. Əsərdə Bayat və Şuşa qalalarının, digər memarlıq obyektlərinin inşa olunması, Pənahəli xanın şəhərsalma tədbirləri haqqında məlumatlar əvəzsizdir.¹⁰⁰ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının (1773-1853) “Qarabağ tarixi” əsəri (1847-ci ildə fars dilində yazılmışdır) də nəzərdən keçirilən dövrün hadisələrini də özündə əks etdirir və həmin mühitin mədəni həyatından müəyyən materiallara malikdir.¹⁰¹ Əsər müəllifi 1797-1822-ci illər ərzində Qarabağ xanlığının vəziri vəzifəsini icra etmişdir. Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” əsərində də XVIII əsrin II yarısında Qarabağın mədəni həyatının epizodları öz əksini tapmışdır.¹⁰² Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın XVIII əsr tarixi, həmin dövrün mədəni həyatı XIX-XX əsrlərin bir çox müəlliflərini də məşğul etmiş, onlar bu bölgənin tarixini, mədəni mühitini öz əsərlərində əks etdirmişlər.¹⁰³ Kərim bəy Şəxixanov Fateh (1858-ci ildə vəfat etmişdir) “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” əsərinin (1829-cu ildə Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır) müəllifidir. Şəki bölgəsinin tanınmış şairi, tarixçisi olmuş bu müəllif XVIII əsrin II yarısının tarixi hadisələrini öz əsərində əks etdirməklə bu dövrün mədəniyyətinin inkişaf zəmini haqqında müəyyən təsəvvür yaratmışdır.¹⁰⁴

Azərbaycana zaman-zaman müxtəlif ölkələrdən, müxtəlif məqsədlərlə “səyyahlar” gəlmiş, özlərinin qısamüddətli, uzunmüddətli, könüllü və ya könülsüz “səyahətlərindən” doğmuş təəssüratlarını tərtib etdikləri gündəliklərdə, yol qeydlərində, əsərlərində əks etdirmişlər. Azərbaycan XVI-XVIII əsrlərdə müxtəlif dövlətlərin, bu dövlətlərin mənafeələrini güdən “səyyahların” diqqət obyekti olmuşdur. Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu dövrdə müxtəlif məqsədlərlə ölkəyə gəlmiş (göndərilmiş-red.) şəxslər (xüsusilə Rusiyadan), “səyyahlar”, “biliklərə can atan elm fədailəri” kimi təqdim olunurdular. XVI-XVIII əsrlərin Avropa dövlətlərinin, Moskva knyazlığının (sonralar Rusiyanın) Yaxın və Orta Şərqə diplomatik, iqtisadi, siyasi müdaxilə etməsi cəhdləri bu dövrün əlamətdar hadisələrindən olmuşdur. “Səyyahlar” məhz bu müdaxilə cəhdlərinin aparıcıları olmuşlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin “səyyahların” əsərlərində araşdırılan tarixi dövrün Azərbaycan mədəniyyəti faktları diqqəti cəlb edir və tariximizin tədqiqi üçün bu məlumatların əhəmiyyətinə şübhə etmək olmaz. Vinçentso Alessandri, Orucbəy Bayat (əslən azərbaycanlıdır, sonralar xristianlığın katolik məzhəbini qəbul etmişdir), Antoni Jenkinson, Ceffri Dekket, Ricard Conson, Tomas Olkok, Kristofer Berrou, Adam Oleari, Yan Streys, İbrahim Əfəndi Peçevi, Övliya Çələbi, Artemiy Volinski Venesiya, İspaniya, İngiltərə, Hollandiya, Saksoniya, Prussiya, Osmanlı Türkiyəsi, Rusiya kimi orta əsr dövlətlərinin nümayəndələri sifətilə Azərbaycanda olmuş, yol qeydləri yazmışlar.

XVII əsrin Azərbaycan mədəniyyət faktlarının öyrənilməsi üçün Adam Olearinin, Övliya Çələbinin və Yan Streysin qeydləri daha əhəmiyyətlidir. Adam Oleari alman alimi və səyahətçisi olmuşdur. O, Holştayn-Qottorp hersoqu III Fridrixin sarayında qulluq edərkən Moskva knyazlığına və Səfəvilər dövləti ərazisinə göndərilmiş alman elçiliyinin katibi və müşaviri idi. A.Oleari 1636-1638-ci illərdə Azərbaycan şəhərlərində olmuşdur. O, “Moskoviya və Moskoviyadan keçməklə İrana, oradan da geriyyə səyahətin təsviri” əsərini yazmışdır. Onun bu əsəri 1906-cı ildə Sankt-Peterburqda rus dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur.¹⁰⁵ Adam Olearinin Şamaxıda dini kompleksin maarif və elmin inkişafındakı roluna dair məlumatları daha əhəmiyyətlidir. Orta əsrlər Azərbaycanında maarif işinin təşkili və elmi biliklərin tədrisi prosesində dini idarələrin, din xadimlərinin rolu aparıcı olmuşdur. Adam Olearinin yol qeydləri bu obyektiv həqiqəti sübut edən mühüm mənbələrdən biridir.

Övliya Çələbi ibn Dərviş Mehmet Zilli 1611-1682-ci illərdə yaşamış Osmanlı siyasi xadimidir. O, 1646-1648-ci illərdə Cənubi Qafqaza etdiyi ikinci səyahət zamanı Cənubi və Şimali Azərbaycan şəhərlərini, əyalətlərini çox diqqətlə öyrənmişdi. Təbiidir ki, onun qeydləri və hadisələrə yanaşma tərzı rəsmi Osmanlı dairələrinin baxışını əks etdirir. Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” adlı əsəri 10 cildəndən ibarətdir. Azərbaycanla bağlı olan məlumatlar onun əsərinin ikinci cildinə daxildir.¹⁰⁶ Övliya Çələbi XVII əsr Azərbaycan şəhərlərinin (Təbriz, Şamaxı və s.) mədəni potensialına dair əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir.

Macarıstanda anadan olmuş, Osmanlı tarixçisi İbrahim Əfəndi Peçevinin “Tarix” əsəri 1520-1640-cı illərin ictimai-siyasi hadisələrinin təsvirini verir.¹⁰⁷ Əsərdə Təbrizin ictimai-mədəni mənzərəsinə dair məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Yan Streys (1630-1694) holland dənizçisi və səyyahı idi. Səyyah Qaytaq hakimi tərəfindən əsir alınmış, 1670-1672-ci illərdə qul sifəti ilə Dərbənd, Şamaxı və Ərdəbil şəhərlərində yaşamışdır. O, vətənə qayıdandan sonra “Ecazkar, olduqca başıbəlalı səyahətlər” adlı kitab yazmışdır. Onun bu əsəri Avropa ölkələrində 25 dəfədən artıq çap edilmişdir.¹⁰⁸ Yan Streysin əsərində Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil şəhərlərinin memarlıq baxımından vəziyyətinə, maarifin inkişaf səviyyəsinə aid məlumatlar vardır. Onun Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi barədəki fikirləri də maraqlıdır.

Mənşəcə azərbaycanlı olan Orucbəy Bayatın əsəri¹⁰⁹ tarixi-coğrafi traktat səciyyəsi daşıyır. O, 1599-1603-cü illər ərzində Səfəvi səfirliyinin tərkibində təqribən bütün Avropa ölkələrini gəzmışdi. Həmin səfərdən sonra Orucbəy Bayat vətənə qayıtmamış, İspaniya təbəəliyinə keçmiş, xristianlığın katolik məzhəbini qəbul etmişdi. O, əsərini ispan dilində yazmış və ilk dəfə 1604-cü ildə nəşr etdirmişdir. Əsər 1926-cı ildə ingilis, 1959-cu ildə fars, 1988-ci ildə isə rus dilinə tərcümə olunmuşdur.¹¹⁰ Orucbəy Bayat XVI əsrin Azərbaycan şəhərləri (Təbriz, Qəzvin, Gəncə, Şamaxı), onların mədəni-ictimai vəziyyəti haqqında dəyərli

məlumatlar vermiş, ölkənin mədəni inkişafında şəhərlərin aparıcı rolunu xüsusilə qeyd etmişdir.

1685-1694-cü illərdə İranda və Azərbaycanda olmuş alman alimi və səyyahı Engelbert Kempferin Azərbaycan (türk) dilinin Səfəvi dövlətinin həüdudlarında aparıcı rolu, bu dilin zənginliyi və eyni zamanda sadəliyi, müsbət keyfiyyətləri haqqındakı məlumatları çox əhəmiyyətlidir.¹¹¹ Avropa və Osmanlı müəlliflərinin bəzi əsərlərində dəqiq olmayan məlumatlar (şəhər əhalisinin sayı və s. haqqında) vardır. Lakin bu cəhət həmin əsərlərin əhəmiyyətini azaltmır.

XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiya dövlətinin hakim dairələri “dənizlərə çıxış əldə etmək” bəhanəsi ilə Cənubi Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmləndirmək istiqamətində fəal tədbirlər görməyə başladılar. Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi buna əlverişli şərait yaratmışdı. Moskva knyazı (1721-ci ildən isə Rusiya imperatoru) I Pyotrun təşəbbüsü ilə Cənubi Qafqaza kəşfiyyat məqsədilə diplomatlar, “səyyahlar” göndərilirdi. XVIII əsrin sonunadək Azərbaycanda olmuş rus “səyyahları”, “diplomatlari” gördüklərini tərtib etdikləri yol qeydlərində, gündəliklərində əks etdirmişlər. 1716-1718-ci illərdə Azərbaycanda və İranda olmuş A.P.Volnskinin (1689-1740) fəaliyyəti bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Dövlət xadimi, diplomat olmuş A.P.Volnski 1716-cı ilin martında Moskva knyazlığının elçisi sifətilə Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahana gedərkən 3 aydan artıq Şamaxı şəhərində qalmış, I Pyotrun tapşırığı ilə Şirvan haqqında siyasi və iqtisadi səciyyəli məlumatlar toplamışdı.¹¹² O, I Pyotrun gizli tapşırığına əsasən Azərbaycanda yubanmalı, ölkə haqqında müfəssəl məlumat toplamalı idi. A.P.Volnski geri qayıdarkən 8 aya yaxın Azərbaycanda qalmışdı.¹¹³ Başlıca diqqətini hərbi, siyasi, iqtisadi, ticarət məsələlərinə, bölgədə yaşayan xristian əhalisinin sayına, bu əhalinin siyasi mövqeyinə yönəlmiş A.P.Volnskinin məlumatları Azərbaycanın XVIII əsr mühitinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Həmin əsrin 20-60-cı illərində Azərbaycanda olmuş rus elçilərinin məlumatları da əsasən siyasi, iqtisadi səciyyə daşıyır.¹¹⁴

Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi gedişində mütləq nəzərə alınmalıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan tarixinin mühüm mənbələrindən hesab oluna bilər. XV-XVI əsrlərdə yenidən yazıda maddiləşmiş bu şifahi ədəbiyyat incisinin ilk dəfə qələmə alınması tarixinin X əsrdən əvvəlki dövrlə bağlı olduğu təxmin olunur.¹¹⁵ VII-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmış bu dastanda ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər və bəzi adət-ənənələr oğuzların ibtidai dövrünə (III-IV əsrlərə), islamaqədərki tarixi dövrə aiddir.¹¹⁶ 12 boydan ibarət olan “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin misilsiz mənbələrindəndir. Orta çağlarda yaşayıb-yaratmış Azərbaycan ədiblərinin (Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və başqaları) əsərləri də milli mədəniyyət problemlərimizin araşdırılmasına yardım edən mənbələr sırasındadır.

§ 2. Problemin tarixşünaslıqda, elmi ədəbiyyatda tədqiqi səviyyəsi

“Mədəniyyət” (“kultura”) anlayışının qədim tarixi vardır. Ərəb mənşəli anlayış olan “mədəniyyət” “oturaq, köçəri olmayan, şəhər həyatına mənsubluq” mənalarını daşıyır.¹¹⁷ Avropa mənbələrində, elmi araşdırmalarında geniş istifadə olunan “kultura” anlayışı isə ilk dəfə antik Roma natiqi və filosofu Mark Tulli Siseronun e.ə. 45-ci ildə yazdığı “Tuskulan disputları” əsərində işlədilmişdir. Antik müəllif “kultura”-nı nəzəri anlayış kimi işlədirdi.¹¹⁸ Bu anlayışı yeni mənada ilk dəfə elmi dövriyyəyə 1767-ci ildə Şotlandiya tədqiqatçısı A.Fergüsson daxil etmişdir. Anlayışın mahiyyəti haqqında elmi mübahisələr hələ də davam edir.

Mədəniyyət insanın və cəmiyyətin dəyişdirici fəaliyyəti prosesidir, bu fəaliyyətin bütün növlərinin, habelə maddi və mədəni dəyərlərin dialektik məcmusudur. Mədəniyyət “cəmiyyətin maddi həyat şəraiti və ictimai münasibətlərinin başlıca cəhətləri ilə şərtlənmiş mənəvi həyatdır ki, maddi həyat şəraitinə, ictimai münasibətlərə özünün əks-təsirini göstərir”.¹¹⁹ Kulturoloji tədqiqat əsərlərində bu anlayışın müxtəlif izahı, tərfi verilir.¹²⁰

Mədəniyyət nəzəriyyəsi olmadan mədəniyyət tarixinin nisbətən müstəqil elm sahəsi kimi meydana gəlməsi, təşəkkülü və inkişafı qeyri-mümkün olardı. Mədəniyyət nəzəriyyəsi ilə mədəniyyət tarixi arasında əhəmiyyətli fərqlər var. Elmlərdə gedən xüsusiləşmə prosesi tarix elmi üçün də səciyyəvidir. Mədəniyyət tarixi bu prosesin nəticəsidir və o, nisbi müstəqilliyə malik olan sahədir. Mədəniyyət tarixinin predmeti, tədqiqat obyekti bəşəriyyətin, cəmiyyətin, konkret xalqın mənəvi həyatının inkişafı prosesidir. Əgər mədəniyyət nəzəriyyəsi bu prosesi konkret-tarixi şəraitdən uzaqlaşaraq, yüksək mücərrədləşdirmə səviyyəsində tədqiq edirsə, mədəniyyət tarixi mənəvi həyatın inkişafını konkret-tarixi səviyyədə, dövrün, regionun, ölkənin xüsusiyyətlərini, konkret-tarixi şəraiti nəzərə alaraq araşdırır. Mədəniyyət tarixinin mədəniyyət nəzəriyyəsindən başlıca fərqi də məhz bundadır. Mədəniyyət tarixçisinin mənəvi həyatın bütün sahələri üzrə (dil, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, elmin müxtəlif sahələri, maarif və s.) mütəxəssis olması vacib deyil və buna lüzum da yoxdur. Mədəniyyət tarixçisini “birləşdirici ümumiləşdirmələrə yol arayan sintezatora” bənzətmək olar.¹²¹ Mədəniyyət tarixi yeni sahədir. Hətta bir sıra Avropa ölkələrinin mədəni inkişaf tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirici əsərlər yoxdur.

Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşər mədəni sisteminin tərkib hissəsidir və bütün xüsusiyyətləri, səciyyəvi inkişaf tarixi, rəngarəngliyi ilə bu sistemdəki qarşılıqlı təsir prosesindən kənarda deyildir. Bu mədəniyyət çoxəsrlik, ziddiyyətli inkişaf prosesinin məhsuludur və ona bəsit yanaşmaq elmi araşdırmalarda birtərəfliliyə gətirib çıxara bilər. Milli mədəniyyəti qapalı sistem kimi öyrənmək meylli düzgün elmi nəticələr çıxarmağa imkan vermir. Dinamik və ziddiyyətli

hadisə olan mədəniyyət ictimai, siyasi, iqtisadi, ideoloji amillərin güclü təsiri altında inkişaf edir, həmin amillərə özünün müəyyən əks-təsirini göstərir. Orta əsrlərdə siyasi və ideoloji amillərin mədəni həyata təsiri daha çox nəzərə çarpırdı. Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlərdəki inkişafı problemlərini öyrənərkən nəzərə almaq zəruridir ki, bu mədəniyyət doğma zəmininə bağlı olmaqla yanaşı universal, regional kontekstlərin də məhsuludur. Yəni: 1. Azərbaycan nəinki coğrafi, habelə mədəni-tarixi baxımdan Şərq ölkəsidir və azərbaycanlılar qonşu olduqları xalqlarla çoxəsrlik qarşılıqlı mədəni-tarixi təsir prosesində olmuşlar; 2. VII əsrdən etibarən Azərbaycan islam regionuna, “müsəlman mədəniyyəti” sisteminə daxil olan ölkə kimi təşəkkül tapmışdır və orta əsrlərdə islam dininin ictimai həyatın bütün sahələrindəki rolu aparıcı idi; 3. Türk xalqlarından biri kimi azərbaycanlılar türk dünyasında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrdən kənarda ola bilməzdilər. Beləliklə, “azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyəti - əsasən isə etibarilə şərqlidirlər”.¹²²

Milli mədəniyyət monolit, daxilən vahid prosesdir və millətin (xalqın) konkret tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının yaşarılıqlığının, digər xalqlara güclü mədəni-tarixi təsirinin başlıca mənbəyi onun çoxəsrlik inkişaf prosesi ərzində yaratdığı, daim zənginləşən mədəniyyət potensialındadır. Mədəniyyət tarixçisinin vəzifəsi keçmişdə baş vermiş mədəni inkişaf prosesini öyrənməkdir. O, müasir mədəniyyət üçün xas olan keyfiyyətləri orta əsrlərin mədəni həyatına şamil etməməlidir. Mədəniyyət tarixçisi müasir mədəni sistemlə keçmiş mədəniyyəti üzvi şəkildə əlaqələndirməlidir. Keçmiş mədəni proseslərə müasir meyarlarla yanaşmaq arzuolunmaz və qeyri-elmi mövqedir. “Mühakimə etməməli, lakin anlamalı. Tarixçinin və xüsusilə XX əsrin sonunun tarixçisinin devizi belədir”.¹²³

Mədəniyyət nəzəriyyəsi və mədəniyyət tarixinin metodoloji problemlərinin təhlili, həlli olmadan Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik inkişaf prosesini elmi, obyektiv surətdə öyrənmək qeyri-mümkündür. Orta əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti tam, vahid prosesin müəyyən mərhələsi olduğu üçün bu mədəniyyətin tarixi köklərinin nəzərdən keçirilməsi də zəruridir. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında İntibah mərhələsinin xronoloji həddləri, bu İntibahın başlıca xüsusiyyətləri məsələləri də son dövrün elmi mübahisələri obyektidir. Göstərilən problemlər məcmusunun həlli xeyli dərəcədə Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin konsepsiyasının işlənilməsinə yardım edə bilər.

Mədəniyyət nəzəriyyəsi problemləri ilə ciddi şəkildə Qərbi Avropa tədqiqatçıları məşğul olmağa başlamışlar. “Mədəniyyət” (“kultura”) anlayışını kulturoloji baxımdan, müasir mənada ilk dəfə işlədən tədqiqatçı XVII əsrdə yaşamış alman hüquqşünası Samuel Pufendorf (1632-1694) olmuşdur.¹²⁴ O, mədəniyyəti “insan fəaliyyətinin məcmusu” kimi başa düşürdü və qeyd edirdi ki, mədəniyyət ictimai həyatın, insanın varlığı ilə bağlı olan fenomendir. Lakin mədəniyyət insan fəaliyyəti nəticələrinin bəsit məcmusu deyildir. O, özünün hər bir inkişaf mərhələsində konkret-tarixi məzmunla malik olan prosesdir. Təbiidir ki,

XVII əsrdə Qərbi Avropada elmin inkişaf səviyyəsi sosioloji tədqiqatlarda ictimai hadisələrə proses kimi (dəyişmədə, inkişafda və dinamikada olan faktlar kimi) yanaşmağa imkan vermirdi. XVIII əsr ərzində Qərbi Avropada maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri (xüsusilə Mari Fransua Arue-Volter və Johann Qottfrid Herder) tərəfindən ümumdünya tarixinin universal təcrübələri yaradıldı. Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri, varisliyi problemləri qaldırıldı. Bu sahədə Johann Qottfrid Herderin (1744-1803) rolu böyük idi. Onun “Bəşəriyyət tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar” (1784-1791) adlı əsərində bəşəriyyətin bütün tarixi inkişaf yolunu nəzəri cəhətdən təhlil etmək cəhdi göstərildi.¹²⁵ Y. Herder hesab edirdi ki, tarixi inkişaf prosesinin başlıca mənbəyi mədəniyyətdir. Herder tarix elminin əsas vəzifəsini mədəniyyətin tədqiq olunmasında görürdü. O, dini və mənəvi yaradıcılığın bütün növlərini, insanların təsərrüfat fəaliyyətini, ictimai münasibətləri mədəniyyətin başlıca elementləri kimi tədqiq edirdi.¹²⁶ Y. Herder qədim Şərq xalqlarının əski dövrlərdə yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edir və etiraf edirdi ki, elmi biliklərin, astronomiyanın ilk elementləri məhz Şərq ölkələrində yaranmışdır. O, ərəb (müsəlman) mədəniyyətinin Qərbi Avropa mədəniyyətinə böyük təsirini xüsusilə qeyd edirdi.¹²⁷ Herder mədəniyyətin inkişafının başlıca əsasının şəhərlərdə olduğunu göstərirdi.

XIX əsrin 50-70-ci illərində Almaniya tarixşünaslığında “mədəni-tarixi istiqamət” (məktəb) meydana gəldi və təşəkkül tapdı. Bu istiqamətə mənsub olan tarixçiləri mədəniyyətin inkişafı tarixinə xüsusi maraq və siyasi tarix problemlərinə etinasızlıq səciyyələndirirdi.¹²⁸ Həmin məktəbin nümayəndələri “mədəniyyət” anlayışına cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin məcmusunu, dini inancları, etik idealları, ənənələri daxil edirdilər. Tarixşünaslıqda bu istiqamətin yaranması təbii və qanunauyğun hal idi. “Mədəni-tarixi istiqamət” tarix elmində baş verməkdə olan xüsusiləşmə prosesinin nəticəsi idi. Tarixşünaslıqda “mədəni-tarixi istiqamət”in meydana gəlməsini adətən Henrix Rilin (1854-1897) adı ilə əlaqələndirirlər. Mədəniyyət nəzəriyyəsi və mədəniyyət tarixi problemlərinin tədqiqində Qustav Fraytaqın (1816-1895) da müəyyən rolu olmuşdur. Xarici ölkələrin mədəniyyət tarixi elmində Yakob Bürkhardtın mövqeyi müstəsnaqdır. 50 il ərzində incəsənət tarixinin tədrisi ilə məşğul olmuş Yakob Burkhardt İtaliyada İntibah (Renessans) probleminin ilk tədqiqatçısı idi. O, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Avropa mədəniyyətinin təşəkkülünün müəyyən və tam sxemini vermişdir.¹²⁹ Y. Burkhardt “mədəniyyət” anlayışına maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusunu daxil edirdi. Ümumiyyətlə, Almaniya, Fransa, İngiltərə tarixşünaslığında mədəniyyət tarixi nisbətən müstəqil sahəyə çevrilmiş, həmin ölkələrin mədəni inkişaf tarixinə dair xeyli elmi əsər nəşr olunmuşdur.

Rusiya da mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi prosesində mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Hələ XIX əsrin sonunda-XX əsrin əvvəllərində rus tarixşünaslığında orta əsrlərin ideya həyatının və mədəniyyətinin tədqiqi üzrə ixtisaslaşmış tarixçilər kütləsi müəyyənləşməyə başladı.¹³⁰ Həmin tarixçilər

arasında V.İ.Qeryenin yetirməsi olmuş M.S.Korelin (1855-1899) xüsusilə seçilirdi. M.S.Korelin Rusiyada İtalyan İntibahı problemini tədqiq etmiş ilk araşdırıcı idi. M.S.Korelin “İtalyan İntibahının öçerkləri” adlı əsəri (1896) ilə Rusiyada bu problemin tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, rus tarixçiləri əlverişli obyektiv və subyektiv səbəblərə görə öz milli mədəniyyətinin araşdırılması sahəsində keçmiş SSRİ-nin başqa milli tarixçilərinə nisbətən xeyli irəli getmişlər.

Azərbaycan tarixşünaslığında da mədəniyyət tarixinin inkişafına güclü, həyati ehtiyac və obyektiv zərurət hiss olunmaqdadır. Azərbaycanda mədəniyyət problemlərinin tədqiqi istiqamətində ilk təşəbbüs Heydər Hüseynova (1908-1950) məxsusdur. İxtisasca filosof olmuş H.Hüseynov Azərbaycan mədəniyyətinin məşhur nümayəndələrinin fəlsəfi irsini tədqiq etməyə xüsusi fikir vermişdir. O, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin (Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin) eyni zamanda böyük mütəfəkkir, filosof olduqlarını sübut etmişdir. Heydər Hüseynov “Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində ilk dəfə olaraq göstərdi ki, Azərbaycan fəlsəfəsi əsrlər ərzində ədəbiyyatla sıx əlaqə şəraitində inkişaf etmişdir. Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikri çoxəsrlik tarixi inkişaf ərzində yalnız xüsusi fəlsəfi traktatlarda deyil, habelə ədəbi əsərlərdə izhar olunmuşdur”.¹³¹ Lakin onun başladığı mühüm işin yerinə yetirilməsində uzunmüddətli fasilə yarandı. Son dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti nəzəriyyəsi ilə məşğul olan ən məhsuldar tədqiqatçı Z.Ə.Quluzadədir. Onun tədqiqat əsərləri¹³² mədəniyyət nəzəriyyəsinin və mədəniyyət tarixinin nəzəri problemlərinin tədqiqində mühüm nailiyyətdir. Z.Quluzadə problemləri fəlsəfi baxımdan nəzərdən keçirmişdir. Onun əsərlərində Şərq regionunun, Azərbaycanın mədəniyyəti (orta əsrlər dövrü) fəlsəfi ümumiləşdirmələr səviyyəsində tədqiq olunmuşdur.

Kulturoloji ədəbiyyatda “mədəniyyət” anlayışı, bu anlayışın mahiyyəti, məzmunu, başlıca elementləri, tarixi tipləri haqqındakı fikirlər müxtəlifdir. Müasir kulturoloji tədqiqatlarda bu anlayışın 250-dən artıq tərfi vardır.¹³³ Son zamanlar həmin anlayışa verilmiş təriflərin sayı daha da artmışdır. Anlayışa verilmiş təriflərin çoxluğu, tərif vermiş müəlliflərin sayı və təriflərin artım dinamikası problemə olan sonsuz marağın göstəricisidir. “Mədəniyyət” qədər çoxmənalı və geniş yayılmış digər bir anlayışı təsəvvür etmək çətindir.¹³⁴ Mədəniyyət insanın, cəmiyyətin, bəşəriyyətin ictimai-mütərəqqi fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət gerçəkliyin və şüurun bütün sahələrində vardır. Həmin fəaliyyət maddi, mənəvi dəyərlərin yaradılmasının və “istehlakının” dialektik vəhdəti formasında gedən ziddiyyətli prosesdir. “Çox məhdud mənada maddi və mənəvi mədəniyyəti nəzərdə tuturlar”.¹³⁵ “Mədəniyyət” tarixi kateqoriyadır: Onun inkişafı tarixi şəraitin dəyişməsindən asılıdır.

Mədəniyyət nəzəriyyəsi sahəsində mübahisələr son 20 ildə daha da canlanmışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti mənəvi mədəniyyəti ümumiyyətlə mədəniyyətin sinonimi kimi başa düşür. Mədəniyyət ictimai prosesdir. O, insanın meydana gəlməsi ilə yaranır, uzun inkişaf prosesində cəmiyyəti “müəyyən edir” və

öz inkişafında müxtəlif mərhələlərə malikdir. Tədqiqatlardan birinin müəllifləri qeyd edirlər ki, “mədəniyyət” və “incəsənət” kimi mürəkkəb, çox mənalı anlayışlar ümumiyyətlə konkret tərifə sığmır. Bu anlayışların mənasının tam şəkildə açılması ehtimalı çox azdır¹³⁶. Maddi və mənəvi ədəbiyyət bütöv, “mədəniyyət” adlanan sistemin iki tərəfidir. Onları nə bir-birinə qarşı qoymaq, nə də eyniləşdirmək mümkün deyildir. İnsan mədəni fəaliyyətin subyektı, mədəni dəyərlərin yaradıcısı, aparıcısı və eyni zamanda istehlakçısıdır. Hər hansı bir mədəni fəaliyyət ictimai səciyyə daşıyır. Lakin hər ictimai fəaliyyət mədəni səciyyəyə malik deyildir.

Mədəniyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından biri varislik əlaqəsidir. Mədəniyyətin tərəqqisində, müxtəlif tarixi mərhələlərin arasında varislik əlaqəsi olmadan bu prosesin tamlığı mümkün deyildir. “Varislik sayəsində yeni nəsillərə məlum olanları axtarmaq, kəşf olunmuşları yenidən aşkar etmək..., yenidən yaratmaq lazım gəlir”.¹³⁷ Varislik prosesləri bir xalqın mədəniyyətinin inkişafı çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Əgər dil və ənənə kimi sahələrdə varislik prosesləri müəyyən bir xalqın mədəni-tarixi çərçivəsində daha tam şəkildə baş versə, mədəniyyətin digər sahələrində (elmdə, incəsənətdə) bir xalqın mədəni irsi digər xalqların da mədəni potensialına, irsinə daxil olur. Bəzən bir xalqın mədəni irsi digər bir xalq tərəfindən daha artıq dərəcədə inkişaf etdirilir. Lakin bu və ya digər xalqların mədəniyyətindəki inkişaf xüsusiyyətləri hətta kənar mədəniyyətin güclü təsiri şəraitində də məhv olmur. “Əsil mədəniyyət öz ilhamını dünyanın müxtəlif guşələrindən alır. Lakin bu mədəniyyət doğma zəmində yetişir və geniş xalq kütlələrinə dayaqlanır”.¹³⁸ Milli mədəniyyətin inkişafı prosesində hər bir yeni mərhələ keçmiş mərhələ olmadan mümkün deyildir və eyni zamanda bu mərhələni inkar edir. Hər bir mərhələ keçmişdən özünə lazım olanları alır¹³⁹, inkişaf etdirir. Müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin labüd nəticəsi milli mədəniyyətlərin əksəriyyətinin sinkretik səciyyə daşmasıdır. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri prosesi də obyektiv qanunauyğunluqdur. “Mədəni sintez müxtəlif və bəzən bir-birinə əks olan mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Bu, tanışlıqdan qavrayışa və mənimsəməyə gedən prosesdir”.¹⁴⁰ Bu proses sayəsində mədəniyyətin inkişafında varislik əlaqəsi nəinki bilavasitə, habelə vasitəli şəkildə də ola bilər.¹⁴¹

Mədəniyyətin tipləri haqqında mübahisələr müxtəlif elmi fikirlərin irəli sürülməsi, əsaslandırılması ilə müşayiət olunur. Fikir ayrılıqlarının başlıca səbəbi mədəniyyət nəzəriyyəsinin və tarixi problemlərin obyektiv mürəkkəbliyidir. ABŞ tədqiqatçısı F.Nortrop belə hesab edir ki, indiyədək mövcud olmuş mədəniyyətləri iki böyük qismə - Şərq və Qərb mədəniyyəti tiplərinə ayırmaq lazımdır.¹⁴² O, Şərq mədəniyyət tipinə dünyanın bilavasitə qavranılması prosesində intuitivlik, emosionallıq cəhətlərinin xas olduğunu göstərir. Tədqiqatçı Qərb mədəniyyəti üçün isə nəzəri konsepsiyalar şəklində dərkətmənin səciyyəvi olduğunu qeyd edirdi. F.Nortrop belə hesab edir ki, Şərq mədəniyyəti yalnız qeyri-texniki sivilizasiya, təsvir səciyyəli elmlər və impressionist incəsənət yaratmağa qabildir.

Onun fikrinə görə, Şərq mədəni sistemində zaman konkret, sona çatmış, qapanmış dairə təmsilindədir. Həm tarix, həm də təbiət bu qapalı dairəyə sığdırılmışdır. F.Nortrop beləqənaətə gəlir ki, məhz buna görə də Şərq mədəniyyətində insanla təbiətin qovuşması ali fəzilət hesab olunur. Onun mülahizələrində (“avropasentrizm”in təsiri olsa da) müəyyən həqiqət vardır. C.Nehrunun fikri bu baxımdan F.Nortropun qənaəti ilə səsləşir: “Sanskrit poeziyasında və hind musiqisində olduğu kimi incəsənətdə də rəssam, bəstəkar sanki özünü təbiətlə eyniləşdirir, bütün əhvali-ruhiyyəsi ilə insana xas olan təbiətlə və kainatla həmahənglik hisslərini ifadə edirdi. Bu, bütün Asiya incəsənətinin leymotividir. Asiya incəsənəti məhz bunun sayəsində böyük müxtəlifliklərə və aydın sezişən milli fərqlərə baxmayaraq məlum vahidliyə, birliyə malikdir”.¹⁴³

Mədəniyyətin bir sistem kimi qeyri-bərabər inkişaf strukturuna malik olması onun inkişafında universal təmayüldür. Məlumdur ki, mədəniyyətə incəsənətin müxtəlif sahələri, elm, maarif, dil, fəlsəfə, siyasi və hüquqi, etik baxışlar sistemi, din və s. daxildir. Mədəniyyətin sistem kimi fəaliyyəti cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi amillərdən asılıdır. Hər hansı bir ictimai sistemin (bütövlükdə bəşəriyyətin, cəmiyyətin və s.) dinamikası onun daxilində olan ziddiyyətli proseslərlə bağlıdır. Bu mənada mədəniyyətin ayrı-ayrı elementlərinin gücü, potensialı da cəmiyyətdə olan ziddiyyətli proseslərin axarından irəli gəlir. Mədəniyyətin (xüsusilə onun tərkib hissəsi olan incəsənətin) keyfiyyəti tam surətdə iqtisadiyyatın və texnikanın inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilmir. İqtisadiyyat yalnız son nəticədə mənəvi həyat sahələrinin inkişafını müəyyən edir. Məsələn, “incəsənətə istehsalın inkişaf səviyyəsindən daha çox təsir göstərən amillər siyasət, əxlaq və dindir”.¹⁴⁴ Dinin və siyasətin mədəni həyata güclü, bəzi hallarda həlledici təsiri xüsusilə orta əsrlərdə olmuşdur. Orta əsrlərdə ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin zəif differensiasiyası (mədəniyyət elementlərinin sıx əlaqəsi, çulğalaşması) da həmin dövrünsəciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Fəlsəfə, əxlaq, hüquqşünaslıq, qanunvericilik bir-birindən tamamilə ayrılmamışdı, bir-birinə çulğaşan sistem əmələ gətirmişdi.¹⁴⁵

Mədəniyyətin başlıca elementləri olan, incəsənət sistemində müstəsna mövqeyi və rolu olan ədəbiyyat, din, elm, fəlsəfə, folklor, dil və ədəbi dil məsələləri, Azərbaycan mədəniyyəti tarixinin xalqımızın təşəkkülü və inkişafı prosesi ilə üzvi bağlılığı, “avropasentrizm” və “Şərq sentrizmi” və digər nəzəri-metodoloji problemlər təqdim olunan əsər müəllifinin monoqrafiyasında¹⁴⁶ və məqalələrində¹⁴⁷ öz əksini tapmışdır.

Xalqın mədəniyyət tarixi araşdırılarkən Azərbaycan İntibahı probleminin aktuallığını və əhəmiyyətini nəzərə almaq vacibdir. XIX əsrin 60-cı illərində son orta əsrlərdə baş vermiş mədəni-tarixi proses - İntibah elmdə xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. 1860-cı ildə, Leypsiqdə, alman tarixşünaslığında “mədəni-tarixi istiqamətin” (XIX əsrin 50-70-ci illərində təşəkkül tapmışdır) nümayəndəsi olan Yakob Burkhardtın (1818-1897) “İtaliyada Renessansın tarixi” adlı əsəri nəşr

edildi. Y.Burkhardt “Renessans” anlayışını müəyyən mədəni-tarixi mərhələnin adı kimi ilk dəfə irəli sürən tədqiqatçılardandır.¹⁴⁸ Təbiidir ki, problemin həllinin ilk cəhdi sonrakı tədqiqatlara təkan verdi. İlk tədqiqatlarda İntibah (Renessans) sırf İtaliya mədəni-tarixi fenomeni hesab edilirdi. Sonralar sübut olundu ki, İntibah Avropa ölkələrinin bir çoxunda (İspaniyada, İngiltərədə, Fransada və s.) baş vermişdir. Şərq regionunda Renessansın mümkünlüyü fikri elmi şəkildə sübut olundu,¹⁴⁹ Cənubi Qafqazda (Gürcüstanda, Azərbaycanda və “Ermənistan”da) İntibahın keçilmiş mədəni-tarixi mərhələ olduğunu isbat edən əsərlər nəşr edildi.¹⁵⁰ Azərbaycan Renessansı fikrini müdafiə edən, onu əsaslandırmağa çalışan müəlliflərin əsərləri meydana gəldi.¹⁵¹ Azərbaycan tədqiqatçılarının əksəriyyəti Azərbaycanda Renessansın XII əsrin II yarısında– XIII əsrin əvvəllərində baş verdiyini isbat etməyə çalışır, bu fenomenin Nizami Gəncəvi dövrü və ədəbi, bədii, fəlsəfi, elmi irsi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Lakin Azərbaycan İntibahı probleminin müsbət həllinə bir çox tədqiqatçıların avropasentrist düşüncə tərzinə mane olur. Məsələnin müsbət həlli üçün vacib olan əsas şərt Qərbin, həm də Şərqin tarixinin mükəmməl şəkildə öyrənilməsi və onlar arasındakı oxşar, fərqli cəhətləri elmi surətdə müqayisə etməkdir. “Nəinki öz xalqından öyrənmək, habelə ardıcıl və diqqətli surətdə digər xalqların da tarixi təcrübəsini nəzərdən keçirmək, onların inkişafındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyələşdirmək zəruridir”.¹⁵² Azərbaycanda İntibah problemini “Şərq sentrizmi” mövqelərindən həll etmək cəhdləri də arzu olunan nəticələri verməmişdir. XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox faktlarının öyrənilməsi mədəni-tarixi inkişafımızda İntibahın məhz həmin dövrdə baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Zənn edirik ki, problemə Ümumtürk İntibahı kontekstindən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. XV-XVI əsrlər türk xalqlarının mədəni-tarixi həyatında özünüdərk prosesi ilə səciyyəvidir. Siyasi dirçəliş (Əmir Teymurun qurduğu dövlətin, Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin qüdrəti, Yaxın və Orta Şərq regionunda bu türk dövlətlərinin aparıcı mövqeyi), ictimai-iqtisadi sahədə canlanma, türk dilinin potensial imkanlarının daha aydın şəkildə aşkara çıxması, ədəbi sahədə fars dilinin tədricən sıxışdırılması, folklor faktlarının xüsusi intensivliklə məhz XVI-XVII əsrlərdə artması, incəsənətin bir çox sahələrində (təsviri incəsənətdə, dekorativ sənət sahələrində, memarlıqda, plastikada və s.) İslam ehkamlarından geri çəkilmə, qədim türk irsinə, dünyagörüşünə “qayıdış”, insanpərvərlik ideyaları Ümumtürk İntibahının (oyanışının, əski irsə “qayıdışının”, özünüdərkinin) başlıca xüsusiyyətlərindən idi. XV-XVII əsrlərdə baş vermiş bu universal prosesin mərkəzində Azərbaycan dururdu. Son dövrün bir sıra tədqiqat əsərləri Azərbaycan İntibahının XVI-XVII əsrlərin tarixi faktı olduğunu təsdiq edir. (Təbiidir ki, həmin əsərlərin müəllifləri Azərbaycan İntibahı probleminə deyil, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə konkret tədqiqat obyektini kimi yanaşmışlar).¹⁵³

Renessans haqqında bütün istiqamətlərdən olan bütün tarixçilər danışrlar. "Onları birləşdirən ümumi cəhət həmin mərhələnin ilk növbədə mədəni məzmununu nəzərdə tutmalarıdır. Fərqlər isə bundan ibarətdir ki, bəziləri Renessansda mədəniyyət tarixinin yalnız bir mərhələsini görür, digərləri isə onun mədəni-tarixi məzmununu ictimai-iqtisadi məzmunu ilə əlaqələndirirlər, yəni Renessansı ümumtarix prosesinin xüsusi vəsiləsi kimi nəzərdən keçirirlər".¹⁵⁴ Tədqiqatçılar İntibaha müxtəlif meyarlarla yanaşmaqla "İtalyan İntibahı", "Qərb Renessansı", "Şərq Renessansı", "Müsəlman Renessansı", "Azərbaycan İntibahı" kimi anlayışlar irəli sürmüş, həmin mərhələnin başlıca cəhətlərini göstərməyə cəhd etmişlər. Avropa xalqlarının mədəni-tarixi inkişaf prosesini izləsək, onlarda İntibahın yeniləşmə, özgünləşmə şəraitində, bir-birindən keyfiyyətə ayrılıb müstəqil millətlərə (xalqlara) çevrilməsi prosesinin başlanğıcında olduğunu görürük. İntibah (Renessans) universal, qanunauyğun, xalqların inkişafında labüd olan mərhələdir. Vaxtaşırı yeniləşməyən, "özünəqayıtmayan", "oyanış" mərhələsi keçirməyən xalqın mədəniyyət faktları regional, ümumdünya mədəni sistemlərinin içərisində itib-batır, "İntibah mərhələsi hər halda ilk növbədə, uzun, fasiləsiz inkişaf edən tarixi həyata və mədəniyyətə malik olan xalqlarda meydana gəlir".¹⁵⁵ Tədqiqatçıların əksəriyyəti Renessansı feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün mədəni-tarixi prosesi kimi təqdim edir.¹⁵⁶ Renessansın yalnız kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü ilə əlaqələndirilməsi problemə bəsit yanaşmanın nəticəsidir və habelə "avropasentrizm" in təzahürüdür. İntibah dövrü hələ də feodal erasına məxsusdur. "Hər halda bu, feodal cəmiyyəti tarixinin xüsusi mərhələsidir".¹⁵⁷ İntibahın (Renessansın) başlıca əlaməti nədir? Uzun, fasiləsiz, zəngin mədəniyyətə və tarixə malik olan xalqın mədəni-tarixi inkişaf prosesində daha yüksək mərhələdə, yeni tarixi şəraitin tələbatlarına uyğun şəkildə özünün qədim (antik) irsinə "qayıdırdı", bu "qayıdış" əsasında yeniləşməsidir, "oyanmasıdır". Digər əlamətlərin (mədəniyyətin dünyəvi səciyyə daşması, humanizm və s.) əhəmiyyətini mütləqləşdirməklə problemin həllinə nail olmaq mümkün deyildir. Mövcud olan tarixi material təsdiq edir ki, "Renessans hər yerdə, müxtəlif mərhələlərdə, müxtəlif məzmununda baş vermişdir".¹⁵⁸ Müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif tarixi mərhələlərdə və müxtəlif məzmununda baş vermiş İntibah mədəniyyətini İtalyan Renessans mədəniyyəti ilə müqayisə etmək də düzgün deyildir. "Əgər Renessansın tarixi təsadüf deyil, tarixi qanunauyğunluq olduğu məlum olarsa, onda bu qanunauyğunluğu öz keçmişində Qədim dövrü və orta əsrləri yaşamış xalqlara aid etmək olar".¹⁵⁹

Müxtəlif xalqlarda mədəni-tarixi inkişaf prosesi ərzində bir neçə İntibahın mümkünlüyü fikri də maraqlıdır. Hindistan elmi ədəbiyyatında bu problem daha intensiv surətdə nəzərdən keçirilir.¹⁶⁰ İntibah probleminə bu yöndən yanaşmada da rəşional və maraqlı cəhətlər vardır. Etnoslar uzun tarixi dövr ərzində qarşılıqlı təsir prosesindədirlər. Onlar qarşılıqlı mədəni təsir prosesində daim "yeniləşirlər", yeni keyfiyyət mərhələlərini yaşayırlar.

Azərbaycan İntibahı problemi yeni deyildir. Hələ XX əsrin 40-cı illərində M.Rəfil, M.İbrahimov monqol istilalarına qədərki dövrdə (XII-XIII əsrlərdə) Azərbaycanda İntibah (Renessans) elementlərinin olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar. M.Rəfil yazırdı: “Elm indiyədək “Renessans” anlayışını digərlərindən üstün hesab edir. Azərbaycan Renessansı gerçək ictimai-mədəni hadisədir... Bu, ilk növbədə iri milli monarxiyaların yaranması, şəhərlərin və demokratiyanın inkişafı, burjua münasibətlərinin artımı ilə şərtlənmiş mütərəqqi çevriliş idi”.¹⁶¹ Problemə yanaşmada mövcud meyarlardan hansının üstün olmasının qeyri-müəyyənliyi, avropasentrist düşüncə tərz, XII-XIII əsrlərin ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsi haqqındakı təsəvvürün tarixi gerçəkliklərə uyğun olmaması M.Rəfilinin bu fikri üçün səciyyəvi idi. Bu, ilk növbədə həmin dövrdə Azərbaycan tarix elminin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

1550-ci ildə italyan rəssamı, memarı və incəsənət tarixçisi Corco Vazarinin “Rəssamların həyatı haqqında hekayələr”də ilk dəfə işlədiyi “Renessans” istilahı,¹⁶² bu tarixi mərhələ, Azərbaycan Renessansı problemi ətrafında mübahisələr son 40 ildə daha da intensivləşmişdir. “Azərbaycan Renessansı tarixi gerçəklikdir və bu haqda ehtiyatla danışmaq olmaz”.¹⁶³ Son dövrün tədqiqatçıları (Ə.Ağayev, Y.Qarayev, A.Hacıyev, A.Rüstəmov, Z.Quluzadə, D.Əliyeva) “XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı” ideyasını inkişaf etdirmiş, əsərlərində həmin dövrün mədəniyyətinin Renessans səciyyəsi daşdığını göstərmişlər. Lakin həmin ideyaya avropasentrist meyarlarla yanaşma tərz, hal-hazırda da aparıcı mövqe tutmaqdadır. Azərbaycan Renessansı probleminin həllinə “Şərqi tarixi inkişaf prosesinin kifayət qədər öyrənilməməsi və düşüncə tərzinin “avropasentrizmi”¹⁶⁴ mane olur. Azərbaycan tarix elminin son 50 ildə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi inkişaf problemlərinin həlli sahəsindəki uğurları şəraitində bu, xüsusilə təəssüf olunası faktdır. Bəzi tədqiqatçılar “Şərqi sentrizmi” (əslində “avropasentrizm”in astar üz) mövqeyindən çıxış edərək XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda Renessansın mümkünlüyünü sübut etməyə çalışırlar. R.Əliyev Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrü belə təsvir edir: “Sosial tərəqqinin başqa bir göstəricisi feodalların “burjualaşması” idi... Monqolların hücumundan qabaq Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə feodal ictimai münasibətləri elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, yeni, daha yüksək sosial-iqtisadi formasiyanın meydana gəlməsi üçün zəmin yaranmışdı... Şərqdən gətirilmiş mədəniyyət Avropanın ümumi tarixi inkişaf prosesini xeyli sürətləndirdi. Sonralar Avropada İntibah dövrünü (Renessansı) doğuran bütün ilkin şərtlərin hamısı bu dövrdə yaranmışdı”.¹⁶⁵ XII-XIII əsrlərdə feodalların “burjualaşması” prosesinin baş verdiyini sübut edən tarixi faktlar yoxdur. Şəhər həyatının çiçəklənməsi və pul tədaviyünün artımı, sənətkarlığın inkişafı isə o dövrün bütün Şərqi aləmi üçün səciyyəvi idi. R.Əliyev “yeni, daha yüksək sosial-iqtisadi formasiya” ifadəsi ilə məhz kapitalizmi nəzərdə tutur. Hər hansı bir xalqın İntibahında kapitalist elementlərinin təşəkkülünün həlledici olduğunu sübut etməyə çalışmaq

“avropasentrizmin” təzahürüdür. Biz bu problemə münasibətimizi bildirərkən ədəbiyyatda mövcud olan Şərq Renessansını Qərb qəlibinə yerləşdirmək, onda Qərb Renessansının oxşarını görmək cəhdlərinə qarşı çıxış edirik. XII-XIII əsrlərin Şərq Renessansı (Azərbaycan da həmin mədəni sistemin tərkib hissəsi kimi) gerçək tarixi fakt idi. XII-XIII əsrlərdə Şərq mədəni sisteminin dəyərlərinin dirçəlməsi, “oyanışı” prosesi olan Azərbaycan İntibahı (Renessansı) regional səciyyə daşmış, Şərq Renessansının tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əsaslı keyfiyyət çevrilişi ilə səciyyəvi olmuşdur. Lakin bu prosesdə Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi imkanları tam şəkildə gerçəkləşməmişdi. Ona görə də Azərbaycan tədqiqatçıları bu dövrdə baş vermiş İntibah barədə daha ehtiyatlı mülahizələr irəli sürməyi, “Renessans elementləri”ndən, “Nizaminin yaradıcılığının Renessans təbiətli olmasından”¹⁶⁶ bəhs etməyi üstün tuturlar. Mədəni imkanların intensiv, kütləvi şəkildə gerçəkləşməsi, özəl tarixin qədim dövrlərinə “müraciət”, islamaqədərki inamların incəsənətdə aşkarlanması və s. kimi İntibah üçün səciyyəvi olan cəhətlər XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan mədəni-tarixi mühiti üçün səciyyəvi idi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı Ümumtürk İntibahı kimi universal bir hadisənin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu İntibah ilk növbədə siyasi sahədə, türk (Azərbaycan) özünüdərkini əsasında daha qabarıq idi. XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Şirvanşahlar dövlətləri, XVI əsrin əvvəllərindən isə Səfəvilər dövləti siyasi dirçəlişin mühüm faktları kimi qeyd olunmalıdır. Bu dövlətlər monqol əsarətindən sonra Azərbaycan xalqının İntibahını təmin etmiş sabit siyasi birliklər idi.

İntibah prosesində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin mövqeyi və rolu böyük əhəmiyyətə malik idi. “Səfəvilər dövlətinin tarixi Azərbaycan xalqının tarixi ilə, onun etnik konsolidasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin nisbətən vahid, mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin hüduqlarında birləşdirilməsi bu vilayətlərin keçmişdəkinə nisbətən daha çox siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik yaxınlaşması üçün əsas yaratdı”.¹⁶⁷ Səfəvilər dövləti (1501-1736) Şirvanşahlar dövlətindən sonra Azərbaycanın ən sabit siyasi tarixə malik olan orta əsr dövləti idi. Təxminən bir əsr ərzində Səfəvilər dövləti Azərbaycan mədəniyyətinin (müharibələrə və dağıntılara, itkilərə baxmayaraq) yüksəlişini təmin etdi. Azərbaycan mədəniyyətinin vahid zəmində, yüksələn xətlə inkişafında türk (Azərbaycan) özünüdərkinin gerçək faktının - Səfəvilər dövlətinin mühüm rolu olmuşdur.

Azərbaycanda İntibah türk dilinin aparıcı əhəmiyyət kəsb etməsi, türkcədən ilk dəfə dövlətlərarası münasibətlər sistemində istifadə olunması, ədəbi əsərlərin bu dildə yazılması və s. ilə səciyyəvidir. Azərbaycan xalqının etnogenetik inkişafı prosesində aparıcı rol oynamış qədim türk dili məhz bu dövrdə öz imkanlarını aşkarladı. “Həmin dövrdə Azərbaycan xalqının düşüncə tərzində, mədəni-maddi-siyasi həyatında dönüş yaranır, yeni dövr başlanır. Ümumiyyətlə,

türk dillərində differensiasiya XVI əsrin axırlarından aydın hiss olunmağa başlayır. Bu da təsdiq edir ki, XVI əsr həmin xalqların tarixində yeni mədəni-mənəvi dövrün astanasıdır”.¹⁶⁸ “Azərbaycan dili” anlayışına XI əsrin görkəmli ədəbiyyatşünası olmuş Xətib Təbrizinin yaradıcılığında təsadüf olunur. Lakin qədimlərdən əsrimizin 30-cu illərində də bu dil “türk dili” adı ilə tanınmışdır. Türk dili Səfəvilərin və qızılbaşların dogma dili idi və XVIII əsrin ilk rübünə qədər sarayda və orduda öz aparıcı mövqeyini saxlamışdır.

Ədəbiyyat sahəsində bu İntibah türk dilində yazılmış bədii əsərlərin artması ilə səciyyəvidir. Əgər Azərbaycanın XV-XVI əsrə qədərki peşəkar ədibləri ərəb və fars dillərində yazırdılarsa, XVI əsrdə şərait əsaslı surətdə dəyişdi. Türk özünüdərkli prosesi ədəbiyyatda da özünü göstərməyə başladı. İmadəddin Nəsimidən etibarən güclənmiş bu proses XVI-XVII əsrlərdə özünün yüksək mərhələsinə keçirmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Şah İsmayıl Xətəinin, Füzulinin, Kişvərinin, Həqiri Təbrizinin, Xətai Təbrizinin, Fədai Təbrizinin və Əmani Məhəmmədin mühüm rolu olmuşdur. “Bu dövrdə Azərbaycan dilində bədii əsərlərin yazılması ümumi hal oldu. Farsca, ərəbcə yazmaq isə getdikcə məhdudlaşdı. Azərbaycan dili həm şifahi, həm yazılı qollar üzrə sarayda, mədrəsələrdə, şəhərli tacirlərin, sənətkarların işlərində və məclislərində artıq normalaşmış ədəbi dil halında işlənən ümumi ünsiyyət və mədəniyyət vasitəsi olmuşdur”.¹⁶⁹ Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr janrının təşəkkülü prosesi başlandı. Nəsrin bir janr kimi yaranması Məhəmməd Füzulinin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan İntibahı incəsənətin bir sıra sahələrində (miniatür rəssamlığı, dekorativ və tətbiqi sənət sahələri, memarlıq, plastika, musiqi və s.) özünü təzahür etdirirdi. İslam ehkamlarının bir çox qaydalarına riayət olunmaması, islamaqədərki ənənələrə və inamlara “qayıdış” faktları, qədim türk irsinə, dünyagörüşünə “qayıdış” bu dövrün incəsənət əsərləri üçün səciyyəvi hal idi. “Bu dövrdə incəsənətdə islamaqədərki motivlər yenidən dirçəldi. Daşdan, metalдан olan məmulatların dekorunda insan, heyvan və quş təsvirləri yenidən mərkəzi yeri tutmağa başlayır”.¹⁷⁰ XVI-XVII əsrlərdə hətta qəbir daşları üzərində insanların, heyvanların və digər canlıların təsviri olan süjetli rəsmlər artmışdı. Gerçək həyat səhnələrini təsvir edən süjetli rəsmlər Azərbaycan incəsənətinin və digər xalqların mədəniyyətinin qədim əlaqələrindən xəbər verir. Azərbaycan ərazisində aşkar olunmuş daşyonma sənəti nümunələrinin (at və qoyun fiqurlarının) əksəriyyəti XVI-XVII əsrlərə aiddir və Azərbaycan türklərinin digər türk xalqları ilə qədim əlaqələrinin təsviri ifadəsini verir.¹⁷¹ Xalçaçılıqda, kaşıkarlıqda, miniatür rəssamlığında da qədim irsin intibahı gerçək fakt idi. Azərbaycan miniatürlərinin tarixi dövrləri əhatə dairəsi çox genişdir: Eramızdan əvvəl IX əsrdən başlayaraq yeni eranın XVI əsrinin sonlarına qədər. Miniatürlərdə Şərq regionunda yaşayan xalqların qədim dövrünə dair hadisələrin təsviri mühüm yer tutur. Bu təsvirlərdə

İranın və Turanın qədim dövrlərdən olan qarşıdurması faktlarına xüsusi fikir verilmişdir. İncəsənətin inkişafı, yüksəlişi Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmırdı.

Azərbaycan İntibahının mühüm təzahürlərindən biri folklorun güclü tərəqqisi idi. “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülşən”, “Əslî və Kərəm”, “Aşiq Qərib” dastanları, sonsuz folklor nümunələri XVI-XVII əsrlərin məhsulu idi. XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan dastanları hətta öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirərkən antik (qədim) mədəniyyətimizin bir çox cəhətlərini “dirçəldirdi”. Qədim türk inanları, türk mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin məcmusu eposlarda da öz əksini tapmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş “özünəqayıdış” prosesini Azərbaycan İntibahı mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Əgər XII-XIII əsrlərdə (monqol istilalarına qədər) Azərbaycanda İntibah Şərqi (islam) regionunda baş vermiş regional fenomenin - Şərqi İntibahının konkret faktı idisə, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı türk dünyasında baş vermiş universal hadisənin - Ümumtürk İntibahının konkret faktı idi. Hər iki hadisə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin təkamülündə əsaslı keyfiyyət mərhələsidir. Lakin XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan İntibahı məzmununa görə daha dərin idi və mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə etməsi baxımından, daha uzun tarixi dövrü ehtiva etməsinə görə Azərbaycanın çoxəsrlik mədəni-tarixi təkamülü prosesində yeni dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan tarixinin vahid, müəyyən qədər sabit konsepsiyasını yaratmaq və bu konsepsiyayı xalqın öz keçmişinə bəxş tərzinin başlıca ünsürünə çevirmək zərurəti son dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Xalqın tarixinin vahid, obyektiv konsepsiyasının yaradılması (əvvəlcədən düşünülmüş, tarixi gerçəklikləri əks etdirməyən “sistemlər”, “mülahizələr”, “fərziyyələr”, “ehtimallar” əsasında deyil, xalqın tarixi keçmişinin gerçək materiallarına istinadlanaraq) xeyli dərəcədə konkret sahələrin (ictimai, iqtisadi proseslər, siyasi təkamül və s.) əsası şəkildə öyrənilməsindən asılıdır. Azərbaycanın bir çox yüzilliklər ərzində ictimai-siyasi, iqtisadi inkişafına dair xeyli elmi ədəbiyyat mövcuddur.¹⁷² Müxtəlif vaxtlarda nəşr olunmuş həmin əsərlərdə Azərbaycanın qədim zamanlardan orta əsrlərin son mərhələsinədək olan tarixi vahid proses kimi tədqiq olunmuşdur. Əlamətdar haldır ki, tariximizin müxtəlif problemlərinin tədqiqi və həlli prosesində məhz milli tarixçilərin rolu son 40-45 ildə aparıcıdır.¹⁷³ Bu isə xalqın tarixinin obyektiv şəkildə işıqlandırılmasını təmin edən mühüm amildir. Təxminən XIX əsrin ortalarından XX əsrin 40-cı illərinədək olan dövrdə Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında baş vermiş durğunluq tariximizin araşdırılmalı problemlərinin yığılıb qalmasına səbəb olmuşdu. Azərbaycanın Şimal qisminin Rusiya tərəfindən işğalından 1917-ci ilin oktyabr çevrilişinədək olan təqribən 100 illik bir dövr ərzində milli mədəniyyət sərvətlərimiz talan olunmuş, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin tədqiqi işinə imperiya mərkəzindən əngəllər törədilmişdir. Bu zaman ərzində diqqəti cəlb edən tarixi araşdırma faktları yalnız müxtəlif müəlliflər

tərəfindən yazılmış, əsasən kompilyativ səciyyə daşıyan “Qarabağnamə”lər və Şəki xanlarının həyatına, fəaliyyətinə həsr olunmuş əsərlər yaradılmışdır.¹⁷⁴ Həmin əsərlərdə başlıca diqqət araşdırılan dövrün hərbi-siyasi hadisələrinə yönəldilmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı problemlərinə bölgə (Qarabağ, Şəki, Gəncə, Talış, Quba) səviyyəsində toxunulmuşdur. Bu dövrün Azərbaycan tarixçiləri arasında Abbasqulu Ağa Bakıxanovun-Qüdsinin (1794-1846) müstəsna mövqeyi vardır. Əsas Şərq dillərini (ərəb, fars, türk), rus, fransız və polyak dillərini mükəmməl bilən, dövrünün bir çox elmi nailiyyətlərini yüksək səviyyədə mənimsəmiş A.Bakıxanov dilçilik, əxlaq, poetika, fəlsəfə, məntiq, astronomiya, coğrafiya elmlərinə dair bir sıra əsərlərin müəllifidir. Onun Azərbaycan tarixinə baxış tərzı 1841-ci ildə tamamladığı “Gülüstani-İrəm” (fars dilində) əsəridir. Müəllif bu əsərin yazılması prosesində Şirvanın və Dağıstanın tarixinə dair zəngin mənbə materiallarından və əsərlərdən istifadə etmişdir. “A.Bakıxanovun əsəri mahiyyətcə öz zamanı üçün həmin dövrün tarix elminin bütün uğurlarının əks olunduğu ilk araşdırma idi... Demək olar ki, A.Bakıxanov Azərbaycan tarixşünaslığı üçün “orta çağların son salnaməçisi və yeni dövrün ilk tarixşünası, tarixçisi olmuşdur”.¹⁷⁵ A.Bakıxanov “Şirvanın və Dağıstanın” tarixini ən qədim zamanlardan 1813-cü ilədək izləmiş, başlıca diqqətini çoxəsrlik tarixin hərbi, siyasi hadisələrinə yönəltmişdir. Lakin o, əsərin “Nəticə” hissəsində “Şirvanın və ona qonşu olan əyalətlərin alimliyi və digər üstünlükləri ilə fərqlənmiş yetirmələri” haqqında qısaca məlumat vermişdir.¹⁷⁶ Müəllif əsərinin bu qismində Baba Kuhi-Bakuvi, Məhsəti Gəncəvi, “Həkim əl-Mənavi Şeyx Nizami Gəncəvi”, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Seyid Zülfüqar Şirvani, Seyid Yəhya Bakuvi, Əbdürrəşid Bakuvi, Kəmaləddin Məsud Şirvani və digər görkəmli şəxslər haqqında qısaca məlumat vermişdir. Əsərinin sonunda A.Bakıxanov “bu diyardan (Şirvandan-red) olduğu üçün fəxr etdiyini” xüsusilə qeyd etmişdir.¹⁷⁷ “Orta çağların son salnaməçisinin və yeni dövrün ilk tarixçisinin” (Z.M.Bünyadovun ifadəsidir) bu əsəri Azərbaycanın yeni tarixçilər nəslı üçün parlaq örnək olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında diqqəti daha çox Rəşidbəy İsmayılovun “Qafqazın qısa tarixi” (rus dilində) və Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvinin 4 cildədən ibarət olan “Zübdət ət-təvarix” (1905-1913-cü illərdə nəşr olunmuşdur) əsərləri cəlb edirdi. Hacı Mollazadənin əsərinin IV cildinin I hissəsində Əmir Teymurun tarix səhnəsinə çıxmasından Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlişinədək olan tarixi dövrün başlıca hadisələri nəzərdən keçirilmişdir.¹⁷⁸ Müəllif Səfəvilər sülaləsinə, xüsusilə mədəni inkişafın himayəçisi, şair olmuş, sülalə və dövlət banisi I İsmayıl xüsusi rəğbət hissilə yanaşmışdır. Əsər dini təbliğat ruhunda yazılmışdır və İslam ənənələrinin dirçəldilməsi məqsədinə xidmət edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920) xalqın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində yeni təşəbbüslər

göstərildi. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti və irsi daha diqqətəlayiqdir.¹⁷⁹

Siyasi müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqının öz tarixi, mədəni irsinə doğma münasibətinin formalaşmasına xeyli yardım edəcək M.Ə.Rəsulzadə irsi daha diqqətlə, dərinlən öyrənilməyə möhtacdır.

XX əsrin 20-ci ilində Azərbaycan yenidən yaranmış Sovet imperiyasının tərkibinə daxil olunduqdan sonra vətən tarixi “yeni təlimatlar”, “tələblər” əsasında araşdırılmağa başlandı. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, əsrin 20-30-cu illərində Rusiya tədqiqatçılarının, xüsusilə mənşəcə suriyalı xristian ərəb olan, gənc ikən Rusiyaya gəlmiş, ötən əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycan elmi mühitində çalışmış Panteleymon Krestoviç Juzenin - Bəndəli bin Səliba əl-Cəuzinin (1871-1942) fəal yardımı şəraitində Azərbaycan tarixinin mədəni irsinin öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görüldü. Arxeoloji, etnoqrafik tədqiqatlar, bir sıra ərəb və fars dilli mənbələrin yeni nəslə anlaşıqlı olan rus və Azərbaycan dillərinə tərcümə olunması orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsi işini müəyyən dərəcədə asanlaşdırdı.¹⁸⁰ Həmin dövrdə sayca az olan milli tarixçilərimiz arasında V.Xulufu, Ə.Salamzadə, A.Məmmədov, R.İsmayilov, Ə.Ələkbərov, D.Şərifov, M.Mirbağırzadə xüsusilə seçilirdilər. Azərbaycan tarixçisi Cahangir Zeynaloğlunun 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” əsəri Sovet Azərbaycanında nəşr olunmuş, bu qəbildən olan əsərlərdən xeyli fərqlənirdi.¹⁸¹ 1923-cü ildə R.İsmayilovun “Azərbaycan tarixi”, həmin ildə Y.Paxomovun “Azərbaycan tarixinin qısa kursu”, 1925-ci ildə isə V.Sısoyevin “Azərbaycan (Şimal) tarixinin qısa öçerki” kitabı nəşr edilmişdi. R.İsmayilov A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəmi”nin prinsipinə istinad etmiş, V.Sısoyev yadelli əsərini əsas götürmüş, C.Zeynaloğlu isə Azərbaycan istiqlaliyyəti tarixini başlıca prinsip kimi istifadə etmişdir. Türkçülük və islamçılıq prinsiplərinə əsaslanan bu əsərdə nəzərdən keçirilən hər bir tarixi dövr mədəniyyətə aid olan məlumatla yekunlaşdırılır. Ümumiyyətlə, təxminən XIX əsrin ortalarından XX əsrin 40-cı illərinədək olan dövrdə Azərbaycan tarixşünaslığının ləng inkişafı nəticəsində tariximizin bir çox ümdə problemləri tədqiq olunmamış qalmışdı. Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin mühüm məsələlərinin həlli vəzifəsi, ağırlığı keçən əsrin 40-cı illərindən sonra yetişmiş milli tarixçi kadrların üzərinə düşdü. Bu dövrdə Azərbaycantarixçilərinin yüksək elmi səviyyədə yetişməsi sahəsində İ.P.Petruşevskinin xidməti xüsusilə nəzərəcarpandır. İ.Hüseynov, Z.Yampolski, Z.İbrahimov keçən əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində sosial sifarişə uyğun olaraq Azərbaycan tarixinin orta çağlarına dair bir sıra əsərlər çap etdirdilər. XX əsrin 40-cı illərinin sonlarında nəşr olunmuş əsərlər arasında İ.P.Petruşevskinin əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.¹⁸² Ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyətinin orta çağlarda təkamülü problemləri öyrənilərkən bu tarixçinin fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. O, XX əsrin 40-60-cı illərində Azərbaycan tarixşünaslığında əsas simalardan biri olmuşdur. Azərbaycan tarixinin bir sıra problemlərinin həllində

onun rolu böyükdür. İ.P.Petruşevski (1898-1977) Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvilər dövlətinin yaranması, təşəkkülü və inkişafında Azərbaycan xalqının aparıcı, həlledici rola malik olduğunu sübut edənlərdən biridir (ona qədər bu işi V.V.Bartold, A.E. Krımski və İ.A.Hüseynov görmüşlər). İ.P.Petruşevskinin VII-XV əsrlərdə islam dininin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsiri haqqında dəyərli fikirləri vardır.

Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş “Sbornik statey”dəki 310 səhifəlik materialdan 170 səhifəsi bilavasitə İ.P.Petruşevskiyə məxsusdur. Bu məcmuədə İ.P.Petruşevski ilk dəfə olaraq Azərbaycan tarixinin 3 əsrinin (XV-XVII) sistemli tarixini ardıcıl şəkildə şərh etmişdir. Bu dövrdə tariximizin Səfəvilər dövrünə dair cürətli mülahizələri ilə İ.Hüseynov fərqlənirdi. Hələ 1943-cü ildə o, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövlətini Azərbaycan dövləti kimi təqdim etmişdi. Əsrin 50-ci illərində Azərbaycan tarixşünaslığında milli tarixçi kadrların - Ə.Əlizadənin ilk böyük monoqrafiyası nəşr olundu.¹⁸³

1958-1963-cü illər ərzində 3 cildlik “Azərbaycan tarixi” 4 kitab halında nəşr olundu. Azərbaycan tarixinin orta çağlar dövrü kitabın I cildində öz əksini tapmışdır. Bu cilddə Azərbaycanın orta çağ mədəniyyəti hər fəslin sonunda, xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirilmişdir. Əsrin 60-cı illərindən sonra xüsusilə intensivləşmiş arxeoloji araşdırmalar orta çağlarda Azərbaycan mədəniyyətinin də təkamül prosesini aydınlaşdırmağa xeyli yardım etdi.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan tarixinin orta çağlarının tədqiqi ilə məşğul olan tarixçilərin bir çoxu problemlərin daha dərinəndən araşdırılması mövqeyinə keçdi. Qafqaz Albaniyası, onun ictimai-iqtisadi, siyasi, dini-ideoloji, mədəni inkişafının bir sıra məsələləri K.V.Treverin, K.Əliyevin, Z.Bünyadovun əsərlərində işıqlandırıldı. VII əsrin ilk onilliklərindən ərəb işğalları nəticəsində yeni inkişaf mühitinə düşmüş Azərbaycanın Xilafət tərkibində olduğu tarixi dövr ilk dəfə olaraq Z.M.Bünyadovun monoqrafiyasında¹⁸⁴ elmi əksini tapmışdır. Əsərdə Azərbaycanın islamlaşması, islamaqədərki baxışların (atəşpərəstlik-zərdüştilik, xristianlıq, büt-pərəstlik və s.) ölkənin həyatında təsir dairəsinin tədricən azalması, dövrün Azərbaycan şəhərləri, ərəb işğalından sonra ölkədə baş vermiş etnik proseslər kimi mədəni səciyyəli məsələlər də araşdırılmışdır. XX əsrin 60-cı illərində M.X.Şəriflinin Şirvanşahlar dövlətinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrində Azərbaycan tarixinin zəif öyrənilmiş dövrünə (IX-XI əsrin I yarısı) nəzər salınmışdır. V.F.Minorskinin monoqrafiyası da¹⁸⁵ zəngin mənbə materialına və məzmunlu şərhlərə malikdir və Azərbaycan tarixinin az öyrənilmiş dövrünə - IX əsrin II yarısı - XI əsrin əvvəllərinə həsr olunmuşdur. O.Ə.Əfəndiyevin 60-cı illərin əvvəlində nəşr olunmuş monoqrafiyasında Azərbaycan tarixşünaslığında İ.P.Petruşevskidən sonra ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövləti xüsusi tədqiqat obyektinə çevrildi və bu dövlət Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm faktı kimi qiymətləndirildi.¹⁸⁶ F.M.Əliyevin Şimali Azərbaycan şəhərlərinə həsr olunmuş əsərində¹⁸⁷ XVIII əsrin II yarısında şəhər həyatının mühüm

məsələləri araşdırılmışdır. Keçən əsrin 60-cı illərindən Azərbaycan tarixşünaslığında ayrı-ayrı şəhərlərin tarixinə həsr olunmuş əsərlər nəşr olunmağa başlandı. S.B.Aşurbəylinin monoqrafiyası¹⁸⁸ bu baxımdan ilkin əsərlərdəndir. Monoqrafiyada Bakı şəhərinin VIII əsrdən XIX əsrin əvvəlinədək olan inkişaf tarixi araşdırılmışdır. 60-cı illərdə Ə.Əlizadə, Z.Bünyadov, T.Musəvi, Ə.Rəhmani, Y.Behzadi, R.Hüseynov Azərbaycan tarixinə dair bir sıra orta əsr qaynaqlarını tərcümə etməklə və nəşr etdirməklə xalqın mədəni-tarixi irsinin öyrənilməsi işini davam etdirmişlər.¹⁸⁹

Keçən əsrin 70-80-cı illərində Azərbaycan tarixçiləri xalqın tarixinin araşdırılması istiqamətində mühüm uğurlar qazandılar. Təbii ki, tarixşünaslıqda mövcud olan problemlər məcmusunun ağırlığı bu zaman ərzində də mədəniyyət tariximizin başlıca araşdırma obyektinə çevrilməsini qeyri-mümkün etmişdi. Lakin nəşr olunmuş əsərlərin Azərbaycanın mədəni təkamül prosesinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti şübhəsizdir. Bu dövrdə də Azərbaycanın tədqiqatçıları Qafqaz Albaniyasına, onun mədəni irsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. F.L.Osmanovun əsəri¹⁹⁰ 20-dək yaşayış məntəqəsində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanmışdır. Əsər müəllifi arxeoloji materiallar əsasında araşdırdığı dövrün sənətkarlığı, ticarəti və mədəni əlaqələri, ictimai quruluşu, təsərrüfat həyatı haqqında mülahizələrini bildirmişdir. Qafqaz Albaniyasının mədəni həyatına xüsusi diqqət yetirmiş araşdırıcılardan biri də R.Göyüşov olmuşdur. Onun əsərlərində arxeoloji materiallar və bəzi yazılı mənbələr əsasında Qafqaz Albaniyasında xristianlığın mövqeyi məsələsi tədqiqi olunmuşdur.¹⁹¹ C.Xəlilovun əsərində¹⁹² Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti məsələləri tədqiqat obyektidir. T.M.Məmmədov Qafqaz Albaniyasının və qismən Atropatenanın tarixini erməni mənbələrinə əsasən araşdırmışdır.¹⁹³ F.Məmmədovanın əsərləri¹⁹⁴ Azərbaycan tarixinin Albaniya mərhələsinin öyrənilməsinə müstəsna təkan verməsi ilə əlamətdardır. Bu əsərlərin müəllifi Alban xristian kilsəsinin ölkənin mədəni həyatındakı rolu, erməni qriqoryan kilsəsinin təcavüzkar mövqeyi, albanların tədricən qriqoryanlaşması, erməniləşməsi, lakin onların etnik simasını tamamilə itirməməsi məsələlərini də araşdırmışdır. Bu dövrdə Qafqaz Albaniyasının mədəni həyatına, mədəni irsinə həsr olunmuş əsərlər arasında N.Y.Rzayevin monoqrafiyası¹⁹⁵ da seçilməkdədir. Əsərdə sənətsünas Qafqaz Albaniyasında yaradılmış bədii keramika, metalın bədii emalı, şüşənin bədii emalı, daş, sümük və ağac üzərində bədii oyma, qliptika, plastika nümunələrinin tədqiqindən doğmuş nəticələri izhar etmişdir. IX əsrin II yarısında- XI əsrin I yarısında Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlərin tarixi M.X.Şəriflinin əsərində¹⁹⁶ öz əksini tapmışdır. M.Seyfəddinin 2 əsərində¹⁹⁷ XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda sikkə zərbi və pul tədavülü məsələləri başlıca tədqiqat obyektinə olmuşdur. A.Fazilinin monoqrafiyasında¹⁹⁸ Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixinin İran tarixşünaslığında işıqlandırılması məsələləri tənqidi şəkildə araşdırılmışdır. S.Y.Qasimovanın monoqrafiyasında¹⁹⁹ Cənubi Azərbaycanın III-VII əsrlərdə etno-

siyasi və ictimai-iqtisadi tarixinin bir sıra problemləri tədqiq olunmuşdur. Orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti problemlərinin araşdırılması gedində M.A.Dadaşzadənin monoqrafiyasına²⁰⁰ müraciət olunması zəruridir. Müəllifin etirafına görə, monoqrafiya əsasən etnoqrafik tədqiqatın nəticəsidir. Əsərdə Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında mühüm yer tutan dini etiqadlar (zərdüştilik və İslam)²⁰¹ xalq bayramları,²⁰² xalq oyunları və əyləncələr²⁰³ başlıca tədqiqat obyektləridir. Burada müxtəlif bayramların təşəkkülü problemləri təhlil olunur, xalq oyun və mərasimlərinin əhəmiyyəti və rolu işıqlandırılır. Monoqrafiya müəllifi İranda nəşr olunmuş əsərlərə, habelə Avropa müəlliflərinin əsərlərinin fars dilinə tərcümə variantlarına xüsusilə istinadlanmış, “marksizm klassiklərini”, M.Qorkini, V.Belinskini də “unutmamışdır”. Azərbaycan mədəniyyətinin təkamül prosesinin erkən orta əsrləri nəzərdən keçirilərkən İ.H.Əliyevin monoqrafiyasından²⁰⁴ istifadə olunması zəruridir. Azərbaycanın cənub qisminin əski keçmişi (antik dövrü) Atropatena, onun mədəni irsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. İ.H.Əliyevin monoqrafiyasının VI və VII fəsillərində Atropatenaın maddi mədəniyyəti, dini baxışlar, Avesta problemi, zərdüştilik və onun təşəkkülü, inkişafı məsələləri tədqiq olunmuşdur.²⁰⁵ Həmin dövrü öyrənmədən eramızın ilk əsrlərindən başlanan dövrün Azərbaycan mədəniyyətinin mahiyyətinin dərk olunması qeyrimümkündür.

Keçən əsrin 80-ci illəri Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında məhsuldarlığı ilə əlamətdardır. Problemin hərtərəfli tədqiqinə yardım edən araşdırmalar sırasında O.Əfəndiyevin yeni əsəri²⁰⁶ (bu əsər 1993-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur) mühüm yer tutur. Monoqrafiyada XVI əsrdə Azərbaycanın siyasi, ictimai-iqtisadi inkişafı ətraflı şəkildə tədqiq olunur. Mənbə zəmininin genişliyi əsərin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Müəllif Səfəvilər dövlətinin etnik mənşəyi, müəyyənliyi və mənsubiyyəti barədəki problemi tam həll etmiş, bu dövlətin Azərbaycan xalqının konsolidasiyası (bütövləşməsi) prosesində, mədəni təkamülündə həlledici rolunu²⁰⁷ elmi dəlillərlə əsaslandırmışdır. Təbiidir ki, əsas diqqəti mühüm problemlərin məcmusuna yönəlmiş müəllif Azərbaycanın XVI əsrdəki mədəni inkişafına konkret tədqiqatobyekti kimi yanaşa bilməzdi.

Ə.Rəhmaninin əsərləri²⁰⁸ Azərbaycanın 1590-1700-cü illərdəki ictimai-siyasi, iqtisadi inkişafı prosesinin tədqiqindən ibarətdir. Müəllifin ikinci əsərinin bir fəslində XVII əsrdə Azərbaycanda elmin, incəsənətin, maarifin, ədəbiyyatın inkişafı probleminə toxunulmuşdur.²⁰⁹

Orta çağlarda Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi probleminə S.Aşurbəylinin əsərində²¹⁰ də toxunulmuşdur. Lakin “Şirvanşahlar dövləti” monoqrafiyasının geniş tarixi dövrü əhatə etməsi (VI-XVI əsrlər), siyasi, ictimai, iqtisadi problemlərin başlıca tədqiqat obyektı olması S.Aşurbəyliyə mədəni inkişaf məsələlərinə daha çox diqqət yetirməyə imkan verməmişdir. Lakin müəllif orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin başlıca fakt və hadisələrinə Şirvanşahlar

dövləti hüduqlarında, kifayətedici səviyyədə nəzər yetirə bilmişdir. Həmin müəllifin digər əsərlərində²¹¹ orta əsrlərdə Bakının inkişafı, Azərbaycanın Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələrinin gedişi tədqiq olunmuşdur. Son monoqrafiyada Moğol-Səfəvi mədəni əlaqələrinin xüsusilə güclənməsi faktı bir daha təsdiq edilir. S.Aşurbəylinin Bakı şəhərinin orta çağlardakı inkişaf tarixinə həsr etdiyi yeni əsərində Azərbaycan mədəniyyətinə dair xeyli material vardır.²¹²

Orta əsrlər ərzində Azərbaycan şəhərlərinin ziddiyyətli inkişafı, mədəniyyət potensialının cəmləşdiyi şəhərlərdə ictimai-iqtisadi proseslər M.X.Heydərovun əsərlərinin²¹³ başlıca tədqiqat obyektləridir. Keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində ilk məqalələrlə tarix elminə qədəm qoymuş bu müəllifin əsaslı səciyyə daşıyan monoqrafiyaları çox əhəmiyyətlidir. Dövrün (XIII-XVII əsrlərin) farsdillli mənbələrinə istinadən yazılmış həmin əsərlərdə ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni kompleks, daim dəyişən gerçəklik kimi Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətinin ətraflı mənzərəsi verilmişdir.

Son dövrdə orta əsr Azərbaycan şəhərlərinə həsr olunmuş xüsusi əsərlərin say və keyfiyyəti artmışdır. Bu baxımdan S.M. Onullahinin, H.Ciddinin, V.Muradovun əsərləri²¹⁴ diqqəti cəlb edir. Kollektiv elmi fəaliyyətin nəticəsi olan “Gəncə (tarixi-öçerk)” əsəri²¹⁵ Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Gəncənin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni tarixinə həsr olunmuşdur. Əsərin şəhərin qədim və orta əsrlərinə aid olan tarixini əks etdirən qismində²¹⁶ memarlıq abidələri, digər mədəniyyət faktları haqqında bəhs olunur. Qasım Hacıyevin monoqrafiyasında²¹⁷ Bərdə şəhərinin bizim eradan əvvəl III əsrdən eramızın XVIII əsrinin sonunadək olan təkamül tarixi araşdırılmışdır. Əsərin IV fəslində²¹⁸ nəzərdən keçirilən dövrün Bərdə mədəni mühitinə aid olan faktlardan bəhs olunur. Monoqrafiyada əslən bərdəli olan görkəmli alimlərin, din xadimlərinin haqqında da məlumatlar verilir.²¹⁹ A.Nuriyevin və Ə.Babəyevin monoqrafiyası²²⁰ da Bərdə şəhərinin tarixini əks etdirir. Arxeoloji tədqiqatın nəticəsi olan bu əsərin III fəslində²²¹ Bərdə şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrindən, şəhərdə yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən və elm xadimlərindən bəhs olunur. A.Məmmədlinin Balakən, Şəki, Zaqatala bölgələrinin tarixinə, etnoqrafiyasına, həmin bölgədə yaşayan əhəlinin adət və ənənələrinə, islamaqədərki mədəniyyət faktlarına, əsasən təsadüf nəticəsində aşkara çıxmış yeraltı tarixi abidələrinə, yerüstü mədəniyyət faktlarına həsr olunmuş 2 monoqrafiyası²²² (elmi-publisistik üslubda yazılmasına baxmayaraq) Azərbaycanın orta çağlar mədəni mühiti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən indiyədək S.Aşurbəylinin, N.Vəlixanlının, V.Piriyevin, Ş.Fərzəlibəylinin, N.Əliyevanın, M.Seyidbəylinin, Y.Mahmudovun, T.Nəcəflinin, E.Mirzəyevanın, X.Qasımovun monoqrafiyaları²²³ nəşr olunmuşdur. Qeyd olunmuş əsərlərin hamısında Azərbaycan mədəniyyətinin orta çağlardakı inkişaf məsələlərinə az və ya çox dərəcədə toxunulmuşdur. X.Qasımovun monoqrafiyasında²²⁴ başlıca tədqiqat obyekti XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan

mədəniyyətidir (müəllif bu mövzuda namizədlik dissertasiyasını 1992-ci ildə müdafiə etmişdir). X.Qasimovun bu monoqrafiyası Azərbaycan tarixşünaslığında orta çağların milli mədəniyyətinin əsas tədqiqat obyektinə çevrildiyi ilk əsər kimi diqqəti cəlb edir. Tarixşünaslığın icmalından görünür ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin orta çağlardakı təkamül tarixi araşdırıcılarımızın əsas tədqiqat obyekti olmamışdır. Bu hal obyektiv gerçəklikdən doğmuşdu: Azərbaycan tarixi problemlərinin çoxluğu, bu problemlərin mürəkkəbliyi, onları həll etmək zərurəti tarixçilərimizi mədəniyyət tariximizə əsas tədqiqat obyekti kimi yanaşmaq imkanından məhrum etmişdi. Bir sıra elmi problemlərin uğurlu həlli sayəsində əsrin sonlarına doğru Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə başlıca araşdırma predmeti kimi yanaşmaq imkanı yarandı. XX əsrin sonlarına doğru çoxcildlik “Azərbaycan tarixi”nin ilk cildləri nəşr olundu. “Azərbaycan tarixi”nin II və III cildləri²²⁵ vətənimizin orta çağlarda ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni təkamülü prosesini işıqlandırır. Həmin cildlərdə Azərbaycanın orta əsr mədəniyyəti məsələləri də öz əksini tapmışdır. Lakin orta çağların Azərbaycan mədəniyyətinin ardıcıl surətdə, kompleks şəkildə araşdırılması problemi hələ də aktualdır və bu əsər müəllifinin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Azərbaycan mədəniyyəti, onun mühüm elementləri ədəbiyyat, incəsənət, din və maarif, elm, fəlsəfə, memarlıq, təsviri incəsənət və s. haqqında müxtəlif tədqiqatçıların əsərləri vardır. Lakin orta əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyatın, dilin və ədəbi dilin, dinin rolu, mövqeyi və maarifin inkişafı, memarlığın, təsviri incəsənət sahələrinin, folklorun, musiqinin, fəlsəfənin, elmin tərəqqisinə dair yazılmış əsərlərin²²⁶ əksəriyyətinin müəllifi tarixçi deyil. Həmin əsrlərdə mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafına sənətsünas, filoloq, hüquqşünas, filosof baxışı hakimdir. Belə bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-iqtisadi, hərbi-siyasi səbəblər üzündən Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı orta əsrlərdə də ölkə ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. Konkret-tarixi dövrün (orta əsrlərin) mədəniyyətinin inkişafına tarixçi baxışının işlənilib hazırlanması hal-hazırda mühüm aktuallıq kəsb edən problemdir.

Mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin tədqiqi ilə məşğul olan bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycan mədəniyyəti faktlarını “müsəlman mədəniyyəti”, “İran mədəniyyəti” sistemi çərçivəsində “əridirlər”.²²⁷ Azərbaycan mədəniyyətinin bu sistemlərlə qarşılıqlı təsir prosesini, həmin prosesin çoxəsrlik tarixini inkar etmək mümkün deyildir. Lakin milli mədəniyyət faktlarının regional, universal mədəniyyət sistemləri çərçivəsində “əridilməsi” meylinin qeyri-elmi olduğu da şübhəsizdir. Bu meyl İran tarixşünaslığı üçün də səciyyəvidir. Əhməd Tacbəxş, Rəhimzadə Səfəvi, Nizaməddin Mücür Şeybani, Firuz Mənsuri, Fəxrəddin Musəvi, Əhməd Kaviyanpur kimi müasir İran tarixçiləri orta əsrlərdə Azərbaycan zəminində mövcud olmuş dövlətləri, xüsusilə Səfəvi dövlətini Azərbaycan kontekstindən ayırır, onları “İran dövlətləri” kimi təqdim edirlər.²²⁸ Onlar XVI əsrə

qədərki zaman kəsimində Səfəvi dövründə yaranmış mədəni dəyərlər sistemini “İran mədəniyyəti” kimi qiymətləndirirlər. Məhəmməd Cavad Məşkurun “Azərbaycan tarixinə nəzər”, Əhməd Kaviyanpurun “Azərbaycanın ümumi tarixi”, Fəxrəddin Musəvinin “Ərdəbil alimləri”, Əhməd Tacbəxşin “İran Səfəvilər dövründə”, Rəhimzadə Səfəvinin “Şah İsmayıl Səfəvinin müharibələrinin və həyat tarixinin şərhı”, Firuz Mənsurinin “Tarix qəlbinin sirləri: Şah İsmayıl şair deyildi, habelə divanı yox idi” əsərləri²²⁹ bu baxımdan daha səciyyəvidir. Obyektivlikdən və elmilikdən uzaq olan həmin əsərlərdə fars şovinizminin güclü təsiri bariz şəkildə üzə çıxır.²³⁰ Təəssüf ki, İran tarixşünaslığında fars şovinizminin başlıca ideyalarını təbliğ edənlər arasında xeyli mənşəcə azərbaycanlı tarixçi vardır. Onların ən məşhuru və bariz nümayəndəsi Əhməd Kəsrəvi (1890-1946) olmuşdur. Əhməd Kəsrəvi “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” (1938, fars dilində), “İranın şəhər və kəndlərinin adları” (1930), “Şeyx Səfi və onun nəşəbi” (1927) əsərlərində Azərbaycanı, onun mədəniyyətini, tarixini, toponimikasını iranpərəstlik ruhunda tədqiq etmişdir.²³¹ O, İran tarixşünaslığında “kəsrəvilik” adlanan istiqamətin banisidir. Tariximizin orta əsrlər dövrü mədəniyyətinin saxtalaşdırılmasında bu istiqamətə mənsub olan tarixçilərin “böyük xidmətləri” olmuşdur. Təbiidir ki, Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət tariximizi doğru mövqedən araşdıran tədqiqatçılar da vardır. Hüseyn Düzgün, Rəsul İsmayılzadə, Məhəmmədəli Hüseyni, Cavad Heyət belə araşdırıcılardandır.

Müasir Türkiyə tarixşünaslığında da orta əsrlərdə Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni inkişafı problemlərinə xüsusi fikir verilmişdir. Məsələn, XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin 40-cı illərinədək Yaxın və Orta Şərq regionunu daim gərginlik şəraitində saxlamış Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması, qarşılıqlı mədəni-tarixi təsir prosesi bu marağa səbəb olan tarixi faktdır. Türkiyə tarixçilərindən İsmayıl Haqqı Uzunçarşılı, Bekir Kütükoğlu, Öztuna Yılmaz Osmanlı-Səfəvi münaqişələrinə xüsusi diqqət yetirmişlər.²³² Müasir Türkiyə tarixçiləri (xüsusilə Faruk Sümer) Səfəvi dövlətinin yaranması, təşəkkülü və inkişafında türkdilli etnosun aparıcı, həlledici rolunu təsdiq edirlər.²³³ Lakin Türkiyə tədqiqatçıları üçün qeyri-obyektivliklə səciyyələnən mühüm bir cəhət xasdır: Onlar Azərbaycan tarixinə, onun mədəniyyətinə Türkiyə tarixinin və mədəniyyətinin tərkib elementi kimi yanaşırlar.²³⁴ Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini ümumtürk tarixi və mədəniyyəti sistemi içərisində “əritmək” meyli müasir Türkiyə tarixşünaslığının nöqsanlı cəhətlərindən biridir.²³⁵

Nəzərdən keçirilən problem üzrə tarix ədəbiyyatının icmalı, təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan xalqının orta əsrlər mədəniyyətinin təkamülü prosesini əsasən Azərbaycan tarixşünaslığının son onilliklər ərzində əldə etdiyi uğurlarına və mövcud olan potensialına arxalanaraq elmi, obyektiv şəkildə öyrənmək və təbliğ etmək mümkündür.

Son onilliklər ərzində orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti faktlarından daha çox qeyri-tarixçilər bəhs etmişlər. Onların nəşr olunmuş əsərlərinin

əksəriyyəti sənətsünas, filoloq, filosof araşdırmalarının məhsuludur. Təbiidir ki, həmin əsərlərdə problemə tarixçi baxışı yoxdur. Çoxəsrlik, çoxcəhətli proses olan Azərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli, xronoloji ardıcılıqla, konkret tarixi şəraiti nəzərə almaq şərtilə tədqiqi zəruridir, zamanın tələbidir. Məlumdur ki, hər hansı bir xalqı digər xalqlardan fərqləndirən əsas cəhət onun mədəniyyəti, mədəni dəyərlər sistemi, mədəni potensialıdır. Bu baxımdan qeyd etmək zəruridir ki, mədəniyyət tarixi öyrənilmədən Azərbaycan tarixinin vahid, obyektiv konsepsiyasını yaratmaq qeyri-mümkündür.

§ 3. Azərbaycan mədəniyyətinin islamaqədərki təkamül prosesinə ümumi bir baxış

Təqdim olunan monoqrafiyada Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesi VII əsrin ilk onilliklərindən, yəni ərəb işğalları, bir çox Yaxın və Orta Şərq xalqlarının (eləcə də Azərbaycan xalqının) islamlaşması dövründən izlənilir. Lakin xalqımızın zəngin islamaqədərki mədəni keçmişi vardır. İslam dinini artıq VII əsrin 40-ci illərindən etibarən qəbul etmiş Azərbaycan əhalisinin (xalqının) mədəni-mənəvi həyatında, düşüncə tərzində islamaqədərki dini baxışların (bütpərəstlik, atəşpərəstlik, xristianlıq), adət-ənənələrin yaşarılığı danılmaz gerçəklikdir. Tariximizin islamaqədərki dövründən (xüsusilə xristianlıq və atəşpərəstlik dəyərlərindən) imtina olunması ağır, arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, xristianlıqla bağlı olmuş keçmişdən imtina olunması, bu irsə yad münasibət Qafqaz Albaniyası dövrünün mədəni dəyərlərinin (hətta tarixinin) ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb oldu. Tariximizin atəşpərəstliklə bağlı olmuş mədəni dəyərlərini fars (İran) şovinistləri “özəlləşdirdilər”, çünki Azərbaycan ictimai fikrində müəyyən müddət ərzində atəşpərəstlik (zərdüştilik) yad mədəni təsir kimi qavranılırdı. Danılmış, “itirilmiş” mədəni irsə (xüsusilə zəngin olan irsə) sahiblər tez tapılır. Lakin “hər bir xülya kimi öz keçmişindən imtina etmək və xarici ölçülər əsasında yenidən qurulmaq cəhdləri özünü doğrultmur. Öz keçmişindən imtina etmək mütləq mənada qeyri-mümkündür”.²³⁶

Hər bir xalqın mədəniyyətinin təkamülündə daxili, siyasi amil-dövlət xüsusi rol oynamışdır. Dövlətçilik tarixinin kökləri eramızdan əvvəl IX əsrə gedib çıxan Azərbaycan bu baxımdan diqqəti cəlb edən ölkələr sırasındadır. Alman filosofu Hegelin məşhur bir fikri vardır: “Dövləti olmayan xalqın əslində tarixi də yoxdur”.²³⁷ Onun bu fikrində kəskinlik və mütləqliklə yanaşı müəyyən həqiqət də vardır. Dövləti olmayan və yaxud müəyyən zaman ərzində siyasi müstəqilliyini itirmiş xalqın yaradıcı potensialı, mədəniyyəti öz imkanlarını gerçəkləşdirə bilmir. Belə ağır şəraitə düşmüş xalqların mədəniyyəti və tarixi siyasi baxımdan hakim olan xalqın tarixinə, mədəniyyətinə “əlavə olunur”. Azərbaycan xalqı da müəyyən tarixi məqamlarda siyasi müstəqilliyini itirmiş, lakin güclü, zəngin mədəni

potensialı hesabına “özünə qayıtmış”, azad inkişaf yolunu davam etdirmişdir. Xalqın mədəni-tarixi təkamülündə Azərbaycan zəminindən doğmuş və bu zəminə bağlı olmuş siyasi birliklərin-dövlətlərin ən qədimləri Manna, Midiya, Atropatena və Albaniyadır. Manna və Midiya tariximizin qədim dövrü ilə bağlı faktlar olduqlarına görə onları nəzərdən keçirmək fikrindən uzağıq.

Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın 20-ci ilinədək əsasən Cənubi Azərbaycan ərazisi Atropatena dövlətinin tərkibində olmuşdur. Mərkəzi Azərbaycan olan, bir çox hallarda “Midiya-Atropatena” adlandırılmış bu dövlət ellinist (yunan siyasi, mədəni təsirinə məruz qalmış) dövlətlər sistemində mühüm rol oynamışdır. “Ellinizm bu sistemə daxil olmuş ölkələrin etnik və dini qapalılığının dağıdılmasına başlanğıc verdi, dövlətçiliyin yeni formalarını meydana gətirdi, yeni mədəniyyətin, yeni incəsənətin, yeni inamların əsasını qoydu”.²³⁸ Şərq və ellin (yunan) mədəniyyətlərinin yaxınlaşması və qarşılıqlı təsiri prosesi Midiya-Atropatenanı da mədəni baxımdan zənginləşdirdi. Atropatenanın I-II əsrlər siyasi həyatında başlıca hadisələr alanların ölkəyə ardıcıl hücumları ilə bağlı olmuşdur. Atropatena təqribən 2 əsr ərzində Parfiya dövlətinin güclü siyasi təsirinə məruz qalmış, əski müstəqilliyini bərpa edə bilməmişdir. III əsrin əvvəllərində İranda siyasi hakimiyyəti Sasani sülaləsi ələ keçirdi, bu sülalənin hakimiyyəti getdikcə möhkəmlənərək qonşu ölkələri də öz təsiri altına saldı. Bu dövrdə Atropatena siyasi müstəqilliyini tamamilə itirib İran (Sasani) şahənşahının dastakertinə (əyalətinə - şəxsi torpağına) çevrildi. Lakin Sasanilər dövründə Atropatenanın mədəni və dini mərkəz kimi rolu daha da gücləndi. “Azərbaycan” anlayışının formalaşmasının, habelə onunla bağlı olan digər siyasi və etno-mədəni səciyyəli hadisələrin başlanğıcı məhz vətən tarixinin Atropatena dövründə qoyulmuşdur. Burada ilk dəfə xalq təşəkkül tapmışdı. “Avesta” müqəddəs kitablar məcmusu məhz Atropatenada başa çatdırılmış, tamamlanmışdı. Atropatenada hələ eramızdan əvvəl II əsrdən etibarən yalnız Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün İranın mədəni-mənəvi həyatında mühüm rol oynamış zərdüştiliyin yeni ocağı yaranmış, Sasanilər dövründə (III-VII əsrlərdə) onun mövqeyi daha da möhkəmlənmiş və bu vəziyyət ərəb işğalınadək davam etmişdi.²³⁹ Hesab olunur ki, zərdüştiliyin dirçəlişi, intibahı məhz Sasani dövründə baş vermiş,²⁴⁰ Atropatena bu prosesin mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə müqəddəs “Avesta” mətnləri 21 kitabda cəmləşdirilmişdi.²⁴¹ Bu işdə Atropatenada qərarlaşmış baş kahin Aturpat (Adarbad) mühüm rol oynamışdı. “Avesta”-nı qələmə almaq məqsədilə xüsusi əlifba yaradılmışdı.²⁴² Yunan müəllifləri hesab edirlər ki, yazılı “Avesta” (və ya onun ayrı-ayrı hissələri) 2 milyon misradan ibarət olmuşdur. Zərdüşti ənənəsinə və sonrakı ərəb, fars müəlliflərinə görə “Avesta” 12 min öküz (inək) dərisi və ya taxta lövhə üzərində qızılı hərflərlə tərtib olunmuşdu və Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə gəlişindən xeyli əvvəl mövcud idi.²⁴³ Təbiidir ki, Sasanilər dövründə “Avesta” Makedoniyalı İsgəndərin əmrilə məhv olunmuş “Avesta” mətnindən həcmcə az idi. Zərdüştilik dünya vəhy dinlərindən ən qədimidir və görünür ki, o bəşəriyyətə digər etiqadlara

nisbətən bilavasitə və ya vasitəli şəkildə daha çox təsir göstərmişdir”.²⁴⁴ Zərdüştilik yalnız dini təlim deyildir. O, fəlsəfi və əxlaqi, ictimai-siyasi, elmi baxışların mükəmməl sistemidir. Zərdüştilik və onlarla bağlı olan dini-fəlsəfi sistemlər iudaizmə, erkən xristianlığa da müəyyən təsir göstərmişdir. Bu mükəmməl sistemin antik yunan fəlsəfi-elmi fikrinin nümayəndələrinə təsiri isə daha çox olmuşdur. Zərdüştilik dövlət və ehkam dini kimi Sasanilər imperiyası zamanında tam şəkildə formalaşmışdır. Son zərdüştilik ənənəsinə görə, Zərdüş (Zaratuştra) əslən Cənubi Azərbaycandan olmuşdur. Bir çox orta əsr müsəlman müəllifləri də israrla qeyd edirlər ki, bu din yaradıcısının (peyğəmbərin-Zaratuştranın) vətəni Cənubi Azərbaycandır.²⁴⁵ Bunun səbəbini Azərbaycanın Sasanilər imperiyasının mədəni-mənəvi həyatındakı aparıcı rol oynaması ilə izah etmək lazımdır. Sasanilər imperiyasının dövlət əhəmiyyətli, əsas, müqəddəs ocaqlarından biri (Adurqušnasp atəşpərəstlik məbədi) burada idi və Sasani şahənşahlarının bu ocağı ziyarət etməsi icbari ənənəyə çevrilmişdi. Azərbaycan müqəddəs atəşpərəstlik məbədlərinin, “çoxsaylı maqların” (kahinlərin) cəmləşdiyi möhtəşəm ocaq olmuşdur. Orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına görə, bu müqəddəs yerlərin çoxusu hələ Zərdüştə qədərki dövrdə də vardı. Zərdüştilik Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında ərəblərin gəlişindən 3-4 əsr sonra da müəyyən rol oynamışdır. Yeni torpaqlara yeni dinlə hərbi yürüşlər etmiş ərəblər əsas zərbəni dini-ideoloji ocaqlara, xüsusilə zərdüştiliyə endirmək qərarında idilər. Sasanilər imperiyasının dini mərkəzi, ocağı olmuş Atropatena (Azərbaycan) ərəb ordularının başlıca zərbə obyektinə çevrildi. Qeyd olunmalıdır ki, Sasanilər dövründə vətənimizin şimal vilayətləri də (Dərbəndə qədər) ələ keçirilmişdi. Lakin həmin dövrdə ölkənin cənub və şimal vilayətlərinin eyni, vahid dövlət tərkibində olması hər iki bölgənin integrasiyası meylini gücləndirdi, onların mədəni baxımdan yaxınlaşmasını təmin etdi. Albaniya feodal dövləti Sasanilərin tam təsiri altında deyildi.

Eramızın əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın şimalından ölkəyə kütləvi surətdə türk tayfalarının (hunların, sabirlərin və b.) axını gücləndi. Sasani şahənşahları imperiyanın şimal bölgələrində öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün həmin dövrdə Şimali Azərbaycana (Albaniyaya) xeyli İran tayfaları köçürmüşdülər. Beləliklə, eramızın ilk əsrləri Azərbaycan üçün intensiv etnik proseslərlə səciyyəvi olmuşdur. Qafqaz, türk və İran etnik elementlərinin Azərbaycan xalqının etnogenezi prosesində iştirakı dərəcəsi müxtəlif olmuşdur. Eramızdan əvvəlki tarixi dövrdə də Albaniyada türk tayfalarının məskunlaşdığını toponimik materiallar isbat edir. “Bir sıra türk mənşəli coğrafi toponimlər qədim dövrə və eramızın ilk əsrlərinə gedib çıxır”.²⁴⁶ Həmin fikri ərəb mənbələrinin məlumatları da sübuta yetirmişdir.²⁴⁷ Lakin qeyd etmək vacibdir ki, etnosun (xalqın) mühüm elementləri sırasında dil yeganə, həlledici amil deyildir. Azərbaycan xalqında onun etnogenetik təkamülündə iştirak etmiş Qafqaz, İran elementlərinin mədəni-psixoloji keyfiyyətlərinin dinamik məcmusu da yaşamaqdadır.

Qafqaz Albaniyasının (şimali Azərbaycanın) ictimai-isiyasi, dini, ideoloji, mədəni uğurları da islamaqədərki təkamül dövrümüzün tarixi gerçəkliklərindəndir. “Qafqaz Albaniyasının taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Bu sahədə onlar dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar”.²⁴⁸ Qafqaz Albaniyası Azərbaycan Respublikasının ərazisini və hazırda Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Dağıstan ərazisinin cənub hissəsini əhatə etmişdir. Albaniya dövlətinin er. əv. IV-III əsrlərdə təşəkkül tapdığı ehtimal olunur. Dövlətin ilk paytaxtı Kabalaka (Qəbələ) olmuş, eramızın V əsrindən etibarən isə Bərdə şəhəri bu funksiyayı yerinə yetirmişdir. Bu dövlət, ərazi antik (yunan və Roma) mənbələrində “Albaniya”, orta fars dilində tərtib olunmuş qaynaqlarda “Ardan”, ərəb mənbələrində “Arran”, gürcü mənbələrində “Rani”, ermənidilli mənbələrdə “Ağvan”, Suriya qaynaqlarında “Aran” şəklində xatırlanır (Ərəb Xilafəti dövründə isə adətən Kür və Araz çayları arasındakı ərazi “Aran” adlanırdı). Lpina, Kambisena, Kabalaka (Qəbələ), Şəki, Heceri, Çola, Kaspiana, Uti, Sakasena, Girdiman, Arsax və Sünik Albaniyanın əsas vilayətləri olmuşlar.²⁴⁹ Kaspiana eramızın IV əsrinin II yarısından Albaniya hakimiyyətinə qaytarılmışdı. Albaniya əhalisi təbiət qüvvələrinə (Ay, Səma, Günəş) sitayiş edirdi. Aya sitayiş albanların inamlar sistemində önəmli yer tutmuşdur. Bu sitayiş obyektinin şərafinə ölkənin bir çox yerlərində məbədlər inşa olunmuşdu. Qədim və erkən orta əsr qaynaqlarında 30-dan artıq Albaniya şəhərinin adı çəkilmişdir. Eramızın I əsrinin ortalarından dövləti yerli mənşəli hökmdarlar idarə etmişlər. Sonralar Parfiya Arşakilərindən asılı vəziyyətə düşmüş Albaniyada da bu sülalənin nümayəndələri hakim mövqelər qazandılar. Beləliklə, VI əsrə qədər ölkəni alban Arşakiləri idarə etmişlər. IV əsrin əvvəllərində (313-cü ildə) başda hökmdar Urnayr olmaqla alban zadəganları xristianlığı qəbul etdilər.²⁵⁰ Beləliklə, Albaniya nəinki Qafqazda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə ilk xristian ocaqlarından biri olmuşdur. Həmin zamandan etibarən Albaniyada xristianlıq dövlət dini elan olundu, lakin geniş yayılmadı. Albaniya əhalisinin bir qismi büt-pərəstliyi, digər qismi isə mazdaizmi qoruyub saxladı. Təşkilat baxımından avtokefal (müstəqil) olan Alban apostol kilsəsinin başında patriarx - katolikos dururdu. Albaniya IV əsrin əvvəllərindən Sasani imperiyasının tərkibində olmuşdur. Lakin ölkənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Sasani şahənşahları daxili idarəetmə sistemini imperiyanın yalnız bu bölgəsində saxlamışdılar. V əsrin ortalarına qədər Sasanilərlə alban hökmdarları arasında sülalə nikahları ilə möhkəmləndirilmiş münasibətlər mövcud olmuşdur. 462-ci ildə Sasani Şahənşahı Alban hökmdarlığını ləğv etdi. Lakin 481-484-cü illərdə Sasani hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş üsyanın təsiri ilə şahənşah 487-ci ildə III Vaçaqanın (487-510) simasında alban Arşakilərinin hakimiyyətini bərpa etməli oldu. Məhz III Vaçaqanın hakimiyyəti illəri Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və mədəni dirçəliş dövrü idi. V-VI yüzilliklərdə Albaniyaya türk tayfalarının (hunlar, bulqarlar, barsillər, xəzərlər) ardıcıl axınları başlandı. Hunların ardıcıl hücumlarının təsiri altında V əsrdə Albaniyanın paytaxtı

Qəbələdən Bərdəyə köçürüldü. Artıq VI əsrdə xeyli savir və xəzər Qəbələ ərazisində yaşayış məntəqələri saldı. VI əsrin sonunda - VII əsrin əvvəlində ölkədə Girdiman hakimlərinin-Mehranilərin sülaləsi gücləndi. Bu sülalənin ən nüfuzlu hökmdarı Cavanşir ölkənin müstəqilliyini qorumaq üçün müxtəlif vaxtlarda Sasanilərə, Bizansa, xəzərlərə və ərəblərə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu. Mehranilərin hakimiyyəti illərində Albaniya siyasi və mədəni cəhətdən çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Dərbənd, Şabran, Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Gəncə, Bərdə, Beyləqan şəhərləri Albaniyanın başlıca iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzləri idilər. Bu dövrdə Bərdə şəhəri Yaxın və Orta Şərqi mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.²⁵¹ Eramızın IV-VII əsrlərində alban mədəniyyəti xristianlığa qədərki inanların və xristian baxışlarının təsiri altında inkişaf etmişdir. V əsrin əvvəllərində artıq alban əlifbası mövcud idi. V əsrin I rübündə yaradılmış alban əlifbasında 52 hərf (10 sait və 42 samit) vardı. Bu əlifba V-VII əsrlərdə Albaniya ərazisində geniş yayılmış, məktəblərdə tədris olunmuş, bu əlifba ilə dini, elmi və bədii əsərlər yazılmışdır. V-VI əsrlərə aid olan alban təqvimini də bu əlifba əsasında tərtib olunmuşdur. Erməni (qriqoryan) və alban kilsələri arasında gedən mübarizədə erməni kilsəsinin üstünlük qazanması ilə bağlı olaraq alban dilinin və bu dildə müxtəlif məzmunlu ədəbiyyatın qadağan olunması, habelə Albaniyada sonralar ərəb hökmranlığının möhkəmlənməsi, ərəb dili və əlifbasının yayılması nəticəsində Alban əlifbası VIII əsrdə tarixəçevrildi.

VII əsrdə Albaniya Sasani-Bizans müharibələrinə cəlb olundu. 654-cü ildən isə Albaniyanın ərəblər tərəfindən işğalı prosesi başlandı. Bizansın, Ərəb Xilafətinin və Xəzər Xaqanlığının ardıcıl hücumlarına məruz qalmış Albaniya 685-ci ildən hər üç dövlətə bac verməyə məcbur olmuşdu. 705-ci ildən isə Albaniya Əməvilər Xilafətinin (661-750) tərkibinə daxil edildi. Mehranilər sülaləsi bir əsr ərzində nominal hakimiyyətini saxladı, lakin artıq ölkəni ərəb əmirləri idarə edirdilər. Ərəb Xilafəti dövründə Albaniya ərazisi Arran, Muğan və Şirvan vilayətlərinə bölündü. Xilafətə tabe olan xristian əhalisinin və kilsəsinin fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədini güdən xəlifə erməni kilsəsinin yardımı ilə Alban apostol kilsəsinə monofizitləşdirdi (əvvəllər diofizit mövqədə olmuşdur) və onu erməni (qriqoryan) monofizit kilsəsinə tabe etdi (705-ci ildə).²⁵² Bundan sonra alban katolikoslarını erməni katolikosları təsdiq etməyə başladılar. Albaniyanın düzənlik ərazilərində və şəhərlərdə yaşayan əhalinin yeni dini-islami qəbul etməsi alban və erməni (qriqoryan) kilsələrinin yaxınlaşmasına səbəb oldu. Alban apostol kilsəsinin qriqoryanlaşması prosesi başlandı. Xristian əhalisinin tabe olduğu alban katolikosunun mərkəzi Arsax vilayətindəki müqəddəs Yakov kilsəsinə köçürüldü (XIV əsrin sonundan isə Alban kilsəsinin və katolikosluğunun mərkəzi Qanzasar oldu). Alban mədəniyyəti faktlarının erməni (qriqoryan) kilsəsi tərəfindən intensiv surətdə mənimsənilməsi (erməni dilinə tərcümə olunması, erməniləşdirilməsi), daha sonra isə alban mədəni dəyərlərinin məhv olunması prosesi məhz bu zamandan başladı. Azərbaycan tarixinin Albaniya ilə bağlı olan dövrünün başlıca

yazılı ədəbiyyat nümunələri bizə Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” və Mxitar Qoşun irsi təmsalında gəlib çatmışdır. Xeyli erməniləşdirmə təsirinə məruz qalmış bu dəyərlərin alban əslini tarixdən silmək mümkün olmamışdır. Albaniya dövrünün digər mədəni dəyərləri (xüsusilə memarlığı) də ilkinliyini, bənzərsizliyini, alban özünəməxsusluğunu saxlamaqdadır və onların “erməni mədəniyyəti faktları” kimi təqdim olunması yalnız mədəniyyətşünaslıq, tarix elmi sahəsində bilgiləri olmayan şəxsləri çaşdırıb bilər.

Beləliklə, ərəb işğalına qədərki dövrdə Azərbaycan (Atropatena və Albaniya təmsalında) artıq Yaxın və Orta Şərqi mühüm, zəngin, bölgədə aparıcı mövqelərdə olmuş mədəniyyət ocaqlarından biri idi.

¹ Bax: Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.M. Bünyadovundur. Bakı, Elm, 1993, 272 s.

² Hacıyev Qasım. Bərdə şəhərinin tarixi, s.12.

³ Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. s. 16.

⁴ Yəni orada. s.175-207.

⁵ Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. s. 240.

⁶ Yəni orada. s. 245-246.

⁷ Вах: Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана (Источники арабские). Баку, 1964.

⁸ Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s. 16; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 78.

⁹ Вах: Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские); yənə onun. Азербайджан в VII-IX вв., с.183; yənə onun. Азербайджан VII-IX əsrlərdə, s. 174; Azərli M.Y. IX əsrin ərəbdilli mənbəyi qədim Azərbaycan haqqında // Azərbaycan SSR EA-nın məruzələri. XXX cild, 1974, s. 86-89.

¹⁰ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. s. 67-77.

¹¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.26

¹² Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.) Перевод с арабского языка З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1981, с. 3.

¹³ Yəni orada. s. 4.

¹⁴ Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.19.

¹⁵ Yəni orada, s. 20.

¹⁶ Бартольд В.В. Мусульманский мир. II д., 1922, с. 51; Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.20.

¹⁷ Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.21.

¹⁸ Вах: Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s. 87-93.

¹⁹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. s.111.

- ²⁰ Вах: Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку, Элм, 1986, 428 с.
- ²¹ Yənə orada, s. 10.
- ²² Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.21.
- ²³ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран, с. 30.
- ²⁴ Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.23.
- ²⁵ Əbu Əli Həsən Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə, s. 26.
- ²⁶ Yənə orada, s.182.
- ²⁷ Вах: Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские).
- ²⁸ Yənə onun. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.19.
- ²⁹ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. s. 195-196.
- ³⁰ Yənə orada, s. 232.
- ³¹ Bünyadov Z.M Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s. 25.
- ³² Сеидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана, с.6.
- ³³ Yənə orada, s.7-8; 12-28.
- ³⁴ Yənə orada, s. 36.
- ³⁵ Yənə orada, s. 133.
- ³⁶ Вах: Əsədov M.Ə. Azərbaycan XIII-XV əsrin birinci yarısında (Bədrəddin Mahmud əl-Ayninin... əsəri üzrə). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1996, 32 s.
- ³⁷ Yənə orada, s. 12.
- ³⁸ Yənə orada, s. 11.
- ³⁹ Yənə orada, s. 16.
- ⁴⁰ Yənə orada, s. 27.
- ⁴¹ Yənə orada, s. 27.
- ⁴² Yənə orada, s. 27-28.
- ⁴³ Вах: Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Перевод с английского З.М.Буниятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку, Элм, 1983, с. 37-62;
- ⁴⁴ Вах: Həmdullah Mustovi Qəzvini. Zeyl-e tarix-e qozide ("Seçilmiş tarixə" əlavə). Bakı, Elm, 1986, 148 s.
- ⁴⁵ Буниятов Дж.З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3.
- ⁴⁶ Əbubəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. "Müqəddimə" qismi, s.8.
- ⁴⁷ Вах: Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей. Том I, книга 1-II, том 2-3. М.-Л., 1946-1960.
- ⁴⁸ Вах: Фазлуллах Рашид ад-Дин. Огузنامه. Баку, Элм, 1987, 128 с, с.39-43.

- ⁴⁹ Bax: Piriye V.Z. Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani. Bakı, Elm, 2001, 72 səh; yenə onun. Azərbaycan XIII -XIV əsrlərdə. Bakı, Nurlan, 2003, s. 29-32; yenə onun. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, müəllim, 2004, s.75-109.
- ⁵⁰ Bax: Əbubəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarixə-Şeyx Üveys. Bakı, Elm, 1984.
- ⁵¹ Yenə orada, s.8-9.
- ⁵² Bax: Гандзакеци Киракос. История Армении. М., 1976.
- ⁵³ Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə. Bakı, 1992.
- ⁵⁴ Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almaq üçün elmi məruzə şəklində təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1996, s. 9.
- ⁵⁵ Bax: Тадж ад-Дин Ас-Салмани. Тарих-наме, s.7.
- ⁵⁶ Fərzəliyev Ş.F. Doktorluq dissertasiyası, s. 11.
- ⁵⁷ Yenə orada, s. 13.
- ⁵⁸ Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амини., с.3.
- ⁵⁹ Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амини, с.8-9.
- ⁶⁰ Yenə orada, s. 76-95.
- ⁶¹ Bax: Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
- ⁶² Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli..., s.3.
- ⁶³ Немировский А.И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли, с.200.
- ⁶⁴ Fərzəliyev Ş.F. Doktorluq dissertasiyası, s. 23.
- ⁶⁵ Yenə onun. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s.7-10.
- ⁶⁶ Yenə orada, s. 10
- ⁶⁷ Yenə orada, s.13.
- ⁶⁸ Yenə orada, s.4.
- ⁶⁹ Yenə orada, s. 4.
- ⁷⁰ Məmmədova Ş. “Xülasət-ət təvərix” Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. s. 18.
- ⁷¹ Yenə orada, s. 18.
- ⁷² Yenə orada, s. 16.
- ⁷³ Yenə orada, s.13.
- ⁷⁴ Yenə orada, s.14
- ⁷⁵ Yenə orada, s. 16
- ⁷⁶ Yenə orada, s. 16.
- ⁷⁷ Bax: Шарафхан Бидлиси. Шарафнаме. Перевод с персидского, предисловие, примечания и приложения Е.И.Васильевой. Том I-II, М., 1967-1976.
- ⁷⁸ Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, s.24.
- ⁷⁹ Yenə orada, s. 22-23.
- ⁸⁰ Yenə orada, s. 23.
- ⁸¹ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с.6.
- ⁸² Yenə orada, s.6.

- ⁸³Yenə orada, s. 7.
- ⁸⁴Bax: Əfəndиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов..., с.11; Yenə onun. Salmatçı Bıçan..., s. 78-87.
- ⁸⁵Fərzəliyev Ş.F. Qiyasəddin Xondəmir. 78-79.
- ⁸⁶Yenə onun. Doktorluq dissertasiyası, s.18.
- ⁸⁷Bax: Fərzəliyev Ş.F. Qiyasəddin Xondəmir..., s.78-87.
- ⁸⁸Raxmani A.A. Азербайджан в конце XVI в. ..., с.8-9.
- ⁸⁹Bax: Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli...
- ⁹⁰Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1700-1722 гг.).
- ⁹¹Jozef Tiflisi. Vaqiatı Mir Veys və Şah Hüseyn...
- ⁹²Yenə orada, s. 7.
- ⁹³Kruşinski Y. T. Xristian səyyahının tarixi...
- ⁹⁴Yenə orada, s. 3.
- ⁹⁵Yenə orada, s. 5.
- ⁹⁶Yenə orada, s. 5.
- ⁹⁷Yenə orada, s.7.
- ⁹⁸Yenə orada, s. 10.
- ⁹⁹Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı. 1989, s. 255; Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, 1989; Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, 1991.
- ¹⁰⁰Qarabağnamələr. I kitab, s.17-102.
- ¹⁰¹Yenə orada, s. 106-148.
- ¹⁰²Yenə orada, s.157-183.
- ¹⁰³Bax: Qarabağnamələr. II kitab. Bakı. 1991.
- ¹⁰⁴Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s.268.
- ¹⁰⁵Yenə orada, s. 223.
- ¹⁰⁶Yenə orada, s. 230.
- ¹⁰⁷Bax: Ибрахим Эфенди Печев. История.
- ¹⁰⁸Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 238.
- ¹⁰⁹Книга Орудж-бека Байата Дон Жуана Персидского...
- ¹¹⁰Yenə orada, s. 5.
- ¹¹¹Bax: Onullahi S., Nəsənov A. Səfəvi hökmdarlarının daha 2 naməlum məktubu haqqında.
- ¹¹²Bax: Алиев Ф.М.Миссия посланика..., с.19-53.
- ¹¹³Yenə orada, s. 54-85.
- ¹¹⁴Bax: Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане...
- ¹¹⁵Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s.17.
- ¹¹⁶Yenə orada, s.16.
- ¹¹⁷Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985, s. 340.
- ¹¹⁸Давидович В.Е., Жданов Ю.А. Сущность культуры, с. 35.
- ¹¹⁹Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. М., 1987, s. 26.

- ¹²⁰Вах: Баллер Э.А. Преемственность..., Боголюбова Е.В. Культура и общество...; Зотов В.Д. Исторический материализм...; Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение... və b.
- ¹²¹Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки, с. 8.
- ¹²²Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 12.
- ¹²³Гуревич А.Я. Средневековый мир: Культура безмолвствующего большинства, с. 9.
- ¹²⁴Боголюбова Е.В. Культура и общество, с. 147.
- ¹²⁵Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М., 1977, с. 34.
- ¹²⁶Вебер Б.Г. Историографические проблемы, с. 12.
- ¹²⁷Yenə orada, s. 15.
- ¹²⁸Гутнова Е.В. Историография истории средних веков, с. 120.
- ¹²⁹Yenə orada, s. 124.
- ¹³⁰Yenə orada, s. 361.
- ¹³¹Геюшев З.Б. Философская мысль в Советском Азербайджане. Краткий очерк, с. 171.
- ¹³²Вах: Кулизаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане; Yenə onun. Закономерности развития восточной философии XIII-XVI вв. и проблема Запад-Восток; Yenə onun. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение...
- ¹³³Философия: Основные идеи и принципы, с. 342.
- ¹³⁴Щепанский Ян. Элементарные понятия социологии, с. 38.
- ¹³⁵Философский словарь. V издание, с.225.
- ¹³⁶Общественное сознание и его формы, с. 203.
- ¹³⁷Гончаренко Н.В. Духовная культура: Источники и движущие силы прогресса, с. 53-54.
- ¹³⁸Джавахарлал Неру. Открытие Индии. В двух книгах. Книга II, с. 472.
- ¹³⁹Гончаренко Н.В. Духовная культура..., с. 50.
- ¹⁴⁰Артановский С.Н. Некоторые проблемы теории культуры..., с. 73.
- ¹⁴¹Баллер Э.А. Преемственность..., с. 38.
- ¹⁴²Философия: Основные идеи и принципы..., с. 348.
- ¹⁴³Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга I, с. 330.
- ¹⁴⁴Общественное сознание и его формы..., с. 211.
- ¹⁴⁵Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры..., с. 139.
- ¹⁴⁶Вах: Qasimov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər), s. 20-57.
- ¹⁴⁷Yenə onun. "Avropasentrizm" və tarizimizin bəzi problemləri; Azərbaycan İntibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən; yenə onun. Azərbaycan dövlətçiliyi ideologiyasının tarixi köklərinə dair və b.
- ¹⁴⁸Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. II издание, с. 125.

- ¹⁴⁹Вах: Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи; Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры и низамиведение; Мец Адам. Мусульманский Ренессанс. II издание və b.
- ¹⁵⁰Вах: Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви; Проблемы азербайджанского Ренессанса. Сборник статей. Книга I. Баку, 1984; Нуцубидзе Ш.И. Руставели и Восточный Ренессанс; Чалоян В.К. Армянский Ренессанс və b.
- ¹⁵¹Вах: Qarayev Yaşar. Renessans və onun öyrənilməsi problemləri // “Azərbaycan” jurnalı, 1978, № 8; Проблемы азербайджанского Ренессанса və b.
- ¹⁵²Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка, с. 85.
- ¹⁵³Вах: Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti; Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri; Cəfərov N. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkülü mərhələləri; Yənə onun. Azərbaycan ədəbiyyatı (Müləhizələr); Yənə onun. Füzulidən Vaqifə qədər; Yənə onun. Azərbaycan İntibahı (Müləhizələr); Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi; Конрад Н.И. Запад и Восток; Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. və b.
- ¹⁵⁴Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 208.
- ¹⁵⁵Yənə orada, s. 210.
- ¹⁵⁶Вах: Вахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле...; Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения; Итальянское Возрождение. Сборник статей; Культура эпохи Возрождения и Реформация. Сборник статей; Типология и периодизация культуры Возрождения. Сборник статей; Эудженио Гарэн. Проблемы итальянского Возрождения.
- ¹⁵⁷Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 239.
- ¹⁵⁸Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения, с. 16.
- ¹⁵⁹Конрад Н.И. Запад и Восток..., с. 21.
- ¹⁶⁰Кулизаде З.А. Закономерности развития..., с. 238.
- ¹⁶¹Проблемы азербайджанского Ренессанса. Сборник статей. Книга I, с. 107-108.
- ¹⁶²Эудженио Гарэн. Проблемы..., с. 34-36.
- ¹⁶³Ибрагимов М.А. Азербайджанский Ренессанс... // Проблемы..., с. 75.
- ¹⁶⁴Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами..., с. 39.
- ¹⁶⁵Əliyev Rüstəm. Nizami. Qısa bibliografik məlumat..., s. 110-112.
- ¹⁶⁶Вах: Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви.
- ¹⁶⁷Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 4.
- ¹⁶⁸Nasıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar, s. 50.
- ¹⁶⁹Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə..., s. 167.
- ¹⁷⁰Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана, с. 9.
- ¹⁷¹Yənə orada, s. 11.
- ¹⁷²“İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na baxmalı.

- ¹⁷³ Сумбатзаде А.С. Азербайджанская историография XIX-XX вв., с.4-6.
- ¹⁷⁴ Бах: Qarabağnamələr. I və II kitablar; İsmayilov M., Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997 və b.
- ¹⁷⁵ Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991, с.4
- ¹⁷⁶ Yənə orada, s. 197-205.
- ¹⁷⁷ Yənə orada, s. 205.
- ¹⁷⁸ Сумбатзаде А.С. Азербайджанская историография XIX-XX вв., с. 64.
- ¹⁷⁹ Бах: Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s.12-24; Yənə onun. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991; Yənə onun. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991.
- ¹⁸⁰ Сумбатзаде А. Азербайджанская историография XIX-XX вв., с.84-90.
- ¹⁸¹ Бах: Zeynaloğlu Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (Elmi –publisistik və tarixi kitab). Bakı, 1992.
- ¹⁸² “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ¹⁸³ Бах: Ализаде А.Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.
- ¹⁸⁴ Бах: Бунятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965.
- ¹⁸⁵ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда.
- ¹⁸⁶ Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
- ¹⁸⁷ Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
- ¹⁸⁸ Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964.
- ¹⁸⁹ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ¹⁹⁰ Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı. 1982.
- ¹⁹¹ Бах: Göyüşov R. B. Amaras-Ağoğlu. Bakı, 1975; Yənə onun. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984.
- ¹⁹² Халилов ДЖ. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985.
- ¹⁹³ Бах: Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам. Баку, 1977.
- ¹⁹⁴ Бах: Мамедова Ф. «История Агван» Моисея Каланкатуйского...; Yənə onun. Политическая история и историческая география Албании. Баку, 1986; Yənə onun. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
- ¹⁹⁵ Рзаев Н. Искусство Кавказской Албании. Баку, 1976.
- ¹⁹⁶ Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısında-XI əsrdə Azərbaycanda feodal dövlətləri. Bakı, 1976.
- ¹⁹⁷ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ¹⁹⁸ Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında (III-VII əsrlər). Bakı, 1984.
- ¹⁹⁹ Касумова С. Южный Азербайджан в III-VII вв. (Проблемы этно-культурной и социально-экономической истории). Баку, 1983.

- ²⁰⁰ Bax: Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 1985.
- ²⁰¹ Yənə orada, s. 18-86.
- ²⁰² Yənə orada, s. 87-139.
- ²⁰³ Yənə orada, s. 140-208.
- ²⁰⁴ Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
- ²⁰⁵ Yənə orada, s. 105-130.
- ²⁰⁶ Bax: Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981; Yənə onun. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
- ²⁰⁷ Yənə orada, s. 4.
- ²⁰⁸ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²⁰⁹ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с. 198-213.
- ²¹⁰ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Баку, 1983.
- ²¹¹ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²¹² Ашурбейли С.Б. История города Баку (Период средневековья). Баку, 1992.
- ²¹³ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²¹⁴ Yənə orada.
- ²¹⁵ Bax: Gəncə (Tarixi очерк). Bakı, Elm, 1994, 152 s.
- ²¹⁶ Yənə orada, s.3-51.
- ²¹⁷ Bax: Hacıyev Qasım. Bərdə şəhərinin tarixi. Bakı, 2000.
- ²¹⁸ Yənə orada, s. 263-295.
- ²¹⁹ Yənə orada, s. 285-295.
- ²²⁰ Nuriyev A., Babayev Ə. Bərdə şəhərinin tarixi-axeoloji очерки (Antik və orta əsrlərdə). Bakı, 2001.
- ²²¹ Yənə orada, s. 111-120.
- ²²² “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²²³ Yənə orada.
- ²²⁴ Bax: Qasimov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı, 2002.
- ²²⁵ “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²²⁶ Yənə orada.
- ²²⁷ Bax: Акимускин О.Ф., Иванов А.А. Персидские миниатюры XVI-XVII вв. М., 1968; Веймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII-XVII вв. М., 1974 и д.
- ²²⁸ Bax: Эфендиев О.А. К. освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной Иранской историографии // Против буржуазной фальсификации истории и культуры Азербайджана. Баку, 1978, с. 125-140; Məmmədova Ş.K. Müasir İran tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xətai haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 210-217.
- ²²⁹ Məmmədova Ş.K. Müasir İran tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xətai haqqında, s. 210-217.

- ²³⁰Бах: Araslı Həmid. Açıq məktub // Ədəbiyyat və incəsənət, 17 iyul 1981-ci il; əfəndiyev O.Ə. Xətainin şəxsiyyəti // Ədəbiyyat və incəsənət, 29 yanvar, 1989-cu il.
- ²³¹Бах: Алиев С.М. Работы Ахмеда Кесрави по средневековью // Ближний и Средний Восток. М., 1962.
- ²³²“İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²³³Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 37.
- ²³⁴Yenə onun. Новый труд по истории Сефевидского государства, с. 133-138.
- ²³⁵“İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı”na bax.
- ²³⁶Леопольдо Сэа. Философия американской истории. Перевод с испанского. М., 1984, с.11.
- ²³⁷Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия..., с. 381.
- ²³⁸Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены..., с. 73.
- ²³⁹Бах: Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969.
- ²⁴⁰Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены, с. 117.
- ²⁴¹Yenə orada, s. 119.
- ²⁴²Yenə orada, s. 117.
- ²⁴³Yenə orada, s. 118
- ²⁴⁴Бойс Мэри. Зороастрийцы..., с.6.
- ²⁴⁵Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены, с. 130.
- ²⁴⁶Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с.56.
- ²⁴⁷Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.174.
- ²⁴⁸Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və ..., s. 4.
- ²⁴⁹Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və ..., s.105-144.
- ²⁵⁰Yenə orada, s. 217.
- ²⁵¹Hacıyev Qasım. Bərdə şəhərinin tarixi, s. 155-205.
- ²⁵²Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və ..., s. 226.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ VII-XII ƏSRLƏRDƏ

§ 1. Azərbaycan dövrün ictimai-siyasi münasibətlər sistemində

VII əsrin II yarısına doğru Azərbaycan 630-cu ildə yaranmış, tədricən güclənən Ərəb dövlətinin tərkibinə daxil olundu. “643-644-cü illərdə, xəlifə Ömərin dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər”.¹ Azərbaycanın şimal

vilayətlərində ərəblərə qarşı müqavimət on ildən artıq davam etdi. İlk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi siyasi müstəqilliyini tamamilə itirmiş, bilavasitə xəlifə canişinliyinin hakimiyyətinə tabe olunmuşdu. Albaniya isə Ərəb Xilafətinin vassalı kimi vergi ödəmək şərtlə ondan asılı vəziyyətə düşmüşdü. 705-ci ildən etibarən Albaniya vassallıq mövqeyini də itirdi. Azərbaycanın cənub və şimal əraziləri qəti surətdə ərəblərin tabeliyinə keçdi.² VIII əsrin əvvəllərində Ərəb Xilafəti özünün ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. Sasani dövlətini 651-ci ildə siyasi tarix səhnəsindən çıxarmış (Azərbaycan 3 əsrdən artıq Sasani dövlətinin tərkibində olmuşdur), Bizansı xeyli zəiflətməmiş Ərəb Xilafəti bir əsrdən çox xəzərlərin həmlələrinə, hücumlarına qarşı gərgin mübarizə apardı və bu qarşıdurmadan daha çox zərər çəkən Azərbaycan oldu.³ Mənbələrin məlumatına görə, Azərbaycanda məskən salan ərəb qəbilələrinin “hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi isə əcəmlərin (qeyri-ərəblərin) torpağını satın aldı. İşğal edilmiş torpaqları bu yolla ələ keçirən ərəblər tədricən iri torpaq sahiblərinə çevrilirdilər”.⁴

İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkələri və xalqları tabe etmiş ərəblər fəth olunmuş yerlərdə yeni tipli idarəçilik sistemi qura bilmədilər və yerlərdə mövcud olan idarəçilik sistemi saxlanıldı. Ərəb Xilafəti Azərbaycanda da əldə olunmuş mövqelərini qorumaq, gücləndirmək məqsədilə fəal köçürmə siyasəti yeridirdi. Öncə Ərəbistan yarımadasının şimal hissəsində yaşayan bir sıra ərəb tayfaları (Abbasi sülaləsinin hakimiyyətə gəlişinədək), sonra isə həmin yarımadaanın cənub qisminə yaşayan ərəb tayfaları Azərbaycana köçürülərək məskunlaşdırıldı. “Ərəblərin Azərbaycanda köçürmə siyasəti IX yüzilin birinci rübünə qədər davam etdi. Ancaq Harun ər-Rəşidin dövründə baş qaldıran və əl-Məmun dövründə ən yüksək zirvəsinə çatan xürrəmilər hərəkatı, eləcə də bir çox ərazilərin Xilafət tərkibindən çıxması ərəb tayfalarının Qafqaza mühacirətinə təsir etdi və nəhayət, onu tamamilə dayandırdı”.⁵ Ərəblərin gəlişi və yeni ərazilərdə qərarlaşması ilə Azərbaycanın dini, mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. “Ərəb işğalının ilk dövründə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi”.⁶ Azərbaycanda da yalnız bütpərəstlər zorla müsəlmanlaşdırıldı, “əhli-kitab”a (xristianlara, yəhudilərə, atəşpərəstlərə) etiqad və adətlərini icra etmək icazəsi verilmişdi. Bu icazə müqabilində həmin əhali can vergisi-cizyə ödəyirdi. Cizyəni yalnız “sağlam kişilər” ödəyirdilər, əhalinin qalan qismi bu vergidən azad olunmuşdu. Lakin çox keçmədən islam ideoloqları bütpərəstliklə yanaşı atəşpərəstliyi də aradan qaldırmaq xəttini yeritməyə başladılar. Mənbələr və arxeoloji materiallar sübut edir ki, İslam dini Azərbaycanın şimalında cənub vilayətlərinə nisbətən daha gec mənimsənilmişdir. Şəhərlilər islamı kənd əhalisinə nisbətən daha “həvəslə” qəbul edirdilər. Lakin bu “həvəsin” iqtisadi səbəbi vardı: Ərəb işğalı dövründə kəndlilərə nisbətən daha ağır cizyə vergisi ilə yüklənmiş şəhərlilərin, xüsusilə tacir və sənətkarların islamı ilk növbədə qəbul etməsi onların

öz varidatını qorumaq cəhdindən, ərəb üsuli-idarəsinin isə tacir və sənətkarlara daha böyük güzəştlər verməsindən irəli gəlirdi.⁷ Artıq X əsrdə Azərbaycanın təqribən bütün şəhərlərində came məscidlərinin olması bu qarşılıqlı iqtisadi marağın ideoloji təzahürü idi. Ərəblər Azərbaycanı yalnız fəth etmək deyil, uzun müddət ərzində burada qərarlaşmaq, ölkənin iqtisadi potensialından maksimum dərəcədə bəhrələnmək məqsədini güdürdülər və bu məqsədlərin gerçəkləşməsi naminə müəyyən güzəştlərə getmək məcburiyyətində idilər. VIII-X əsrlər ərzində Dərbənd Azərbaycanın şimal vilayətlərində islamın yayılmasının mərkəzi olmuşdur. Təbiidir ki, Azərbaycan əhalisi də yeni dini (İslamı) sürətlə və qeyd-şərtsiz qəbul etmədi. Əsrlər boyu islamaqədərkı dinlərə, dini baxışlara bağlı olmuş Azərbaycan əhalisinin yeni dinlə tanış olması üçün zaman tələb olunurdu. Mənbələrin və elmi ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin islamlaşması prosesi ilk ərəb işğallarından keçən təqribən 3 əsr ərzində baş vermişdir. Ölkə miqyasında İslamın qərarlaşması Azərbaycanın mədəni təkamülündə əsaslı dönüşün başlanğıcınıqoydu.

Ərəb yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda onlarla müxtəlif miqyaslı şəhər vardı. Lakin ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın bütün şəhərləri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri deyildi. Yalnız beynəlxalq tiranzit ticarətinin başlıca yolları üzərində olan Bərdə,⁸ Beyləqan (Paytakaran), Dərbənd (Bab əl-Əbvab) kimi iri şəhərlər bu cür mərkəzlərdən idilər. Bu şəhərlərdə dünyəvi və ruhani əyanlar, sələmçilər, tacirlər, əkinçiliklə əlaqəsini üzümş sənətkarlar yaşayırdılar. Həmin şəhərlər hərbi-inzibati mərkəzlər olduğu üçün daha geniş inikşaf imkanlarına malik idilər. Əsasən ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri olan şəhərləri (Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Ərdəbil, Girdiman, Amaras) ikinci kateqoriyaya aid etmək mümkündür. Kənd tipli şəhərlər üçüncü kateqoriyaya aid oluna bilər. Bu kateqoriyaya aid etdiyimiz şəhərlər xırda feodal mülklərinin inzibati mərkəzləri olduğuna baxmayaraq, natural həyat tərzinə, əkinçiliyə mail idilər. VIII əsrdən təqribən X əsrin II yarısınaədək (təqribən 150 il) Azərbaycanın şəhər həyatında nisbi iqtisadi durğunluq hökm sürmüşdür: Ərəb işğalı, xəzər yürüşləri, ərəb-xəzər hərbi qarşıdurması, yerli əhalinin Xilafətə qarşı çıxışları bu durğunluğun başlıca səbəblərindən olmuşdur. Ərəb işğallarından sonra qədim Albaniyanın Şəki, Qəbələ, Amaras şəhərləri beynəlxalq ticarətdəki mövqelərini itirdilər və Bərdə, Dərbənd, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Şamaxı bu ticarətdə aparıcı mövqelər qazandılar. Ərəb canişinlərinin iqamətgahı uzun müddət ərzində Bərdədə yerləşmiş, bu isə həmin şəhərin daha üstün inikşafını təmin etmişdir. Şəhər xəlifə Osmanın (644-656) hakimiyyəti dövründə ərəb işğalına məruz qalmış, 654-cü ildə Xilafətin Şimal vilayətlərinin canişini öz iqamətgahını Dvindən Bərdəyə köçürmüş, şəhər ərəblərin Qafqazdakı canişinliyinin mərkəzinə çevrilmişdi. Lakin ərəblərin Arranı işğalnadək Sasani mərzbanlarının (canişinlərinin) iqamətgahı və alban katolikoslarının patriarxlıq taxtı burada yerləşdiyinə görə⁹ şəhərin yüksəliş meyilli təkamülündə təqribən fasilə olmamışdır. Sasani-Bizans müharibələri zamanı xəzərlər tərəfindən dağıdılmış

Bərdə Əməvi xəlifələri dövründə bərpa olundu. Xilafətdə Abbasi sülaləsinin hakimiyyətə gəlişindən sonra Bərdənin inzibati-siyasi mərkəz kimi rolu daha da artdı. Ərəb Xilafətinin zəifləməsi, separatçı meyillərin güclənməsi nəticəsində Bərdə şəhəri Cənubi Qafqazdakı inzibati mərkəz statusunu itirdi. Sonralar isə şəhər Sacilərin, 942-ci ildən Salarilərin başlıca şəhərlərindən birinə çevrildi. Bərdənin yüksəlişi X əsrin II yarısında davam etdi. “Qapılar qapısı-Bab əl-Əbvab (Dərbənd) bu dövrdə Arranın ikinci böyük şəhəri olmuşdur. Ərəblər Dərbəndin strateji və ticarət əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun azad şəhər statusunu saxladılar. Şəhəri əmirlər və ya rəislər şurası idarə edirdi. Tiflis ərəb mənbələrində Arranın üç böyük şəhəri sırasında sadalanır. 944-cü ildə ruslar Bərdəni dağıntılara, talanlara məruz qoydular. Bu hadisədən sonra Beyləqanın rolu və əhəmiyyəti yüksəldi. Bərdənin tənəzzülündən sonra Gəncə şəhəri Arran vilayətinin mərkəzinə çevrildi.¹⁰ Şəmkir (əl-Mütəvəkkiliyyə), Şamaxı (əl-Yəzidiyyə), Bakı, Ərdəbil, Marağa, Urmiyə bu dövrün mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən olmuşdur. Ərəb işğalı dövründə Ərdəbil cənubi Azərbaycanın ən böyük və əsas şəhəri idi. Yaqut əl-Həməvi şəhərin əhəmiyyətini qeyd edərək göstərirdi ki, hələ “İslama qədər o, ölkənin paytaxtı olmuşdur”.¹¹ Ərəb hökmranlığının ilk dövründə (VII əsrin 40-ci illərində) bu şəhər Xilafətin Azərbaycandakı canişinliyinin iqamətgahı olmuşdur. IX əsrin sonu - X əsrin əvvəlində Yusif ibn Əbu Sac Ərdəbili Sacilər dövlətinin paytaxtı etdi. Məhz bu dövrdə şəhər 3 darvazası olan qala divarları ilə əhatə olundu. VIII əsrdən etibarən Xilafət canişini Mərvan ibn Məhəmmədin dövründən (732-744-cü illər) Azərbaycanın əsas şəhərinə, Xilafətin canişinlik mərkəzinə çevrilmiş Marağa da qala divarları ilə əhatə edildi, burada xeyli qoşun yerləşdirildi.

Ərəb işğalının ilk illərində diqqəti cəlb etməyən Təbriz artıq X əsrdən etibarən Azərbaycanın ən məşhur şəhərinə çevrildi. VIII əsrin ortalarında xəlifənin əmrinə əsasən öz qəbiləsi ilə buraya köçmüş yəmənli Rəvvad ibn Musanna əl-Əzdi və onun varisləri şəhərin yüksəlişində mühüm rol oynadılar. IX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan şəhərlərinin həyatında dirçəliş və çiçəklənmə dövrü başladı. “Azərbaycan şəhərləri məhz ərəb hökmranlığı dövründə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmişdir”.¹² Təbiidir ki, Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi baxımdan daha yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ərəblərin ölkədəki siyasi, ideoloji, iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsindən sonra mümkün oldu.

Azərbaycanda İslamın mövqelərinin möhkəmlənməsi, ölkənin Ərəb Xilafəti sisteminə inteqrasiyası sahəsində qazanılmış uğurlar, şəhərlərdə ticarət və sənətkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi ilə yanaşı xəlifələri bərk narahat edən (hətta Ərəb Xilafətinin varlığını təhlükə altına alan) gerçəkliklər də mövcud idi. Xürrəmilər hərəkatı bu “təhlükələrdən” ən önəmlisi olmuşdur. Xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 778-ci ilə aid olunur.¹³ Bu təlimin, hərəkatın ataspəsrəstliklə (zərdüştiliklə) bağlılığı mübahisə doğurmayan tarixi faktdır. 816-cı ildə Babəkin Cavidanı əvəz etməsindən sonra Xilafətə qarşı mübarizə daha fəal və ardıcıl

xarakter aldı. “Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Babək guya bir vaxt İslamı qəbul edibmiş və onun müsəlman adı Həsən imiş. Babəkin İslama müəyyən münasibətini göstərən bu yeganə məlumat nəzərə alınmazsa, bütün digər mənbələr təsdiq edir ki, Babək ərəblərə və onların dininə nifrət bəsləyirdi, bütün ömrü boyu Xilafətə qarşı mübarizə edirdi və Azərbaycanda İslamdan əvvəl mövcud olan qayda-qanunları bərpa etməyə çalışırdı”¹⁴. 816-837-ci illər ərzində daha fəal və ardıcıl olmuş xürrəmilər hərəkatı Ərəb Xilafətinin hakim dairələrinin başlıca qorxu və qayğı obyektinə çevrilmişdi. Məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, bu hərəkat nəhəng dövlətin hərbi, iqtisadi potensialının sarsılmasında mühüm rol oynamışdır.¹⁵ Xürrəmilər hərəkatı üzərindəki qələbə “Xilafətə baha başa gəldi: 20 ildən artıq müddət ərzində babəkilər Xülfətin 225000 döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etmişdilər... bu hərəkat əl-Məsudinin dili ilə desək, “az qala Abbasilər dövlətini məhv edəcəkd”¹⁶. Xürrəmilər hərəkatı Xilafətin vəhdətini pozan, onun müxtəlif dövlətlərə parçalanması prosesini gücləndirən başlıca siyasi amillərdən biri idi. Məhz bu hərəkatdan sonra mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadən edən yerli hakimlər (habelə Azərbaycanda) siyasi müstəqillik yoluna qədəm qoydular. Artıq IX əsrin sonu - X əsrin əvvəlləri Abbasilər Xilafəti daxilində separatizm meyillərinin güclənməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Xürrəmilər hərəkatı “İslamın Azərbaycanda dinc yolla qərarlaşması” fikrini yaymağa çalışanların qeyri-obyektiv mövqedə olduqlarını da təsdiqləyən, danılmaz tarixi gerçəklikdir.

Xilafətin zəifləməyə başladığı dövrdə Azərbaycan ərazisində Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi (IX əsrin sonları – X əsrin birinci yarısı). Sülalənin banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn əl-Divdast görkəmli sərkərdə kimi Xilafət qarşısında xidmətləri müqabilində bir sıra əyalətlərə hakim təyin olunmuşdu. Atası kimi Xilafətə xidmət etmiş Əbu Übeydullah Afşin Məhəmməd 869-cu ildə Azərbaycana hakim göndərildi. 898-ci ildə yeni Xəlifə onu yenidən hakim vəzifəsinə təsdiq etdi. 901-ci ildə Yusif ibn Əbu-s-Sac hakimiyyəti ələ keçirdi (901-927). 929-cu ildə isə dövlətə Divdad ibn Məhəmməd rəhbərlik etməyə başladı. Ərəb xəlifələri tərəfindən canişin təyin olunmuş bu sülalə nümayəndələri Xilafətlə hesablaşmır, müstəqil siyasət yürüdükdülər. Sacilərin hakimiyyəti dövründə (889-941) Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismi vahid dövlət tərkibində birləşdirilmişdi, bu isə ölkədə iqtisadi və mədəni həyatın xeyli canlanması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Sacilər sülaləsi əslən Mərkəzi Asiyanın “Afşin” titullu türk əmirləri nəslinə bağlı idi. Sülalə banisi sərkərdəlik qabiliyyətini və inzibati idarəçilik məharətini Xilafətin bir sıra bölgələrinin canişini olarkən nümayiş etdirdikdən sonra vəfat etdi. Onun böyük oğlu Məhəmməd də bu cür uğurlar qazandıqdan sonra (869-cu ildə) Azərbaycanın hakimi təyin olundu. Qərbdə Ani və Dvindən Şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək olan geniş ərazi Sacilər sülaləsinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik hakimləri Sacilərə vergi ödəmək məcburiyyəti

qarşısında qalmışdılar. “Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüddurlarında birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sacın müstəqil hakimiyyəti 927-ci ildə sona çatır”.¹⁷ 941-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. 50 ildən artıq bir müddət ərzində Qafqazda Xilafətin dayağı olmuş bu dövlət bir çox hallarda Xilafətin təsir dairəsindən çıxa bilirdi. Azərbaycanın etnik-mədəni, ictimai-iqtisadi birliyinin təkamülü prosesində bu dövlətin mühüm rolu olmuşdur.

“Şirvanşah” titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni siyasi qurumun təşəkkülü üçün əlverişli zəmin VI əsrin əvvəllərində yaranmışdı. “VI əsrdə Şirvanda Sasani hökmdarları ilə qohumluq əlaqələrində olmuş sülalə hakimiyyətdə olmuşdur”.¹⁸ Ərəblərin Qafqaza gəlişindən sonra Şirvanda təşəkkül tapmış siyasi qurumun təkamülündə yeni dönüş baş verdi. Xilafətin bütün Qafqaz mülkələrini idarə etmiş, “Şirvan mülki” titulu daşımış ilk rəsmi Şirvan hökmdarı ərəb rəbia qəbiləsinin şeyban nəsindən olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur.¹⁹ Yeni sülalə banisi 801-ci ildə Bərdədə vəfat etmişdir.²⁰ “Heysəm ibn Xəlid ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsinin “şirvanşah” titulu daşımış ilk müsəlman Şirvan hökmdarı olmuşdur”.²¹ Məzyədilərin (Şeybanilərin) hökmdarlığı qədim büt-pərəstlik inanclarını, islamaqədərki baxışları mühafizə edən “Kafir qonşulara” qarşı hərbi yürüşlərlə əlamətdar olmuşdur. “İslam dinini yaymaq”, “dinsizləri İslam yoluna dəvət etmək” şüarları altında gerçəkləşdirilmiş bu yürüşlər əslində dövlətin ərazisini genişləndirmək məqsədinə xidmət edirdi. Yəzid ibn Əhmədin hakimiyyəti dövründə (991-1027) Yəzidilər sülaləsinin iranlılaşması prosesi başlandı. Şirvanda gedən bu prosesin başlanmasında Ərəb Xilafətinin müxtəlif yerlərində İran mənşəli, yerli sülalələrin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtması, islamaqədərki İran mədəniyyətinin (xüsusilə ədəbiyyatın) vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olmuş vilayətlərdə dirçəlişi, eləcə də vətənpərvər ruhlu, ziyalı iranlıların apardıqları geniş təbliğat az rol oynamamışdır. “Sasani dövrü nisgili şeybani nəslindən olan ərəb soykökü haqqındakı xatirələrdən daha cəlbedici oldu”.²² Bu əməllə əslən ərəb olan sülalənin nümayəndələri Azərbaycan, Şirvan zəmininə bağlandıqlarını, Sasani ənənələrinə hörmət bəslədiklərini sübut etməyə çalışır, siyasi hakimiyyətlərinin sosial zəminini möhkəmləndirməyə, genişləndirməyə can atırdılar. “Yəzid ibn Əhmədin hakimiyyəti zamanı hökmranlıq edən xanədanın daxilində ilkin qaynaqlarda öz əksini tapmamış, məchul hadisələr baş verirdi. Lakin bir cəhət şübhəsizdir: Şirvanşahların adları dəyişdi - Yəzid ibn Əhməddən sonra ərəb adlarının əvəzinə qədim Sasani adlarına qayıdış baş verdi (Yəzidin oğulları Ənuşirəvan və Mənuçöhr adlanırdılar). Ola bilər ki, artıq X əsrin I yarısında Məzyədi sülaləsindən olan Şirvanşahlar Sasani mənşəli, nəcəbətli xanədanlarla nikah əlaqələri yaratmış və həmin xanədanların qadın nümayəndələri əski ənənəni dirçəltmişlər”.²³ Şirvanşahlar X-XI əsrlər ərzində rusların qəfil həmlələrinə, bölgədə hegemonluğa can atan digər dövlətlərə (Sacilərə, Şəddadilərə, gürcü hökmdarlarına, Dərbənd əmirələrinə, Salarilərə) qarşı müqavimət göstərməli olmuş, bir çox hallarda həmin siyasi qurumlardan asılı hala düşmüş, əlverişli siyasi

məqamlarda isə dövlət ərazisini genişləndirməyə can atmışlar. 1066-cı ildən Şirvan Səlcuqlarının hücum və təsirinə məruz qaldı. Şirvanı vassal tabeliyinə salmış “Səlcuqlar Şirvanşahların hakimiyyətini zəiflədə bilmədilər. Artıq XI əsrin sonunda Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrdə davam etdi. XII yüzildə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu”.²⁴ Bu baxımdan I Əhsitanın (Axsitanın) hakimiyyəti dövrü (1160-1197) daha əlamətdardır. Həmin şirvanşahın uğurlu daxili və xarici siyasəti, mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı.²⁵ 1192-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələ nəticəsində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxı Şamaxı dağıldı, xeyli əhali, habelə şirvanşahın ailə üzvləri həlak oldu. Bu hadisədən sonra şirvanşah öz iqamətgahını Bakıya köçürmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Bu dövrdə Şirvan dövlətinin İraq Səlcuq sultanlığından əslində sultanlıqda hakim olmuş Azərbaycan Atabəylərindən vassal asılılığı formal səciyyə daşıyırdı. Şirvanşahlar dövləti XII əsrin sonunadək Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən güclü siyasi qurum olmuşdur (bir sıra hallarda qonşu dövlətlərdən formal asılılıqda olmasına baxmayaraq). Bu dövlət ölkənin müəyyən qisminin mədəni, ictimai-iqtisadi, siyasi təkamülü prosesinin fasiləsizliyini təmin etmişdir.

Dərbənd Həşimi əmirliyi bu dövrün Azərbaycan siyasi həyatında nəzərə-carpacaq rol oynamışdır. Dərbəndi uzun müddət ərzində xəlifənin təyin etdiyi ərəb sərkərdələri idarə etmişlər. IX əsrin ortalarına qədər bu vəzifə xüsusi təyinatla yerinə yetirilirdi. 851-ci ildə isə xəlifə əl-Mütəvəkkil şəhəri və onun ətraf ərazilərini o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi olan Məhəmməd ibn Xəlid ibn Yəzid əş-Şeybaniyə iqta payı kimi bağışladı. 869-cu ildə mənşəcə ərəb olan, Sulaym nəslinə mənsub Həşim ibn Suraka əs-Suləmi Dərbənddə əmirliyin əsasını qoydu. Əmir Xilafətin və Şirvanşahların təbəçiliyindən çıxdı. Dərbəndi özünün qanuni mülkü hesab edən Şirvanşahlar bu əmirliyi təbə etməyə, onun varlığına son qoymağa çalışırdılar. Lakin şimaldan baş verən hücumlara sığmayan ərazi olan ən yaxın qonşuları ilə münasibətləri gərginləşdirmək Şirvan hökmdarları üçün sərfəli deyildi. Ona görə də onlar Dərbənd əmirliyinin nisbi müstəqilliyi faktı ilə barışmalı oldular. XI əsrin 60-70-ci illərində Dərbəndin ictimai-siyasi həyatına Səlcuqlar da fəal müdaxilə etdilər. “Mənbələrdən aydın olur ki, Dərbənddə Həşimilər sülaləsinin hakimiyyətinin sonu təxminən 1077-ci ilə - XI əsrin axırlarına təsadüf edir”.²⁶ XII əsrin sonlarına doğru Dərbənd şəhəri və onun ətrafı Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil edildi (qaytarıldı). 851-ci ildən XI əsrin sonlarına qədər (200 ildən artıq bir müddət ərzində) müstəqil mövcud olmuş, daha 100 il isə Həşimilər sülaləsi ilə şəhər rəisləri arasındakı hərc-mərclik şəraitində olduğdan sonra Dərbənd Həşimi əmirliyi də siyasi tarix səhnəsini tərk etdi.

Salarilər dövləti nəzərdən keçirilən dövrdə Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamış gerçəklik olmuşdur. 941-981-ci (başqa məlumatlara görə 983-cü) illərdə mövcud olmuş bu dövlətin paytaxtı Ərdəbil şəhəri idi. Dövlətin əsasını

Deyləm hakimi Salar Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) qoymuşdu. Yüksəliş dövründə bu dövlətin ərazisi Qafqaz sıra dağlarından İraq və Mesopotamiya, Xəzər dənizindən Göyçə gölünədək böyük ərazini öz sərhədləri daxilində ehtiva edirdi. Bu dövrdə də Azərbaycanın cənub və şimal vilayətləri vahid dövlət tərkibində birləşmişdi. Şirvanşahlar və Dərbənd əmirləri də Salarilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdülər. X əsrin sonlarına doğru zəifləmiş bu dövlətin varlığına Rəvvadilər nəslindən olan Təbriz və Əhər hakimi Əbul-Hica son qoydu. Salarilər dövründə Azərbaycanın iqtisadi həyatında nisbi dirçəliş nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə ölkədə memarlıq, sənətkarlıq, elm və mədəniyyətin digər sahələri nisbətən inkişaf etmişdir.²⁷

Hələ VIII əsrdən Azərbaycanda məskunlaşmış Rəvvadilər Salarilərin tabeliyində olan Əhər və Qaradağda müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. X əsrin sonundan etibarən təqribən bir əsr ərzində Rəvvadilər dövləti Azərbaycanın siyasi tarixində çox mühüm rol oynamışdır. Bu dövlət X əsrin I yarısından 1116/17-ci ilədək mövcud olmuşdur. Paytaxtı Təbriz şəhəri olan bu dövlətin əsasını Vəcnə ibn ər-Rəvvad qoymuşdu. Rəvvadilər mənşəcə Əzdi ərəb nəslinə mənsub idilər. Rəvvadilər Salarilər dövlətinin varlığına son qoyaraq Azərbaycanın cənub və cənub-qərb ərazilərində hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. 1070/71-ci ildə Rəvvadilərin hakimiyyəti səlcuqilərin zərbələri altında müvəqqəti olaraq süqut etmiş, 1108-ci ildə isə sülalə siyasi müstəqilliyini bərpa etmişdir. Baş vermiş feodal müharibələrinə baxmayaraq, Rəvvadilər dövründə Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatı nisbətən inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Təbriz abadlaşdırılmış, şəhərin ətrafına qala divarları çəkilmiş, elm və memarlıq, mədəniyyətin digər sahələri inkişaf imkanları qazanmışdı. Mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərmiş Rəvvadi hökmdarlarına şair Qətran Təbrizi bir neçə qəsiddə həsr etmişdir. 1071-ci ildə təqribən bir əsr hakimiyyətdə olmuş “Rəvvadilər sülaləsi Səlcuqların əli ilə siyasi fəaliyyətlərinə uzun müddət ara verdilər. Bütün Cənubi Qafqaz bölgəsi Orta Asiyadan Aralıq dənizinə, Qafqazdan İran körfəzinədək geniş ərazini tutan qüdrətli Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil olur”.²⁸ 1117-ci ildən sonra Rəvvadilərin qulamı olmuş Ağsunqur və onun varisləri “atabəy” titulu ilə öz mülklərini monqol işğallarınadək qoruya bildilər.

X-XII əsrlərdə mövcud olmuş Şəddadilər dövləti 3 əmirliyin (Gəncə, Ani və Dvin) federasiyasından ibarət idi. Şəddadi sülaləsi Bizans imperiyasına, Sacilərə, Rəvvadilərə, Şirvanşahlara və gürcülərə qarşı mübarizə aparmışdır. Şəddadilər dövləti Səlcuqilərin Cənubi Qafqazdakı siyasətini dəstəkləmiş yeganə müttəfiqi idi. Məhz buna görə də Səlcuq sultanları bu sülaləni özlərinin Cənubi Qafqazdakı valiləri təyin etmiş və Şəddadi hökmdarlarının öz ərazilərini genişləndirmək siyasətinə mane olmamışlar. Şəddadi əmirləri Səlcuqlarla müttəfiqlik sayəsində XI əsrdə Cənubi Qafqaz bölgəsinin ən qüdrətli dövlət başçıları kimi tanınmışlar. Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi (971-1075), Dvin əmirliyi (951-1130), Ani əmirliyi (1072-1199) bu federativ orta əsr dövlətinin

tərkib hissələri idi. Səlcuqlar Şəddadilərə müvəqqəti müttəfiq kimi yanaşırdılar. Onlar Cənubi Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra 1075-ci ildə 3 Şəddadi əmirliyi arasında daha güclüsü olan Gəncə əmirliyinin varlığına son qoydular. Şəddadilər sülaləsinin banisi Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtaq olmuşdur. Ani və Dvində Şəddadilər nəslindən olan əmirilər Səlcuqilərin vassalı kimi fəaliyyət göstərmişlər. 1199-cu ildə Ani gürcülər tərəfindən ələ keçirildi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqilərin əsaslı zərbələri nəticəsində siyasi hakimiyyətdən məhrum olunmuşdular.

Səlcuqi fəthləri, siyasi nüfuzu Azərbaycanın mədəni təkamülü prosesində mühüm rol oynamışdır. 1040-cı ilin 24 mayında Dəndənəkan (Mərv yaxınlığında) döyüşündə səlcuqların Qəznəvi qoşunları üzərindəki qələbəsiindən sonra oğuzların tarixində, Orta və Ön Asiyanın, habelə orta əsr Avropasının taleyində əsaslı dəyişiklik baş verdi. Oğuzların işğalçılıq yürüşləri və miqrasiyaları bir neçə istiqamətdə baş vermişdir. Oğuzların Cənubi Qafqaz ərazisində görünməsi XI əsrin ilk rübünə təsadüf edir: 1018-1021-ci illərdə onlar Araz çayını keçərək cənub istiqamətindən Arrana daxil olmuşdular. Səlcuqilər dövləti (1038-1157) oğuzların siyasi fəaliyyətinin nəticəsi idi. Sülalənin adı tayfa başcısı Səlcuqun adı ilə bağlıdır. Səlcuqilərin ilk sultani Səlcuqun nəvəsi Toğrul bəy (1038-1063) olmuşdur. 1055-ci ildə Toğrul bəy Bağdadı ələ keçirərək Abbasi xəlifəsinin xeyr-duası ilə “İslam aləminin ali dünyəvi hökmdarı” oldu. Dövlətin ərazisi Türküstandan Aralıq dənizinə, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinədək uzanırdı. Bu imperiyanın çiçəklənmə dövrü XI əsrin II yarısına təsadüf etmişdir. “Səlcuq dövlətinin tənəzzülünün başlanğıc anı”²⁹ Sultan Məlikşahın 1092-ci ildə ölümündən sonra 10 ildən artıq sürmüş ara müharibələri dövrü olmuşdur. Sultan Səncərin zamanında (1118-1157) imperiyanın varlığı artıq nominal səciyyə daşıyırdı. Xorasan və bir sıra başqa qonşu vilayətlər istisna olunmaqla böyük dövlətin ərazisi müstəqil siyasi qurumlara parçalandı. İraq Səlcuq sultanlığından “yaxa qurtarmış”, əslində bu sultanlığı da idarə etmiş Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136 - 1225) həmin siyasi qurumlar arasında xüsusilə fərqlənirdi. Bir sıra türk xalqlarının təşəkkülü, türk dilinin geniş yayılması, elm və ədəbiyyatın, memarlığın, incəsənətin digər sahələrinin çiçəklənməsi Səlcuqilərin hakimiyyəti dövrünün əlamətdar cəhətlərindən idi. Səlcuqilər imperiyasında inzibati idarəçilik işi tamamilə yerli məmurların üzərinə qoyulmuşdu. Məlikşahın dövründə (1072-1092) “Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı”.³⁰ XI əsrin 70-ci illərinin sonundan bu imperiyanın tərkibində olmuş Azərbaycan nəzərdən keçirilən dövrün passiv obyektı deyildi: Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olan şəxslərin nüfuzu və təsiri XII əsrin 30-cu illərindən imperiya miqyasında nəzərə çarpırdı. 1160-cı ilin sonlarından etibarən yeni - Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq Sultanlığının real hökmdarına çevrilmişdi.³¹ Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı müxtəlif vaxtlarda Naxçıvan, Həmədan və Təbriz olmuşdur. Bu dövlətin

təşəkkül dövrü 1136-1160-cı illərə, yüksəliş və çiçəklənmə 1161-1191-ci illərə, tənəzzül mərhələsi isə 1191-1225-cı illərə təsadüf edir. Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan (1186-1191), Əbubəkir (1191-1210) və Özbək (1210-1225) qurulmuş dövlətin varlığını təmin etmiş hökmdarlar idilər. Bu dövrdə Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Bağdad və onun ətrafı istisna olunmaqla Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək olan böyük ərazi dövlətin banisi Eldənizin hakimiyyəti altında idi.³² İraq Səlcuq sultanlığı daxilində baş vermiş hərbi-siyasi çəkişmələr, vaxtaşırı baş vermiş gürcü həmlə və hücumları Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin başlıca qayğı obyektləri olmuşdur.

§ 2. Azərbaycan mədəniyyətinin başlıca inkişaf istiqamətləri

Nəzərdən keçirilən böyük tarixi dövrün ictimai-siyasi hadisələri mədəni prosesin axarına əsaslı surətdə təsir göstərmişdir. Ərəb istilası və Azərbaycanın uzun müddət Xilafət tərkibində olması Azərbaycanın mədəni həyatında da əsaslı dəyişikliklərin başlıca səbəbi oldu. Bu dəyişiklik özünü ilk növbədə dini baxışlarda büruzə verdi. Yeni din - İslam tədricən mənimsənilməyə başladı, Azərbaycan mədəniyyəti İslam mədəniyyəti sisteminə inteqrasiya olundu, türk dilinin inkişafı prosesində fasilə yarandı. Təqribən XI əsrdəki ərəb dili elmi, dini və ədəbi yaradıcılığın başlıca vasitəsinə çevrildi. Buna obyektiv amillər (ümumi dilin, əlifbanın olmaması və.s) əlverişli şərait yaratmışdı. Xəlifə Əbdülməlikin (685-705) islahatı nəticəsində kargüzarlıq ərəb dilində aparılmağa başlandı, 1-2 əsrdən sonra ərəb dili tədricən işğalçının dilindən mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. “Rəsmi dil kimi Xilafətdə Əməvilərin hakimiyyətdə olduqları dövrdə (750-ci ilədək) Sasanilərdən qalma fars və yeni işğalçıların ərəb dilləri, Abbasilərin hakimiyyətdə olduqları dövrdə isə (Səlcuqlaradək) ərəb dili işlədilir”.³³ Ərəb hökumranlığı dövründə “milli-etnik sərhədlər tədricən zəifləyərək yox dərəcəsinə çatmışdı”.³⁴ İmperiya əhalisinin dini və etnik müxtəlifliyinin artıq Abbasi xəlifələri tərəfindən nəzərə alınması Xilafətdə IX əsrin ortalarından etibarən dünyəvi elmlərin inkişafı üçün şərait yaratdı. Ortodoks (rəsmi, mühafizəkar) İslamın təriqətçilərlə çəkişmələri, sünni və şiələrin geniş mübahisələri isə dini nəzəriyyələrin, müsəlman hüququnun (fiqh-in), fəlsəfənin, məntiqin inkişafına səbəb oldu. İslamda ziddiyyətli fikirlərin artması çoxsaylı mədrəsələrin təsis olunmasını labüd və zəruri etdi. Mənbələrdən aydın olur ki, Xilafət ərazisində ilk mədrəsə X əsrin sonlarında Nişapurda (İrənin şimal-şərqində) açılmış, sonralar isə İslam aləminin bütün böyük şəhərlərində yayılmışdır. Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə Bağdadda təsis olunmuş, “Darül-hikmə” və ya “Xizanət əl-hikmə” (“Hikmət evi” və ya “Hikmət xəzinəsi”) adlandırılmış elmi mərkəz müxtəlif (xüsusilə yunan və ya siriyanı) dillərdə yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcümə olunması, geniş yayılması sahəsində xeyli iş gördü.

Beləliklə, yeni tarixi dövrdə antik (qədim) mədəni dəyərlərin dirçəldilməsi, bu dəyərlərin ərəb dilində geniş yayılması, yenidən nəzərdən keçirilməsi prosesi gerçəkləşdi və ərəb dili bu prosesdə başlıca ötürücü rolunu oynadı.

114 surədən (fəsildən) ibarət olan, ayələrə bölünən Quran yalnız İslam dininin deyil, hüququn, Şəriətin və ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının ideologiyasının əsasını təşkil edir. Orta çağlarda fəlsəfi, ictimai, siyasi, etik, estetik görüşləri Qurandan təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hər bir ideoloji cərəyan, təlim bu ya digər dərəcədə onunla bağlıdır. İslam dininin və Ərəb dövlətinin banisi Məhəmməd Peyğəmbər Əleyhissəlamın sağlığında Quran şifahi formada olmuşdur. Məhəmmədin vəfatından sonra müqəddəs mətnin tədricən unudulması təhlükəsi olduğuna görə bütün “vəhy”ləri toplamaq, onları yazıda maddiləşdirmək zərurəti yaranmışdı. Xəlifə Əbubəkrin dövründə (632-634) bu işi Zeyd ibn Sabit gördü.³⁵ Üçüncü xəlifə Osmanın dövründə (644-656) Quranın mətni ilk dəfə əl ilə tərtib olunmuş, yazılmış kitab formasına salınmışdı və məhz həmin kitab Quranın ilk nəşri hesab olunur.³⁶ Orta çağlarda İslam Şərqində Quranı bilmək, onu təfsir, təbliğ etmək alimlik, ariflik əlaməti hesab olunurdu. Buna görə də İslam ilahiyyəti nəzərdən keçirilən dövrün mədəni həyatının ayrılmaz, tərkib elementi olmuşdur. Quran, sünnə (hədislər toplusu), icma (din xadimlərinin yekdil qərarı) və qiyas müsəlman hüququnun (fiqh) əsasları idi. İlk iki əsasda ortodoks (mühafizəkar) mövqe üstün olmuşdur. Beləliklə, VII əsrin 30-cu ilində siyasi vəhdət (dövlət) əldə etmiş ərəblər beynəlxalq aləmdə (Yaxın və Orta Şərqdə) hərbi uğurlar qazandıqdan sonra ideoloji (İslamın bərqərar olunması və yayılması), mədəni (ərəb dilinin hegemon mövqe qazanması) sahələrdə də nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə etdilər. Lakin mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, siyasi və hərbi cəhətdən fəth olunmuş ölkələrin çoxusunun mədəni səviyyəsi fəthlərin (ərəblərin) mədəni səviyyəsindən yüksək idi. Buna görə də mədəni sahədə qalib tərəf fəth olunmuş ölkələr və xalqlar oldu. Bəzi hallarda səhvən “ərəb mədəniyyəti” kimi təqdim olunan “İslam mədəniyyəti”nin inkişafında aparıcı, həlledici rol və mövqe qeyri-ərəblərə məxsus olmuşdur. “İslam mədəniyyəti”nin təkamülü prosesində Azərbaycan mədəni potensialının fəal iştirakı danılmaz tarixi gerçəklikdir.

İslam ilahiyyəti Ərəb Xilafətində daha çox inkişaf edən sahələrdən idi. İlahiyyətin inkişafı zamanın tələbindən törəmişdi. Ərəb xəlifələri hərbi-siyasi yolla fəth etdikləri ölkələrdə özəl dinlərini (İslamı) daha geniş yaydıqdan sonra İslamın daha dərinəndən araşdırılmasına və təbliğinə can atırdılar. Quran, hədislər toplusu, müsəlman hüququ (fiqh) bu tarixi dövrün ilahiyyəti üçün başlıca araşdırma obyektlərinə çevrilmişdi. İlahiyyətçilər, fəqihlər (İslam hüquqşünasları) Azərbaycanda da fəaliyyət göstərirdilər. Əl-Müqəddəsi bu alimlərin əsasən sünniliyin hənbəli məzhəbinə mənsub olduqlarını qeyd edirdi. Əbu Səid Əhməd İbn Hüseyn əl-Bərdəyi Bağdadda fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan ilahiyyətçisi, hənfəliyin və mötəzililiyin tanınmış nümayəndəsi,³⁷ hüquqşünas idi.

Bu şəxs Bərdə şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini burada almış, sonralar həcc ziyarətinə çıxmış, bu ziyarətdən sonra vətənə qayıtmamışdı. O, Bağdadda qərarlaşmış, elmi, mənəvi axtarışlarını burada davam etdirmişdir. Dövrünün görkəmli ilahiyyatçıları və hüquqşünaslarından təhsil almış Əbu Səid əl-Bərdəyi sonralar sahib olduğu biliklərin geniş təbliği və tədrisi ilə məşğul olmuşdur. O, Bağdaddan Məkkəyə gedərkən həcc ziyarətinə gəlmiş şəxslərlə birlikdə 929-cu ildə qərnatilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.³⁸ Əbubəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdəyi əl-Bərdici (844-914) öz dövrünün görkəmli hədis tədqiqatçılarından olmuşdur. Bərdənin 14 fərsəxliyində yerləşən Bərdic yaşayış məntəqəsində anadan olmuş bu şəxs sonralar Yaxın Şərqi bir çox ölkələrini gəzmiş, Nişapur, Bağdad və Məkkə şəhərində yaşamışdır. Əhməd Bərdici həmin dövrün tanınmış alimlərindən təhsil almış, sonralar pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Əhməd Bərdicinin zəngin elmi yaradıcılığından yalnız “Əl-əsmə əl-müfrədə” (“Nadir adlar”) kitabının əlyazması zamanəmizədək gəlib çatmışdır.³⁹ Əsərdə bəzi peyğəmbər əshabələri, onların ardıcılları, hədis tədqiqatçıları, bu alimlərin vətəni və həmin alimlər haqqında deyimlər öz əksini tapmışdır. Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdulla əl-Bərdəyi (961-ci ildə vəfat etmişdir)⁴⁰ də Bərdə şəhərinin yetirməsi idi. O, bir müddət Bağdadda yaşamış, xaricilik və mütəzililik cərəyanlarının görkəmli nümayəndəsi kimi tanınmışdır. Məhəmməd əl-Bərdəyi ilə 951-ci ildə görüşmüş İbn ən-Nədim “onu xaricilərin hüquqşünas alimlərindən biri kimi təqdim edərək hüquqa dair on altı əsərinin adını çəkmişdir”⁴¹. Yəqub ibn Musa əl-Ərdəbili (941-ci ildə vəfat etmişdir), Məkki əl-Bərdəyi (965-ci ildə vəfat etmişdir). Əbdüləziz əl-Bərdəyi (935-ci ildə vəfat etmişdir), Cəfər əl-Maraği (889-967), Musa əs-Səlməsi (990-ci ildə vəfat etmişdir) də bu dövrdə Azərbaycan elmi potensialının zənginliyini yüksək səviyyədə nümayiş etdirmiş alimlərdən olmuşlar. Onlar topladıqları hədislərlə müsəlman hüququnun baxışlar sistemini zənginləşdirmiş, buna görə də İslam Şərqiində tanınmışlar. Məsələn, Əhməd əl-Bərdici “hədis dayaqlarından biri”, “fəzilətli”, “zəkali”, “hafiz” (Quranı əzbər bilən), “nüfuz sahibi”, “inanılmış” kimi məşhurlaşmışdı. Mənbələrdə onun 3 əsəri haqqında xüsusi məlumat verilir, lakin onun “Əshabələr, ardıcılar və hədis müəlliflərinin nadir adlarının təbəqələri” (ərəbcə yazılmışdır) əsəri daha çox məşhurlaşmışdı. Əsərdə peyğəmbər Məhəmmədin 426 əshabəsi, ardıcılı, davamçısı haqqında müfəssəl məlumatlar toplanmışdır. Həmin dövrdə İslam dini ilə bağlı olan araşdırmalarda Bərdə şəhərindən çıxmış Azərbaycan alimlərinin çoxluğu, fəallığı təsadüfi deyildi. Bərdə vaxtilə Xilafətin Cənubi Qafqazdakı canişinliyinin mərkəzi idi və İslam aləminin mərkəzində (Bağdadda) baş vermiş hərbi-siyasi, dini-ideoloji səciyyəli hadisələr bu şəhərdə də özünün əks-sədasını tapırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xilafət dövründə də zamanın dini-ideoloji, elmi-fəlsəfi mübahisələrinin (bir çox hallarda mübarizənin) mərkəzində olmuşdur.

VIII əsrdə Bəsrədə yaranmış mütəzililik Azərbaycanda da geniş yayılmış, IX əsrin ortalarından etibarən hakim dairələr tərəfindən biddət elan olunaraq təqib

edilmişdi. Mütəzililər İslam dinində rəşional istiqamətli ilk teoloji sistemin yaradıcıları olmuşlar. Onlar “kəbud antropomorfizmə qarşı çıxır, ilahi keyfiyyətləri inkar edir, Allahın təkliyini və onun saf mənəvi varlıq olduğunu təbliğ edirdilər”⁴². Quranı dini həqiqət mənbəyi hesab edən mütəzililər bu müqəddəs kitabın sonradan yaradıldığını göstərirdilər. Onlar Quranın “allegorik təfsirini mümkün hesab edir və rəvayətə kor-koranə riayət olunmasını rədd edirdilər”.⁴³ IX əsrdə mütəzililər özlərinin əhkamlar sistemini yaratmışdılar. Həmin vaxtadək İslam dinində əhkamların vahid sistemi, dövlət dini tərəfindən etiraf olunan və hamı üçün məcburi olan bir sistem olmadığına görə xəlifə Məmun (813-833) mütəzilizmi ən mükəmməl ilahiyyat sistemi kimi dövlət dini elan etmişdi. Lakin xəlifə əl-Mütəvəkkilın dövründə (847-861) bu təlim yenidən “küfr” elan olundu. Buna baxmayaraq, mütəzililiyin başlıca ideyaları X-XII əsrlərdə də yaşamaqda idi. Bu təlimin əsas ideyaları (antropomorfizmin inkarı, iradə azadlığı haqqındakı müddəalar, Quranın sonradan yaradılması fikri və s.) sonralar şiə ilahiyyatçıları tərəfindən təbliğ olunmağa başlandı. Ədalət və bərabərlik ideyaları ilə zəngin olan mütəzillik təlimi yuxarıda adları çəkilmiş Azərbaycan alimləri tərəfindən də fəal surətdə təbliğ olunmuşdur.

VIII yüzillikdə İraq və Suriyada yaranmış, “zühd” (asketizm) əsasında təşəkkül tapmış sufizm (sufilik, təsəvvüf) Azərbaycanda da geniş yayılmışdı. Öncə sufilik passiv formada təzahür etdi (məənəvi kamillik ideyası maddi sərvətə qarşı qoyulur, asket həyat tərzinə üstünlük verilirdi). Mistik cərəyan olan sufizmin səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- 1.İrfanın (oxumaq və zəhin işləmək sayəsində kamilləşmənin) xüsusi tərk-i-dünya təcrübəsi ilə birləşdirilməsi;
- 2.Müridin mistik məhəbbət yolu ilə Allahı dərk etməyə və tədricən ona qovuşmağa yaxınlaşması təlimi;
- 3.Müridi Allaha qovuşanadək mistik yol (təriqət) ilə aparən ustadın (mürşidin, pirin) yolunun mühüm olması.

Xüsusi rəqslərin və ya duaların sonsuz təkrarı yolu ilə intuitiv idraka, “nurlanmaya”, ekstaza cəhd sufiliyin səciyyəvi əlamətlərindəndir. Sufizmin Azərbaycanda yayılması IX-X əsrlərə təsadüf edir. Şəriət, mərifət, təriqət və həqiqət (Allaha qovuşma) sufizm təliminin başlıca mərhələləridir. Həllac Mənsura görə, sufinin ruhu Allah ilə gerçək qovuşa bilər. Ekstaz anlarında o, “ənəl-həqq” (yəni “həqq, Allah məndədir”) deyə qışqırırmış. Ona görə də Mənsur biddətçilikdə (İslam dininin başlıca əhkamlarına “yenilik” gətirmək cəhdində) təqsirləndirilərək 922-ci ildə edam olunmuşdur. Məsəlman ilahiyyatçısı, mütəkəllim, sufizmin böyük nümayəndələrindən biri olmuş Əbu Həmid Məhəmməd ibn Məhəmməd Qəzalinin (1059-1111) islahatçılıq fəaliyyəti sayəsində ortodoks İslamda sufiliyin təqibi dayandırıldı. Lakin bu məqamədək sufilik təqib olunan təlim olmuşdur. Sufizmdə şamanizm, buddizm, zərdüştilik, xristianlıq baxışlarının da əlamətləri vardı. Bu təlim yarandığı andan ortodoks İslama qarşı müxalifətçi ruhda olmuşdur. Sufi

mütəfəkkirləri şüalərdən fərqli olaraq Allahın konkret bir şəxsdə (peyğəmbər, imam, və b.) deyil, mistik özünükamilləşdirmə yolunu keçmiş hər hansı insanda təəcəssüm etdiyini bildirirdilər. Hüseyn əl-Mərəndi, Əbubəkr əz-Zəncani, İbrahim ət-Təbrizi, Əbülfərəc əl-Varsani, Səid əl-Bərdəyi, Əli əl-Urməvi, Əbdülhüseyn əl-Zəncani, Məhəmməd əl-Bakuvi əl-Şirazi IX-X əsrlərin tanınmış Azərbaycan sufi mütəfəkkirlərindən olmuşlar. Ömrünün son çağlarında Şiraz yaxınlığındakı bir mağarada tənha yaşamış,⁴⁴ 96-97 il ömür sürdüyü ehtimal olunan Məhəmməd əl-Bakuvi (“Baba Kuhi”, “Bakuhi”) həmin alimlər arasında xüsusilə fərqlənmişdir. Onun ərəb dilində yazılmış üç risaləsi və şeirlər “Divan”ı vardır. “Bakuvi Azərbaycan sufi ədəbiyyatının və ümumiyyətlə sufi ədəbiyyatının bizə qədər gəlib çatmış ilk abidəsidir”⁴⁵ Abdullah Ənsari (1006-1086) məlumat verir ki, Baba Kuhi (Bakuvi) keyli səyahət etmişdir və o, (yəni, Ənsari) bu alimin sözləri əsasında 30 min hekayət və 30 min hədis yazmışdır.⁴⁶ Mənsur Həllacın ideyaları onun başlıca təbliğat obyektləri idi. “Həllacın həyatının başlanğıcı və sonu”, “Sufilərin hekayətləri”, “Ariflərin xəbərləri” (hamısı ərəb dilində yazılmışdır) adlı risalələr (traktatlar)⁴⁷ bu Azərbaycan mütəfəkkirinin dini, elmi və fəlsəfi baxışlarını əks etdirir. Orta çağlarda İslam Şərqində geniş yayılmış və “Azərbaycanda minillik tarixi olan”⁴⁸ sufizmin mahiyyətinin anlaşılması üçün Baba Kuhi Bakuvinin şeirlər “Divan”ının böyük əhəmiyyəti vardır. Şirazda vəfat etmiş bu Azərbaycan mütəfəkkirinin İslam Şərqində fəlsəfi fikrin inkişaf axarına mühüm təsiri olmuşdur.

Azərbaycanda fəlsəfi fikrin inkişafı o zaman daha çox “Safliq qardaşları” (“İxvan əs-Səfa”) cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. X əsrin II yarısında Bəsrə şəhərində yaranmış⁴⁹ bu dini-fəlsəfi cəmiyyət gizli şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Orta Asiya, Azərbaycan, Suriya mütəfəkkirləri həmin cəmiyyətin fəal üzvlərindən olmuşlar. Cəmiyyət üzvləri təbii-elmi bilikləri yayır, dini fəlsəfələşdirməyə can atırdılar. Şəriətin fəlsəfə ilə nizamlanması əsasında insan kamilliyinin hasil olunması cəmiyyətin başlıca məqsədi olmuşdur. Bu məqsədlə cəmiyyətin üzvləri “Rəsail-İxvan əs-Səfa və Xüllan əl-Vəfa” (“Safliq qardaşlarının və vəfa münisflərinin risalələri”) adlı böyük ensiklopediya hazırlamışdılar. Dörd hissədən ibarət olan bu əsər 51 (mövcud nüsxələrdə 52) traktatdan (risalədən) ibarətdir.⁵⁰ Əsərin məlum 5 müəllifindən biri Azərbaycan alimi Əbülhəsən Əli İbn Harun əz-Zəncanidir.⁵¹ Risalələrdən 13-ü (14-ü) riyaziyyata, 17-si təbiət elmlərinə, 10-u metafizikaya, 11-i isə ilahiyyat məsələlərinə həsr olunmuşdur. Kitab müəllifləri mütəzillər kimi özlərini “əhl əl-adil” (“ədalət əhli”) adlandırırdılar. “Safliq qardaşları” cəmiyyətinin üzvləri bütün dinlərin və fəlsəfi təlimlərin birləşdirilməsi tərəfdarı idilər”⁵². Rəsmi İslam ideoloqları bu əsərin yandırılmasına fitva vermişdilər. Lakin əsər artıq geniş yayılmışdı. Bu əsər artıq təbiət, cəmiyyət və idrak haqqında düşünən insanların daxili aləminə, beyinlərinə sirayət etmişdi və məhz buna görə də tarix səhnəsindən çıxarıla bilmədi. Cəmiyyət üzvləri iddia edirdilər ki, “kamilliyin əldə olunması üçün yunan fəlsəfəsi ilə müsəlman şəriətini (Qurana əsaslanan dini, məişət və mülki qanunlar külliyyatını) birləşdirmək

zəruridir”.⁵³ Cəmiyyət üzvlərinin fəlsəfi baxışları Şərq peripatetizminə yaxın olmuşdur.⁵⁴ Bu dövrdə Azərbaycanda islamaqədərki adət-ənənələr, əski baxışlar, xüsusiyyətlər bir çox mədəniyyət faktlarında (xüsusilə elmi-fəlsəfi baxışlarda, ədəbiyyatda) öz əksini tapmışdı. Xürrəmilik (ışığa vurğunluq), şüubilik (el-obanın üstünlüyü ilə fəxr etmə) və azadfikirlilik Azərbaycan mədəni həyatının gerçəkliklərindən idi. “Bu dövrdə Azərbaycanda İslam Şərq üçün səciyyəvi olan başlıca fəlsəfi cərəyanlar yayıldı, inkişaf etdi və Azərbaycan mütəfəkkirlərinin simasında bu cərəyanların öz böyük nümayəndələri vardı. Peripatetizm Bəhmənyarlar, panteizm Baba Kuhi ilə və Eynəlküzzatla, İşraqiyyə Sührəvərdi ilə təmsil olunurdu. Bu dövrdə Şərqin digər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da daha geniş yayılmış mistik-bidətçi cərəyan sufizm idi”.⁵⁵ Sufilik Azərbaycanda IX əsrdən etibarən geniş yayılmağa başlamışdı. Lakin nəzərə almaq zəruridir ki, sufizm vahid cərəyan deyildi: R.Nikolson XI əsrdək olan yazılı mənbələrə araşdıraraq “təsəvvüf” anlayışının və onun məzmununun 78 tərəfini aşkara çıxarmışdı.⁵⁶ “Bütün İslam Şərqində olduğu kimi Azərbaycanda da məhz sufizm zəminində fəlsəfədə panteist istiqaməti yarandı və inkişaf etməyə başladı. Tədqiq olunan dövrdə (X-XII əsrlərdə) Azərbaycanda panteizmin ən böyük nümayəndələri Məhəmməd Əli Bakuvi (Baba Kuhi) və Əbülfəzail Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəci (Eynəlküzzat Həmədani) olmuşlar”.⁵⁷ XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir fiqhə (hüquqşünaslığa), kəlama (sxolastikaya) və təsəvvüfə (mistikaya) aid olan risalələrdə, xüsusilə peşəkar filosofların əsərlərində öz əksini tapırdı. Mütəəllimlər adətən dövlət işlərində çalışır, hüquq məsələləri ilə də məşğul olurdular. Təbriz qazisi Büdeyl əl-Bərzəndi (1082-ci ildə vəfat etmişdir), “Bağdad fəqih” fəxri adını almış, ədalətli hüquqşünas Əbu Ömər Osman əl-Dərbəndi (1106-cı ildən sonra dünyasını dəyişmişdir), Əbdüləziz əl-Uşnuhi (1111-ci ildə vəfat etmişdir), Əbülfəzail Məhəmməd əl-Urməvi (1067-1152), Əbuhəfs Ömər əz-Zəncani əl-Xətibi (1098-ci ildə anadan olmuşdur) bu dövrün tanınmış Azərbaycan fəqihləri-mütəəllimləri olmuşdur. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda rəsmi əqidə İslamın sünnilik qolu, xüsusilə onun şafiilik məzhəbi idi. Bu dövrün başlıca mistik cərəyanı təsəvvüf idi və o, iki istiqamətdə (mötədil və ifrat) inkişaf edirdi.

1066-cı ildə vəfat etmiş Əbülhəsən Bəhmənyar ibn Mərzban əl-Azərbaycani Şərq peripatetizminin ən böyük nümayəndələrindən biri idi. Bu Azərbaycan mütəfəkkirinin anadan olduğu yer və il məlum deyildir. İlkən qaynaqlarda Bəhmənyar məcusi (yəni zərdüş, atəşpərəst) kimi təqdim olunur. Bir sıra müəlliflər isə onun İslam dinini sonradan qəbul etdiyini bildirirlər.⁵⁸ Əbülhəsən Bəhmənyar İbn Sinanın (980-1037) bilavasitə şagirdi və davamçısıdır.⁵⁹ O, “Təhsil kitabı” (“Kitab ət-təhsil”), “Məntiqə dair zinət kitabı” (“Kitab əz-zinə fi-l-məntiq”), “Gözəllik və səadət kitabı” (“Kitab əl-bəhcə və-səadə”), “Musiqi kitabı” (“Kitab fi-l-musiqə”), “Metafizika elminin mövzusunda dair risalə” (“Risalə fi maidi ilm ma bəd ət-təbiə”), “Mövcudatın mərtəbələrinə dair risalə” (“Risalə fi məratib əl-maucidat”) əsərlərinin müəllifidir. Alimin “Təhsil kitabı” orta çağlarda

metafizikanı və təbiyyatı araşdırmaq üçün başlıca qaynaqlardan biri olmuşdur. Artıq XII əsrdə bu əsər ərəb dilindən farscaya tərcümə olunmuşdur. Böyük mütəfəkkirin fəlsəfəsində varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi və məntiq məsələləri sistemli surətdə işıqlandırılmışdır. O, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində daha çox məntiqçi kimi tanınmışdı. Bəhmənyar məntiqi həm elm, həm də sənət baxımından qiymətləndirmişdir.

Əbunnəcib Əbdülqahir ibn Sührəvərdi (1097-1168), Eynəqlüzzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəci (1099-1131), Əbusəid Urməvi (təvəllüdü və ölümü tarixi bəlli deyildir, XI-XII əsrlərdə yaşadığı məlumdur), Şihabəddin Əbuhəfs Ömər ibn Məhəmməd Sührəvərdi (1145-1234) bu dövrün tanınmış Azərbaycan filosoflarından olmuşdur. Onlar Azərbaycanda mötədil sufizmin görkəmli nümayəndələrindən idilər. Əbusəid Urməvi filosof, ədəbiyyatçı, nəzm və nəsr əsərlərinin müəllifi idi. Məntiq, riyaziyyat, ilahiyyat onun başlıca araşdırma obyektlərindən olmuşdur. Əbunnəcib Sührəvərdi Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş, bir müddət bu mədrəsəyə başçılıq etmişdir. Yaqut əl-Həməvi onun halal zəhmətlə yaşamış mütəfəkkir olduğunu qeyd edirdi. Zəncan yaxınlığındakı Sührəvərd qəsəbəsində anadan olmuş, Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış, gənclik illərində yoxsul həyat tərzini sürmüş, müdrik çağında böyük sufi şeyxi kimi tanınmış və buna görə də hakim dairələr tərəfindən toxunulmaz elan olunmuş Əbunnəcib təqib olunan bir çox mütərəqqi şəxslər üçün xilaskar rolunu oynamışdır.⁶⁰ Mütəfəkkir qeyd edirdi: “Təsəvvüfün əvvəli elm, ortası əməl, sonu ilahi vergidir. Elm muradı aşkar edir, əməl tələbi müəyyənləşdirir, ilahi vergi ümid qayəsinə çatdırır”, yəni təsəvvüf şəriətdən başlanır, təriqətdən (mənavi kamillik yolundan) keçərək həqiqətdə sona yetir.

Eynəqlüzzat Miyanəci Həmədanda baş qazı olmuş, bu xidmət sahəsində böyük uğurları və hörməti müqabilində “Eynəqlüzzat” (“Qazıların gözü”) fəxri adını almışdı.⁶¹ Onun başlıca uğurları fəlsəfə sahəsində aşkara çıxmışdı. Dövrünün bütün fəlsəfi baxışlarını tənqidi surətdə öyrənmiş Eynəqlüzzat Miyanəci azadfikirli filosof kimi tanınmışdı. Məhz azadfikirliyinə görə o, 1128-ci ildə həbsxanaya salınmış, burada “Vətəndən ayrı salınmış qərbin ölkələrin alimlərinə şikayəti” adlı risalə yazmışdır. Bu əsər müəllifin bədii-estetik və elmi-fəlsəfi baxışları ilə zəngindir. Bir müddət həbsxanada qaldıqdan sonra filosof Həmədana qaytarılmış və vaxtilə dərs dediyi mədrəsədə edam olunmuşdur. Edam olunarkən onun 32 yaşı vardı. Mütəfəkkir 24 yaşınadək daha çox hədis, ədəbiyyat, fəhiq, təfsir, şolastika, ilahiyyat, peripatetizm problemləri ilə məşğul olmuş, daha sonra isə diqqətini sufizmin panteist fəlsəfəsinin işlənilməsinə yönəltdirmişdir. “Sufizmin panteist fəlsəfəsi İbn Ərəbidən yarım əsrdən çox əvvəl Eynəqlüzzat Miyanəci tərəfindən dolğun şəkildə ifadə edilmişdir”.⁶² “Şəriətdən kənara çıxan bir kəlamdan ötrü öldürülmüş”⁶³ bu mütəfəkkirin sufi panteist təlimi İslam Şərqində azadfikirliliyin təkamülündə həlledici rol oynamış, onun əsərləri əsasında İbn Ərəbi, İbn əl-Fariz, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi və digər tanınmış sufi-

panteist mütəfəkkirlər cəsarətli müddəalar irəli sürmüşlər, Şihabəddin Əbuhəfəs Ömər ibn Məhəmməd Sührəvərdi bu dövrün məşhur sufi alimlərindən idi. Müəyyən müddət ərzində Bağdadda baş şeyx vəzifəsini tutmuş bu Azərbaycan mütəfəkkiri dövrün ictimai, siyasi həyatında fəal mövqe tutmuş, Xilafətin elçisi olmuş, bir sıra diplomatik danışıqlarda iştirak etmişdir. “Əvarif əl-məarif” (“Ariflərin töhfələri”) Şihabəddin Ömər Sührəvərdinin ən böyük və məşhur əsəridir. Sufi elmi ədəbiyyatının incilərindən hesab olunan bu əsər o zaman (XIII əsrdə) türk və fars dillərinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdır. Mütəfəkkir digər mühüm əsərlərin də müəllifi idi. Bu filosof həmin dövrün ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamış əxilərin “Fütüvvətnamə” adlanan nizamnaməsini yazmışdır. Şihabəddin Ömər Sührəvərdinin elmi yaradıcılığında sufiliyin bütün başlıca məsələləri özünün geniş əksini tapmışdır. O, sufizmin panteist baxışlarını rədd etmiş, bu təlimin monoteist sistemini yaratmışdır.⁶⁴ Böyük filosof, işraqilik fəlsəfi təliminin banisi, şair Şihabəddin Əbülfütuḥ Yəhya ibn Həbəş Sührəvərdi (1154-1191) nəzərdən keçirilən tarixi dövrün bənzərsiz Azərbaycan mütəfəkkirlərindən olmuşdur. Dövrünün bir çox elm sahələrində arif olan bu şəxs İsfahan, Konya, Diyarbəkir və Hələb şəhərlərində olmuş, elmi mübahisələrdə dəfələrlə qalib çıxmış, nəticədə “çox bildiyinə”, azadfikirliyinə görə dinsizlikdə ittiham olunmuşdu. Onun ölümünə fitva verilmişdi. “Öz əqidəsindən dönməzliyi üzündən şəhidliyi Yaxın və Orta Şərqdə onun adını “Öldürülmüş filosof” (“əl-Fəyləsuf əl-məqtul”) kimi əbədləşdirmişdir”.⁶⁵ Sufilik, işraqilik və peripatetizm problemləri bu filosofun əsas araşdırma obyektləri olmuşdur. Onun “ət-Təlvihat” (“Qeydlər”), “əl-Müqavəmat” (“Müqavimətlər”), “əl-Zəməhat” (“Baxışlar”) və digər fəlsəfi əsərləri vardır. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi “Əqaid əl-hükəma” (“Filosofların görüşləri”) adlı risaləsində Şərq peripatetizmini rəsmi İslam ideoloqlarının hücumlarından qorumuşdur. Elmi-fəlsəfi yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə fərqlənən mütəfəkkir işraqilik fəlsəfi təliminin banisi kimi daha çox tanınmışdır. Onun “Həyakil ən-nur” (“İşıq heykəlləri”), “Pərtovnamə” (“İşıqnamə”), “əl-Əlvah əl-İmadiyyə” (“İmadəddin lövhələri”) və xüsusilə “Hikmət əl-İşraq” (“İşraq fəlsəfəsi”) adlı əsərlərində bu fəlsəfi təlimin mahiyyəti, başlıca ideyaları izhar olunmuşdur. Həmin təlimə görə, “ışıqlardan və onun kölgələrindən təşəkkül tapmış bütün mövcudatın zirvəsində işıqlar işığı (nur əl-ənvər) durur. Tək və səbəbsiz olan həmin işıqdan mərtəbə-mərtəbə digər işıqlar və onların kölgələri (cisimlər) vücuda gəlmişdir. Bununla, işraqilik fəlsəfəsində Şərq peripatetizmindəki aql, nəfs və cismin üçlük sisteminə deyil, ikiliyə - işıq və qaranlığın ikilik sistemində əsaslanan yeni bir emanasiya nəzəriyyəsi yaradılmışdır”.⁶⁶ Filosof poeziyada da bu təlimi təbliğ etmişdir. Fəqih, ilahiyyatçı və filosof olmuş Əminəddin Müzəffər ibn Əbülkeyr Təbrizi-Varaninin (1163-1224) fəaliyyətinin müəyyən qismi bu dövrə təsadüf etmişdir. Mükəmməl təhsil almış bu şəxs bir müddət Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində çalışmış, sonra Misirə getmiş, oradakı Nasiriyyə mədrəsəsində dərs demiş, ömrünün son qismini

isə Şirazda keçirmişdir. 3 cilddən ibarət “Simq əl-fəraid” (“İncilər boyunbağısı”) və 2 ciddən ibarət “Səbt əl-məsail” (“Məsələlərin səlisi”) kimi əsərlər onun elmi fəaliyyətinin nəticəsidir. Beləliklə, orta çağların bu mərhələsində (VII-XII əsrlərdə) Azərbaycanda (eləcə də bütün İslam Şərqində) mədəni həyatda öncül mövqe ilahiyyata, müsəlman hüququna (fiqhə), fəlsəfəyə məxsus olmuş, varlıq və idrak, insan təfəkkürünün mahiyyəti, potensial imkanları müxtəlif mövqələrdə duran mütəfəkkirlərin araşdırma obyektləri olmuşdur. Azərbaycan fəqihlərinin, alimlərinin rolu “müsəlman mədəniyyəti”nin bu istiqamətində xüsusilə nəzərə çarpırdı.

Elmin hələ də xüsusi sahələrə ayrılmadığı bu dövrdə yalnız elmi biliklərin bütün məcmusuna yiyələnmiş şəxslərə “alim” adı verilirdi. İslam Şərqində alimlərin formalaşdığı başlıca obyektlər mədrəsələr olmuşdur. Ona görə nəzərdən keçirilən tarixi dövrün mədəni həyatından bəhs olunarkən Əbu Əli Həsən ibn İshaqı (Nizaməlmülkü) xatırlatmaq qeyri-mümkündür. Çünki bu şəxs orta çağlar İslam Şərqinin görkəmli elm təşkilatçısı, incəsənətin müxtəlif sahələrinin inkişafına himayəçilik etmiş dövlət xadimi idi. O, Xorasanın Tus şəhərində anadan olmuş, Səlcuq hökmdarları Alp Arslanın (1063-1072) və Məlikşahın (1072-1092) vəziri vəzifəsini icra etmiş, Səlcuq dövlət aparatının yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nizaməlmülk 1067-ci ildən etibarən imperiyanın bir çox şəhərlərində “Nizamiyyə” mədrəsələri açdırmışdı (ilk belə mədrəsə 1067-ci ilin sentyabrında Bağdadda açılmışdı). O, görkəmli Azərbaycan ədibi Xətib Təbrizini Bağdaddakı “Nizamiyyə”nin kitabxana müdiri və ədəbiyyat bölümünün rəhbəri təyin etmişdi. Nizaməlmülk ictimai-siyasi görüşlərini fars dilində yazdığı “Siyasətnamə” əsərində izhar etmişdir. Dövlət xadiminin əsərində Azərbaycan, xürrəmilər təlimi, Babək haqqında da müəyyən məlumatlar vardır. Mübaliğəyə yol vermədən demək olar ki, vəzirliyi dövründə imperiyanı əslində Səlcuq sultanları deyil, Nizaməlmülk idarə edirdi.⁶⁷ “Nizamiyyə” mədrəsələri içərisində ən məşhuru bir çox dövlət və din xadimləri, münəccimlər, filosoflar, hüquqşünaslar və şairlər hazırlamış Bağdad “Nizamiyyə”si olmuşdur. “Nizamiyyə”lərin yaranması həyatı zərurətin törəməsi idi: Səlcuqların hərtərəfli inkişaf etmiş böyük kadrlar ordusuna ehtiyacı vardı və Nizaməlmülk də Səlcuq sultanları üçün tapıntı idi. Bu dövrdə hərbi təcrübəni əla bilən Səlcuq sultanları maliyyə, idarəçilik və s. məsələlərdə yerli kadrların yardımına böyük ehtiyac hiss edirdilər. Təqribən Səlcuq dövlət aparatının bütün divan işləri ərəb və fars dillərinə bələd olan fars zadəganlarının əllərində cəmləşmişdi.⁶⁸ Ərəb (Abbasi) xəlifələrinin dini dəstəyinə də böyük ehtiyac var idi. Məhz bu şəraitdə Nizaməlmülk adını əbədləşdirmiş və ona dünya şöhrəti qazandırmış təhsil sistemini yaratmışdı. “Nizamiyyə”lərdə Şəriət qayda-qanunları, iqtisadi biliklər, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum, bəlağət, fəsaḥət, katiblik, nədimlik və s. kimi zamana uyğun, zəruri olan fənlər tədris edilirdi. “Məlikşah Nizaməlmülkə çox üstün səlahiyyət və ixtiyarat vermişdi”.⁶⁹ İmperiyada mədəni həyat məhz bu zaman ərzində çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. “Məlikşah özünün

tarixdə nadir olan vəziri Nizaməlmülkün ağıllı məsləhətçilərinin təsiri ilə dövlətdə islahatlar apardı. Məlikşah şair idi və elmlərə himayəçilik edirdi. Onun hakimiyyəti təbəələr üçün ən məsud zaman idi”.⁷⁰ 1076-cı ildə, 30 fəsildən ibarət yazılmış və Sultan Məlikşaha təqdim olunmuş “Siyasətnamə” adlı əsər Nizaməlmülkün mütərəqqi baxışlarının aynasıdır. Sonralar Əl-Yəməni adlı bir katib əsərə daha 15 fəsil əlavə etmiş, digər katiblər də öz əlavələrini edərək “Siyasətnamə”nin həcmi 50 (və yaxud 51) fəslə çatdırmışlar. Bu, Səlcuqilər dövrünün ən etibarlı ədəbi-tarixi abidəsidir. Nizaməlmülk 1092-ci ildə öldürülmüş, lakin nəcib əməllərinin müsbət nəticələri yeni əsrə də adlamışdır. Səlcuq sultanları Nizaməlmülkün açdığı mədrəsələrə dövrün məşhur alimlərini cəlb etmişdilər. Təsis olunan mədrəsələr adətən həmin tədris obyektlərini açdırmış şəxslərin adlarını daşıyırdı. 1127-ci ildə Xoyda əl-Fərac əl-Xuveyyi mədrəsəsi açıldı. İbn əl-Fufati XI-XII əsrlərdə yalnız Marağada açılmış 3 mədrəsənin (“Əhmədağa”, “Atabəgiyyə” və “Əl-Qadi”) adını qeyd edirdi. Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsində Xətib Təbrizdən başqa digər Azərbaycan alimləri də dərs deyirdilər. “Azərbaycan tarixi” (“Tarixə Azərbaycan”) kitabının müəllifi Fəxrəddin Əbülfəzail İsmayıl ət-Təbrizi (1185-ci ildə vəfat etmişdir), Həmədanda və başqa mədrəsələrdə çalışmış, 1160-cı ildə Mərvdə vəfat etmiş Tacəddin Əbülfəzail Məhəmməd əl-Urməvi, Əminəddin Müzəffər ət-Təbrizi (1163-1225), Bağdaddakı “əl-Kamaliyyə” mədrəsəsində də dərs demiş Əbülfəzail əl-Ərdəbili (1228-cı ildə vəfat etmişdir), 1258-cı ildə monqolların Bağdada hücumu zamanı həlak olmuş Qəvəməddin Əbunəsr Yunis Əş-Şirvani və başqaları həmin alimlərdən olmuşlar.⁷¹ Dövrünün ən əzəmətli Azərbaycan alimləri sırasında Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli (Xətib Təbrizi) xüsusilə fərqlənirdi. O, 1030-cu ildə Təbrizdə anadan olmuş və 1109-cu ildə Bağdadda dünyasını dəyişmişdir. Xətib Təbrizi İslam Şərqində görkəmli alim kimi məşhurlaşmışdı. O, ilk təhsilini Təbrizdə almış, gənc ikən Suriyaya gedərək məşhur şair-filosof Əbüləla əl-Məərridən ədəbiyyat tarixi, dil, fəlsəfə və ilahiyyat elmlərini öyrənmişdir. Tədricən kamilləşmiş Xətib Təbrizi Suriya və Misirdə görkəmli alimlərlə elmi mübahisələrdə olmuş,⁷² “Nizamiyyə” açılandan ömrünün sonunadək orada filologiya elmlərinin tədrisi işinə başçılıq etmiş və kitabxana müdiri olmuşdur. Onun elmi biliklərə can atması bir çox orta çağ qaynaqlarında misilsiz nümunə kimi xatırlanır. Yaqut əl-Həməvi Xətib Təbrizinin şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə daha geniş yer verməsi ilə diqqəti cəlb edir: “Bəzən ona əl-Xətib də deyirlər. O, qrammatika və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinin imamlarından biri olmuşdur... Xətib Təbrizi Misirə gəncliyinin çiçəkləndiyi bir dövrdə daxil olmuş və burada... leksikologiyanı öyrənmiş, sonra Bağdada qayıdaraq vəfat edəndə qədər orada qalmışdır... O, dilçilik sahəsində nüfuzlu şəxs idi. İbn əl-Xətib Nizamiyyə mədrəsəsində dilçiliyin tədrisi kafedrasına və oradakı kitabxanaya rəhbərlik etmişdi. O, ədəbiyyat və dilçilikdə yüksək məqama çatır, adı ölkələri dolaşır və adamlar onun yanına axışırdılar. Xətib Təbrizi 502-ci il cumadə əl-ülə ayının 28-də (1109-cu il yanvarın 3-də) bazar günü qəflətən vəfat etmişdir. Onun anadan olma

tarixi 421 (1030)-ci ildir”.⁷³ Xətib Təbriz bədii yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Bəzi qaynaqlara (İbn-Əsir) əsasən onun şeirlər “Divan”ı mövcud olmuşdur. Ərəbdilli ədəbiyyatın elmi poetikasının yaranması Xətib Təbrizinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, ədəbiyyatşünaslığa dair xeyli əsərin müəllifidir. Həmin əsərlər hələ sağlığında ikən onu Yaxın və Orta Şərqdə məşhurlaşdırmışdı. Görkəmli tənqidçi olmuş Xətib Təbrizi qeyd edirdi ki, “şəri tənqid etmək onu yazmaqdan çətindir”. Onun fikrincə, tənqidçi şairin yaradıcılığını düzgün təhlil etmək üçün onun dövrünü, əsərlərində ictimai məsələləri, xalqın adət və ənənələrini dərinlən öyrənməli, tarix, fəlsəfə və digər elmləri bilməlidir. Xətib Təbrizi ensiklopedik biliklərə malik olan şəxs idi. O, yalnız ədəbiyyatşünaslıq problemləri ilə məhdudlaşmamış, etnoqrafiyanın, fəlsəfənin və ilahiyyatın mürəkkəb məsələlərini də araşdırmışdır.⁷⁴ “Xətib ədəbiyyatşünaslıqda ən görkəmli şəxsiyyətlərdən olaraq, ərəb dilinin “anası” idi”.⁷⁵

Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd əl-Xuveyyi (1187-1240) Yaxın və Orta Şərqdə ədəbiyyatçı, dilçi, təbib və filosof kimi tanınmışdı. O da dövrünün bir çox alimləri kimi xeyli səyahət etmişdir. Alim Dəməşqdə “Adiliyyə” mədrəsəsində müəllimlik etmiş, “Kitab fi-l üsul” (“Üsul haqqında kitab”), “Kitab fənn əl-hikmiyyə” (“Fəlsəfi simvolları əhatə edən kitab”) adlı məşhur əsərlərini yazmışdır. Şəmsəddin Xoylu müəyyən müddət ərzində Xoy (Xuveyy) şəhərinin qazısı vəzifəsini icra etmişdir. “O, hikmət elmlərində zamanəsinin yeganəsi, şəriət işlərində də dövrünün alimi, tibb və s. elmlərin bilicisi, idraklı, vüqarlı, cəmal sahibi, xeyrixah və xeyir işləri sevən bir şəxsiyyət olmuşdur... Böyük sultan İsa ibn Məlik əl-Adilin zamanında... sultan ona Dəməşqdə yer verib, onun üçün maaş müəyyən etmişdir. Sonralar böyük sultan Şəmsəddini Dəməşqin baş qazisi təyin etmişdir... Şəmsəddin Adiliyyə mədrəsəsində yaşamış və vəfat edəndək orada dərs vermişdir”.⁷⁶ Yusif ibn Tahir Əbu Yəqub Əl-Xuveyyi XII əsrin I yarısında yaşamış, orta çağların ərəbdilli şərhçilik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. “Şərh ət-tənvir” (“İşıqlandırmanın şərh”) əsəri onun yaradıcılığının parlaq nümunələrindən biridir. Bu əsər ərəb şairi-mütəfəkkiri Əbül Əla əl-Məərrinin poetik irsinə həsr olunmuşdur. Alim təbabət, psixologiya, astronomiya və həndəsə ilə məşğul olmuşdur. Yaqut əl-Həməvi Yusif əl-Xuveyyi haqqında belə məlumat vermişdir: “Ədibdir. Əbu Yaqub Xoy sakinidir. Əla ədib, bacarıqlı fəqih, saçlı, nizam-intizamlıdır. Onun ədəbiyyat haqqında bir sıra əsərləri vardır... Əbu Səad demişdir ki, Tusda 549 (1154/55) cu ildə ərəblərin qiyamı vaxtı və ya ondan əvvəl əsir qullar tərəfindən öldürülmüşdür”.⁷⁷ Bu dövrün məşhur alimlərindən biri də Fəridəddin Şirvani olmuşdur. O, 30 il ərzində zamanəsinin mütərəqqi mədəni uğurlarını mənimsəmiş, araşdırmalarının obyektini kimi səma cisimlərini seçmişdi. Alim bir neçə ulduz cədvəlinin müəllifidir. Şamaxı şəhəri yaxınlığındakı Məlhəm kəndində “Tibb mədrəsəsi” (“Mədrəsəyə-tibb”) və müalicəxana açmış Kafiəddin Ömər ibn Osman (məşhur şair Xaqani Şirvaninin əmisi idi) həkim və filosof kimi tanınmışdı. Mühəbbəddin Təbrizi XII əsrdə Təbrizin tanınmış həkimlərindən olmuşdur. Bu şəxs “əl-Müxtar” (“Seçilmiş”) və “Kitabi-tibb əl-Camali” (“Gözəl

tibb kitabı”) əsərlərini yazmışdır. Həmin əsərlərdə bir çox xəstəliklərin müalicə üsulları nəzərdən keçirilmişdir. Digər bir təbib və alim - Mahmud ibn İlyas öz əsərində əcazılıq və bir sıra xəstəliklərin müalicə prinsiplərindən bəhs etmişdir. XI-XII əsrlərin tarixi, filoloji, fəlsəfi (professional filosofların əsərləri nəzərdə tutulur) əsərlərin çoxu zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Lakin bu cür əsərlərin yazılması, onların həmin dövrdə mövcudluğu haqqında ilkin qaynaqlarda xeyli məlumat vardır. Həmin qaynaqlardan məlumdur ki, Fəxrəddin Əbülfəzail İsmayıl ibn Müsənnə ət-Təbrizi irihəcmli “Tarixi - Azərbaycan” (“Azərbaycan tarixi”) əsərini yazmışdır. Bu alim Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsində mühazirələr oxumuş, 1185-cı ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Ədəbiyyat VII-XII əsrlərin Azərbaycan mədəni həyatında müstəsna mövqeyi olan spesifik incəsənət sahəsi kimi diqqəti cəlb edir. Xilafət dövrünün yazılı ədəbiyyatı ərəb dilində inkişaf edirdi. Lakin ədəbiyyatın ərəb dilində inkişafı o demək deyildi ki, qeyri-ərəb xalqları əski keçmişindən, mədəni-mənəvi dəyərlərindən əl çəkmişdilər. Tədricən ədəbiyyatda “Şüubilik” (“xalqçılıq”) meylləri aşkara çıxmağa başladı. Ədəbiyyatda bu meyllər özünü islamqədərki, yerli mədəni ənənələri ərəb mədəniyyəti sisteminə daxil etmək yolu ilə qorumaq cəhdlərində göstərirdi. Bu meyl VIII əsrdən IX əsrin ilk rübünün sonunadək ərəb (ərəbdilli) ədəbiyyatının inkişafı dövrünü əhatə etmişdir və ədəbiyyatda “yeniləşdirmə hərəkatı” (“əl-hərəkat ət-təcidiyyə”) adlandırılmış dövrünü “şüubilik” olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Azərbaycanın ən erkən ərəbdilli ədiblərinin yaradıcılığı VII-VIII əsrlərin qovşağına təsadüf etmişdir. Musa Şəhəvat, Əbülabbas əl-Əma, İsmayıl ibn Yaşar, İbrahim ibn İsmayıl, Məhəmməd ibn Yaşar bu dövrün ərəbdilli Azərbaycan ədibləri olmuşlar. Məkkədə yaşamış, ömrünün sonunadək Əməvilər sülaləsinə sadıq qalmış, Əməvi xəlifələrini mədh etmiş Əbülabbas əl-Əma hədislərin mahir bilicisi kimi də tanınmışdı. Ərəbdilli Azərbaycan ədibləri dövrün ədəbi prosesində fəal mövqelərdə olmuş, ictimai-siyasi həyatda layiqli yer tutmuşlar.

X-XII əsrlər ərəb-müsəlman ədəbiyyatının (ümumiyyətlə mədəniyyətinin) təkamülü tarixində ən məhsuldar dövrlərdən biri kimi qiymətləndirilir. IX əsrdən etibarən Xilafətin tənəzzülü prosesi ilə bağlı olaraq “şüubilik” meylləri daha da gücləndi. İran tarixinə, ədəbiyyatına, fars dilinə ədəbiyyatda qayıdış faktları artmağa başladı. X əsrin II yarısında İran mənşəli Buveyhilərin Bağdadı ələ keçirmələri Abbasilərin zahiri siyasi hökmranlığına son qoyulması, ictimai-siyasi və mədəni həyatda İran ünsürünün güclənməsi ilə nəticələndi. Əbülqasim Firdovsinin (934-1024) “Şahnamə” poeması İran poeziyasında fars dilinin ərəb dilinə üstün gəlməsi prosesini gücləndirdi. Bu əsər yeni-farsdilli ədəbiyyatın yaranmasına, dövlətçilikdə irançılıq ənənələrinin artmasına təkan vetmiş mühüm amil oldu. “Məhz bu zaman Azərbaycan ərazisində deyləmi Salarilərin, mənşəcə kürd olan Şəddadilərin, əsilləri ərəb olsa da artıq yerliləşmiş Rəvvadilərin müstəqil hökmranlıq dövrləri başlanır; hələ IX əsrin 60-cı illərində Şirvan və Layzanda

hakimiyyəti ələ keçirmiş ərəb mənşəli Məzyədilər də ... iranlaşdılar. Hətta Şirvanşahların ərəb adları obyektiv və subyektiv amillər üzündən fars adları ilə əvəz edildi”.⁷⁸ Beləliklə, Azərbaycanda da farsdilli poeziyanın inkişafı üçün əlverişli ictimai-siyasi, mədəni şərait yaranmışdı. Lakin fars dili elmi yaradıcılıq prosesində ərəb dilini əvəz edə bilmədi. XI əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Yusif Balasaquninin (1017-1077) Firdovsinin “Şahnamə”sinə cavab olaraq yazdığı, artıq o zaman “Şahnameyi-türki” (“Türk Şahnaməsi”) adlandırılmış “Qutadqu-bilik” (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) əsəri türk milli şüurunun oyanışı faktlarından biri idi. Lakin Azərbaycanda hakim dairələrin tarixi obyektivlik üzündən irançılığa daha artıq meyl etməsi türk dilinin bu dövrdə türk xalqlarının ümumi ədəbi dilinə çevrilməsinə əngəllər yaratdı. 1055-ci ildə Bağdadı fəth etmiş Səlcuqilər zamanında da türk dili ədəbi, habelə rəsmi dilə çevrilmədi. Səlcuqilər imperiyasının geniş ərazisində fars dilinin mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinin başlıca səbəbi “yalnız yürüşlər və vergi toplamaq qayğısına qalmış səlcuq sultanlarının savadsızlığı”,⁷⁹ və “farslardan ibarət məmurlara arxalanması” olmuşdur. Səlcuqilər dövründə vəzir vəzifəsində ənənəvi olaraq yalnız İran mənşəli şəxslər olmuşlar. Azərbaycan Atabəylərinin də vəzirləri qeyri-türklər idilər.⁸⁰ Fars dili XIV əsrədək Yaxın və Orta Şərqdə bədii-ədəbi dil funksiyasını yerinə yetirmişdir. XI-XII əsrlərdən bizə Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsər çatmamışdır, lakin bir sıra qaynaqlarda buna dair məlumatlar vardır. Məsələn, XI əsrdə Məsud ibn Namdarın ərəb və fars (əcəmi) dilləri ilə yanaşı türkcə və zimmicə (yəni yerli dildə) şeirlər yazmasına dair mənbə məlumatı bunu təsdiqləyir. Şirvanşah I Əxsitanın Nizami Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” əfsanəsini türkcə deyil, farsca və ya ərəbcə yazmasını sifariş etməsi də təsdiqləyir ki, həmin dövrdə türkcə bədii əsərlər yazılması ənənəsi də mövcud olmuşdur. Bu tarixi faktla Nizami Gəncəvinin də türkcə yazdığı, azərbaycanlı olduğu vasitəli surətdə təsdiqlənir. Ədəbi prosesdə mövcud olan yeni meyillər ərəb dilinin mövqelərini tam sarsıda bilməmişdi. XI əsrin sonunda şirvanşah I Fəriburzün sarayında ona ərəbcə mədhiyyələr yazmış şairlərin toplandığı faktı bir çox mənbələrdə qeyd olunur.⁸¹ Əbu Nasr Mənsur Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Hüseyn Təbrizi bu dövrün tanınmış Azərbaycan şairləri olmuşlar. Xəttat Nizami Təbrizi Nizaməlmülkün himayəçiliyi sayəsində yaşamış, Nişapurdakı iri mədrəsədə dərs demişdir. Ərəbcə yazmış Azərbaycan ədibləri arasında əslən beyləqanlı, “mənşəcə kürd” olan Məsud ibn Namdar,⁸² Ömər Gəncəvi, Hüseyn Urməvi, İskafi Zəncani xüsusilə fərqlənmişlər. Şeirlər Məsud ibn Namdarın əsərlər toplusunun üçdə birindən çoxunu təşkil edir. Bu ədibin əlyazmaları hekayətlərdən, məktublardan və şeirlərdən ibarətdir. Məsud ibn Namdar həyatını o dövrün bir çox şairləri kimi rəsmi dövlət vəzifələrində keçirmiş, “Bədi əz-zaman” (“Zamanın möcüzəsi”) ləqəbini qazanmışdı. Mütəfəkkir şair Beyləqan, Gəncə və Şirvanda yaşayıb-yaratmışdır. Farsca yazmış Əfzələddin Xaqani Şirvani və Mücirəddin Beyləqani ərəbcə poetik nümunələr də yaratmışlar. Şihabəddin Yəhya əs-Sührəvərdi,

Eynəlqüzzat əl-Miyanəci, Yusif əl-Xuveyyi (Xoylu) kimi peşəkar filosoflar ərəbcə şeirlər də yazmışlar. Eynəlqüzzat əl-Miyanəci min beytdən ibarət şeirlər toplusunun müəllifidir.

Qətran Əbu Mənsur Təbrizi (1012-1088) bu dövrün farsca yazmış görkəmli şairi olmuşdur. O, gənc yaşlarında Gəncəyə gəlmiş Şəddadi əmirlərinin sarayında şöhrət qazanmışdı. Şair bir müddət Naxçıvanda Əbu Düləf Deyraninin sarayında yaşamışdır. Onun yaradıcılığında hökmdarlara həsr olunmuş qəsidələr mühüm yer tutur. Qətran Təbrizinin tarixi mövzuda mənzumələri də vardır. Onun “Qövsnamə” (və ya “Quşnamə”) adlı məsnəvisi, yüksək sənətkarlıqla yazılmış bir çox əsərləri fars və türk poeziyasının inkişafına xeyli təsir etmişdir. Ədibin tərtib etdiyi “ət-Təfasir” (“Təfsirlər”) adlı lüğət fars dilinin ilk izahlı lüğətlərindən hesab olunur.⁸³ Qətran Təbrizi 12 min beytdən ibarət olan şeirlər “Divan”ının müəllifidir.⁸⁴ Qətran və onun yolunu davam etdirən, Yaxın Şərqdə ədəbi məktəb halını alan Gəncə-Şirvan şairləri öz milli xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin və xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini şeirlərində canlandırdıqları zaman onların bədii ifadə tərzii klassik İran şeirindən fərqlənirdi; mövzu isə Azərbaycan xalqının tarixi ilə əlaqədar idi. Bütün bunlar fars dilində yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan şeirinin xüsusi bir yol ilə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur ki, bu yolun ilk böyük nümayəndəsi Qətran Təbrizi idi.⁸⁵ Azərbaycan poeziyasında Nizami Gəncəvi zirvəsinin əzəli Qətran Təbrizinin yaradıcılığındadır. “Biz Azərbaycanda fars dilinin nə zamandan etibarən işlənilməyə başlandığını, onun ilk addımlarını hələlik izləyə bilmirik. Lakin artıq XI əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri Təbrizdə, farsca şeirin müstəsna ustadı, məşhur Qətran ibn Mənsur kimi bir şairin meydana gəldiyini müşahidə etməkdəyik”.⁸⁶ Qətran Təbrizinin əsərləri “mövzu etibarilə Azərbaycan xalqının tarixi, həyat və məişətilə bağlı olduğu kimi, özünün dil xüsusiyyətlərilə də, məhz bu xalqın canlı dili ilə bağlı idi, bu dilin xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Yaradıcılığının bu qiymətli, yeni keyfiyyətlərilə orta əsrlərdə fars dilində yaranan Azərbaycan şeirini düzgün bir istiqamətə yönəltdirmiş olan Qətran, yalnız bu cəhətləri ilə də orijinal bir şairdir”.⁸⁷ Bu Azərbaycan ədibinin “şəri özünün bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərilə də XI əsr ədəbiyyatı üçün yeni idi və Samanilər, Qəznəvilər sarayında yüksələn şairlərin yaradıcılığından tamamilə fərqlənirdi”.⁸⁸ “Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının binasını qoymuş olan Qətran Təbrizinin”⁸⁹ yaradıcılığı Azərbaycan atalar sözləri, məsəlləri ilə diqqəti cəlb edir. “Həkim Qətran Azərbaycanın məşhur şairlərindən və Təbrizin şirindilli, fərəsatli şəxsiyyətlərindəndir”.⁹⁰

XII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Əbülülə Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi ədiblər Gəncə və Şirvanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi məktəbinin əsasını qoydular. Fars poeziyasının Xorasan-Türküstan üslubundan (səbkindən) fərqli olan yeni poetik, “Səbkitəmtəraqi” (“təmtəraqılı üslub”) adlanan Azərbaycan üslubu yaradıldı. X əsrdən etibarən Şirvanşahlar sarayında fəaliyyət

göstərmiş şairlər məclisinə bu zaman Əbülülə Gəncəvi başçılıq edirdi.⁹¹ Müəyyən müddətdən sonra onu “Məlik əş-Şüəra” (“şairlərin başçısı”) mövqeyində Əfzələddin Xaqani əvəz etdi. Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin bir çoxu kimi Xaqaninin də təvəllüd tarixi, həyatı haqqında mənbələrdə dəqiq məlumatlar yoxdur. Ədəbiyyatşünas alimlər şairin öz əsərlərinə əsasən belə hesab edirlər ki, o, təqribən 1120-1122-ci illər arasında Şamaxıda anadan olmuş və 77 yaşında ikən (1199-cu ildə) Təbrizdə vəfat etmişdir.⁹² Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Şirvani (Xaqani) Nizami Gəncəvinin yaşca böyük müasiri olmuşdur. O, əsərlərini dövrünün ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq farsca yazmışdır. Şairin öz sözlərinə əsasən anası sonralar İslamı qəbul etmiş nəsturi (xristian) qızı olmuşdur.⁹³ Əfzələddin 8 yaşında atasını itirmiş (atası ailəsinə tərəkədar qütbətə getmişdi), əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın himayəsi sahəsində böyümüş, tərbiyələnmiş, təhsil almışdır. O, gənclik çağlarında “Həqayiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Əfzələddinin 25 yaşı olarkən əmisi vəfat etmiş, şair Şirvanşahların məlik əş-şüərası Əbülülə Gəncəvinin dəvəti ilə saraya gəlmiş, Əbülülənin yeganə qızı ilə evlənmiş,⁹⁴ Əbüləlanın ona verdiyi “Xaqani” təxəllüsü ilə bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. Əsl adı “İbrahim”, kamillik ləqəbi “Əfzələddin”, təxəllüsü isə “Xaqani” olan şairin saraydakı vəziyyəti III Mənuçöhrün (1120-1160) vəfatı və I Əhsitanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra mürəkkəbləşmiş və o, saray mühitindən qurtulmaq yollarını aramağa başlamışdı. 1156-cı ildə Xaqani Məkkə ziyarəti bəhanəsi ilə Şirvanı tərk etmişdi. Onun Məkkə ziyarəti təqribən bir il çəkmişdir. Şair səfər zamanı bir sıra Şərq ölkələrini gözmüş, Bağdad, Həmədan, Ərdəbil, Şam, Mosul, İsfahan kimi mədəniyyət mərkəzlərində olmuşdur. Xaqani bu səfərinin təəssüratı ilə “Mədain xərabələri” adlı qəsidəsini və “Təhfətül-İraqeyn” (“İki İraqın hədiyyəsi”) adlı mənzum səfərnəməsini - məsnəvisini yazmışdır. Şirvana qayıtmış şairi soyuq qarşıladılar. O, özü də artıq mədhiyyə janrına deyil, ciddi fəlsəfi poeziyaya meyl edirdi. Saraydan tamamilə uzaqlaşmağa can atan Xaqani Şirvanşah I Əhsitanın əmrinə əsasən 1170-ci ildə həbs olunaraq Şabran qalasına salındı. Şair 7 ay ərzində həbsxanada qaldı. Xaqani 1173-cü ildə Şirvanı ailəsi ilə birgə həmişəlik tərk etdi. Şair 1184-cü ildə Təbrizdə məskunlaşmış və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Təbiidir ki, Xaqani mədhiyyə janrında tam uzaqlaşa bilmədi. Onun Xarəzmşahlardan Atsız və Təkişə, Səlcuq sultanları Məsuda və III Toğrula, Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslana ithaf etdiyi mədhiyyələrə vardır.⁹⁵ Xaqani Şirvani Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik nümunələrdən sayılan “Təhfətül-İraqeyn” (1157) məsnəvisində özü, əsil-nəsəbi, ailəsi haqqında geniş məlumat vermişdir. Onun “Qəsideyi-Şinniyyə” (“Dinləyənlərin qəsidəsi”) adlı qəsidəsinə 30-dan artıq məşhur Yaxın və Orta Şərq şairi (Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, M.Füzuli və b.) nəzirələr yazmışdır. Yaradıcılığının “saray dövrünün” mədhiyyələrinə görə peşmançılıq hissini şair “Xaqani” deyil, “Xəlqani” olduğunu poetik şəkildə bildirmişdir. Onun “Həbsiyyə” adlanan qəsidələr və mərsiyələr toplusu Şabran həbsxanasında yaşamış poetik hissələrin inikasıdır. Şair 20 yaşlı

oğlunu itirdikdən sonra yaradıcılığında mərsiyələrə çox meyilli olmuşdur. “Bədii-fəlsəfi söz sərrafları ona “Xəllaqə-məani” (“Mənalara yaradıcısı”) ləqəbini vermişlər.⁹⁶ “Fəxriyyə”, “Həbsiyyə”, şeirlər, qəzəllər, qitələr, rübailər, mərsiyələr onun çoxşaxəli, fəlsəfi məzmunlu ədəbi yaradıcılığının tərkib hissələridir. Şairin “Divan”ında dövrün tarixi hadisələrinin real təsviri vardır.

Məhsəti Gəncəvi (1089-1182/83) Nizami Gəncəvinin müasiri olmuşdur. O, mükəmməl təhsil almış, Şərq ədəbiyyatı və musiqisini öyrənmiş, gözəl şətrənc (şahmat) oynamışdır. Məhsəti 1118-ci ildə Gəncə taxtına çıxmış sultan Mahmudun sarayında, sultan Səncərin Mərvdəki sarayında keçirilmiş şeir məclislərində iştirak etmiş, uzun ömür sürmüş, həyatı dastana dönmüşdür (XV-XVI əsrlərin məhsulu olan “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanının ona və həyat yoldaşına həsr olunması). Bir neçə il Mərvdə yaşamış, əsasən farsca rübailər yazmış şairənin yaradıcılığı əsasən Gəncə mədəni mühiti ilə bağlı olmuşdur.

Şirvan ədəbi məktəbinin yetirməsi olmuş, məlik əş-şüəra Əbülməkarim Mücirəddin Beyləqani (1197/98-ci ildə vəfat etmişdir) qəsidələrinin əksəriyyətini ona himayəçilik etmiş Azərbaycan Atabəylərinə və səlcuq sultanı II Toğrulun oğlu sultan Arslanşaha həsr etmişdir. Şair Dərbənd hakimlərinə də mədhiyyələr yazmışdır. O, tənqidi məzmunlu şeirlərinə görə qətlə yetirilmişdir.

Qəvami Mütərrizi Gəncə şairi idi. Dövlətşah Səmərqəndinin məlumatına görə, Mütərrizin Nizami Gəncəvi ilə qohumluq əlaqələri vardı. Bu şair qəsidələrində Azərbaycan Atabəyləri Qızıl Arslanı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanı mədh etmişdir. Gəncə ədəbi mühitinin yetirməsi, Nizami Gəncəvinin dostu Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın yaradıcılığı bu dövrün diqqətəlayiq mədəni faktlarındanır. Ədibin bizə gəlib çatmış yeganə əsəri “Munisnamə”dir. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlar isə məhz “Munisnamə” əsərindədir. Bu məlumata görə, şair Azərbaycan Atabəylərinə xidmət etmiş, gənc şahzadələrin müəllimi və tərbiyəçisi olmuş, əsərlərini Məhəmməd Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana və Əbubəkrə ithaf etmişdir. Müəllif əsərin “Giriş” hissəsində Eldənizlərin adı ilə bağlı olan 6 erkən əsərinin adını çəkmişdir.⁹⁷ 17 fəsildən ibarət olan “Munisnamə” əsərində maraqlı hekayə, novella, ibrətamiz hədis və məsəllər toplanmışdır. Əsərin mətninə xeyli şeir parçası daxil olunmuşdur. “Munisnamə” farsdilli ədəbiyyatda qafiyəli bədii nəsrin erkən və parlaq nümunələrindəndir. “Bu dövrdə fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə borcludur. Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının, Şirvandan başqa, ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri Səlcuq sultanlarının, sonralar isə Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşlar”.⁹⁸

Camal (Nizami) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvi (1141-1209) dünya şöhrətli Azərbaycan şairi-mütəfəkkiridir. “Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur. (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərq olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindənəm”). Qum kəndi hazırda

Azərbaycanın... Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərk etməmişdir”.⁹⁹ İlyas ibn Yusif sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. O, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, şəxsi mütaliəsi sayəsində Şərqi orta çağ elmlərini mükəmməl səviyyədə öyrənmişdir. Şair türk, ərəb, fars dillərinin dərin bilicisi idi. Onun yunan və erməni dillərini də bildiyi, yunan fəlsəfəsini və tarixini, qədim hind fəlsəfəsini, astronomiyanı, təbabəti və həndəsəni mükəmməl səviyyədə mənimsədiyi öz əsərlərindən bəlli olur. Nizami saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmiş, lakin bir sıra hökmdarların sifarişi ilə poetik əsərlər yaratmış, həmin əsərlərin müqabilində layiqli haqq və hədiyyələr almışdır. Şair təqribən 1169/70-ci ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffərin hədiyyə, kəniz kimi göndərdiyi qıpçaq qızı Afaqla (Appaqla) evlənmişdir. 1174-cü ildə bu izdivacdən oğlu (Məhəmməd) dünyaya gəlmişdir. O, yaradıcılığa lirik şeirlər yazmaqla başlamışdır. Nizami böyük şeirlər “Divan”ının müəllifidir. Şərq təzkirəçiləri onun 20 min beyt həcmində divan yaratdığını bildirmişlər, lakin bu şeirlərin az bir qismi qalmışdır. Şair dünya tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət olan “Xəmsə” (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizami “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərini 1177-ci ildə yazmışdır. 2263 beytdən ibarət olan¹⁰⁰ bu poema Ərzincanın Səlcuq valisi (hakimi) Fəxrəddin Bəhramşah ibn Mənuçəkə (1162-1225) ithaf olunmuş, şair bu əsərinin müqabilində 5 min dinar pul hədiyyə almışdır.¹⁰¹ Sonuncu İraq Səlcuq Sultanı III Toğrulun sifarişi ilə yazılmış “Xosrov və Şirin” poemasını Nizami 1180-cı ildə bitirmişdir. Şair 6966 beytdən ibarət olan bu poemanı¹⁰² Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ünvanına göndərmiş, lakin atabəy 1186-cı ildə vəfat etdiyinə görə əsərin mədhiyyə hissəsi Qızıl Arslana həsr olunmuşdur. 1188-cı ildə Şirvanşah I Əxsitan şairə “Leyli və Məcnun” poemasını yazdığı sifariş etdi. Şair Şirvan hökmdarının sifarişini yerinə yetirməkdən boyun qaçıрмаq istəmiş, lakin oğlunun təkidilə Şərqdə ilk dəfə bu mövzuda poemanı yazmışdır. Onun bu poeması 4613 beytdən ibarətdir.¹⁰³ Nizami 1196-cı ildə yazdığı 4968 beytlik¹⁰⁴ “Həft peykər” (“Yeddi səyyar”, “gözlər”) poemasını Ağsunqur Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana ithaf etmişdir. Şair təqribən 1203-cü ildə 2 hissədən ibarət olan “İsgəndərnəmə” poemasını yazdı. 10 min 540 beytlik poemanın birinci qisminə (“Şərəfnəməyi-İsgəndəri”) 6896, ikinci qisminə (“İqbalnəməyi-İsgəndəri”) isə 3644 beyt vardır.¹⁰⁵ İrihəcmli bu poema Azərbaycan atabəyi Nüsrətəddin Əbubəkrə həsr olunmuşdur. Sifarişçi-hökmdar 1000 qızılı şairə dərhal göndərmiş və ona 400 qızıl miqdarında illik maaşın təyin olunması haqqında fərman vermişdi.¹⁰⁶ Nizami Gəncənin “Sirlər xəzinəsi” ilk dəfə Yaxın Şərqdə didaktik fəlsəfi şeirin nümunəsi hesab olunur. Poemadakı 20 məqalət arasında üzvi ideya birliyi (vəhdəti) vardır. Şair - mütəfəkkirin Şərq poeziyasına güclü təsiri olmuşdur. XIII əsrdən başlayaraq Nizaminin poemalarına onlarla nəzirələr yazılmışdır (o, cümlədən “Sirlər xəzinəsi”nə, “Xosrov və Şirin”ə, “Leyli və Məcnun”a ayrı-ayrılıqda 40-dan artıq nəzirə yazılmışdır). Şairin

poemalarının sifarişçiləri, ithaf obyektləri haqqında araşdırıcılar arasında bəzi mübahisələr mövcuddur. Məsələn, son poemanın Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş-Təkin ibn Məhəmmədə (1155-1210) ithaf olunduğu fikri də elmi ədəbiyyatda göstərilir.¹⁰⁷ Lakin kimlərə həsr olunduğundan, hansı hökmdara ithaf olunmasından asılı olmayaraq həmin poemalar şair-mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin bədii, elmi, fəlsəfi baxışlarının dərinliyindən xəbər verir. “Onun mənəvi varlığından bəhs edərkən demək lazımdır ki, yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq şairin daşdığı hissiyyatı ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doymuş bir zövqə sahib olduğunu göstərmişdir... Ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız onun formaca milli olması kafidirmi? Yoxsa bir əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzmunudur? Bizimqənaətimizcə, yalnız forma kafi deyil və formanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o, zəruri də deyildir. Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Əsəri milliləşdirən amil formadan çox məzmun və özlüyü, başqa ifadə ilə desək, dildən çox məna və məzmunur”.¹⁰⁸ Nizami Gəncəvinin “yaradıcılığı forma baxımından Azərbaycana nisbətə milli deyilsə də, hissiyat, duyğu, düşüncə, şüur və şüuraltı ilə öz yetişdiyi mühitə dərindən bağlıdır... Bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa, bir Azərbaycan şairi də etmişdir”.¹⁰⁹ Dünya şöhrətli Azərbaycan şairinin ləqəbi “Nizaməddin”, künyəsi “Əbu Məhəmməd”dir; Nizaminin “anası, özünün qeyd etdiyi kimi, “Rəiseyi-kürd” olub Gəncədə yaşamış Azərbaycan kürdlərindən olan bir ailənin qızı olmuşdur”.¹¹⁰ Dərin biliklər sahibi olduğuna görə Nizami Gəncəviyə “Həkim” (böyük bilici, müdrik) ləqəbi də verilmişdi. “Ömrünün idrak və cismani hisslər haqqında təlimi əsasında, şair T.Kampanella, Tomas Mor, A.Sen-Simon və s. kimi görkəmli sosialistlərin fikrini bir neçə əsr qabaqlayaraq son dərəcə kamil bir nəzəriyyə yaratmışdır”.¹¹¹ Nizaminin öz əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən belə bir nəticə hasil etmək mümkündür ki, o, pəhləvi, nəsturi və yəhudi dillərini də bilirmiş. Nizami dindar şəxs idi. Şair din sahəsində göstərdiyi müvazinəti fikir sahəsində də nümayiş etdirmişdir. O, “bir sufi sifətiylə sufiliyə çox yabancılıq olmadığı kimi, tərki dünyalıq istəyən dərvişlərə də özünü bağlamamışdı. İsrəfdən və dünya nemətlərindən sui-istifadədən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünü qorumaqla bərabər, o, həyatı sevirdi və həyat sevgisində özünə məxsus bir gözəllik tapırdı, gözəl yaşamağı ürəkdən diləyirdi”.¹¹² Tədqiqatçıların bir qismi Nizaminin sufi olduğunu qəbul etmir, lakin onun sufiyanə həyat tərzini keçirməsi haqqında bütün araşdırıcılar həmrəydir. Müxtəlif hökmdarlardan xeyli ənamlar almasına baxmayaraq, şair həyatını sadə və təvazökarlıqla keçirmiş, “az yemək, çox bağışlamaq” prinsipinə uyğun surətdə yaşamışdır. “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazanadək Nizaminin keçirdiyi həyat tərzinə dair səhih məlumatlar yoxdur. Lakin sonralar şair həyatının sonunadək abidliyə üstünlük vermiş, təam məhdudluğu prinsipinə əməl etmiş, həyat nemətlərinin bir çoxundan özünü məhrum etmişdir. Lakin əsərlərindən məlum olur ki, Nizami dövrünün görkəmli dövlət xadimlərinin ödənişli sifarişlərini də yüksək

səviyyədə yerinə yetirmişdir. Məsələn, “Xosrov və Şirin” poemasında şair Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslanı tərifləyərkən deyir: “Mən bir müddət qulluqdan kənarda qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamamilə azad deyildim”.¹¹³ Poemada həmin fikir Rəsul Rzanın tərcüməsində bu cür səslənir:

Ora yol tapanda, ey külək, dərhal
Sən bu Nizamini bir yadına sal!
Dayan səcdəsində bir kölə kimi,
Xəbər ver ki, belə deyir Nizami:
Olsam da xidmətdən bir müddət uzaq,
Daima sizinlə məşğulam ancaq.¹¹⁴

Ulu və dahi şair olan Nizami Gəncəvi “təbiətin bir fenomenidir... Nizami yaradıcılığını tamamilə qavramaq mümkün deyil... Nizaminin inkişaf yolu da təbiətin təkamülünə bənzəyir... Nizami, təbiəti və fikri arasında təzad olmayan müstəsna bir şəxsiyyətdir... Nizami məlum fəxriyyəsində sənətin qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyir... Bu, ... Nizaminin əsərləri üçün mübaligəsiz həqiqətdir”.¹¹⁵ Bu dövrdə (XII yüzillikdə) Azərbaycan ədəbi prosesinin uğurlu inkişafını təmin edən ən önəmli siyasi gerçəklik Eldənizlər dövləti idi. “Azərbaycan Atabəyləri (xüsusilə Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan) şairlərə, memar, mühəndis və inşaatçılara, həkim və elm nümayəndələrinə hamilik edirdilər... Məşhur şairlərin demək olar ki, hamısı Azərbaycan Atabəyləri sarayında fəaliyyət göstərirdi. Onların bəziləri Orta Asiyadan gəlir, bir neçəsi Şirvandan şairlərin yaradıcılığı üçün dözülməz mühiti olan saraydan (xüsusilə I Axsitan dövründə) qaçaraq Atabəylərə pənah gətirir. Atabəylər qaçqın şairləri öz himayəsinə götürür, onlara sığınacaq verir və yaşayıb yaratmaları üçün bütün imkanları yaradırdılar. İncə söz sərrafı sayılan Azərbaycan Atabəylərinə müasirləri olan müəlliflərin çoxusu öz əsərlərini ithaf etmişdir”.¹¹⁶

Ümumiyyətlə, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi mühiti dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi kimi ədəbi-bədii, fəlsəfi, elmi dühalarını əlavə etməsi faktı ilə diqqəti cəlb edir. Onlar həmin tarixi dövrün Şərq, İslam, türk, Azərbaycan gerçəkliklərinin ən mütərəqqi cəhət və xüsusiyyətlərini zəngin ədəbi yaradıcılığında maddiləşdirmiş mütəfəkkirlər olmuşlar. Azərbaycan ədəbi-bədii, fəlsəfi, etik, estetik, elmi, tarixi baxışlarının əksəriyyəti onların nəhəng yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Təbiidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Xaqani və Nizami zirvələri ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi fikrin XII əsrə qədərki çoxəsrlik təkamülünün labüd və zəruri nəticəsi di.

VII-XII yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbi mühitinin təkamülü prosesi nəzərdən keçirilərkən “Dədə Qorqud” dastanının yaranması, təşəkkülü və inkişafı məsələlərinə ümumi baxış zəruridir. Əhalisinin əksəriyyəti türklərdən ibarət olan Azərbaycanda ictimai-siyasi və əxlaqi baxışlarla zəngin olan folklor örnəkləri Xilafət dövründə geniş yayılmışdı. “Dədə Qorqud” dastanı bu dövrün ən parlaq folklor nümunəsi idi. Bu dastan VI-VIII əsrlərdə şifahi şəkildə formalaşmağa

başlamış, VII-IX əsrlərdə isə tam təşəkkül tapmışdır. “Dədə Qorqud”da oğuzların islamqədərki maddi-mənəvi həyatını əks etdirən ünsürlər, adət-ənənələr, əxlaq normaları öz əksini tapmışdır.¹¹⁷ “Tərcüməçilərə görə, hadisələrin çoxu tarixidir, burada ziddiyyətlər də var... Müəlliflər Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər... Tərcüməçilər belə hesab edirlər ki, Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyətdir. O, oğuzların X-XI əsrlərdə Yenikənddə (paytaxt) hökmranlığı vaxtı dövlət xadimi, diplomat olmuşdur. Kiçik Asiyada isə o, məqəddəsləşdirilmiş, Övliya səviyyəsinə qaldırılmış əfsanəvi bir adama çevrilmişdir. Burada belə bir fikir də müdafiə olunur ki, dastanlar çox ehtimal ki, ilk dövrlərdə şeirlə yazılmış, sonralar isə ozan olmayan bir sıra şəxslər tərəfindən yazıya köçürülmüşdür”.¹¹⁸ “Kitabi-Dədə Qorqud”da ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər və bəzi adət-ənənələr oğuzların ibtidai dövrünə - eramızın III-IV əsrlərinə aiddir.¹¹⁹ Dastanda cərəyan edən hadisələr VI-VIII əsrlərin gerçəkliklərini əks etdirir. Bu folklor abidəsinin boylarının (hissələrinin, fəsillərinin) ilk dəfə qələmə alınması və sonra üzünün köçürülməsi tarixini təxmin etmək çətindir, lakin ilk qələmə alınma X əsrdən (hətta VIII əsrdən də) əvvəl olmuşdur.¹²⁰ Dastanın VI əsrdə Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın vəzirinə məxsus olan, türkcədən fars dilinə tərcümə olunmuş bir kitab formasında mövcud olduğunu hələ XIV əsrdə müəyyənləşdirmişlər. “Uluxan Ata Bitikçi” dastanı (“Oğuznamə”) adlanan bu əsər VIII əsrdə Harun ər-Rəşidin zamanında (786-809) ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur.¹²¹ Təbii ki, əsərin ərəb dilinə tərcümə olunması yalnız yazılı olan əsər əsasında mümkün idi. “Dədə Qorqud” dastanının əlyazma variantı “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan” adlanır. Bu sərlövhə dastanın əsas, Drezden nüsxəsinin 1-ci səhifəsində ərəbcə yazılmışdır. Bütün boylarda oğuzlardan bəhs olunur. “Ancaq belə işarələr də vardır ki, oğuz dövrü keçmişdir, indi onlar ancaq xatırlanırlar, başqa zamanədir... “Dədə Qorqud” kitabındakı hadisələrin coğrafi koordinatları da ümumiyyətlə Azərbaycana uyğundur..., bu boyların ən qədim köklərində Orta Asiya motivləri olmuş olsa da belə, bunlar Qafqazda, daha dəqiq desək, Azərbaycanda ümumiləşib”.¹²² Türkiyə Cümhuriyyətində “Dədə Qorqud” dastanı XX əsrin əvvəllərindən etibarən elmi araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Araşdırıcı M.Ergin obyektiv mövqeyə yaxın olan mülahizələr irəli sürmüş,¹²³ lakin Orxan Şaiq Çökyay bu böyük folklor abidəsinə ilk dəfə əhatəli, geniş və dərin tədqiq edərək belə nəticələrə gəlmişdir ki, dastan XV əsrin sonunda yazıya köçürülmüşdür, əsərin dili isə Azərbaycan dili deyildir. O.Ş.Çökyayın iddiasına görə, XIV əsrdə Azərbaycan dili hələ müstəqil dil deyildi. O, M.Erginin dastanın Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edən fikrini tənqid edərək abidənin “müştərək Səlcuq dilində” yazıldığını bildirirdi.¹²⁴ “Dədə Qorqud” dastanının məhz Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni zəminində təşəkkül taparaq inkişafı inkarolunmaz tarixi gerçəklikdir. Əsər qəhrəmanlarının Azərbaycan oğuzları olduqları bütün boyların məzmunundan bəllidir.

Memarlıq və şəhərsalma VII-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəni mühitinin mühüm sahəsi olmuşdur. VII-X əsrlərin memarlıq obyektlərinin əksəriyyəti ictimai və təbii səbəblər nəticəsində tarix səhnəsini tərk etmiş, həmin memarlıq incələrinin yalnız fraqmentləri qalmışdır. Erkən İslam dövründə Azərbaycanda zərdüşti və xristian dini obyektləri məscidlərə çevrilirdi, İslamın ehkamları və tələbləri əsasında yenidən qurulurdu. Bu zaman ərzində Azərbaycanda yerli xüsusiyyətlərə malik olan məscid tipi formalaşmışdı. Şamaxıdakı Cümə məscidi, Ağsudakı və Sündü kəndindəki məscidlər ərəb hökmranlığı zamanındakı planlarını saxlamış məscidlərin yerində inşa olunmuşdur. Araşdırıcılar ilk iki məscidin VIII əsrdə tikildiyini bildirirlər. Sündü məscidi isə 920-ci ildə tikilmiş və dəfələrlə bərpa olunmuşdur.¹²⁵ IX əsrdən XIII əsrin əvvəllərinədək “Qəbələ bir feodal şəhəri kimi özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirmişdir. Bayır şəhər və sənətkarlar məhəlləsi məhz bu zamanlar meydana gəlmiş və yüksəlmişdir”.¹²⁶ VII-XII əsrlərin Azərbaycan şəhərlərinin görkəmi, memarlıq obyektləri barədə müəyyən məlumatlar bu dövrün ərəbdilli qaynaqlarında verilmişdir. Həmin qaynaq məlumatları arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə də təsdiqlənmişdir. Bu dövrün Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində örtülü su kəmərləri və saxsı borulardan quraşdırılmış kəhrizlərin mükəmməl şəbəkəsi fəaliyyət göstərirdi. İri və xırda arxlar (kanallar) sisteminin varlığı ölkə şəhərlərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi idi. Erkən orta çağların iri Azərbaycan şəhərlərindən biri olmuş Gəncə şəhərgahı (şəhər yeri) müasir Gəncənin şimal-şərqində yerləşirdi.¹²⁷ Orta əsr müəllifləri (məsələn, Əl-Müqəddəsi) Bərdənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu “bu diyarın Bağdadı” adlandırırdılar.¹²⁸ Bərdənin ətrafı bağlarla əhatə olunmuşdu. Karvansaralar, hamamlar, çoxsaylı örtülü bazarlar, məscidlər, kübar evləri Bərdənin qaynar həyatının başlıca ünsürləri kimi səyyahların diqqətini cəlb edirdi. Örtülü bazarlar və hamamlar bu dövrdə Bərdəni daha çox məşhurlaşdırmış memarlıq obyektləri olmuşlar. Körpülər müxtəlif yaşayış məntəqələrini bir-birinə bağlayan qurğular olmaqla yanaşı incə memarlıq abidələri idi. Xudafərin aşırımı üzərindəki körpülərdən biri məhz bu zaman (635-ci ildə) inşa olunmuşdur. Bu körpü Bəkr ibn Abdullahın layihəsi əsasında və onun başçılığı altında yaradılmışdır. Naxçıvandakı Əlincə qalası, Amaras monastırı (təqribən IX əsrdə inşa olunduğu ehtimal edilir) da bu dövrün diqqətəlayiq memarlıq incələrindəndir. Qazax bölgəsinin Əskipara kəndi yaxınlığında, meşədə - əlçatmaz dağlıq yerdə V-XI əsrlər ərzində formalaşmış monastır kompleksi bu zaman Azərbaycanda alban-xristian mədəni dəyərlərinin yaşadığından xəbər verir.

Səlcuq yürüşləri Azərbaycanda şəhər həyatının ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilmədi. Bu dövr Azərbaycanda şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin çiçəklənməsi, memarlığın tərəqqisi ilə səciyyəvi olmuşdur. Yeni “səlcuq üslubu” incəsənətin memarlıq sahəsində xüsusilə nəzərə çarpırdı. Azərbaycan memarlığının 3 üslub istiqaməti (Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa, Arran memarlıq məktəbləri) mövcud idi. “Bu dövrdə Azərbaycan memarlığında iki istiqamət

təşəkkül tapdı. Lokal (yerli) memarlıq məktəblərinin Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafında mühüm rol oynamış Naxçıvan və Şirvan-Abşeron məktəblərinin yaranması prosesi başa çatdı”.¹²⁹ Abşeronda inşası tarixi dəqiq müəyyən olunmuş ən erkən memarlıq abidəsi olan, xalq arasında “Sınıqqala” adı ilə tanınmış, 1078/79-cu ildə inşa olunmuş məscid Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin nadir incilərindəndir. Bu məscid ustad-rəis Məhəmməd ibn Əbubəkrin göstərişi ilə tikilmişdir. Abidənin daş kitabəsində “əl-ustad əl-rəis” ifadəsinin olması XI əsrin II yarısında Şirvan və Arran şəhərlərində şəhər rəislərinin ictimai-siyasi həyatdakı rolunun yüksək olduğunu sübut edən nümunədir. Bu dövrdə rəislər şəhər tacirlərinin və sənətkarlarının mənafeləri naminə fəaliyyət göstərmiş, siyasi mübarizədə onlara arxalanmış şəxslər olmuşlar. Daş kitabədə Şirvanşahın adının olmaması I Fəriburzün Səlcuqilərə tabe olduğunu və rəislərin siyasi mövqeyinin bu zaman gücləndiyini göstərir. XII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində olmuş İraqi-Əcəm vilayətinin Həmədan və Qəzvin şəhərləri ətrafında təşəkkül tapmış Qəzvin-Həmədan memarlıq məktəbi də Azərbaycan memarlığının ümumi inkişaf prosesinə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan memarlıq məktəblərinin başlıca materialları əhəngdaşı (Şirvan-Abşeron), daş və kərpic (Arran) və bişmiş kərpic (Naxçıvan-Marağa) olmuşdur. Daha dayanıqlı, sadə və çox zaman asimmetrik (qeyri-mütənasib) kompozisiyalar Şirvan-Abşeron məktəbi abidələrinə, yaraşıqlı kompozisiya, daha zərif ayrıntılar və incə görkəm Arran məktəbi memarlıq obyektlərinə, hər yandan fəsadlı olması, bəzəkdə həndəsi ornamentin üstünlüyü, şirli kərpiclərin işlədilməsi, epigrafinin rolunun artması, gövdənin karkas sxemi, üzləmə bloklarının işlədilməsi, memarlıq obyektinin əsas tikinti kütləsinə və üzlük örtüyünə ayrılması Naxçıvan abidələrinə xas olan cəhətlərdəndir. Memarlıq obyektlərinin bəzəyində həndəsi, nəbati naxışlardan (hələ ərəb qrafikasıdan) həmin dövrdə görünməmiş miqyasda istifadə olunması zamanın sənətlərində dekorativliyə və rəmziliyə olan güclü tələbatla bağlı idi. Bu isə İslam əhkamlarının tələblərindən törənmiş gerçəklik kimi meydana çıxmışdı. Bu dövr “məscidləri mehrablarının önündə günbəzli salonun-məqsurənin olması Səlcuq dövrünün monumental dini tikililəri üçün səciyyəvidir”.¹³⁰ Məhz buna görə də Səlcuq dövrünün məscidləri “səlcuq köşkü”, “səlcuq məqsurəsi” adları ilə tanınmışdı. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş Yaqut əl-Həməvi ölkədə mövcud olan “çoxlu qalalar”dan bəhs etmişdir. Qalaların çoxluğu isə ölkədəki siyasi qeyri-sabitliyin göstəricisi idi və ərəb səyyahı bunu xüsusilə qeyd edirdi. Bu dövrün müdafiə qurğularını iki qrupa bölmək olar: Qala divarları və qalalar (qəsrlər). “Yaqutun bir çox Azərbaycan qalaları haqqında məlumatı orijinal və əvəzsizdir. Belə ki, vəfatından sonra baş vermiş ikinci monqol yürüşü, eləcə də sonrakı əsrlərdə olmuş başqa hadisələr Yaqutun olduğu və gördüyü qalalardan çoxunu yerlə-yeksan etmiş, onlar haqqında bizə yalnız Yaqut kimi alimlərin məlumatı qalmışdır”.¹³¹ Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Yaqut yalnız ölkənin cənub qisminə olmuşdur. Bu ərəb səyyahı qeyd edir: “Bu ölkədə

qarışıqlıq və müharibələrin araları kəsilmir. Buna görə də şəhərlərinin çoxu xaraba, kəndlər isə boş (əhalisiz)dir”.¹³² Dövrün Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti (Şamaxı, Bakı, Gəncə, Təbriz və b.) qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Qala-qəsrlərin ən mühüm obyektləri bu dövrdə Abşeron yarımadasında inşa edilmişdi. “Abşeron qəsrləri” adlanan həmin kompleksə saray, məscid və müvəqqəti sığınacaq üçün nəzərdə tutulmuş qala daxil idi. Mərdəkan qəsri bunlardan ən qədimidir və 1187-ci ildə tikildiyi abidədəki daş kitabədə qeyd edilmişdir. Buradakı qala isə daş lövhədəki yazıya əsasən 1204-cü ildə tikilmişdir.¹³³ XII əsrdə Bakı şəhəri qala divarları ilə əhatə olundu. Belə güman da vardır ki, bu işi I Əhsitanın atası III Mənuçöhr gördürmüşdü: ya qala divarları tikdirilmiş, ya da mövcud qala divarları bərpa etdirilmişdi.¹³⁴ XII yüzillikdə - XIII yüzilliyin əvvəllərində Şirvan memarlığında çiçəklənmə baş verdi. Mənbələrin çoxunda Şamaxı yaxınlığında XII əsrdən də xeyli əvvəl inşa olunmuş Gülistan qalası xatırlanır. “Bakı şəhərinin qala hissəsində XI əsrdən əvvələ aid olan yerüstü memarlıq abidələri qalmamışdır. VIII əsrə və daha əvvələ aid olan müxtəlif tikililərin qalıqları şəhərin daha qədim hissəsində - Bakı təpəsinin zirvəsində, torpaq altında qalmışdır”.¹³⁵

Bakıdakı Qız qalasını Şumer dövründən eramızın XII əsrinədək aid olan bir zamana aid edirlər. Bu abidənin tikilməsi tarixi, təyinatı barəsindəki mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Araşdırıcıların əsas qrupu bu obyekti müdafiə məqsədilə tikilmiş qüllə - qala hesab edir. Onun XII əsrdən Bakının müdafiə sistemində daxil olduğu şübhəsizdir.¹³⁶ 28 metr uralığı olan bu memarlıq obyekti Bakı və onun ətrafında yerləşən müdafiə qurğuları sisteminə mərkəzi mövqeyə malik idi. Araşdırıcıların müəyyən qismi bu abidənin islamaqədərki dövrdə inşa olunduğunu və səcdəgah rolunu oynadığını qeyd edir.¹³⁷ Hər bir halda Qız qalası bənzərsiz və nadir memarlıq abidəsi kimi Azərbaycan memarlığında müstəsna mövqeyi olan obyektlərdəndir.

1148-ci ildə Marağada tikilmiş qülləvari Qırmızı günbəz türbəsi Azərbaycan ərazisində inşa olunmuş ən qədim müsəlman xatirə tikililərindən biridir. Azərbaycan memarlıq bəzəyində kaşı işlədilməsinin ilk məlum nümunəsi bu türbədədir. 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərinin qərbində ucaldılmış, “Atabəy günbəzi” adı ilə tanınan “Möminə Xatun türbəsi” bişmiş kərpiclə hörülmüşdür. Abidənin memarı Əcəmi Naxçıvani olmuşdur. Türbə zəngin naxışlarla bəzədilmişdir. Abidə xırda kərpiclə üzlənmiş, prizmaşəkilli binadır. Məqbərənin yeraltı qismində onguşəli, bədii baxımdan zəngin olan sərdabə vardır. Bu dini kompleks mərkəzi günbəzli məsciddən, Möminə Xatun türbəsi, cinahlarda minarələri olan giriş baştağından, məscidin vəqfi olan mədrəsələrdən və s. binalardan ibarət idi. Kompleksdən yalnız Möminə xatun türbəsi qalmışdır, həmin abidənin hündürlüyü hal-hazırda 25 metrdir. Kompleks Məhəmməd Cahan Pəhləvanın birinci zövcəsi Möminə Xatunun şərəfinə inşa olunmuşdu. 1162-ci ildə memar Əcəmi ibn Əbubəkr ən-Naxçıvaninin layihəsi və başçılığı altında tikilmiş,

“şeyxlərin başçısı” Yusif ibn Kuseyr üçün nəzərdə tutulmuş türbə də Naxçıvandır. Türbə səkkizbucaqlı şəkildə inşa olunmuşdur. Abidə bişmiş kərpiclə hörlülmüş, kərpiclər əsasında türbənin üzərində həndəsi naxışlar əmələ gətirilmişdir.

Azərbaycan ərazisinin mürəkkəb relyefə, sıx çaylar şəbəkəsinə malik olması ölkədə xeyli körpülər tikilməsinin başlıca təbii səbəbi idi. 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri bu tarixi dövrün əzəmətli abidələrindəndir. Körpünün müasir görkəmi XIII əsrə aid olsa da, 15 aşırımlı körpünün hələ VII əsrdə tikildiyi əbəddilli qaynaqların məlumatları ilə təsdiqlənir. Körpü iri çay daşlarından inşa olunmuşdur və relyef xüsusiyyətləri məharətlə nəzərə alınmışdır. 11 aşırımlı körpüdə də bu cür inşaat prinsiplərinə əməl olunmuşdur. Qazax bölgəsindəki “Qırmızı körpü” (“Sınıq körpü” adı ilə tanınır) XII əsrə aid olan memarlıq obyektidir, 4 aşırımlıdır və uzunluğu 175 metrə yaxındır. Bu memarlıq obyektini Azərbaycanda ilkin quruluşunu saxlamış yeganə çoxaşırımlı körpüdür. Bu tarixi dövrdə yaradılmış Cuqa (Culfa) körpüsünün yalnız dayaqları qalmışdır. Lakin orta çağ qaynaqlarında onu “dünya körpülərinin ən gözəli” adlandırmışlar. Gəncəçay üzərindən atılmış 3 çoxaşırımlı körpünün (XI-XII əsrlərə aiddir) yalnız dayaqları və bəzi fraqmentləri qalmışdır.

XI əsrdən XIII əsrin əvvəllərindək olan zaman kəsiyi Azərbaycan memarlığı tarixində dönüş mərhələsi hesab olunur. Bu zaman ölkənin əsas bədii-mədəni dairələrinin lokallaşması prosesi başa çatmış, əsas memarlıq mərkəzləri müəyyənlanmış, ölkədə memarlıq fəaliyyətinin vahid sistemi qərarlaşmışdır. Bu dövrdə Şamaxı, Bakı, Təbriz, Beyləqan, Naxçıvan, Marağa, Bərdə, Gəncə, Dərbənd şəhərləri Azərbaycan memarlığının nadir incilərinin yaradıldığı başlıca mərkəzlərdən olmuşdur. Şamaxı şəhəri XII əsrdən etibarən Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik olan, qaynar həyatlı şəhər kimi tanınırdı. Şəhər ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır. Səlcuq imperiyasının parçalanmasından sonra Şamaxı güclənmiş Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilmişdi. XII əsrin sonlarında (1191-ci ildə) Azərbaycan atabəyi Qızıl Arslanın Şamaxı şəhərini ələ keçirməsindən sonra Şirvanşah I Əhsitan dövlətinin paytaxtını müvəqqəti olaraq Bakıya köçürməli oldu. 1192-ci ildə baş vermiş¹³⁸ güclü zəlzələ isə Şamaxının dövlət paytaxtı olaraq qalmasını qeyri-mümkün etdi. Şəhərdə bu tarixi məqamada inşa olunmuş memarlıq obyektlərinin əksəriyyəti həmin zəlzələ nəticəsində yerlə-yeksan oldu. Şamaxıda 743-cü ildə tikilmiş Cümə məscidi Cənubi Qafqazda inşa olunmuş ən erkən müsəlman səcdəgahıdır. Şamaxı şəhərinin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatındakı öncül mövqeyini XII əsrin sonlarında əsasən təbii fəlakət nəticəsində itirməsi onun memarlıq baxımından inkişafı istiqamətinə mənfi təsir göstərdi. Orta çağlarda Naxçıvanın ən böyük iqtisadi və mədəni yüksəlişi onun Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtına çevrildiyi dövrə - XII əsrə təsadüf edir. Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq mərkəzi olması, başlıca karvan yollarının qovşağında yerləşməsi Naxçıvanda memarlığın misli

görülməmiş inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Naxçıvanda gözəl saraylar, mədrəsələr, məscidlər, köşklər, məqbərələr və məbədlər vardı. Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti zamanı tikilmiş iki mədrəsə Möminə Xatun məqbərəsinin vəqf mülkiyyəti idi. Həmin mədrəsələr vəqfin gəlirləri hesabına saxlanırdı. “Şəhər Atabəy Şəmsəddin Eldənizin dövründə, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtlarından biri olarkən, özünün ən böyük çiçəklənmə dövrünə çatmışdı”.¹³⁹ Atabəy Qızıl Arslanın hakimiyyəti zamanı onun iqamətgahına çevrilmiş Təbriz sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoydu. “Təbrizin Azərbaycanda iri memarlıq məktəbinə çevrilməsi məhz orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dönüş mərhələsi sayıla biləcək XI-XII əsrlərə düşür”.¹⁴⁰ VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycana fəth edərək Ərdəbil ölkənin mərkəzi şəhəri hesab olunurdu. Bu şəhərin tədrici inkişafı prosesində sürətlənmə məqamları məhz həmin zamandan daha çox nəzərə çarpırdı. “Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyət dövrü şəhər həyatının çiçəklənməsi əsridir... Mənbələrin məlumatının azlığı və XII-XIII əsrlərdəki Azərbaycan şəhərlərinin arxeologiyasının öyrənilməməsi (bunu təəssüf hissilə qeyd edirik) tədqiqatçı üçün böyük çətinliklər törədir. Bununla belə yazılı abidələr şəhərlərin qaynar həyatının mənzərəsini yenidən canlandırmaq imkanı verir... Bu dövrün ən iri şəhəri Qafqaz miqyasında deyil, həmçinin bütün Yaxın və Orta Şərqdə ən mühüm ticarət-sənaye mərkəzi olan Gəncə idi... Gəncə əvvəlcə Səlcuq sultanlarının - canişlərinin paytaxtı, sonra isə Eldənizlərin paytaxtlarından biri olmuşdur”.¹⁴¹ Gəncədə 0,5 milyona qədər əhalinin yaşadığı yazılı mənbələr, arxeoloji materiallar əsasında müəyyənləşdirilmişdir.¹⁴² Gəncənin mədəniyyət mərkəzi kimi uğurlu təkamül prosesinə də təbii fəlakət mənfi təsir göstərmişdir. 1139-cu ilin 30 sentyabr zəlzələsi nəticəsində Gəncədə həlak olanların sayı “bir məlumata görə, 230 min nəfər, başqa məlumata əsasən isə 300 min nəfərə çatır... Əgər şəhər əhalisinin yarısının həlak olduğunu fərz etsək, onda heç bir şübhə yoxdur ki, Gəncədə həmin dövrdə 300 mindən çox əhali var imiş”.¹⁴³ Zəlzələnin nəticələri 2-3 il ərzində aradan qaldırıldı,¹⁴⁴ lakin şəhərin əski əzəmətinə uzun müddət ərzində bərpa etmək mümkün olmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, XII-XIII əsrin Azərbaycan şəhərləri arasında arxeoloji baxımdan daha yaxşı tədqiq olunanı Beyləqandır. Beyləqan orta çağlar tarixi “nəinki orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin, ümumiyyətlə feodal Şərqi şəhərinin tarixi problemlərini öyrənərkən bir çox baxımdan etalon (meyar, ölçü) ola bilər”.¹⁴⁵ XII əsrin əvvəllərində Səlcuqilər imperiyasında daxili çəkişmələrin gərginləşdiyi bir zamanda Səlcuq canişlərinin hakimiyyəti o qədər zəiflədi ki, Beyləqan nəzarət altından çıxdı və təqribən muxtar əyalət şəhərinə çevrildi.¹⁴⁶ 1161-ci ildə Beyləqan Azərbaycan Atabəylərinin nəzarəti altına keçdi. Şəhər monqolların gəlişinədək bu hökmdarların nəzarəti altında qaldı. XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda 40 minə yaxın əhali yaşayırdı. XII əsrin sonlarına doğru Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz şəhərlərinin hərəsində 100 min və daha artıq əhali yaşayırdı. Beləliklə, monqol yürüşləri ərəfəsində şəhərlər

Azərbaycan mədəni potensialının cəmləşdiyi və həmin potensialın aşkara çıxdığı, gerçəkləşdirildiyi ictimai-iqtisadi, siyasi mərkəzlər olmuşdur.

Dövrün dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış, araşdırıcıların elmi təhlil obyektinə çevrilmişdir. VII əsrin II yarısından X əsrədək olan tarixi dövrün Azərbaycan yerüstü abidələrinin cüzi qismi qalmışdır. Həmin dekorativ-tətbiqi sənət örnəkləri Qəbələ, Beyləqan, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Şabran şəhərlərində, Xarabagilan, Gülistan və Qız qalaları sahələrində, bir sıra qədim yaşayış məskənlərinin yerində aşkar olunmuşdur. Beyləqanda və Qəbələdə aparılmış arxeoloji araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, artıq bu dövrdə xalq sənətinin keramika, misgərlik, şüşə məmulatı istehsalı, daşıqlama sahələrində müəyyən uğurlar qazanılmışdı.¹⁴⁷ Elmi araşdırmalar isbat edir ki, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət sahələri arasında bədii keramika aparıcı mövqedə olmuşdur. Monqol işğallarına qədərki dövrdə Azərbaycanda bir neçə dulusçuluq mərkəzi var idi. Həmin mərkəzlərdə məişət təyinatlı keramika məmulatı və inşaat üçün zəruri olan məhsullar hazırlanırdı. Beyləqan, Bakı, Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Şabran, Təbriz, Gəncə, Şəmkir, Marağa bu dövrün başlıca keramika istehsalı mərkəzləri olmuşdur.¹⁴⁸ Beyləqan bu mərkəzlər arasında xüsusilə seçilirdi. Burada və ölkənin digər keramika mərkəzlərində aşkar olunmuş maye tutumlu və tutumsuz, şirli və şirsiz dulusçuluq məmulatında bəzək müxtəlif texniki üsullarla (möhr, həkkətmə, qabarıq yapma, kəsmə, təsvirləmə və s.) tətbiq edilmişdir. Dekorativ incəsənətin başqa sahələrində olduğu kimi, keramikada da məmulatın bəzədilməsi işinə təbiət, gerçək olan mühit (quş, heyvan, bitki, məişət əşyaları, həndəsi, qrafik ünsürlər və. s) başlıca mövzu mənbələri olmuşdur. Nəbati naxışlar və sujetli rəsmlər də keramika məmulatının mühüm naxışlama ünsürlərindən idi. Keramika məmulatı üzərində insan təsviri bu dövrdə nisbətən az olmuşdur. İnsan təsviri adətən boşqab və fincanların dibində, iri planda, naxışlar içərisində verilirdi. Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin heç birinin keramika sənətində rəsmlərin (xüsusilə sujetli təsvirlərin) bu cür genişliyinə, rəngarəngliyinə təsadüf olunmamışdır.¹⁴⁹ Cənubi Azərbaycan bədii keramika nümunələrinin bəzəyində quş təsvirləri üstünlük təşkil edir.

Bu dövrdə daşın bədii oyma sənətinin ən parlaq örnəkləri Şirvanda, xüsusilə Abşeron abidələrində yaradılmışdır. Həndəsi, qrafik oyma naxışlarla bəzədilmiş “Sınıqqala”nın (Məhəmməd məscidinin - 1078-1079) minarəsi,¹⁵⁰ Bakı qəbirüstü abidələrindəki qrafik, nəbati, həndəsi naxışlar bu sənətin bənzərsiz örnəklərindəndir. “Ölkənin şimalında başlıca inşaat materialı əhəngdaşı olduğuna görə memarlıq obyektləri daş üzərində oymalarla bəzədilirdi. Cənubda isə monumental inşaatda bişmiş kərpicdən istifadə olunurdu və buna görə də burada bəzəmə materialı keramika məmulatı idi. Beləliklə, Azərbaycan daş oyma sənətinin ən yaxşı örnəklərinə bu dövrdə ölkənin şimalında təsadüf edilir”.¹⁵¹ Bu dövrdə metalın emalı sahəsində də müəyyən uğurlar qazanılmışdı. Azərbaycan

bədii metal sənəti nümunələri arasında Şirvanda hazırlanmış fiqurlu bürünc məmulatı böyük elmi dəyərə malikdir. Bu dövrün Azərbaycan bürünc plastikasının elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, həmin nümunələrin olması ilə İslam dövründə müsəlman Şərqində fiqurlu qabların olduğunu inkar edən tətqiqatçıların müddəaları təkzib olunur, əks müddəanın düzgünlüyü sübuta yetirilir. Bu dövrdə tuncdan hazırlanmış fiqurlu məmulat Azərbaycanın başqa bölgələrində də yayılmışdı. Qəbələ və Örenqala (Beyləqan) şəhərgahlarında tapılmış tunc heykəlcik buna misaldır. Yenilik kimi qiymətləndirilən bu heykəlcik insan simasına malik olan əfsanəvi varlıq şəklindədir. Heykəlciyin başında üçdişli tac vardır. Hal-hazırda Gürcüstanın Gelati monastırında saxlanan Gəncə şəhər darvazası bədii metal sənətinin nadir incilərindəndir. Darvazanın 1063-cü ildə hazırlandığı kufi xətti ilə tərtib olunmuş qısa mətndən bəlli olur.

Ərəb işğalları ərəfində Azərbaycanda xalçaçılıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi və bunu həmin dövrün ərəbdilli müəllifləri də qeyd etmişlər.¹⁵² Ümumiyyətlə, xalçaçılıq və bədii parça istehsalı milli dekorativ sənətdə mühüm yer tutur. XI-XII əsrlərə aid olunan Azərbaycan xalça məmulatı dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Lakin orta əsr qaynaqlarında (əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və b.) bu sənətin varlığı, onun yüksək səviyyədə olması barədə məlumatlar vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Nizami Gəncəvinin poetik əsərlərində də buna dair məlumatlar mövcuddur. “Azərbaycan xalçasının tarixini araşdıranlar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə xalçalarımızı adətən dörd böyük növə bölürlər: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları”.¹⁵³ Böyük Britaniyada saxlanan Azərbaycan bədii sənətkarlığı nümunələrinin təqribən 70-80 faizini xalça və xalça məmulatlarımızın təşkil etməsi¹⁵⁴ bu sənətin milli mədəni sistemdə tutduğu yeri sübut edən faktdır.

Beləliklə, ərəb işğalından XII əsrin sonunadək olan uzun, ziddiyyətli və zəngin, dövlətlərin, imperiyaların yaranması, inkişafı, tənəzzülü və süqutu, daxili (Azərbaycan miqyaslı) və regional səciyyəli çəkişmələri, etnik, dini, mədəni, ideoloji xarakterli prosesləri ilə fərqlənmiş tarixi mərhələdə Azərbaycan mədəniyyəti öz təkamülünün yeni, keyfiyyətə daha zəngin səviyyəsinə yetmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin müxtəlif sahələrində fərqlənmiş dahilərinin bənzərsiz irsini əlavə etmiş, Şərq - İslam, türk mədəniyyəti məcmusunu Azərbaycan özəllikləri ilə zənginləşdirmişdir. Azərbaycanın antik dövrünün, atəşpərəstlik və xristianlıq mərhələsinin mədəni dəyərlər sistemində İslam dəyərləri, ərəb dünyası vasitəsilə isə qədim yunan və Roma mədəni faktları da əlavə olundu. Azərbaycan bu zaman kəsində də dünyada baş vermiş mədəni inteqrasiya prosesinin ən fəal obyekt və subyekt olmuşdur.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s.161-162.

² Yenə orada, s.169.

- ³Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s. 51; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.112-113.
- ⁴Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, s.51-52.
- ⁵Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild, s.185.
- ⁶Yenə orada, s. 186.
- ⁷Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.147.
- ⁸Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi, s.150-151; Nuriyev A., Babayev Ə. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçərki, s. 21-23.
- ⁹Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi, s.155-161.
- ¹⁰Bax: Gəncə (tarixi öçerk). Bakı, Elm, 1994, s. 9-10.
- ¹¹Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Баку, 1983, с.10.
- ¹²Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.146.
- ¹³Yenə orada, s. 227; Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, s.53.
- ¹⁴Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.228.
- ¹⁵Bax: Bünyadov Z.M.. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.219-257; Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, s.53-57; Səid Nəfisi. Azərbaycan qəhrəmanı Babək xürrəmidin. Bakı, 1990, 128 s.
- ¹⁶Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s.252.
- ¹⁷Yenə orada, s. 291-292.
- ¹⁸Aşurbəyli C.B. Государство Ширваншахов, с.46.
- ¹⁹Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s.295.
- ²⁰Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, s.189.
- ²¹Aşurbəyli C.B. Государство Ширваншахов, с.75.
- ²²Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда..., с.176-177.
- ²³Aşurbəyli C.B. Государство Ширваншахов, с.86.
- ²⁴Azərbaycan tarixi. 7 cildə, s. 302.
- ²⁵Aşurbəyli C.B. Государство Ширваншахов, с.138.
- ²⁶Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s. 318.
- ²⁷Bax: Şərifli M. X. IX əsrin II yarısı...
- ²⁸Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s. 341.
- ²⁹Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər).
- ³⁰Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s.355.
- ³¹Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s.367.
- ³²Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild, s.367.
- ³³Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, s.64-65
- ³⁴Yenə orada, s. 60.
- ³⁵A.Mass. İslam. Bakı, Azərnaşr, 1964, s.87-92; İslam. Qısa məlumat kitabı, s.44.
- ³⁶Yenə orada, s. 87-88; İslam. Qısa məlumat kitabı, s.44,
- ³⁷Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, s.8.
- ³⁸Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi, s. 286.

- ³⁹ Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və..., s.7.
- ⁴⁰ Yənə orada, s. 8.
- ⁴¹ Yənə orada, s. 8.
- ⁴² İslam. Qısa məlumat kitabı, s.91.
- ⁴³ Yənə orada, s. 91.
- ⁴⁴ Rzaqulizadə С.Д. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Баку, 1978, с.35.
- ⁴⁵ Yənə orada, s. 36,
- ⁴⁶ Yənə orada, s. 32,
- ⁴⁷ Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və ..., s. 9-10.
- ⁴⁸ Rzaqulizadə С.Д. Мировоззрение..., с.36.
- ⁴⁹ Краткий очерк истории фолософии. IV издание. М., 1981, с.116.
- ⁵⁰ Yənə orada, s. 116.
- ⁵¹ Rzaqulizadə С.Д. Мировоззрение..., с.16.
- ⁵² Краткий очерк истории фолософии, с.116.
- ⁵³ Yənə orada, s. 116.
- ⁵⁴ Вах: Закузаде А.К. Философия Братьев Чистоты. Баку, 1965.
- ⁵⁵ Rzaqulizadə С.Дж. Пантеизм в Азербайджане..., с.44.
- ⁵⁶ Вах: Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв., с.319.
- ⁵⁷ Rzaqulizadə С.Дж. Пантеизм в Азербайджане..., с.45.
- ⁵⁸ Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və..., s.11.
- ⁵⁹ Вах: Гусейнов Г.Н.Азербайджанский философ XI века Абуль Гасан Вахманяр. Доклады АН Азерб. ССР. III, № 5, 1947, с .231-234; Сагадеев А.В.Вахманяр ал-Азербайджани и его энциклопедический труд «Ат-Тахсил». В книге: Вахманяр ал-Азербайджани. Ат-Тахсил (Познание). В трех книгах. Книга I. Перевод с арабского, статья и комментарии А.В.Сагадеева. Баку, Элм, 1983, с.3-16; Məmmədov Z. Bəhmənyərin fəlsəfəsi. Bakı, 1983.
- ⁶⁰ Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və..., s. 18-19.
- ⁶¹ Yənə orada, s. 19.
- ⁶² Yənə orada, s. 21.
- ⁶³ Вах: Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində, s. 204.
- ⁶⁴ Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, s.155.
- ⁶⁵ Yənə onun. Orta əsr Azərbaycan filosofları və ..., s. 28.
- ⁶⁶ Yənə orada, s. 30.
- ⁶⁷ Вах: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizaməlmülk. Siyasətnamə, s. 3; Большая Советская Энциклопедия. Издание второе, с. 603.
- ⁶⁸ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958, с. 149.
- ⁶⁹ Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizaməlmülk. Siyasətnamə, s. 9.
- ⁷⁰ Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991, с. 69-70.
- ⁷¹ Вах: Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində, s.194-228; Сеидбейли М.Г.Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины X III-начало XIV в.). Баку, 1999.

- ⁷² Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 367.
- ⁷³ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində, s.207-208.
- ⁷⁴ Bax: Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1972.
- ⁷⁵ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 368.
- ⁷⁶ Yənə orada, s. 423-424.
- ⁷⁷ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində..., s. 211.
- ⁷⁸ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, II cild, s. 476.
- ⁷⁹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 222.
- ⁸⁰ Yənə orada, s. 174.
- ⁸¹ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 218.
- ⁸² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II cild, s. 480.
- ⁸³ Sadiqova C. Qətran Təbrizinin lüğəti // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat və incəsənət seriyası. 1969, № 3.
- ⁸⁴ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 66.
- ⁸⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, 1943, s.47.
- ⁸⁶ Бертельс Е.Э. Низами (Творческий путь поэта), с. 40.
- ⁸⁷ Sadiqzadə F. Qətran Təbrizinin Azərbaycan və sovet ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi (İkinci məqalə). S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, 1960, № 6, s. 8.
- ⁸⁸ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, 1943, s.47.
- ⁸⁹ Sadiqzadə F. Qətran Təbrizinin Azərbaycan və ... (İkinci məqalə), s. 9.
- ⁹⁰ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 66.
- ⁹¹ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 219-220.
- ⁹² Xaqani Şirvani, s. 6.
- ⁹³ Yənə orada, s. 8.
- ⁹⁴ Yənə orada, s. 9.
- ⁹⁵ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 223.
- ⁹⁶ İbrahimov M. Xaqaninin həyatı və estetik ideali. "Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri" adlı kitabda, s. 5.
- ⁹⁷ Bax: Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-наме, с. 15; Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 228-229.
- ⁹⁸ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 221-222.
- ⁹⁹ Yənə orada, s. 225.
- ¹⁰⁰ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, s. 98.
- ¹⁰¹ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 256.
- ¹⁰² Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, s. 107.
- ¹⁰³ Yənə orada, s. 118.
- ¹⁰⁴ Yənə orada, s. 124.
- ¹⁰⁵ Yənə orada, s. 129.
- ¹⁰⁶ Yənə orada, s. 60.
- ¹⁰⁷ Bax: Бертельс Е.Э. Низами (Творческий путь поэта), с. 151; Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 226.

- ¹⁰⁸ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, s. 26.
- ¹⁰⁹ Yenə orada, s. 27-28.
- ¹¹⁰ Yenə orada, s. 35.
- ¹¹¹ Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik məlumat, s. 120.
- ¹¹² Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, s. 38.
- ¹¹³ Бах: Бертельс Е.Э. Низами и Физули, с. 131.
- ¹¹⁴ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982, s. 44.
- ¹¹⁵ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, s. 220-221.
- ¹¹⁶ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 227-228.
- ¹¹⁷ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s. 16.
- ¹¹⁸ Yenə orada, s. 8-9.
- ¹¹⁹ Yenə orada, s. 16.
- ¹²⁰ Yenə orada, s. 17.
- ¹²¹ Yenə orada, s. 17.
- ¹²² Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, s. 66.
- ¹²³ Бах: Мухаррем Ергин. Дедэ Көркүт китабы. II, Анкара, 1963; Yenə onun. Дедэ Көркүт китабы. İstanbul, 1964.
- ¹²⁴ Бах: Орхан Şайқ Чөкүяй. Дедем Көркүтүн китабы, İstanbul, 1973, 1000 səh; Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988, s. 12-13.
- ¹²⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s. 277.
- ¹²⁶ Əliyev İ., Qədirov F. Qəbələ, s.17.
- ¹²⁷ Gəncə (Tarixi oçerk), s. 4.
- ¹²⁸ Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi, s. 47.
- ¹²⁹ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 229.
- ¹³⁰ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s. 450.
- ¹³¹ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində, s. 71.
- ¹³² Yenə orada, s. 125.
- ¹³³ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 230.
- ¹³⁴ Yenə orada, s. 230.
- ¹³⁵ Yenə orada, s. 146.
- ¹³⁶ Бах: Ашурбейли С.Б. История города Баку, с. 148-153.
- ¹³⁷ Бах: Велиев Сейран. Древний, древний Азербайджан (Историко-географические очерки). Баку, 1987, с. 54-63; Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, с. 98-112.
- ¹³⁸ Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Историко-археологическое исследование. Баку, 1981, с.100-106.
- ¹³⁹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 189-193.
- ¹⁴⁰ Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 64-65.
- ¹⁴¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 185.

- ¹⁴² Бах: Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и ...; Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана; Мəmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki.
- ¹⁴³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, s. 188.
- ¹⁴⁴ Yənə orada, s. 189.
- ¹⁴⁵ Ахмедов Г. Автореферат докт. диссертации, с. 5.
- ¹⁴⁶ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда..., с. 157.
- ¹⁴⁷ Бах: Əliyev İ., Qədirov F. Qəbələ; Ахмедов Г. Средневековый город Байлакан и т.д.
- ¹⁴⁸ Бах: Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, Bakı, 1994.
- ¹⁴⁹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild, s. 457.
- ¹⁵⁰ Azərbaycan incəsənəti, s. 65.
- ¹⁵¹ Rəsim Əfəndi. Каменная пластика Азербайджана, с. 6.
- ¹⁵² Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том II, с. 14-17.
- ¹⁵³ Azərbaycan incəsənəti, s.75.
- ¹⁵⁴ Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində, s. 78.

III FƏSİL

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ HƏYATI

§ 1. Dövrün ictimai-iqtisadi və siyasi mühitinə dair

XII əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında təqribən 50 il ərzində hegemon mövqelərdə olmuş Eldənizlər (Atabəylər) dövləti əzəli əzəmətinə, qüdrətini itirməyə başladı. Atabəylər ailəsinin ayrı-ayrı üzvləri arasında səltənətə varis olmaq uğrunda şiddətli mübarizə gedirdi. Qızıl Arslanın xələfi olan atabəy Əbubəkr (1191-1210) yalnız Azərbaycanda (Şirvan və Marağa istisna olunmaqla) hökmranlıq edirdi. Eldənizlər sülaləsinin son nümayəndəsi olan Özbək (1210-1225) feodal qruplaşmalarının əlində oyuncağa çevrilmişdi. Bütün dövlət işləri Özbəyin iştirakı olmadan həll edilirdi.¹ Uzaq Şərqdə siyasi vəhdət halına gəlmiş, xeyli ərazini öz nəzarəti altına ala bilmiş monqollar məhz bu tarixi məqamdan istifadə edərək Azərbaycana müdaxilə etdilər.² Onların Azərbaycana ilk yürüşü 1220-ci ildə baş verdi. Monqolların Orta (Mərkəzi) Asiyaya hücumu nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin özgə ərazilərdə öz dövlətini qurmaq xəyalına düşdü. Cəlaləddinin hücumu və Özbəyin ölümü ilə Azərbaycanda Eldənizlər dövləti süqut etdi. Azərbaycan Cəlaləddinin əlinə keçdi, Şirvanşahlar isə ondan vassal asılılığına düşdülər. Cəlaləddinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi. Gəncədə 1231-ci ildə şəhər əhalisinin güclü üsyanı baş verdi. Üsyan yatırıldı, lakin tezliklə monqollar şəhərə soxuldular. Monqolların

Azərbaycana ikinci yürüşü məhz 1231-ci ilə təsadüf etmişdi. 1239-cu ildə Dərbəndin istila olunması ilə Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğalı prosesi başa çatdı.³ Şirvanşahlar dövləti 1256-cı ildə yaradılmış monqol mənşəli Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin vassalına çevrildi. Ticarət-sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan xeyli Azərbaycan şəhəri xarabazara çevrildi. Kəşfiyyat səciyyəsi daşıyan I yürüşdən fərqli olaraq, II yürüş zamanı monqolların başlıca məqsədi zəbt olunmuş ölkələrdə (eləcə də Azərbaycanda) möhkəmlənmək idi. Buna görə də monqollar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtmadılar, Cənubi Qafqazda və İranda məskunlaşdılar.⁴ Azərbaycan və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illərdə Ali Monqol xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu.⁵

Ali Monqol xaqanı Munkenin qardaşı Hülakünün hərbi yürüşü nəticəsində Azərbaycan tabe olundu. 1258-ci ilin dekabrında Hülakü Bağdadı fəth etdi və 500 ildən artıq mövcud olmuş Abbasilər xilafəti tarixə çevrildi. “Zəbt edilmiş yeni ərazilər hesabına beşinci monqol ulusu – Hülakülər (Elxanilər) dövləti yaradıldı. Bu dövlət Azərbaycanda bir əsr (1357-ci ilədək) fəaliyyət göstərdi”.⁶ Bu dövlətin yaranması və yüz il ərzində mövcud olması tədricən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına əhəmiyyətli təsir göstərdi, onun hüdudlarında, əhalisinin etnik tərkibində, dini görüşlərində, mədəni həyatında, dilində nəzərəcərpacaq dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin siyasi, inzibati mərkəzinə Marağa, sonralar isə Təbriz və Sultaniyyə onun paytaxt şəhərlərinə çevrildilər.⁷ Elxanilər dövləti Yaxın və Orta Şərqdə geniş ərazini əhatə edirdi. XIII əsrin ortalarında Hülakü xanın hərbi hissələrinin tərkibində bir çox türk-monqol mənşəli qəbilə Cənubi Qafqaza gəlmişdi. Qaynaqların məlumatı və toponimik materiallar “20-dən artıq qəbilənin... həmin dövrdə Azərbaycana gəlib məskunlaşdıqlarını təsdiqləyir. Onların tərkibində türkdilli tayfalar çoxluq təşkil edirdi... Türk dili dövlət dili mövqeyi qazandı. Məhəmməd Naxçıvanının məlumatına görə, Hülakülər dövründə mühüm sənədlər 3 dildə (ərəbcə, farsca və türkcə) – hər bir xalqa öz dilində çatdırılırdı”.⁸

Monqollar hərbi yolla fəth etdikləri ərazilərdə öz dini görüşlərini, adət və ənənələrini bərqərar etməyə xeyli cəhdlər etdilər. Onlar bütpərəstliyi yaymaq məqsədilə İslama qarşı ciddi mübarizəyə başladılar. “Monqolların hakimiyyətinin ilk 30 ili ərzində mərkəzi dövlət aparatında “ölkənin baş qazısı” vəzifəsi rəsmən tanınmadı, vəqf torpaqları müsadirə edildi, dini işlərin idarəsi icarəyə verildi və nəticədə İslamın dövlət aparatındakı mövqeyi zəiflədi. İlk Elxanilərin İslama qarşı mənfi münasibətində xristianlığın, yəhudiliyin, buddizmin, habelə Avropanın xristian dövlətləri başçılarının böyük təsiri oldu”.⁹ Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək və Azərbaycanda (eləcə də İslamın yayıldığı ölkələrdə) mövqelərini möhkəmləndirmək naminə bütpərəstlikdən üz döndərərək İslamı qəbul etdi və onu yenidən dövlət dini elan etdi. Həmin islahata görə Qazan xan “altıncı əsr (hicri) İslam dininin islahatçısı” kimi tanındı. Monqol hakimiyyətinin ilk

dövründə tikilmiş bütxanalar, xristian kilsələri, yəhudi mədəbləri (sinaqoqlar) dağıdıldı və onların yerində məscidlər, xanəqahlar inşa olundu. İslamın əski mövqeyi bərpa edildi. Avropanın xristian hökmdarlarının və erməni avantüristlərinin İslam Şərqində daha bir “xristian adası” yaratmaq xülyaları boşa çıxdı,¹⁰ yeni ərazilərdə dövlət qurmuş monqolların (eləcə də kütləvi surətdə bu ərazilərdə məskunlaşmış yeni türk tayfa və qəbilələrinin) siyasi mövqeyi ilə yanaşı, ideoloji, mədəni mövqeləri də möhkəmləndi. Elxanilər imperiyası ərazisində bütpərəstliyin, xristianlığın, digər dinlərin mövqeləri sarsıldı. Abaqa xanın (1265-1282), Əhməd xanın (1282-1284), Arqun xanın (1284-1291), Keyxatu xanın (1291-1295) və bir neçə ay hökmranlıq etmiş Baydu xanın hərbi-siyasi, dini-ideoloji “eksperimentləri”ndən sonra Qazan xanın İslama doğru əsaslı dönüş etməsi, bir sıra ictimai-iqtisadi islahatlar keçirməsi Elxanilər dövlətinin müəyyən qədər sabit inkişafını təmin etdi. Sultan Ulcaytunun dövründə (1304-1316) bu sabitliyin əlamətləri artıq ictimai-iqtisadi həyatın bir çox sahələrində özünü büruzə verirdi.¹¹ Sultan Əbu Səidin (1316-1335) öldürülməsindən sonra Elxanilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı və parçalandı. Arpa xan (1335-1336) başlanmış bu, obyektiv prosesin qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Artıq XIV əsrin 30-cu illərinin sonlarında imperiyada “qoşa və çoxpadşahlıq meydana çıxdı”.¹² iri dövlətin parçalanmasında Elxani-Qızıl Orda hərbi-siyasi qarşudurmasının da böyük rolu olmuşdur. Ərəb tarixçiləri Hülakü dövləti ilə Qızıl Orda arasındakı qarşudurmanın başlıca səbəbini dini təfriqə ilə əlaqələndirmişlər. Lakin tarixi faktlardan aydın olur ki, iki dövlət arasındakı ziddiyyətlər Elxanilərin XIII əsrin sonlarında İslamı qəbul etməsindən sonra da davam etmişdir.

Ziddiyyətlərin başlıca səbəbi Qızıl Orda xanlarının Azərbaycanı öz ərazisi hesab etmələri və bu ərazinin Elxanilər dövlətinin tərkibinə daxil olunması qeyri-qanuni hal kimi qarşılamaları olmuşdur. Azərbaycan Qızıl Orda xanlarını strateji mövqeyi, iqtisadi və ticarət potensialı ilə cəlb edirdi. Elxanilər dövləti onların perspektiv, strateji məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi yolunda başlıca əngəl idi. Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana hərbi yürüşləri Hülakü xanın zamanından Elxanilər dövlətinin süqutu məqamınadək (1357-ci ildə) davam etdi.¹³ Beləliklə, təqribən bir əsr ərzində Azərbaycan iki rəqib dövlətin hərbi toqquşmalarının obyektinə çevrilmiş, ölkənin inkişaf potensialı tam gerçəkləşməmişdi. Qızıl Orda xanı Camı bəyin (1340-1357) 1357-ci ildə Təbrizi ələ keçirməsindən sonra Çobani Əmiri Məlik Əşrəfin tutulması və öldürülməsi ilə Elxanilər dövləti süqut etdi və Azərbaycan Qızıl Orda dövlətinə tabe olundu. Elxanilər dövləti tarixinin son 20 ili bu siyasi qurumun tənəzzül prosesi ilə səciyyəvi olmuşdur: Artıq XIV əsrin 40-cı illərinə doğru dövlət 40-a yaxın hissəyə parçalanmışdı. Bu dövrdə Elxanilər dövlətini əslində Çobani əmirləri “idarə edirdilər”. “Çobani feodalları 1338-1357-ci illərdəki fəaliyyətləri dövründə Azərbaycanda və onların nüfuz dairələrində olan ərazilərdə Hülakülərin təsirindən azad, müstəqil dövlət təsis etmişdilər... Onlar Hülakülər dövlətinin müdafiəsi bayrağı altında mübarizə apardılar və dövləti

Hülakü şahzadələrinin... adından idarə etdilər. Çobanilər əməli olaraq hakimiyyəti ələ aldılar, lakin onlar qonşu dövlətlər tərəfindən müstəqil, tamhüquqlu dövlətin hökmdarları kimi tanınmadılar”.¹⁴ Hakimiyyətdən maksimum dərəcədə bəhrələnmiş son Çobani əmiri Məlik Əşrəf idi. O, hakimiyyətdə 13 il olmuşdur. Məlik Əşrəf “745-ci ildə (hicri tarixi ilə - red.) Təbrizə gəlib oturdu və zülm bayrağını üfüqlərə qaldırdı... O, Azərbaycan və Arran mülkündə ədalətsizliyə başladı... Məlik Əşrəf gəldi və zülmü başdan aşdı... camaatdan zorla mal-dövlət topladı və xəzinəsini doldurdu... Ölkədə üç şey bol idi: zülm, bahalıq və vəba... camaat cana gəlmişdi, ölüm arzulayırdı. O, dünyada bir dirhəm qızıl qoymadı, hamısını güclə və haqsız olaraq cəmlədi. Onun 14 xəzinəsi vardı. Onun məzəmmət olunası işləri çoxdur, əgər onlarla məşğul olsam, çox uzun çəkər... Camaat ona nifrət edirdi... On üç il ərzində zülmə topladığı xəzinədən və ləl-cəvahirdən onun payına iki dirhəm belə düşmədi”.¹⁵ Son Çobani əmirinin 13 illik özbaşınalıq dövrünün başlıca cəhətlərini Əbubəkr əl-Qütbi əl-əhəri bu cür nəzərə çatdırmışdır.

Çobanilər hakimiyyətə qayıtmağa çalışaraq siyasi tarix səhnəsinə çıxmış Cəlairilərlə bir müddət çəkişdilər. 1359-cu ildə Azərbaycan ərazisi Şeyx Üveys (1360-1374) tərəfindən Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil olundu. Bu dövlətin əsasını 1340-cı ildə Bağdadın fəthi ilə Şeyx Həsən qoymuşdu. Şeyx Üveysin dövründə Azərbaycanın iqtisadi, mədəni həyatında nəzərəcərpacaq canlanma baş verdi. Cəlairilərin Azərbaycanda hökmranlığı 1410-cu ilədək davam etdi.

XIII əsrdə monqol qoşunlarının başlıca hücum obyektləri şəhərlər olmuşdur. Şəhərlərin tənəzzülə uğraması isə öz növbəsində mədəni həyatda durğunluq üçün zəmin hazırlamışdı. Məsələn, 1231-ci ildə monqolların II hərbi yürüşü zamanı Gəncə şəhəri tamamilə dağıdılmış, şəhər 4 il ərzində əhalisi olmayan, viran edilmiş məntəqə kimi qalmışdı. Həmin dövrdə monqolların viranedici “fəaliyyəti” bölgənin əhalisini təbii fəlakət təhlükəsi qədər qorxuya salmışdı. “Monqol işğalı dövründə tətbiq edilmiş soyğunçu vergi siyasəti, Qızıl Orda xanlarının XIII əsrin 60-cı illərindən başlanmış yürüşləri Azərbaycanda şəhər həyatına mənfi təsir göstərmiş əsas amillər idi”.¹⁶ Bu amillərə Çobani-Cəlairi çəkişmələrini, daxili feodal mübarizəsini də əlavə etmək lazımdır. Hülakülər dövlətini paytaxtına çevrilmiş Təbriz istisna olunmaqla, bütün Azərbaycan şəhərlərinin əhalisi bir neçə dəfə azalmış, şəhərlərin kəndlərə çevrilməsi meyli güclənmişdi. Lakin müəyyən məqamədək dağıdıcılıq fəaliyyəti göstərmiş monqollar yeni məkanda dövlət qurduqdan sonra yaradıcılıq fəaliyyətinə keçid etməli oldular, çünki bu fəaliyyət olmadan “yeni vətəndə” möhkəmlənmək, qalmaq qeyri-mümkün olardı.

XIII-XIV yüzilliklər ərzində Şirvanşahlar dövləti bölgədə bir-biri ilə amansız çəkişmələrdə olan dövlətlərdən asılı olmamaq uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdur. XIII əsrin 20-ci illərinə doğru Şirvanşahların hakimiyyəti altında olan Azərbaycan ərazilərində şəhər həyatı, sənətkarlıq, ticarət, tikinti işləri uğurla inkişaf edirdi. Lakin 1220-ci ildən etibarən Şirvan üzərində də monqol əsarəti

təhlükəsi artmağa başladı. 1221-ci ildə Beyləqanı ələ keçirəndən sonra xarabazara çevirmiş monqollar Arranın paytaxtı Gəncəni mühasirəyə aldılar. Onlar böyük ödənc aldıqdan sonra hücum istiqamətini dəyişərək Gürcüstana soxuldular. Monqollar bu ölkədə dağıntılar, qarətlər, qətlilər törətdikdən sonra Şirvana doğru yürüş etdilər. Şamaxı şəhəri mühasirə edildi, sonra isə ələ keçirildi. Monqollar Şamaxını dağıntılara, şəhər əhalisini isə amansız əzablara məruz qoydular. Bakını ələ keçirməyə çalışan monqollar uzun müddət bu məqsədə nail ola bilmədilər.¹⁷ İlk yürüş zamanı monqolların Dərbənd şəhərini də ələ keçirmək planı gerçəkləşmədi. Monqol hərbi qüvvələri Dərbəndi yalnız 1239-cu ildə ələ keçirə bildilər.¹⁸ Bakı qalası da bu tarixi məqamda yeni fəthlərə tabe edildi. Həmin tarixi məqamda baş vermiş monqol hərbi yürüşləri, gürcülərin vaxtaşırı təkrarlanan təcavüzkar həmlələri, xarəzmşah Cəlaləddinin ölkəyə hücum təhlükəsi Şirvanşahlar dövlətinin zəifləməsinə gətirib çıxardı. Xarəzmşah Cəlaləddin Azərbaycanın şimal qisminə möhkəmlənməyə çalışarkən (1225-1231) Şirvanşahlar itaətkarlıq və diplomatik bacarıq nümayiş etdirərək öz dövlətinin müstəqilliyini, Şirvanın abadlığını, əmin-amanlığını qoruya bildilər. Lakin 1231-ci ildə monqolların ikinci gəlişindən sonra Şirvan dövlətinin vəziyyəti xeyli gərginləşdi. Kəşfiyyat yürüşü güdişində hərbi, siyasi rəqiblərin zəif cəhətlərini əsaslı şəkildə öyrənmiş monqollar II yürüşün 8 ili ərzində Qafqazı, eləcə də Şirvanı fəth etdilər. Ölkənin (Şirvanın) fəth olunmasına baxmayaraq, şirvanşahlar monqollardan tam asılı deyildilər. XIII əsrin 50-ci illərində Şirvanşahlar monqollara bac verməklə kifayətlənmişlər. 1239-cu ildən sonra Şamaxıda, Bakıda və Abşeron yarımadasında müxtəlif təyinatlı mühüm qurğuların tikilməsi işində fasilə yaranmış, bu fasilə XIII əsrin sonlarına qədər davam etdi.¹⁹ Əsaslı tikinti işlərində yaranmış fasilə monqol hərbi yürüşləri nəticəsində Şirvanın maliyyə, iqtisadi baxımdan iflası ilə bağlı olmuşdur. Elxanilər dövlətinin yaranması və onun ərazisinin tədricən artması Qızıl Orda xanlarının gərgin müqaviməti ilə qarşılandı. İki dövlət arasındakı uzunmüddətli çəkişmələr zamanı Şirvan əhalisi, bu vilayətin əsrlər boyu yaradılmış maddi-mənəvi sərvətləri qarət, talan və zərbə obyektlərinə çevrildi. Qızıl Orda xanları Elxanilərə qarşı hərbi yürüşlər zamanı, adətən Dərbənd keçidi vasitəsilə Şirvana daxil olur, rəqib hərbi qüvvələrin toqquşmalarının əksəriyyəti bu ərazidə baş verirdi. Şirvan (bəzən Dərbəndin şimal hissəsi, bəzən isə Bakıdan şimalda olan ərazilər) həmin rəqib dövlətlər arasında, sərhədboyu zolağa çevrilmişdi. Şirvanşah II Əhsitan Hülakü xana qeyd-şərtsiz tabe olduğunu bəyan edərək Şirvanı daha genişmiqyaslı dağıntılardan, qarət və talanlardan xilas etdi. Şirvanşahın qoşunları Elxanilərin bütün hərbi yürüşlərində fəal surətdə iştirak etməyə borclu idilər.

II Əhsitanın hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlar dövlətinin vəziyyəti çox ağır olmuşdur. 1260-cı ildə bu Şirvanşah Hülakü xanın əmrinə əsasən öldürüldü.²⁰ Əsrin sonlarına qədər Hülakü xanları Şirvanı tam asanlıqla, nəzarət altında saxladılar. Lakin XIV əsrin əvvəllərində (xüsusilə Elxan Əbu Səidin hakimiyyəti zamanı) Elxanilər dövləti zəifləyərkən Şirvanşahların öz mülklərində hakimiyyəti gücləndi.

Məhz bu zaman Şirvanın təsərrüfat həyatında yüksəliş, şəhərlərdə ticarətin inkişafı nəzərə çarpırdı. Şirvanşahların siyasi müstəqillik uğrunda mübarizəsi “XIV əsrin 40-cı illərinə doğru Şirvanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu”.²¹ Həmin əsrin ortalarına doğru Elxanilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu Şirvanın yenidən müstəqilləşməsi prosesi üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Elxanilərin dövlət aparatında nəzarəti ələ keçirmiş Çobani əmirlərini siyasi mübarizə meydanından uzaqlaşdırmaq üçün Şirvanşah Kavus Qızıl Ordanın hərbi qüdrətindən faydalanmağı qərara aldı və həmin qüvvəni Çobani əmiri Məlik Əsrəf istiqamətinə (Təbriz şəhərinə) yönəltdi. Başlıca siyasi rəqibdən yaxasını qurtarmış Şirvanşah tezliklə yeni rəqiblə (Cəlairi hökmdarı ilə) üzləşməli oldu. Cənubi Azərbaycanda, Arranda və Naxçıvanda möhkəmlənmiş Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveys Şirvanı da təbə etməyə can atırdı. Şirvanşah Kavus rəqibin hərbi potensialı ilə hesablaşaraq Şeyx Üveysə təbə olduğunu bəyan etdi. XIV əsrin 80-ci illərində Şirvanşahlar Cəlairilərin xəzinəsinə illik xərac ödəməli və Cəlairilərin adları haqq olunmuş sikkələr zərb etdirməli oldular.²² Şirvanşah Kavusun vəfatından sonra Şirvan taxtına onun Cəlairi hökmdarı Sultan Şeyx Üveysin sarayında girov saxlanmış oğlu Hüşəng sahib oldu. Şeyx Üveysin ölümündən (1374-cü ildə) sonra Cəlairilər dövləti daxilində baş vermiş çəkişmələrdən istifadə edən Şirvanşah Hüşəng özünün hakimiyyətini və Şirvan dövlətinin mövqeyini möhkəmləndirdi. Lakin numizmatik materiallar sübut edir ki, Şirvanşahlar Cəlairilər dövlətinin süqutu məqamınadək Cəlairi sultanlarından vassal asılılığında olmuşlar. 10 il hakimiyyətdə olmuş Hüşəng təhsilli, şair kimi tanınmış şəxs idi. 1382-ci ildə bu Şirvanşah Şirvanda baş vermiş üsyan nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyətə Şeyx İbrahim (1382-1417) gəldi.²³ İbrahim də ənənəvi xarici siyasət yeridərək Şirvanşahlar dövlətinin varlığını qorumaq qayğısını çəkirdi. Onun hakimiyyəti illərində İslam Şərqində dövlətlərarası münasibətlər yenidən kəskinləşmişdi. Siyasi tarix səhnəsinə çıxmış Əmir Teymurun sarsıdıcı hərbi yürüşləri nəticəsində Cəlairilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı. Bölgənin digər dövlətləri, eləcə də Şirvanşahlar dövləti üçün siyasi müstəqilliyi itirmək təhlükəsi yarandı. XIV əsrin sonlarına doğru Şirvan hökmdarı cənubdan Əmir Teymurun, şimaldan isə Qızıl Orda xanı Toxtamışın viranedici hücumlarından qurtulmaq problemi qarşısında qalmışdı. 1385-ci ildə Toxtamış 90 minlik qoşunla Şirvana doğru irəlilədi, ölkəni qarət və talanlara məruz qoyaraq Azərbaycanın Cənub vilayətlərinə soxuldu.²⁴ Həmin qoşun bir müddətdən sonra Şirvan ərazisini viran edərək geri qayıtdı. Yeni tarixi şəraitdə Şirvanşah daha güclü hərbi və siyasi qüvvə ilə yaxınlaşmaqla Şirvanda öz hakimiyyətini müdafiə etdi. 1386-cı ildə o, Qarabağa-Əmir Teymurun qərarlaşdığı məntəqəyə gedərək bölgənin (Şərqin) yeni fəthinə tam itaət etdiyini bildirdi. İbrahimin itaətkar davranışı Əmir Teymura elə xoş gəldi ki, o, Şirvanşahı “oğul” adlandıraraq ona fəxri libas bağışladı, onu Şirvanın və Şamaxının hökmdarı təyin etdi.²⁵ Yeni müttəfiqlər 1387-ci ildə yenidən Şirvana soxulmuş Toxtamışın qoşunlarını darmadağın etdilər, onları

qaçmağa məcbur edərək Dərbənddən şimala doğru sıxışdırdılar. Əmir Teymurun Toxtamışa qarşı 1395-ci ildə təşkil etdiyi hərbi yürüşdə Şeyx İbrahimin qoşunları da fəal iştirak etdilər. Toxtamış ağır məğlubiyyətə uğradı, Qızıl Orda ərazisi isə qarət və talan olundu.²⁶ Yürüşdən qayıdan Əmir Teymur 1396-cı ildə Dərbənd şəhərinin qala divarlarının bərpa olunması haqqında əmr verdi. Teymur Dərbəndin və şimal sərhədlərinin mühafizəsini Şeyx İbrahimə həvalə etdi. 1399-1404-cü illərdə Əmir Teymur Kiçik Asiyaya (Rum elinə) Osmanlı sultanı Bəyazidə qarşı hərbi yürüşlər təşkil etdikdə Şirvanşah İbrahim də fatehin tərəfində olmuşdur. Əmir Teymurun ölümünədək (1405) Şirvanşah Şeyx İbrahim bölgədə hörmət olunan siyasi xadim olmuş, Şirvan dövləti isə hərtərəfli inkişaf imkanları qazanmışdı.

Nəzərdən keçirilən dövrdə Şirvanşahlar dövlətinin təsərrüfat həyatı, şəhərlərin vəziyyəti daha çox hərbi-siyasi proseslərin axarından asılı olaraq dəyişirdi. XII əsrdən XIII əsrin birinci rübünədək Şirvan şəhərləri iqtisadi, siyasi və mədəni çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Şamaxı, Bakı, Beyləqan və Dərbənd həmin zaman zaman ərzində İslam Şərqində tanınmış, mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Monqol yürüşləri və əsarəti nəticəsində Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Şabran kimi əski iri sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri xarəbəzarlığa çevrildi. XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində İranın, Azərbaycanın Uzaq Şərqlə, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə beynəlxalq ticarəti xeyli genişləndi və bu amil Şirvanın təsərrüfat həyatına da müəyyən təsir göstərdi. Bu zamandan etibarən Xəzər dənizində ən əlverişli liman kimi Bakının əhəmiyyəti artmağa başladı. Lakin Şirvanın şəhər həyatında baş verən canlanmanın nəticələri əzəmətli deyildi. “Mənbələrin məlumatlarına əsasən hətta XIV əsrdə onlar (şəhərlər - red.) iqtisadiyyatın və mədəniyyətin XII əsrdə - XIII əsrin əvvəlində Şirvanşahların hakimiyyəti dövrünün səviyyəsinə çatı bilmədilər”.²⁷ Beləliklə, Azərbaycanın şimal və cənub vilayətlərinin XIII-XIV əsrlərdəki ictimai-iqtisadi, siyasi təkamül prosesinə nəzər yetirərkən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, monqol işğalları və əsarəti ölkənin ümumi inkişafını xeyli ləngitmişdir. Lakin belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan həmin tarixi dövrün nisbətən tərəqqi edən ölkəsi olmuşdur. Bu isə Azərbaycanın Elxanilər dövlətinin, bölgədə hegemonluğa iddialı olmuş dövlətlərin (Şirvanşahlar, Cəlairilər) iqtisadi, inzibati-siyasi mərkəzi olması ilə bağlı idi.

§ 2. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatı

Monqol hərbi yürüşləri, işğalı və əsarəti Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf potensialının gercəkləşməsinə də ləngitmişdi. Monqollar Cənubi Qafqaza (eləcə də Azərbaycana) yalnız hərbi sahədəki uğurları ilə gəlmişdilər. Onlar dövlətçilik, ideologiya, inzibati idarə, maliyyə, mədəniyyət və s. sahələrdə çoxəsrlik təcrübəni yerli xalqlardan (eləcə də Azərbaycan xalqından) əxz etməli

oldular. Lakin bu mənimsəmə, yerli mədəniyyətə uyğunlaşma bir çox onilliklər ərzində davam edən proses olmuşdur. Azərbaycan həтта monqol işğalı və əsarəti dövründə İslam Şərqiin aparıcı mədəniyyət mərkəzi olaraq qalırdı. Təbiidir ki, bu hal Azərbaycanın Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin inzibati-siyasi, ictimai-iqtisadi mərkəzi olması ilə daha çox bağlı olmuşdur. Hülakülər yerli feodallarla yaxınlaşdıqdan, İslam dinini dövlət dini səviyyəsində qəbul etdikdən və bu əməllə müsəlman aləminə integrasiya olunduqdan sonra “artıq yaradıcılıq məqamının yetişdiyini” tam anladılar. Çünki həmin yaradıcılıq fəaliyyəti olmadan onların qurduqları dövlətin varlığı təhlükə ilə üzləşə bilərdi. Elxanilər Hülakü xandan başlayaraq saray, mədrəsə, rəsədxana, şəhəratrafi yaşayış məntəqələri saldırmağa başladılar. 1290-cı ildə Təbrizin ətrafında “Arquniyyə” adlanan şəhərin əsası qoyuldu. Qazan xanın hakimiyyəti illərində həmin yaşayış məntəqəsi “Şənbi-Qazan” adlanmağa başladı. Bu şəhərcik (“Qazaniyyə”) sonralar xeyli inkişaf etdi. Arqun xanın hakimiyyəti zamanında (1284-1291) qala divarlarının ümumi uzunluğu 12 min addımdan (11,5 kilometr) ibarət olan Sultaniyyə şəhərinin əsası qoyuldu. Elxanilər Təbrizin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşırdılar. Artıq XIII əsrin sonlarına doğru Təbriz Yaxın və Orta Şərqin ən iri sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Bu zaman Təbrizin qala divarlarının ümumi uzunluğu 25 min addım (24 kilometr) idi. “Ehtimal edilə bilər ki, bu dövrdə Təbrizin əhalisi 1 milyona yaxın olmuşdur”.²⁸ Elxanilərin yaradıcılıq fəaliyyəti bir sıra aşağı səviyyəli dövlət xadimlərini də ilhama gətirmiş, onları da bu cür fəaliyyətə yönəltdi. Məsələn, Hülakülər sarayında baş vəzir olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin layihəsi əsasında və rəhbərliyi ilə Təbriz yaxınlığında “Rəbi-Rəşidi” (“Rəşidiyyə”) adlı yaşayış məntəqəsi yaradılmışdı. Bu məntəqədə 30 min ev vardı. “Rəbi-Rəşidi”də 24 karvansara, 1500 dükən, üçmərtəbəli karvansaralar, məscid, bazar, hamam, zərəbxana, 7 min tələbəsi və 450 müəllimi olan tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.²⁹ Lakin memarlıq və şəhərsalma sənətinin incisi olan bu yaşayış məntəqəsinin çiçəklənməsi uzun sürmədi. 1318-ci ildə baş vəzir Fəzlullah Rəşidəddin edam olunduqdan bir qədər sonra (1336-cı ildə) qəzəblənmiş əhali kütlələri şəhərciyi talan və viran etdilər. Bu kütləvi əməldən sonra Rəbi-Rəşidi süqut etdi.³⁰

Hülakü xanları imperiyada mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün geniş iqtisadi-maliyyə imkanlarına malik idilər. Onlar beynəlxalq ticarətdən və Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq fəaliyyətindən maksimum səviyyədə gəlir əldə etməyə can atırdılar. Qazan xan Kür çayının mənsəbində, Xəzər dənizinin sahilində Mahmudabad şəhərini saldırmış, yeni şəhərin inkişaf etdirilməsinə, nəticədə sarayın xəzinəsinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdı. Lakin Elxanilərin bağlıca gəlir mənbəyi və əsas sərmayə qoyuluşu obyektı Təbriz şəhəri olmuşdur. “Təbriz şəhərində toplanan tamğa vergisi Elxanilərin Cənubi Azərbaycan vilayətlərindən götürdüyü gəlirin ümumi məbləğinin 50 faizini təşkil edirdi”.³¹ Elxanilər dövründə şəhərlər yarıməqrar səciyyə daşısalar da, ölkənin sənətkarlıq,

ticarət və mədəni həyatında aparıcı rol oynamışlar. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, XII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 70-dən artıq müxtəlif (iri, orta, kiçik) şəhər olmuşdur.³² “Arazdan şimalda yerləşən Bərdə və Beyləqan istisna olmaqla... bu şəhərlərin çoxunda olmuş, monqol hücumlarının nəticələrini öz gözləri ilə görmüş”.³³ Yaqut əl-Həməvi (1179/80-1229) qeyd edirdi ki, bu zaman Azərbaycanda 41 şəhər mövcud idi.³⁴ Arazdan şimalda yerləşən bir çox Azərbaycan şəhərlərində olmamış ərəb səyyahının məlumatlarının öz gördüklərinə uyğun olduğunu buradaca qeyd etmək lazımdır. Mənşəcə Kiçik Asiyalı yunan olmuş Yaqut əl-Həməvi 1224-cü ildə yazdığı “Mucəm əl-buldan” (“Ölkələrin lüğəti”) adlı əsərində 16 min toponim, habelə Azərbaycanın təqribən 90 yaşayış məntəqəsi barədə qısaca məlumat vermişdir³⁵ ki, həmin məntəqələrin yalnız 41-i “şəhər” kimi qiymətləndirilir. Ərəb müəllifi, həyatının 56 ilini İslam Şərfinin 2 nəhəng kitabxanasında (Marağa rəsədxanasının və əl-Müstənsiriyyə mədrəsəsinin) keçirmiş, böyük Azərbaycan alimi və dövlət xadimi Nəsirəddin Ət-Tusinin şagirdi olmuş, 50 cilddən ibarət olan “Təlxis məcmə əl-ədəb fi mucəm əl-əlqəb” (“Ləqəblər lüğətindəki adların əlifba qaydasında tərtib olunmuş məlumatların müxtəsər toplusu”) əsərini yazmış ibn-əl-Fuvati (1244-1326) də Azərbaycan vilayətləri, şəhərləri haqqındakı məlumatları ilə dövrün şəhər həyatının təsvirini vermişdir. Həmin dövrdə paytaxta və yaxud iqamətgaha çevrilmiş şəhər iqtisadi inkişaf (habelə mədəni səviyyə) baxımından digər şəhərləri arxada qoyurdu. Belə şəhərlər xeyli hərbi qüvvə ilə qorunurdu. Xüsusi inzibati və siyasi əhəmiyyətə malik olan bu şəhərlər iqtisadi məzmunlu imtiyazlara malik idilər.³⁶ Bu şəhərlərə kənardan daim əhali axını baş verirdi. Məhz buna görə də həmin şəhərlərin əhalisi gəlmələrin hesabına durmadan artırdı.

Dağıntılar, iqtisadi həyatdakı qeyri-mütəşəkkillik halları, aşkar soyğunçuluq faktlarının çoxluğu, təsərrüfat həyatının idarəsi işində özbaşınalıq və nəzarətsizlik, müəyyən olunmuş vergi sisteminin əslində nəzərə alınmaması “XIII əsrin II yarısında - XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox şəhərlərinin iqtisadiyyatını dağıdan ən mühüm səbəblər idi”.³⁷ Azərbaycanın şəhər həyatında müəyyən canlanma halları təqribən XIV əsrin 50-ci illərində də müşahidə olunmuşdur. Əsrin 50-ci illərindən XV əsrin əvvəllərində olan tarixi dövr “Azərbaycanda şəhərlərin aşkar tənəzzülü dövrü kimi qiymətləndirilə bilər”.³⁸

Ümumiyyətlə, XIII əsrin 20-ci illərindən XIV əsrin sonlarına qədər olan dövr Azərbaycan tarixinin müharibələr, beynəlxalq və daxili səciyyəli çəkişmələr, saray çevirilişləri, dağıntılar, əhali üçün sonsuz əzablar ilə zəngin zaman kəsiyi olmuşdur. Bu hadisələr dövrün mədəni-mənəvi həyatında özünün adekvat əksini tapmalı idi.

Mükəmməllikdən uzaq olan cəmiyyətdə insanların kamilliyə, maddi həyatdan daha çox mənəvi aləmə meyli bariz şəkildə aşkara çıxır. Bu cür cəmiyyətdə ədəbiyyata, fəlsəfi axtarışlara, səyahətlərə can atanların faizi yüksək olur. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mədəni həyatı məhz bu cəhətləri, əlamətləri

ilə diqqəti cəlb edirdi. XIV əsrin əvvəllərində Təbrizin şimal-şərqində yerləşən Rəbi-Rəşididə “Darülfünun” təsis olunmuşdu. Bu ali tədris müəssisəsində 7 min tələbə təhsil alırdı. Çin, Hindistan, Misir və Şirvandan gəlmiş 50 tanınmış alim burada müxtəlif elmlərin tədrisi işi ilə məşğul olurdu. Burada təbiətşünaslıq, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Təbabəti tədris edən hər müdərrisin 12 tələbəsi olurdu, təhsil 5 il ərzində davam edirdi. Təhsil müddəti başa çatdıqdan sonra məzunlar bir il ərzində Rəbi-Rəşididə xəstələri müalicə etməli, əldə etdikləri nəzəri bilikləri təcrübədə tətbiq etməli idilər. Təbabət şöbəsinin tələbələri burada olan “Darüş-şəfa”da (“Şəfa evində”) təcrübə keçirdilər. Müəssisənin ixtiyarında olan kitabların sayı vəqf hesabına artırdı. Burada müxtəlif elm sahələrinə aid olan 60 min nüsxə kitabın saxlanıldığı kitabxana vardı. Həmin dövrdə Bakıdakı Şirvanşahlar sarayında, Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin məqbərəsi kompleksində, bir sıra hökmdar saraylarında zəngin kitabxanalar mövcud idi.

Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusi (1201-1274) bu dövrün ən parlaq elm və mədəniyyət xadimi olmuşdur. O, Həmədanda, bəzi mənbələrə görə isə Tus şəhərində anadan olmuş, məzmunlu və ziddiyyətli ömür sürmüş, Bağdadda vəfat etmişdir. Nəsirəddin Tusi “XIII əsrin elm tarixində nadir hadisədir”.³⁹ XIII əsrin 30-cu illərində Nəsirəddin Tusi Kuhistana gəlmiş, İsmaililər dövlətinin başçısı Möhtəşəmin sarayına dəvət olunmuşdu. Sarayda o, hökmdarın önəmli müşavirlərindən birinə çevrilmişdi. Onun istedadı, dövlətçilik sahəsindəki bilgiləri və bir çox hadisələri öncədən görmə qabiliyyəti sarayda yüksək qiymətləndirilirdi. Qeyd olunmalıdır ki, İsmaililər dövləti İslam Şərqində orijinallığı ilə seçilən siyasi qurum olmuşdur. Bu dövlət 1090-cı ildə yaranmışdı, mərkəzi Ələmut (İrandadır) qalası idi. İran və Suriyadakı bir sıra torpaqlar, qala və qəsrlər həmin dövlətin tərkibində olmuşdur. İsmaililər dövləti vaxtilə Səlcuqilərə qarşı mübarizə gedişində meydana gəlmişdi. Təbliğət, üsyanlar, bir sıra dövlətlərin əleyhinə təşkil olunan qiyamlar, siyasi terror ismaililərin xüsusi mübarizə üsulları idi. Dövlətin banisi Həsən Səbbah (1090-1124) olmuşdur. İsmaili hökmdarları vaxtilə monqollara qarşı mübarizədə Xarəzmşah Cəlaləddinə (1221-1231) hərtərəfli yardım göstərmişdilər. 1256-cı ildə Hülakü xan bu dövlətin varlığına son qoydu. Qısa tarixi ekskursdan aydın olur ki, Nəsirəddin Tusinin siyasi, elmi fəaliyyətinin əvvəli çox təhlükəli bir şəraitə təsadüf etmişdir. Fəaliyyətinin erkən dövründə İsmaililərin sarayında böyük nüfuz, mövqe və hörmət qazanmış Nəsirəddin Tusi tezliklə saray fəsadlarının qurbanına çevrildi. Kuhistan hökmdarı Nəsirəddin Əbülfəth Əbdürrəhim Əbu Mənsur (Nasir) (1257-ci ildə vəfat etmişdir) ona Əbu Əli Misqəveyhin (1030-cu ildə dünyasını dəyişmişdir) “ət-Təharə” (“Safliq”, “Pakliq”) adlı kitabını fars dilinə tərcümə etməyi təklif etmiş, Nəsirəddin Tusi isə xüsusi əsər (risalə) yazacağını hökmdara bəyan etmiş və mütəfəkkirin bu fikri bəyənilmişdi. 1235-ci ildə Nəsirəddin Tusi vəd etdiyi əsərini başa çatdırdı.⁴⁰ “Əxlaqi-Nasiri” (“Nasirin əxlaq kitabı”) adlanan bu risalənin ön sözündən aydın olur ki, artıq əsərin yazılıb başa çatdırıldığı məqamədək Nəsirəddin Tusinin İsmaili hökmdarı ilə qarşılıqlı

münasibətləri gərginləşmişdi.⁴¹ Əsərin başa çatdırıldığı - 1235-ci ildə Nəsirəddin Tusi həbs olunaraq Əlamut qalasına salındı. Mütəfəkkir bu həbsxanada 20 ildən artıq bir müddət ərzində saxlanıldı⁴² və xeyli əsərini bu şəraitdə yazdı. Onun “Tusi” ləqəbi təhsil aldığı Tus şəhərindən törəmişdir. Nəsirəddinin ilk müəllimi atası olmuşdur. Sonralar o, İbn Sinanın və Bəhmənyar əl-Azərbaycanının məktəbinə mənsub olan alimlərdən təhsil almışdır. “Zici-elxani” (“Elxani cədvəlləri”), “Əxlaqi-Nasiri”, “Əxlaqi-Möhtəşəmin”, “Övsafül-əşrəf” (“Alicənab insanların xarakterləri və keyfiyyətləri”), “Risaleyi-fəlsəfi” (“Fəlsəfi risalə”), “Qəvaidi-elmi-tibb” (“Tibb elminin qaydaları”) adlı fəlsəfi, əxlaqi, məntiqi, riyazi, astronomik məzmunlu əsərlər onun elmi fəaliyyətinin nəticəsidir. Alimin maliyyə məsələlərinə, musiqiyə aid mühüm əsərləri də vardır. Nəsirəddin Tusi Azərbaycan mədəniyyət tarixində Marağa rəsədxanasının yaradıcısı, rəhbəri kimi iz qoymuşdur. Həmin rəsədxana onun göstərişi və fəal iştirakı ilə 1259-cu ildə Marağa şəhəri ətrafındakı yüksək bir yerdə inşa olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin banisi sərkərdə Hülakü xan (1217-1265) İsmaililər dövlətinin varlığına son qoyarkən Nəsirəddin Tusini də Əlamut qalasındakı həbsxanadan azad etdirmiş, alimi özünə məsləhətçi etmiş, sonralar onun bir sıra dəyərli məsləhətləri ilə hesablaşmışdı. İlk elxan alimin Marağa rəsədxanası haqqındakı ideyasını da müsbət qarşılamış, bu obyektin qurulması işinə himayəçilik etmişdir. Hülakü xanın vəfatından sonra Nəsirəddin Tusinin qabiliyyəti, elmi və siyasi tərcübəsi Abaqa xana (1265-1274) da lazım olmuş, o, elxanın vəziri vəzifəsini icra etmişdir. Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanası 53 ilə yaxın bir müddət ərzində fəaliyyət göstərmişdir. Alim elmə, təhsilə bağlılıq, sədaqət hissini övladlarına da ötürmüşdür. Onun vəfatından sonra Marağa rəsədxanasının fəaliyyətinə oğulları Sədrəddin Əli və Əsiləddin Həsən (1317-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) başçılıq etmişlər.

Kainatın öyrənilməsi üzrə mərkəzə çevrilməli olan Marağa rəsədxanası, elmi kompleksi 16 binadan ibarət idi. Həmin binalar əsas və yardımçı hissələrə ayrılırdı. Astronomik müşahidələrin aparıldığı, elmi avadanlığın yerləşdirildiyi binalar birinci qrupu təşkil edirdi. Mədrəsə, kitabxana, emalatxana binaları ikinci (yardımçı) qrupa aid idi. 16 binadan yeddisi plan baxımından dairəvi şəkildə inşa olunmuşdu.⁴³ Binaların mərkəzində rəsədxananın baş qülləsi yerləşirdi. Bu qüllənin daxili diametri 22 metr idi. Kompleksə daxil olan kitabxananın sahəsi 330 kvadratmetrə bərabər olmuşdur.⁴⁴ Yeddi Elxani hökmdarının dövründə fəaliyyət göstərmiş Marağa rəsədxanası Yaxın və Orta Şərqlin mühüm elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. “Zici-Elxani” əsəri Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanasındakı elmi axtarışlarının məntiqi nəticəsi idi. Bu əsərdə çoxlu riyazi, astronomik və coğrafi cədvəllər də verilmişdir. Onun “Evklidin həndəsi üsulları” kitabından uzun müddət ərzində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşünə Əbu Nəsr Fərabinin (870, Fərab-950, Dəməşq) elmi-fəlsəfi yaradıcılığı həlledici təsir göstərmişdir. Orta (Mərkəzi) Asiya türklərindən olmuş

Əbu Nəsr Fərabî filosof, ensiklopediyaçı alim olmuşdur. Fəlsəfə və elm sahəsindəki uğurları İslam Şərqində bu alimə Aristoteldən sonra “ikinci müəllim” (“əl-müəllim əs-sani”) fəxri adını qazandırmışdı. O, “Elmlərin siyahıya alınması” adlı risalənin müəllifi kimi daha çox tanınırdı (əsər ərəbcədən bəzi dillərə “Elmlərin təsnifatı” adı altında tərcümə olunmuşdur). Əbu Nəsr Fərabî Şərq peripatetizminin ən görkəmli yaradıcılarından idi. O, habelə məşhur musiqiçi, bəstəkar, yeni musiqi alətlərinin ixtiraçısı olmuş, musiqiyə dair “Kitab əl-musiğ əl-Kəbir” (“Musiqiyə dair böyük kitab”) adlı çoxcildli nəzəri əsər yazmışdır. Elmlərin mənşəyi və təsnifatı, məişətə baxış, materiyaya yanaşma, insanın idraki fəaliyyəti problemləri, ictimai fəaliyyətdə şüur və onun rolu məsələlərində Əbu Nəsr Fərabî irsinin Nəsirəddin Tusiyə daha güclü təsir göstərdiyi aşkardır. Cəmiyyətin quruluşunun və Şərq xalqlarının ictimai-siyasi həyatının öyrənilməsi məsələlərində Orta Asiya mütəfəkkirinin Azərbaycan aliminə həlledici təsiri danılmazdır. Dövlətçilik məsələlərində Xacə Nəsirəddin Tusi zamanəsinin arif adamlarından biri kimi tanınmışdı. Onun məsləhətlərindən bir çox hökmdarlar faydalanmağa çalışmışlar. Monqollar Əlamut qalasına hücum edərkən Kuhistan ismaililərinin son hökmdarı Rükəddin Hürşahın baş məsləhətçisi Nəsirəddin Tusi olmuşdur. “Hülakünün Ərəb Xilafətinə son qoymaq üçün Bağdada hücum etməsinin də əsas səbəbkarı Tusi olmuşdur”.⁴⁵

Nəsirəddin Tusi məhsuldar alim idi. Onun elmin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş 76 əsər müəllifi olduğu məlumdur.⁴⁶ Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərindən Yaxın və Orta Şərqdə uzun müddət ərzində etika (əxlaq) dərsliyi kimi istifadə olunmuşdur. Mütəfəkkir məhz bu əsərinə görə cəzalandırılmış, həyatının 20 ildən çox qismini Əlamut qalasında keçirmişdi. “Əxlaqi-Nasiri” 3 məqalə, 30 fəsildən ibarətdir və burada müəllifin fəlsəfi, əxlaqi, ictimai-siyasi baxışları öz əksini tapmışdır. Nəsirəddin Tusi yazdığı bu əsərinə tənqidi yanaşmış, 1232-1273-cü illər ərzində onu ən azı üç dəfə yenidən təkmilləşdirmişdir. “Əxlaqi-Nasiri” demək olar ki, özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi fikirlərə yekun vurmuş, bunların yığcam icmalını verməklə Tusi öz orijinal fikirlərini də buraya əlavə etmişdir. Ona görə də heç də təəccüblü deyildir ki, biz son yeddi yüz il müddətində fars dilində “Əxlaqi-Nasiri” kimi ikinci bir orijinal əsərin yaranmasına hələlək təsadüf etmirik”.⁴⁷ Əsərin I məqaləsində əxlaqın saflaşdırılması, ikinci məqaləsində “evqurma” qaydaları, üçüncü məqaləsində isə “ölkə (şəhərləri) idarəetmə qaydaları haqqında bəhs olunur. “Əxlaqi-Nasiri”nin ictimai-siyasi məsələlərə həsr olunan hissələri xüsusilə maraqlıdır. İctimai-siyasi problemlərin həllində Nəsirəddin Tusi üçün “ədalət” başlıca prinsipdir. “Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın. İnsanın sağlamlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinfin qarşılıqlı müvafiqliyində olar”.⁴⁸ “Qələm əhli” (ziyalılar); “qılınc əhli” (ordu, hərbcilər); “müamilə əhli” (tacirlər, sənətkarlar); “ziraət əhli” (əkinçilər,

maldarlıqla məşğul olanlar) Nəsirəddin Tusinin nəzərdə tutduğu “dörd sinfə” mənsub idilər.⁴⁹ Əsər müəllifi xüsusilə qeyd edirdi ki, dövləti hər bir şəxs idarə etmək iqtidarında deyildir: “Həqiqətdə hökmdarlıq o adama yaraşar ki, dünya xəstələndikdə onu müalicə edə bilsin, sağlam olduqda səhhətini qoruya bilsin, çünki hökmdar dünyanın həkimi yerində olar. Xəstəlik isə iki şeydən törəyər: biri ölkədə qəddar şahlıq olanda, digəri ölkə özbaşına buraxılanda”.⁵⁰ Nəsirəddin Tusi dövrünün bir çox ziyalıları kimi poetik yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. O, Elxani hökmdarı Abaqa xanla birlikdə Bağdada səfəri zamanı vəfat etmiş, oradaca dəfn olunmuşdur. Nəsirəddin Tusinin qəbrinin üzərində “elmin köməkçisi, elm ölkəsinin şahı, dövr anası belə oğlu hələ dünyaya gətirməmişdir” fikirləri həkk edilmişdir.

XIV əsrin əvvəllərində Təbriz yaxınlığındakı Şənbi-Qazanda da böyük bir rəsədxana tikilmişdi. Tanınmış alim İzzəddin Əbu Məhəmməd Əbdülvahab nücum elminə aid olan “ət-Təzkirə” (“Tərcümeyi-hal”) əsərini yazmışdı. Xacə Fəzlullah Rəşidəddin (1247-1318) elmin müxtəlif sahələrindən bəhs edən 24 cildlik “Əl-əhya vəl-əsar” (“Əsrlərin bərpası”) adlı ensiklopedik əsər yaratmışdı. O, habelə “Cami ət-təvarix” (“Salnamələr məcmuəsi”, “Tarixlər toplusu”), “ər-Risalət əs-sultaniyyə” (“Sultanlar haqqında risalə”) adlı əsərlərin müəllifidir. Rəşidəddin Fəzlullah Əbülkeyr Həmədani elmi ədəbiyyatda “İran alimi, dövlət xadimi” kimi təqdim olunsa da Azərbaycanın mədəni təkamülü prosesində bənzərsiz izi qalmış şəxsiyyətlərdəndir. O, alim, həkim, tarixçi, dövlət xadimi idi. Xacə Fəzlullah Rəşidəddin Abaqa xanın dövründə (1265-1282) dövlət işlərinə cəlb olunmuş, Qazan xanın, Ulcaytunun və Əbu Səidin vəziri olmuş, mərkəzi dövlət aparatına tabe olmayan monqol-türk əyanlarına qarşı fəal mübarizə aparmış, Qazan xanın islahatlarının təşəbbüskarı olmuşdur. O, bir sıra yaşayış mərkəzlərinin yaradılmasında və abadlaşdırılmasında iştirak etmiş, Ulcaytunun ölümündə günahlandırılaraq edam olunmuşdur. Ümumdünya tarixini əks etdirən, 24 cildlik “Cami ət-təvarix” əsəri onun başçılığı ilə 1310-1311-ci illərin qovşağında başa çatdırılmışdır. Bu əsər “orta əsr Şərqiin ən əhəmiyyətli yazılı abidəsidir”.⁵¹ Xacə Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” əsərini Ulcaytu Sultan Məhəmmədə təqdim edərkən müqabilində o qədər soyurqal və hədiyyə aldı ki, heç bir padşah o qədər ənam verməmişdi”.⁵² Bu əsər “Təbrizdə yazılmaqla bir növ Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan tarixşünaslıq məktəbində yeni bir mərhələ əmələ gətirdi və sonrakı tarixşünaslıq üçün zəmin yaratdı”.⁵³ Xacə Rəşidəddinin göstərişinə əsasən “Tənsuqnəmə” (“Nadir əşyalar haqqında kitab”) əsəri Rəbi-Rəşididə Çin dilindən ərəbcəyə tərcümə olunmuşdu. Fəzlullah Rəşidəddinin “Məkatibat” (“Məktublar”) adlı əsəri də mövcuddur.

Alim, filosof və əcazçı Mahmud ibn İlyas 1260-cı ildə “Elmi tibb” (“Tibb elmi”) əsərini yazmışdı. Sədi Ərdəbili və Şükrullah Şirvani də dövrün tanınmış həkimlərindən olmuşlar. Şeyx Abdulla Şəbüstəri və Məhəmməd Təbrizi həmin dövrün məşhur riyaziyyatçıları idilər. Şeyx Mahmud ibn Əbdülkərim Şəbüstəri-

Təbrizi (1287-1320) “Gülşəni-raz” (“Sirlər gülşəni”), “Səadətnamə” əsərlərinin müəllifidir. O, fəlsəfədə panteizmin görkəmli nümayəndəsi, ensiklopedik alim, mütəfəkkir idi. Şeyx Mahmud Şəbüstəri Misirə, Suriyaya, Hicaza səyahət etmiş, qədim yunan fəlsəfəsinin ərəbcəyə tərcümə olunmuş nümunələrini mükəmməl öyrənmişdi. Alim mütəzililik, sufilik, zərdüştilik, bütperəstlik, xristianlıq, İslam və başqa dinləri, dini-əxlaqi cərəyanları təhlil etmişdir. Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Şühədanamə” (“Şəhidlər haqqında kitab”), “Miratül-mühəqqəqin” (“Həqiqət axtarışlarının güzgüsü”), “Həqqül-yəqin fi-mərifəti rəbbül-aləmin” (“Aləmləri yaradanı tanıtdırmaq üçün gerçək həqiqət”) əsərlərində başlıca fəlsəfi, dini, əxlaqi baxışlarını izhar etmişdir. Onun “Səadətnamə” məsnəvisi 3 min beytdən ibarətdir. Şeyx Şəbüstəri “Gülşəni-raz” məsnəvisini “Hüseyni” təxəllüsü Əmir Hüseynin verdiyi suallara cavablar şəklində yazmışdır. Alim hər suala ixtisarla cavab vermişdir. Bu cavabların hamısı 993 beytdir. “Şeyx Mahmud həqiqət yollarının Kəbəsi, dinin səadəti və fəxri olaraq Azərbaycanın məşhur ariflərindəndir... Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səid Bahadırxanın zamanında Təbrizdə alimlərin və fəzilət sahiblərinin rəhbəri kimi qəbul olunmuş bir şəxsiyyət idi... Şeyx Mahmudun qəbrinin üstünə iki böyük mərmər daşı qoyulmuşdur. Bu daşların birinin üstündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Yüksək rütbəli şeyx qəməri 720 (1320)-ci ildə otuz üç yaşında fani dünyadan əl çəkib, əbədi dünyaya köçmüşdür”. Mövlana Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş, bir çox alimlər və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır”.⁵⁴

1204-1276-ci illərdə yaşamış Azərbaycan filosofu Nəcməddin Əli ibn Əmər ibn Əli Qəzvini “Katibi” və “Dəbiran” (“Müəllim”) adları ilə tanınırdı. O, Nəsirəddin Tusinin məsləkdaşlarından olmuşdur. Bu filosof Nəsirəddin Tusinin dövlətlə Marağa rəsədxanasında çalışmışdır. Nəcməddin Qəzvini fəlsəfəyə, təbabətə, məntiqə və digər elmlərə həsr olunmuş 14 əsərin müəllifidir. Onun “Katibin şübhələri” əsəri həmin dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə məşhur idi. Ümumiyyətlə, monqol əsarəti, Əmir Teymurun viranediciliyi yürüşlərinə qarşı mübarizənin kəskinləşməsi dövrün ideoloji həyatında müxalifət cərəyanını gücləndirmiş, bu cərəyanın miqyasını genişləndirmişdi. Onunla rəsmi ideologiya arasında uçurum daha da dərinləşmişdi. XIII-XIV əsrlərdə peşəkar fəlsəfənin inkişafı müşahidə olunurdu. Peripatetik fəlsəfi meyhl daha qabarıq surətdə nəzərə çarpırdı. Bu fəlsəfi istiqamət qədim Şərq və qədim yunan fəlsəfəsinin ənənələrinin sintezindən ibarət idi. “Həmin tarixi dövrün və sonrakı əsrlərin fəlsəfəsinin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri peripatetizm fəlsəfəsinin bədətçi (sufilik, hürufilik, nöqtəvilik) cərəyanların mistik panteist fəlsəfəsi ilə təcridən yaxınlaşması, qarşılıqlı surətdə bir-birinə sirayət etməsi olmuşdur”.⁵⁵ Marağa rəsədxanası, “Dər üş-şəfa” və başqa əzəmətli elm ocaqlarının varlığı Azərbaycanın fəlsəfi fikrinin inkişafı prosesinə böyük təsir göstərmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda peripatetik fəlsəfə Siracəddin Urməvinin, Əfzələddin Xunəcinin, Nəsirəddin Tusinin, Səfiəddin Urməvinin əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. Onların əsərlərində

fəlsəfi problemlərlə yanaşı nücum, təbabət, riyaziyyat, məntiq və hüquq məsələləri də mühüm yer tuturdu.

1198-ci ildə Urmiyada anadan olmuş, 1283-cü ildə Konyada dünyasını dəyişmiş Siracəddin Mahmud ibn Əbubəkr Urməvi fəlsəfəyə, məntiqə və digər elm sahələrinə dair əsərlərin müəllifidir. O, Mosulda Kəmaləddin Musa ibn Yunisdən təhsil almış, sonralar Dəməşqdə yaşamış, Konya şəhərinə köçərək orada baş qazı vəzifəsini icra etmişdir. Mənbələrdə onun fəlsəfə və məntiqə dair 10-dan çox əsərinin adı çəkilir.⁵⁶ “Mətali əl-ənvar” (“Nurların doğuluşu”), “Lətaif əl-hikmə” (“Hikmət incəlikləri”), “Bəyan əl-həqq” (“Haqqın bəyanı”), “Risalə fi-əmsilət ət-təarud” (“Ziddiyyətlərin misallarına dair risalələr”) həmin əsərlər sırasındadır. Orta çağların görkəmli filosofları onun “Mətali əl-ənvar” əsərinə 30-dan artıq şərh və haşiyə yazmışlar. Alim öz əsərlərində təbabətə, insan orqanizmi ilə bağlı olan məsələlərə mühüm yer vermişdir.

Tacəddin Məhəmməd ibn Hüseyn Urməvi (1177-1255) bu dövrün tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri, fəqihi, mütəkəllimi olmuşdur.⁵⁷ O, Bağdadın Şərəfiyyə mədrəsəsində dərslər demiş, dərin biliyi ilə məşhurlaşmışdı. Tacəddin Urməvi 1219-ci ildə tamamladığı “Kitab əl-hasil min əl-məhsul” (“əl-məhsuldan hasil olunmuş kitab”) əsərini Fəxrəddin Razinin “əl-Məhsul” əsəri əsasında yazmışdı. O, 1228-ci ildə Fəxrəddin Razinin digər əsərini – “ər-risələt ət-kəmalıyyə fi-l-həqaiq əl-ilahiyyə” (“İlahi həqiqətlərə dair kamal risaləsi”)ni farscadan ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Əfzələddin Məhəmməd ibn Namavər Xunəci (1193-1248) məşhur Azərbaycan məntiqşünası, filosofu, təbiətşünası, təbib və hüquqşünası idi. O, ilk təhsilini Xalxal vilayətinin Xunəc məntəqəsində almış, daha dərin elmi biliklərə yiyələnmək məqsədilə Yaxın Şərq ölkələrini gəzmışdir. Əfzələddin Xunəci hikmət (fəlsəfə) elmini və Şəriəti mükəmməl səviyyədə öyrənmişdi. Əfzələddin Xunəci fəlsəfi fənləri, təbabəti tədris etmiş, sonralar Misirdə baş qazı vəzifəsində çalışmışdır. Alimin xeyli fəlsəfi məzmunlu əsəri vardır. “Onun ən məşhur əsərlərindən “Mucəz”, “Cüməl” və “Kəşful-əsrar”dan ibarət trilogiyadır. Hamısı məntiqə aiddir. Bu əsərə bir çox görkəmli alimlər izahlar və əlavələr yazmışlar”.⁵⁸ Əfzələddin Xunəci Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndəsidir. O, fəlsəfədə Əbunəsr Fərabi, İbn Sina və Əbülhəsən Bəhmənyar məktəbinin layiqli davamçılarından olmuşdur. Azərbaycan alimi Qahirədə vəfat etmiş və “əl-Qurafə”də dəfn edilmişdir. Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi görüşləri öz əksini onun “Əsas ül-iqtibas” (“Biliklərin mənimsənilməsinin əsasları”), “Təcrid əl-kəlam” (“Kəlamdan seçmələr”), “Təcrid dər məntiq” (“Məntiqdən seçmələr”), “Əzəl və əbəd” (“Başlanğıc və son”), “Məkan və zaman”, “Əxlaqi-Nasiri” əsərlərində tapmışdır. Nəsirəddin Tusi iddia edirdi ki, Kainat dörd maddi ünsürdən ibarətdir və əbədidir. Onun fəlsəfəsində Allah əzəli varlıq, vahid gerçəklik, bütün varlığın mənbəyi olan zəruri mahiyyətdir. Filosofun dini və ictimai-siyasi baxışlarında etiqadla biddətçilik, teokratiya ilə demokratik quruluş arasında tərəddüd aşkardır.

Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbili (1252-1334) Azərbaycan tarixində müstəsna rolu olmuş Səfəvi nəslinin banisidir. O, 6 yaşında atasını itirmiş, dini təəssübkeşlik ruhunda böyümüşdür. Şeyx Səfiəddin sonralar Şiraza getmiş, Rükəddin Beyzavi və Əmir Abdullahdan İlahiyyat elmlərini öyrənmişdir. O, Əmir Abdullahın məsləhətinə əsasən lənkəranlı Şeyx Zahidi özünə mürsid seçmiş, mürsidinin qızı ilə evlənmiş, tezliklə böyük nüfuz qazanmışdı. Çoxlu müridi və mülkləri olan Şeyx Səfiəddinlə Elxani hökmdarları Ulcaytu Məhəmməd, Əbu Səid, vəzir Fəzlullah Rəşidəddin, Əmir Çoban və digər siyasi xadimlər yaxşı münasibətlər saxlamağa çalışmışlar. Geniş kütlələr arasında yayılmış ideologiyanın banisinin böyük nüfuzu bu halın başlıca səbəbi olmuşdur.⁵⁹ Təvəkkülü ibn İsmayıl ibn Hacı Məhəmməd Ərdəbilinin (Bəzzazın) “Mükaşşigül-qulub və səfvətüs-səfa” (“Qəlbləri açan və saflaşdıran”) adlı əsərində Şeyx Səfinin tərcümeyi-halı, sülaləsi haqqında geniş məlumat vardır.⁶⁰

Şəmsəddin (Şəms) Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdəd Təbrizi (1272-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) bu dövrün görkəmli Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri, müəllimi idi. O, sufilərin ən məşhur simalarından olmuş, “mürşidi-kamil” adını almışdı. Cəlaləddin Rumi özünü onun şagirdi hesab edirdi. Tarixi mənbələrdə Şəms Təbrizinin həyatı haqqında məlumat çox az və ziddiyyətli. Şəms Təbrizi çoxlu səfərlər etmiş, əsasən karvansaralarda məskən salmışdır. Mütəfəkkir şair 1244-cü ildə Konya şəhərinə gəlmiş, Cəlaləddin Rumi ilə dostlaşmışdır. Şəms Təbrizi yeni dostuna güclü mənəvi təsir göstərmiş, bu dostluqdan narazı qalanlar ehtiyatlanaraq Şəmsi quyuya atmış, öldürmüşdülər. Şəmsin sirli ölümündən sonra Cəlaləddin Rumi onun xatirəsini əziz tutaraq “Şəms” təxəllüsü ilə böyük bir şeir divanı yaratmışdır. Şəms Təbrizinin “Məqalat” (“Deyimlər”) adlı əsərini isə onun müridləri toplayaraq “Məqalatı-Şəms Təbrizi” (“Şəms Təbrizinin deyimləri”) kitabı halına salmış, bu əsərdəki fəlsəfi, elmi görüşləri geniş yaymışlar. Bu dövrdə ismaili təlimi müəyyən nüfuz dairəsinə malik idi və Şəms Təbrizi həmin təlimin başlıca təbliğatçılarından biri olmuşdur. İsmaililik hürufiliyin, nöqtəviliyin, qızılbaşlığın, “Əliəllahi” təliminin təşəkkül tapmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Şəms Təbrizinin güclü ideya-mənəvi təsirinə məruz qalmış Cəlaləddin Rumi (1207-1273) 6 kitabdan ibarət olan “Məsnəvi”nin (31 mindən artıq beytdən ibarətdir), “Divanı-Kəbir”in (“Böyük divan”ın) müəllifidir. Onun “Divan”ında 2073 qəzəl toplanmışdır (44 min beytə yaxındır). Cəlaləddin Ruminin “Divan”ı ədəbi əsərdən daha çox fəlsəfi abidə kimi diqqəti cəlb edir. Onun 4 min beytdən artıq şeirləri isə fəlsəfi, lirik rübailərdən (dördlükəldən) ibarət olan kitabına daxildir. Cəlaləddin Ruminin müxtəlif şəxslərə ünvanlanmış 140 məktubu vardır. Mütəfəkkirin poetik irsi ümumiyyətlə 80 minədək beytdən ibarətdir və bu zəngin irsdə Azərbaycan filosofu, alimi Şəms Təbrizinin həlledici təsiri aydın surətdə nəzərə çarpır. Cəlaləddin Rumi də sağlığında ikən hücum və təqiblərə məruz qalmış, ilahiyyatçılar onun əsərlərini “bidətçi” təlimin təhlükəli faktları kimi təqdim etmişlər. Şairi fiziki divandan yalnız onun böyük nüfuzu və əhali arasındakı

böyük hörməti xilas etmişdi.⁶¹ Cəlaləddin Ruminin belə nüfuzu və hörmətinin mənbəyi onun Şəms Təbrizi ilə 3 aylıq davamlı elmi-fəlsəfi mükəlliməsində, ünsiyyətində olmuşdur. “3 ayın tamamında Cəlaləddin Rumini tanıyanlara elə gəlmişdir ki, o, dünyasını dəyişmiş, onun simasında isə başqa bir şəxs dünyaya gəlmişdir... Şəmsəddin Təbrizi onu elə bir aləmə dəvət etmişdi ki, heç bir türkə və ərəbə heç yuxuda da bu cür aləmdə olmaq nəsimb olmamışdı”.⁶²

XIII-XIV əsrlərdə bir sıra fəlsəfi-dini təlimlər meydana çıxdı və tezliklə geniş əhali kütlələrini özünə cəlb edərək mənəvi qüvvədən maddi qüvvəyə çevrilməyə başladı. Təbiidir ki, həmin təlimlər təsadüfən və birdən meydana gəlməmiş, əski mütərəqqi baxışlar əsasında formalaşmışdı. Hürufilik bu təlimlər arasında xüsusilə fərqlənirdi. Hürufiliyin ideya mənbələri ilk növbədə Şərqi bidətçi fəlsəfi təlimləri, xüsusilə sufi və ismaili təlimləri olmuşdur. Onun təşəkkül tapmasında Şərqi peripatetizminin də müəyyən rolu vardır. Hürufilik fəlsəfəsinə yunan təsiri də məhz Şərqi peripatetizmi vasitəsilə olmuşdur. XIV əsrin sonlarından geniş yayılmağa başlamış hürufiliyin vətəni Azərbaycan idi. Təlimin banisi və hərəkatın ilk rəhbəri Fəzlullah Nəimi (1339/40-1394) 1387-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni cərəyanın başlıca müddəalarını bəyan etdi. Məhz buna görə də hürufilər Azərbaycanı “sərzəmine-restaxiz” (“oyanmış torpaq”) adlandırırdılar. Nəimi Şihabəddin Fəzlullah Təbrizi-Astrabadi bu dövrün bənzərsiz Azərbaycan mütəfəkkiri, şairi olmuşdur. Hürufilik təriqətinin əsasını qoyduğuna görə İslam Şərqiində onu “əl-hürufi” adı ilə tanıyırdılar. Nəimi hürufiliyin nəzəri əsaslarını “Cavidani-Səğir”, “Ərşnamə”, “Məhəbbətnamə”, “Novmnamə” əsərlərində və “Divan”ında şərh etmişdir. Onun başlıca əsəri “Cavidani-Kəbir”dir (“Cavidannamə”). Hürufiliyə görə, Allahın təbiətdə, əşyada, xüsusilə insanda təcəssümü əsasdır. Hürufilər Allahın Fəzlullahda təcəssüm etməsinə və onun yerdəki ədalətsizliyi aradan qaldıracağına inanırdılar. Fəzlullah Nəimiyə görə, ərəb əlifbasındakı 28 və fars əlifbasındakı 32 hərf məhəbbətin və gözəlliyin əsasıdır. Onun fikrincə, aləm dərk ediləndir və aləmin dərk olunması insanın fəaliyyətinin ümdə məqsədidir. Fəzlullah Nəimi Teymurləngin əmrilə onun oğlu Miranşah tərəfindən həbs olunmuş və Əlinçə (Naxçıvandır) qalasında edam edilmişdir.⁶³ Mütəfəkkir həbsdə olarkən “Vəsiyyətnamə”sini yazmış, hürufi təliminin gələcək nəsilərə çatdırılması arzusunu və mübarizənin davam etdirilməsi zərurətini bəyan etmişdir. Nəimi hürufilik təlimini təqribən 1385-1386-cı illərdən təbliğ etməyə bağlanmış, bu təlimin kütləviləşərək maddi qüvvəyə çevrilməsinə çalışmışdır. Onun yaxın dostlarından olmuş Şeyx Əbülhəsən “Cavidannamə” əsərini 1399-cu ildə nəzmə çəkmişdir. 1394-cü ildə Fəzlullah Nəimi edam olunduqdan sonra onun “Vəsiyyətnamə”sinə əsasən İmadəddin Nəsimi (1369-1417) Təbrizə, sonra isə Anadoluya getmiş, hürufilik baxışlarını geniş təbliğ etməyə başlamış və buna görə də dəfələrlə zindanlara salınmışdı. Şamaxıda anadan olmuş, ilk mükəmməl təhsilini də burada almış, ilk şeirlərini “Hüseyni” təxəllüsü ilə yazmış, 1394-cü ildə Şirvana gələrək hürufilik təlimini təbliğ edən Fəzlullah Nəimi ilə görüşərək ona

bağlanmış, bədii yaradıcılığında hürufilik təlimini geniş surətdə işıqlandırmış⁶⁴ İmadəddin Nəsimi ömrünün son illərini Suriyanın Hələb şəhərində keçirmiş, orada təbliğatla məşğul olmuş, həbs edilmiş və oradaca bədətçilikdə təqsirləndirilərək edam olunmuşdur. Nəsiminin ilk şeirlərini “Hüseyni” təxəllüsü ilə yazması təsadüfi deyildi: Bu təxəllüs şairin X əsrdə Bağdadda bədətçilikdə təqsirləndirilərək edam olunmuş Həllac Mənsur Hüseyninin sufi görüşləri təbliğ etməsi ilə bağlı idi. Orta çağların İslam Şərqinin əksər ədibləri kimi İmadəddin Nəsimi də elmi, fəlsəfi, əxlaqi, ictimai-siyasi baxışlarını poetik, bədii formada ifadə etmişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani XIII əsrin sonlarından XIV əsrin ikinci yarısınaqədər yaşamış Azərbaycan alimi, dövlət xadimi olmuşdur. O, Bağdadın Müstənsiriyyə mədrəsəsində təhsil almış, qardaşı Seyfəddin Əmir Mahmud Kaşanda hakim olduğuna görə İranın müxtəlif şəhərlərində və İraqı-Əcəmdə yaşamışdır. Alim Elxanilər dövründə mühüm vəzifələrdə çalışmış,⁶⁵ ərəb, türk və fars dillərini mükəmməl bilmiş, şeirlər yazmış, fars dilində nəsrin ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır. Onun fars dilində yazdığı “Təcarüb əs-sələf” (“Sələflərin təcrübələri”) əsəri Azərbaycanın və bəzi Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi tarixinə həsr olunmuşdur. Alimin yazdığı “Sihah əl-Əcəm” (“Əcəmin etibarlısı”, “mötəbəri”) əsərində 4000 sözü əhatə edən farsca-türkcə (azərbaycanca), fars dilinin Azərbaycan (türk) və ərəb dillərində izah olunan ilk qrammatikası verilmişdir. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” (“Dərəcələrin təyində katibin göstərişləri”) əsərinin müəllifidir. Alim bu əsəri 1366-cı ilin aprelində “tam şəkildə sona yetirmişdir”.⁶⁶ XIV əsrin 20-ci illərində Təbrizə gələrək Hülakülər dövlətində müxtəlif vəzifələrdə çalışmağa başlamış Məhəmməd Naxçıvani tezliklə vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Rəşidi ilə dostlaşmış, onun münşisi və nədimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qiyasəddin dostunu Sultan Əbu Səidə tanıtdırmış, hökmdar isə Məhəmmədin dövlət quruluşu və idarə sistemini əks etdirən xüsusi əsər yazması barədə fərman vermişdi. Beləliklə, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının bu əsərinin təqribən 30 illik elmi fəaliyyətin nəticəsi olduğu belli olur. “Məhəmməd Naxçıvanının əsas fəaliyyət dairəsi münşiliklə (katibliklə) bağlı olmuşdur. Bu sahədəki fəaliyyətinə görə ona “Şəms-i Münşi ən-Naxçıvani” ləqəbi verilmişdir”.⁶⁷ O, Cəlairi hökmdarı Sultan Üveysin vaxtında “Ölkənin baş qazisi” vəzifəsini icra etmişdir. “Dəstur əl-katib” Məhəmməd Naxçıvanını İslam Şərqində məşhurlaşdırmış əsərdir. “Dəstur əl-katib”in Cəlairilər dövrü üçün əhəmiyyəti “Siyasətnamə”nin Səlcuqilər, “Cəme ət-təvərix”in Elxanilər dövrü üçün əhəmiyyəti ilə eyni səviyyədə durur”.⁶⁸ Cəlairi hökmdarı Sultan Şeyx Üveysə həsr olunmuş bu əsər giriş, 2 hissə və nəticədən ibarətdir. Əsərdə vergi və mükəlləfiyyətlər, sənətkarlıq və ticarət, maliyyə və məhkəmə orqanları, dövlət idarələrində çalışanların vəzifə və imtiyazları, görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin həyatı və s. haqqında müfəssəl məlumatlar vardır.

XIII-XIV əsrlərdə də dini vəzifələrdə xidmət etmiş, İslamın başlıca müddəalarını mükəmməl səviyyədə bilmiş, ilahiyyatçı-alim kimi tanınmış şəxslər İslam Şərqində xüsusi hörmətə malik idilər. Vəzir ibn Hamid Cəfəri-Təbrizi (1174-1248) Ərdəbildə anadan olmuşdur. O, Nizamiyyə mədrəsəsində tədrislə məşğul olmuş, Qurana bir neçə cilddən ibarət olan təfsir yazmışdır. Alim Məkkəyə getmiş, vəfatınadək orada yaşamışdır.⁶⁹

Qiyasəddin Məhəmməd ibn Xacə Rəşidəddin XIV əsrin ziyalılarından, incəsənət himayəçilərindən, dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. O, bir çox elmlərdə uğurlar qazanmışdı. “O, səlis dilə, aydın danışığa, gözəl xislətə, xoş qərihəyə, pak ürəyə və iti zəhnə malik olmuşdur”.⁷⁰ Qiyasəddin gəncliyində Məkkəni ziyarət etmiş, Sultan Əbu Səid Bahadırxanın vəfatından sonra Dəməşq əmiri Xacə Çoban oğlu 1327-ci ildə ona vəzirlik vəzifəsini tapşırmışdır. Qiyasəddin bu hökmdarın ölümünədək ona vəzirlik etmiş və bundan sonra Arpa xanın hakimiyyəti zamanı 6 ay vəzirlik vəzifəsində çalışmış, 1336-cı ildə həbs olunmuş və 3 gündən sonra öldürülmüşdür. Dövrün bir neçə məşhur əsəri ona ithaf olunmuşdur. Əvhədi Marağayinin “Cami-Cəm” əsəri də bu qəbildəndir. “Qiyasəddin Təbrizin Qiyas məhəlləsindəki “Qiyasiyyə” mədrəsəsinin və hal-hazırda “Xamnə” adlanan “Qiyasabad” qəsəbəsinin əsasını qoymuşdur”.⁷¹

Qiyasəddin Kəcəc-Qiyasəddin Xacə Şeyx Məhəmməd (1376-cı ildə vəfat etmişdir) Məlik Əsrəfin, Sultan Üveysin və Sultan Hüseynin dövründə baş şeyxülislam olmuşdur. Məlik Əsrəfin ona münasibəti pis olduğuna görə bir müddət Dəməşqdə, Şamda və Bağdadda yaşamışdır. Misirdə ona xüsusi hörmət bəslənirdi. Ona “Təbrizin Kəcəcindən olan Şeyx Qiyas, böyük Allah onun bərəkətli və yüksək qiymətli müsahibəsini hamıya qismət etsin” - deyə müraciət edərdilər”.⁷² Dövlətşah Səmərqəndinin yazdığına görə, o zaman Kəcəcinin divanı İraq və Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Onun divanı Sultan Üveysin mədhinə həsr etdiyi şeirlərlə birlikdə on min beytdən ibarətdir.

Əbdüssəməd Nizaməddin Təbrizi (1304-1360) Quranın qiraəti, izahı sahəsində məşhur olmuşdur. O, Quranın 7 cür qiraəti haqqında Şatibinin 1173 beytdən ibarət olan qəsidəsinə 520 beytlik xülasə yazmışdı. Əbdüssəməd dövrünün məşhur alimlərindən idi. O, fiqhi, ərəb dilinin qrammatikasını, astrologiyanı, astronomiyanı, Quran təfsirini yüksək səviyyədə öyrənmiş və həmin səviyyədə biliklərini tədris etmişdir. Nizaməddin ömrünün son illərində Təbrizin baş qazısı olmuş, Şam yolu ilə Məkkəni ziyarət etmişdir.⁷³

Əlaəddin Əbülhəsən Əli Təbrizi Konyəvi (1269-1328) dərin bilikli imam, görkəmli arif, Dəməşqin baş qazisi, şeyxlərin başçısı olmuşdur. O, Dəməşqdə vəfat etmişdir. Əlaəddin gözəl risalələr yazır, münasib ayələrdən və hədislərdən misallar gətirirdi.

Əminəddin Təbrizi (1356-cı ildə vəfat etmişdir.) “Hacı dədə” adı ilə tanınmışdır. O, hədis və Quran təfsirində, şeir sənətində də məşhur olmuşdur. Onun “Əmin”, “Nuri” təxəllüsü ilə şeirləri vardır. Ömrünün sonunda Əminəddin

Bağdaddan Təbrizə gəlmiş, orada bağ saldırmış, öz biliyini maraqlananlara təlqin etmişdir. Onun 2500 beytdən ibarət olan divanı vardır.

Məhəmməd Təbrizi (1405-ci ildə 60 yaşında vəfat etmişdir) “Məhəmməd Şirin” adı ilə tanınırdı. O, Məqribdə çox yaşadığına görə “Məqribi” təxəllüsü ilə də tanınırdı, elmi əsərlər müəllifi idi. Onun fars və ərəb dillərində şeirlərdən ibarət divanı vardır. Məhəmməd Təbrizi təsəvvüf təriqəti təbliğçilərindən olmuşdur.

Məcdəddin Şeyx İsmayıl Sisli (Təbriz mahalı) 1358-ci ildə vəfat etmişdi. O, “övliaların və ariflərin fəxri” kimi tanınırdı, 2 il Kəbədə yaşamış, bu müddətdə 200 böyük övliya və yüksək dərəcəli şeyxlər onun xidmətinə çatmış, biliyindən bəhrələnmişdir. O, təriqətin yüksək pilləsi olan “mükaşifə” dərəcəsinə çatmış şəxslərdən idi (“mücahidə”, “riyazət” və “müşahidə” mərhələlərini keçmişdi). İsmayıl Sisli-Təbrizi təriqət mürşidlərindən ən böyüklərindən idi. Onun yanında 14 şeyx təriqət mürşidliyi icazəsini almışdı.⁷⁴

Nəcməddin Qazı Əhməd Naxçıvani (1252-ci ildə vəfat etmişdir) XIII əsrin məşhur şəxsiyyəti, filosofu, dövlət xadimi idi. Xarəzmşah Cəlaləddin dini və dünyəvi elmləri dərindən bilən bu şəxsi özünə vəzir etmiş, lakin o, vəzir olan zaman ədalətsizliklərə etiraz əlaməti olaraq vəzirlik vəzifəsini tərk etmiş, Hələb şəhərinə getmiş, oradaca vəfat etmişdir. O, Əbu Əli ibn Sinanın “Küllüyyati – “Qanun” əsərinə şərh və onun “İşarat” adlı məntiq əsərinə əlavələr yazmışdır.

Həsən Naxçıvani-Bulqari-Təbrizi (1206-1298) Naxçıvanda anadan olmuş, Xoy şəhərinə köçmüş, Əmir Çormaqunun basqınından sonra qıpçaqlar onu əsir alıb aparmış və o, 7 il qıpçaqların arasında yaşamışdır. Şeyx Həsən 30 yaşında təsəvvüf təriqətinə meyl etmiş və bundan sonra 9 il Bolqarıstanda, 3 il Buxarada, 27 il Kerməndə, bir il Marağada və ömrünün qalan hissəsini Təbrizdə keçirmişdir. Bu şəxs Şeyx, alim, arif, araşdırıcı, sufi təbliğatçısı kimi tanınmışdı.

Hüمام Təbrizi (1314-cü ildə vəfat etmişdir) “alimlərin və şeyxlərin rəhbəri, millət və dinin ləyaqətli başçısı”⁷⁵ olmuşdur. O, söz ustası, görkəmli şair kimi də tanınmışdı. Hüمام Sahib-divanın xüsusi nədimlərindən olmuş, uzun müddət Azərbaycana aid olan işlərin nazirliyi ona tapşırılmışdı. “Xacə ədəbiyyat, mühazirə, şeir, inşa və xəttatlıqda öz zamanının yeganə şəxsiyyəti olmuşdur”.⁷⁶ O, “Azərbaycanın” Sədisi (Sədi Şirazi nəzərdə tutulur-red.) olmuşdur.⁷⁷ Xacə Hüمام 1306-cı ildə vəzir Xacə Rəşidəddinin Quran təfsirinə 200 rəy yazanlardan biri idi.⁷⁸ O, Məkkəyə gedib qayıdandan sonra guşənişin olmuş və təsəvvüf təriqətini qəbul etmişdir. Onu Təbrizdə, özünün tikdirdiyi xanəqahda dəfn etmişlər. Hüمامın qəzəlləri və “Söhbətnamə” adlı məsnəvisi vardır. Onun 116 yaşında Təbrizdə hamamda vəfat etdiyi məlumatı da vardır.⁷⁹

Hüseyn İbn Əhməd Təbrizi Məkkə, Misir, Qüds və İraqda səfərdə olmuş, dövrünün ruhani biliklərini dərindən mənimsəmiş, irfən və ilahiyyətə aid olan 40 hədisi seçmiş, onları şərh etmişdir. Onun əsəri “Xəzinələr açarı və sirlər çırağı” (“Miftahul-kunuz və misbahur-rumuz”) adlanır.

Çələbi Əbülqəzail Hisamülhaq-vəddin “Həsən ibn Məhəmməd ibn Həsən” və “Əxi” adı ilə tanınırdı. Çələbi “Urməvi türklərdəndir”.⁸⁰ O, Cəlaləddin Ruminin “canişinlərindən” olmuş, 1284-cü ildə vəfat etmişdir və Ruminin məzarında dəfn olunmuşdur. XIII əsrdə bilikli, alim və ədib şəxslərə “Çələbi” adı verilirdi (mənası “mövlana”, “seyidənə”, “seyyidi”) idi. Digər bir şəxs - Hüsəməddin Çələbi Urməvi də Mövlana Cəlaləddin Bəlxı Ruminin və Şəmsəddin Təbrizinin müridi idi, təriqətin başlıca ideyalarının təbliği ilə məşğul olmuşdu.

Cəlaləddin Təbrizi XIII əsrin məşhur ariflərindəndir. O, Təbrizli Şeyx Əbu Səidin müridi, gilanlı Şeyx Zahidin müşidi olmuşdur. Şeyx Cəlaləddin Məkkə ziyarətində olmuş, 1236-cı ildə Bağdaddan Hindistana getmiş, orada Çəstülərin məşhur xəlifələrindən olmuşdur. O, 1244-cü ildə Benqalda vəfat etmiş, oradaca dəfn oşunmuşdur. Onun qəbri dərvişlərin və ariflərin ziyarətgahına çevrilmişdir. Şəmsəddin Xosrovşahi (1254-cü ildə vəfat etmişdir) alim, filosof, şeyxülislam, təbib şəriətə dair bir çox əsərlərin müəllifi idi. O, Şuriyaya getmiş, Məlik Nasir Səlahəddinə xidmət etmişdi. Şəmsəddin ölümünədək Dəməşqdə yaşamışdır. O, xeyli əsərin müəllifidir.

Şərif Şəmsəddin Urməvi-Misri (1252-ci ildə 60 yaşında vəfat etmişdir) “Qazil-əsgər” adı ilə məşhur olmuşdur. Şəmsəddin Urməvi imam, fəqih, üsul elmində ali bilik sahibi idi. O, Səlahəddin tərəfindən vəqf olunmuş “Şərifyyə” mədrəsəsində və Misirin Came məscidinin yaxınlığında fiqh elmini tədris etmiş, bir sıra əsərlərə şərh yazmış, hədisi də tədris etmişdir.

Şihabəddin Əbu Abdulla Xoylu (1228-ci ildə Dəməşqdə anadan olmuş, 1293-cü ildə oradaca vəfat etmişdir) fiqh, ərəb dili qrammatikası, Quranın təfsiri, Şəriət elmləri, hesab, həndəsə sahələrində tanınmışdı. O, Qüdsdə, Hələbdə, Hillədə, Bəhənsada qazi, daha sonra isə Misirdə baş qazi olmuşdur. Şihabəddin 20 elmə dair böyük bir əsər, 7 fənn haqqında kitab, ərəb dili qrammatikası haqqında İbn Mətin əsərinə şərh, bir sıra əsərlərə izah, 15 hədisə bir cildə şərh yazmışdır. Alimin şeirləri də vardır.⁸¹

Beləliklə, orta çağlarda, xüsusilə İslam Şərqində ruhani, dini bilikləri tədris, təbliğ etmiş alimlərin, ariflərin fəaliyyəti zamanın tələbi, obyektiv zərurət, böyük elmi qabiliyyət idi. Həmin dövrdə elm başlıca ictimai şüur forması, dünyagörüşü olan dinlə üzvi bağlılıqda olmuş, ilahiyatçıların elmə, alimlərin dinə, din tarixinə müdaxiləsi adi hala çevrilmişdi.

XIII-XIV yüzilliklərdə tarixə maraq xeyli salnamənin, tarixi əsərin yaranmasına gətirib çıxardı. Lakin öncədən qeyd etmək lazımdır ki, həmin əsərlərin əksəriyyəti salnamə səciyyəsi daşıyırdı və əsasən təsvirə üstünlük verilməsi ilə seçilirdi. Əsasən kollektiv əməyin nəticəsi olan “Cami ət-təvarix”dən başqa bu dövrdə bir sıra tarixi məzmunlu əsərlər yaradıldı ki, onlar fərdi elmi fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi XIV əsrin görkəmli tarixçilərindən biri olmuşdur. O, “Tarix əl-nəvadir” və “Şahənşahnamə” adlı mənzum tarixi əsərlərin müəllifidir. İkinci əsər 1337-1338-ci

illərdə Elxani Sultan Əbu Səidin şəərəfinə yazılmışdır. “Şahnamə” əsərində ən qədim zamanlardan 1338-ci ilədək baş vermiş tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Təbrizdə yaşamış Həmdullah Mustovfi əl-Qəzvini (1281/82-1349/50) tarixçi və coğrafiyaşünas idi. O, “Tarixi-qozide” (“Seçilmiş tarix”) və “Hüzhət əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”) əsərlərinin müəllifidir. Həmdullah Qəzvini “Zəfərnəmə” əsərini də yazmışdır. O, Fəzlullah Rəşidəddinin yanında maliyyə məmuru olmuşdur. “Tarixi-qozide” əsərində xürrəmilər hərəkatı, Şirvanşahlar sülaləsi, Səlcuq sultanları, Azərbaycan Atabəyləri, “Nüzhət əl-qülub” əsərində isə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti, şəhərləri, yerli feodal sülalələri, elm və mədəniyyət xadimləri, monqolların hücumları haqqında məlumatlar verilmişdir.⁸² Məkkə, Mədinə, Qüds, Mesopotamiya, Kiçik Asiya, İran və qonşu ölkələr barədə məlumatlar da həmin əsərlərdə öz əksini tapmışdır. XIV əsrin “əvvəllərində və ortalarında yaşamış”⁸³ Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin “Tarixə-Şeyx Üveys” əsəri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, XIII-XIV əsrlərdə Şərq ölkələrində Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda və İranda tarix elmi nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləmişdi”.⁸⁴ “Fars (İran) tarixşünaslığının qızıl əsrləri”⁸⁵ kimi qiymətləndirilmiş bir dövrdə yazılmış “Tarixə-Şeyx Üveys” əsərində (bizə gəlib çatmış əlyazması iki hissədən ibarətdir) islamaqədərki İran sülalələrindən monqol hökmdarlarının hakimiyyəti zamanınadək olan böyük tarixi dövrə nəzər salınmışdır. Azərbaycana xüsusi diqqət yetirilməsi baxımından Əbu-Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin “Tarixə-Şeyx Üveys” əsəri çox əhəmiyyətlidir. Əsərdə Elxanilərin tarixi təsvir olunur, həmin dövlətin tənəzzülü, Çobani əmirlərinin özbaşnalığı, Cəlairilər dövlətinin yaranması haqqında geniş məlumat verilmişdir. XIII-XIV yüzilliklərdə fars dilində yazılmış tarixi məzmunlu əsərlərin hamısında dövrün ruhu, ictimai-siyasi, mədəni mühiti az və ya çox dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın mədəni həyatının aparıcı sahələrindən idi. Bu dövrün ədəblərinin yaradıcılığı çoxcəhətli olmuş, yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmamışdır. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu Azərbaycan (türk) dilli klassik poeziyasının ilk məlum nümayəndəsi (XIII əsr) hesab olunur. Onun türk və fars dillərində şeir divanları vardır. Şairin doğma dildə yazdığı poeziya örnəklərindən yalnız üçü oxucularımıza bəllidir.

Zülfüqar Şirvani 1192-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Onun ölüm tarixi məlum deyildir. O, mədrəsə təhsili almış, poetikanı, məntiqi, astoronomiya və fəlsəfəni öyrənmişdir. Şair Şirvanşahlar sarayında yaşamış, Şərq ölkələrinə səyahət etmiş, əsərlərini 6 dildə (habelə türk dilində) yazdığına özü işarə vermişdir. Lakin hələlik onun fars dilində şeirlərindən ibarət olan 2 divanı məlumdur. Şairin dünyagörüşünə sufilik ideyaları ciddi təsir göstərmişdir. O, Təbrizdə vəfat etmişdir.

Nəsir Bakuvi XIII əsrin sonlarında - XIV əsrin əvvəllərində doğma türk dilində şeirlər yazmış Azərbaycan ədəblərindən biri idi. Nəsir Bakuvi elxani hökmdarı sultan Məhəmməd Ulcaytuya türkcə müxəmməs həsr etmişdir.

Arif Ərdəbili XIV əsrin Azərbaycan şairidir. O, Şirvanşah Keykavus ibn Keyqubadın dövrü ilə Şirvana gəlmiş, saray şairi olmuş, “Şirvanşahın oğlunun müəllimi olmuşdur”.⁸⁶ Onun “Fərhadnamə” poeması (1369) farscadır. Şair bu əsəri Şirvanşaha ithaf etmişdir. “Xosrov və Şirin” mövzusunda olan bu əsər iki hissədən ibarətdir. Əsərdə Şamaxı və Bakı memarlıq abidələrindən də bəhs olunur. Əsərin baş qəhrəmanı Xosrov şah deyil, memar Fərhadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı materialları bu əsərdə mühüm yer tutur.

Əssar Mövlana Şəmsəddin Hacı Məhəmməd Təbrizi (1325-1390) Azərbaycan alimi, astronomu və riyaziyyatçısıdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə məşhur “Məhr və Müştəri” məsnəvisinin müəllifi kimi daxil olmuşdur. O, farsca yazmış, Sultan Üveysin sarayına dəvət olunmuş, lakin tezliklə saraydan uzaqlaşmışdır. Əssar Təbrizi Nizami ədəbi məktəbinə mənsub olan şairlərdəndir. Şairin “Məhr və Müştəri” (1376), “Saqinamə” poemaları, “Qəfiyələrin sayı haqqında təfəsilat” (“Əl-vafi fi tədəd ül - qəvafi”) adlı poetika (tədqiqat) əsəri vardır. “Məhr və Müştəri” poeması⁸⁷ Azərbaycan poeziyasında dostluğa həsr olunmuş ilk irihəcmli əsərlərdəndir. Bu əsər onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizamidən sonra ikinci epik poema yazmış şair kimi yüksək mövqeyə qaldırmışdır. Əssarın “Mövlana” ləqəbi onun öz dövründə böyük şöhrət və hörmət qazandığını göstərir. Onun əsas əsəri xalq arasında şöhrət tapmış “Məhr və Mah” dastanının motivləri əsasında. “Əssar panteizm təlimindən çıxış edərək, Məhr ilə Müştəri simasında bir əsasdan yaranıb sonra parçalanmış iki varlığın bu dünyada bir-birinə qovuşmaq üçün daima çırpındığı və aləmi-mənidən nəşət edib ikiləşmiş bir vəhdətin yenə bütünləşməsi yolunda qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılacağını bildirmişdir”.⁸⁸

Əsərdə iştirak edən surətlərin təqribən hamısı Günəş sistemini, bürcləri və ulduzları təmsil edirlər. Əssar Təbrizi əsərinin sonunda öz fikrini yekunlaşdıraraq yazır: “Mən mübaliğəli şəkildə böyükləri mədh etməkdən boyun qaçıdırıb həqiqi pak sevgi aləminə yol axtardım, mən qəsidə mirvarilərini şahların boynuna düzmək istəmədim. Bu sadə güzəranıma qane olaraq, böyük rütbəli adamların qulluğunda durmadım. Mən də Nizami kimi özümü xəlvətə çəkərək xəyalımın qüdrətilə xəzinələr yaratdım”.⁸⁹

Mədhü tərif yazmadın sən ləyaqətsiz adama
Həqiqətə çatmaq üçün yol axtardın daima.
Qəsidələr yazıb heç vaxt şahları mədh etmədin,
Hədiyyələr almaq üçün bir qapıya getmədin...
...Səbr eylədin sən öz kasıb, sadə güzəranına,
Bir tələbçün getmədin heç kübarların yanına.
İstəmədin heç qapıdan sən özünə himayət,
Təxtin, tacın oldu sənin azad həyat, qənaət.
Uymadın sən boş şöhrətə, qısıldın öz guşənə,

Təkəbbürlü bir adam da qoymadı minnət sənə...

Nizamitək sən də daim çəkildin bir xəlvətə,

Təmənnəsiz rəvnəq verdin mənə dolu hikmətə.⁹⁰

“Mehr və Müştəri” məsnəvisi nadir əsərdir, lakin o zaman məşhur olmamışdır. Bu məsnəvi 5120 beytdən ibarətdir. Əbdürrəhman Cami bu məsnəvinə mütaliə etdikdə onu çox tərifləmiş və aşağıdakı sözləri onun haqqında söyləmişdir: “Bu şəxs Təbriz əhlinin üzünü ağartmışdır. Bu vəzndə belə bir gözəl məsnəvi demək mahaldır (hər kəsin işi deyildir.-red.)”.⁹¹

Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından olmuş Əvhədi Marağayi (1274-1338) də dövrün poetik ənənəsinə sadıq qalmış, farsca yazmışdır. Şair “Cami-Cəm” (“Cəmşidin camı”) adlı əsərində şahların zülmkarlığını, məmurların soyğunçuluğu və rüşvətxorluğunu, özbaşınalığını, hakimlərin nadanlığını başlıca tənqid obyektə etmişdir. Onun yaradıcılığında dini, mistik meyllər də güclüdür. Şairin adı Şeyx Rükəddin idi. O, təsəvvüf təriqəti başçılarından və böyük hörmət qazanmış şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Şair ömrünün çox hissəsini İsfahanda keçirmişdir. “Onun təxəllüsü əvvəl “Safi” olmuş, sonra sufi şeyxi və şairi Şeyx Əbu Hamid Əvhədəddin Kirmani ilə yaxın olduğu üçün “Əvhədi” təxəllüs etmişdir.⁹² “Mövlana Əvhədinin Dövlətsah Səmərqəndiyə görə, 15 min beyt qəsidə, qəzəl, qitə və tərəcibəndlərdən ibarət divanı vardır”.⁹³ Şairin iki məsnəvisi vardır: 1000 beytə yaxın “Dəhnamə” və beş min beytlik “Cami-Cəm” məsnəvisi. O, ikinci məsnəvinə Sultan Əbu Səid üçün nəzmə çəkmişdir. Şair Marağa şəhərində vəfat etmiş və oradaca dəfn olunmuşdur. Əvhədi panteist ruhlu filosof olmuş, Azərbaycanı, İranı və Ərəb ölkələrini gəzmış, İsfahanda 20 ilədək yaşamışdır. O, “Dəhnamə” və yaxud “Məntiq ül-üşşad” (“Aşıqların söhbəti”) məsnəvisini 1306-1307-ci illərdə yazmışdır. “Cami-cəm” məsnəvisi isə Sənaninin “Hədiqətül-həqaiq” (“Həqiqətlər bağı”) əsərinin təsiri ilə yazılmışdır. Bu məsnəvilərdə Əvhədinin fəlsəfi, ictimai, elmi, əxlaqi, dini baxışları öz əksini tapmışdır. Bührənəddin Əhməd 1344-1398-cü illərdə yaşamış Azərbaycan şairi, alimi, dövlət xadimidir. O, Qeysəriyyə qazısı olmuş Şəmsəddin Məhəmmədin oğlu idi. Əhməd Misirdə və Şamda təhsil almış, bir sıra elmləri öyrənmişdir. O, 1364-cü ildə Qeysəriyyə qazisi, tezliklə şəhərin hakimi olmuş, Sivas və Ərzincani tutmuş, 1381-ci ildə Sivasda özünü sultan elan etmişdi.⁹⁴ Qazi Bührənəddin Əmir Teymurun Şərqi Anadoluya yürüşü əleyhinə çıxmış, ona qarşı Misirin sultanı Bərquq ilə İttifaq bağlamağa çalışmış, Ağqoyunlu sülaləsindən olan Qarayuluq Osman bəylə döyüşdə öldürülmüşdür. Bührənəddin bədii əsərlərini türk, fars və ərəb dillərində yazırdı. Onun 1500 qəzəl, 20 rübai və 119 tuyuqdan ibarət olan divanı 1393-ci ildə köçürülmüşdür. Şeirlərində ərəb, fars söz və tərkibləri çox azdır. Onun ərəbcə elmi əsərləri də vardır. O, mənşəcə oğuzların Salur boyundandır, qazilər (qazi) nəslindəndir, on ildən artıq Qeysəriyyə qazısı olmuşdur. O, 1381-ci ildən sonra 17 il ərzində Qaraman, Osmanlı və Türkman tayfalarını öz hakimiyyətinə tabe etməyə

çalışmışdır. Orta əsr salnaməçiləri ona “Əbülfəth” (zəfər və qələbə sahibi) adını vermişlər.⁹⁵ Azərbaycan ədəbiyyatında tuyuq janrının banisi Qazi Bühranəddin və Nəsimidir.⁹⁶ Onun divanı həcmcə 17 min misradan ibarətdir.⁹⁷

XIII-XIV əsrlərin qovuşuğunda yaşayıb Azərbaycan (türk) dilində ilk yazılı abidə yaratmış sənətkarlardan biri də Suli Fəqihdir.⁹⁸ Dövrümüzə qədər şairin yalnız bir əsəri – 4800 beytdən ibarət olan “Yusif və Züleyxa” poeması çatmışdır. Şairin özünü “Fəqih” adlandırması onun müsəlman hüququ bilicisi olduğuna işarədir. Müəllif poemanı yüaradarkən xalq arasında yayılmış dastan variantından istifadə etmişdir. “XIII-XIV yüzilliklərdə yaranmış ilk anadilli abidələrimiz, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrimiz başlıca olaraq Şərqi Anadolu və Şərqi Andoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Yeni istiqamətdə inkişaf edən ədəbiyyatımız məhz buradan pərvazlanmışdır”.⁹⁹ Qazi Bühranəddin, Özurumlu Qazi Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Suli Fəqih məhz bu mühitin yetirmələri olmuşlar. Yusif Məddahın 1700 beytlik “Vərqa və Gülşah”, Mustafa Zəririn 2120 beytlik “Yusif və Züleyxa” poemaları daha məşhurdur.

Mustafa Zərir (kor, zəlif) anadangəlmə kor idi. O, “Yusif və Züleyxa” əsərini 1366-ci ildə yazmışdır. “Maraqlıdır ki, orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatında ənənə xarakteri almış və klassik aşiqanə dastanlarda gördüyümüz bir sıra cəhətlər - dibaçə, tövhid, nət, meracnamə, dövrün hökmdarlarının şərəfinə söylənilmiş mədhlər, habelə kitabın yazılma səbəbləri əsərdə yox dərəcəsidir. Yalnız poemanın başlanğıcında, təxminən 20 misralıq bir parçada Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonra gələn xəlifələrin şərinə xoş sözlər deyilir, müəllif ulu tanrıdan kömək diləyir, bu ağır işdə ona mədədçi olmasına ürəkdən dua edir. Bütün bunlar Mustafa Zəririn yaradıcığının xalqla bağlılığına, geniş kütlənin zövqünə, dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə yaxından bələd olmasına zəmanət verir. Görünür, şair özü bilərəkdən hər cür təmtəraqdan, gurultulu ibarələrdən imtina etmiş, boyun qaçırmışdır”.¹⁰⁰

XIV əsrin sonlarında Şirvanda hazırlanmış, “Kitabi-kimya əs-səadət”, 1388-ci ildə Təbrizdə üzü köçürülmüş “Əcaib əl-məxluqat” əsərləri bu dövrün kitab sənətinin gözəl nümunələridir. Kitab tərtibatı, miniatur sənəti, memarlıq, xəttatlıq bu dövrdə də geniş yayılmış incəsənət növlərindən idi. Xəttatların, memarların fəaliyyət arealı, sahələri bu baxımdan daha geniş olmuşdur. Mübarəkşah Zərrinqələm həmin dövrün ən tanınmış xəttatlarından idi. XIV əsrdə yaşamış bu şəxs məşhur ərəb xəttatı Yaqut Müstəsimin “altı ustad” adı ilə şöhrətlənmiş tələbələrindən idi. O, klassik xətt örnəklərinin mahir ustalarından olmuş, Sultan Üveysin Nəcəf (İraq) şəhərində tikdirdiyi binanın dekorativ yazılarını qızilla işlədiyinə görə “Zərrinqələm” (“Qızıl qələm”) ləqəbini almışdı.¹⁰¹ O, klassik ərəb qrafikasının bütün 6 xəttini yüksək səviyyədə yaradıcılığında tətbiq etmişdir.

Xacə Abdulla Seyrəfi Təbrizi XIV əsrin görkəmli xəttatlarından biri idi. O, dövrün altı məşhur xəttatından biri olmuşdur. Xacə Abdulla Seyid Heydər

Qondənəvisin (qalın xətlə yazan) şagirdi olmuşdur. Bu ustad isə Yaqut Müstəsimin altı şagirdindən biri idi. Seyrəfi “müsənnə” adlanan xətti yaratmışdır və onun bu növdə yazıları Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Təbrizin bir çox abidələrindəki kitabələr və xüsusilə “Usta-şagird” adı ilə tanınmış abidələrdə, habelə “Rəşidiyyə” və “Qiyasiyyə” abidələrindəki kitabələr onun xətti ilə yazılmışdır. “Azərbaycanın, eləcə də İranın bir çox gözəl xəttatlarının sülaləsi öz kökləri ilə Seyrəfiyə bağlanır”.¹⁰²

Abdulla Seyrəfinin 1329-cu ildə və Abdulla Marağinin 1338-ci ildə üzünü köçürdükləri Quran nüsxələri dekorativ tərtibatına görə nadir sənət nümunələri hesab olunur. Hacı Məhəmməd Bəndçi də onun şagirdi və Azərbaycanın məşhur xəttatlarından idi. “Bu ustadın və şagirdin Azərbaycanda bir neçə kitabələri vardır ki, onların misli-bərabəri yoxdur”.¹⁰³ Belə abidələrdən biri “Usta-şagird” adı ilə tanınır (“Əlaiyyə” abidəsindəki kitabələrdir). Bu bina “Kiçik Şeyx Həsən” adı ilə tanınmış məşhur Ələddinin 1341-ci ildə tikdirdiyi obyektidir. Bir il ərzində tikilmiş bu binanın şərq qolundakı bəzi yazıları Seyrəfinin şagirdi yerinə yetirmişdir (bu abidə məhz buna görə də “Usta-şagird” adı ilə tanınır).

Orta Şərq kitab miniatürünün ilkin örnəkləri Azərbaycanda (Xoy, Marağa və Təbriz şəhərlərində) yaranmışdır. “Vərqa və Gülşa” (XIII əsrin əvvəli), “Mənafi əl-heyvan” (1298) və “Cami ət-təvarix” (1308, 1314) əlyazmalarına çəkilmiş miniatür rəsmləri Azərbaycanda bədii ənənənin varlığını, Orta Şərqdə yeni bədii məktəbin yarandığını təsdiqləyir. Təbriz miniatür məktəbinin yaranması, formalaşması və inkişafının erkən mərhələsi “müxtəlif səmtlərdən gələn təsirlərlə yerli bədii ənənələrin çarpazlaşması, qaynayıb qarışması prosesində baş vermişdir”.¹⁰⁴

Təbriz miniatür məktəbinin inkişafına istiqamət vermiş başlıca kənar təsirlər aşağıdakılar olmuşdur:

1. Monqollarla gətirilmiş uyğur rəssamlarının Şərqi Türküstan-Çin-Uyğur sənəti;
2. Bağdad məktəbi vasitəsilə gəlmiş ərəb – Mesopotamiya boyakarlığı ənənələri.

“Vərqa və Gülşa” əsərinə xoşlu Əbdülmömin ibn Məhəmmədin çəkdiyi 70 miniatür bu sənətin gözəl nümunələrindən idi. “1330-1340-cı illərə aid böyük Təbriz “Şahnamə”sinin illüstrasiyaları yalnız Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə Şərq miniatür boyakarlığının inkişafında yeni, bədii-estetik və sənətkarlıq baxımından daha yüksək bir dövrü təmsil edir”.¹⁰⁵ Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, “Şahnamə” əlyazması miniatürələrinin “çoxunu XIV əsrin məşhur ustad rəssamı Şəmsəddin, bir hissəsini isə onun tələbəsi, sonralar Teymurun Səmərqəndə göndərdiyi Əbülxay (Əbdül Xoşlu -red.) çəkmişdir”.¹⁰⁶

Təbriz miniatür məktəbi bu dövrdə qonşu Şərq ölkələrində miniatür sənətinin inkişafı və bədii məktəblərin təşəkkülü prosesində əsaslı rol oynamış “ana məktəb”¹⁰⁷ olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış dekorativ tətbiqi incəsənət növləri arasında keramika aparıcı yer tuturdu. Bu dövrdə ölkədə bir neçə

saxsı istehsalı mərkəzi vardı. Məişət məmulatı və binaların üzlənməsi üçün yüksək keyfiyyətli qasılar hazırlanırdı. Bu dövrdə daşyonma sənəti də xeyli inkişaf etmişdir. Qəbirüstü daşlar, “Bayıl daşları” daşoyma sənətinin parlaq nümunələrindəndir. Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz və Ərdəbil metal üzərində bədii işləmə sənətinin başlıca mərkəzləri olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda hazırlanmış fiqurlu qablar böyük elmi maraq kəsb edir. Çünki bu material “müsəlman Şərqində heykəltəraşlıq nümunələrinin olmaması haqqında köhnə baxışı rədd edir”¹⁰⁸. Metaldan, daşdan, gildən hazırlanmış, məişət təyinatlı əşyalar eyni zamanda incəsənət nümunələri idi.

Bu dövrdə ölkədə xeyli musiqi nəzəriyyəçisi fəaliyyət göstərirdi. Səfiəddin Urməvi (1230-1294) onlardan ən məşhurdur. Bəzi mənbələrə görə, Səfiəddin Bağdadda anadan olmuşdur. O, musiqişünas, ifaçı, bəstəkar, xəttat idi. Səfiəddin Urmiyə və Bağdadın “Müstənsiriyyə” mədrəsələrində təhsil almış, Abbasi xəlifəsi əl-Müstəsimin (1242-1258) saray kitabxanasında işləmiş, xəlifənin nədimi olmuş, musiqi nəzəriyyəsinə dair “Kitab əl-ədvar” (“Musiqi dövrləri haqqında kitab”, 1252) əsərini yazmışdır. Bağdad monqollar tərəfindən fəth olunduqdan sonra o, Hülakü xanın xidmətinə cəlb olunmuş, vəzir Şəmsəddin Cüveyninin oğulları Bəhaəddinə və Şərəfəddinə dərs demiş, özünün “Risaleye-Şərəfiyyə” əsərini şagirdi Şərəfəddin Haruna həsr etmişdir.

Hülakü xan Səfiəddinə ildə 10 min dinar “mizrab haqqı” ödənilməsi barədə fərman vermişdi. Tarixçi Vəssaf yazır ki, bu məbləğ ona və övladlarına uzun müddət ərzində ödənilmişdi. Səfiəddin ədəbiyyatşünaslığa dair “Əl-əruz və qəvafə və - l bədaye (“Əruz, qəfiyələr və üslubiyyət”) əsərini yazmışdır. O, həyatının son dövrlərində müamiləçilərin şikayəti əsasında həbs olunmuş və həbsxanada ölmüşdür. Onun yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq xalqları musiqisinin təkamülü prosesində yeni dövrün başlangıcıdır. Bütün Şərq, eləcə də şifahi ənənəyə malik olan Azərbaycan peşəkar musiqisinin əsasını təşkil edən səs komplekslərini sistemləşdirməsi Səfiəddin Urməvinin musiqi nəzəriyyəsi sahəsində mühüm nailiyyətidir. O, 12 əsas məqamın (dövr), 6 törəmə məqamın (avaz) səs düzümünü, nümunələri təqdim etmişdir. Səfiəddin Urməvi nüzhə və muğni musiqi alətlərini yaratmış, bərbət musiqi alətinin məşhur ifaçılarından olmuşdur.¹⁰⁹

Əbdülqadir Xacə Kəmaləddin Əbülfəzail ibn Qeybi Hafız Maraği (1353, Marağa-1435, Herat) musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar, xanəndə idi. Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysin dövründə saray məclislərində musiqiçi, xanəndə, bəstəkar kimi çıxış edərək şöhrət qazanmışdı. Əbdülqadir Maraği “Cəmə əl-əlhan” (“Melodiyalar külliyyatı”), “Məqasid əl-əlhan” (“Melodiyaların məqsədləri”), “Şərh əl-ədvar” (Urməvinin əsərinə şərh), “Fəvaidi-əşərə” (“On fayda”), “Kənz əl-əlhan” (“Melodiyalar xəzinəsi”) risalələrini yazmışdır. Bəstəkar orta əsr musiqişünaslığında ilk dəfə olaraq 12 əsas məqamdan törəmə 24 şöbə sistemini elmi cəhətdən əsaslandırıb, dövrünün musiqi formalarının təsvirini vermişdir.

Onun Azərbaycan (türk) dilində şeirləri vardır. Bəstəkarın yaratdığı 20 yeni ritmdən 6-sı sonrakı dövr musiqişünasları tərəfindən klassik ritmlər silsiləsinə daxil olunmuşdur. Onun əsərlərində aşiq sənətinə dair qiymətli məlumatlar vardır. O, ud alətinin mahir ifaçısı olmuş, bəzi alətləri isə (əlvah, kasat və s.) təkmilləşdirmişdir. Maraği dövrünün tanınmış xəttatı idi. “Şeyx Üveysdən sonra onun oğlu Sultan Hüseyn Mirzə Əbdülqadirin udunun (çalğı aləti) səsinə və gözəl nəğmələrinə qulaq asırdı. Bu padşahın əmri ilə hicri qəməri 779-cu il ramazan ayında (1373, yanvar) Xacə Əbdülqadir “otuz növbə” adlı məşhur mahnıları yazmışdır. Bu mahnıların hər növbəsi ramazan ayının bir gününə məxsusdur. Birinci növbə “Hüseyni” adlı muğamdır”.¹¹⁰ Ramazan ayı başa çatdıqdan sonra bəstəkar “otuz növbə”nin müqabilində yüz min dinar peşkəş almışdır, bəstəkar bunu “Məqasid əl-əlhan” əsərində etiraf edib”.¹¹¹ 1382-ci ildə Üveysin oğlu Sultan Əhməd Xacə Əbdülqadiri özünün xüsusi nədimi etmişdi. Sonralar Əbdülqadir Əmir Teymura və onun xələflərinə xidmət etmiş, ömrünün sonlarınaqədər Xorasanda qalmış, orada vəfat etmişdir.

XIII əsrə qədərki dövrdə Azərbaycan musiqisi əsasən saraylarda və feodal əyanlarının məclislərində inkişaf etmişdir. XIII-XIV əsrlərdə isə musiqi daha çox xalq kütlələrinin yaradıcılıq məhsulu idi və xalq arasında daha geniş yayılmışdı. Qazan xandan sonra Ulcaytu Sultan Məhəmməd musiqi ifasının qadağan olunması haqqında fərman verdi, lakin bu fərman obyektiv inkişaf prosesinin qarşısını ala bilməzdi. Çünki sultan geniş imperiya ərazisində (habelə Azərbaycan miqyasında) bu fərmana əməl olunmasını təmin etmək iqtidarında deyildi. Sultan sarayının da uzun müddət musiqisiz keçinməsi qeyri-mümkün idi. XIV əsrin II yarısında-Cəlairilər zamanında Azərbaycan musiqisi saraya daha artıq dərəcədə daxil olmuşdu.

Azərbaycan memarlığının müəyyən uğurları bu dövrdə də diqqəti cəlb edirdi. Təbriz memarlıq məktəbi XIII-XIV əsrlərdə mühüm və aparıcı mövqə qazanmışdı. XIII əsrin II yarısında regionda nisbi sabitliyin qərarlaşması Azərbaycan memarlığının daha da inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycanın Elxanilər dövlətinin mərkəzi vilayəti olması bu inkişafın yüksək sürətini təmin etdi. Marağa rəsədxanası həm dövrün iri elmi mərkəzi, həm də nadir memarlıq kompleksi olmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddinin fəaliyyəti dövrün memarlıq həyatının diqqəti cəlb edən hadisələrindəndir. 1297-ci ildə “Şənb” adlanan yerdə Təbrizin yeni mərkəzinin əsası qoyuldu (“Şənbi – Qazan” və yaxud “Qazaniyyə”). Bu kompleksdə Qazan xanın məqbərəsi mərkəzi yeri tuturdu. Məqbərənin müəllifi memar Tacəddin Əlişah idi. Məqbərə qülləvari abidələr tipinə aiddir və kaşılarla bəzədilmişdi (XVI əsrdə də mövcud olmuşdur). İri memarlıq obyektlərindən biri də “Rəbi-Rəşidi” və yaxud “Rəşidiyyə” idi. Bu şəhərcik Qazan xanın vəziri Rəşidəddinin başçılığı ilə inşa olunmuşdu. Kompleksdə 24 iri karvansara, 1500 dükən, 30 min ev, hamamlar, kağız istehsal edən karxana, boyaqçı emalatxanaları, xiyabanlar, sikkəxana, dəyirmanlar, bağlar, rəssam və xəttatların çalışdıqları

emalatxanalar daxil idi. Bu dövrdə Sultaniyyənin əsası qoyuldu. Şəhərin inşasına Arqun xanın zamanında (1284-1291) başlanılmış, tikinti işləri 1305-ci ildə Ulcaytunun hakimiyyəti vaxtında başa çatmışdı. XIII-XIV əsrlərdə şəhərsalma tədbirləri Təbrizdə və Sultaniyyədə başqa Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən daha intensiv olmuşdur. Göstərilən dövrün aparıcı memarlıq tipi məqbərələr idi. Məqbərələrin əksəriyyəti gülləvari formaya malikdir. Bu dövrdə müdafiə qurğularının da inşası geniş yayılmışdı, bu isə dövrün hərbi-siyasi hadisələrinin, ziddiyyətlərinin zənginliyindən irəli gəlirdi. Mərdəkandakı dördguşəli qüllə (1232), Nardarandakı qəsir (1301), Ramana qəsri, Şağanda olan qəsir həmin tarixi dövrün müdafiə, memarlıq obyektləridir. Bayıl qəsri dövrün ən güclü istehkamlarından biri idi. Abidənin nadir cəhətlərindən biri üzərində insanların, digər canlı varlıqların, fantastik varlıqların, ərəb qrafikası əsasında yazılar olan üzlük daşların çoxluğuudur. Belə daş lövhələrin 1200 ədəd olduğu güman olunur və onlardan 700-ə qədəri tapılaraq tədqiq edilmişdir, 1309-1310-cu illərdə Bakıda inşa olunmuş Cümə məscidi, Pirsaat çayı yaxınlığındakı xanəgah (1256) bu dövrün diqqəti cəlb edən dini təyinatlı tikililəridir. Azərbaycan memarlığının yeni yüksəliş mərhələsinə daxil olması XIII əsrin II yarısından etibarən başlanmışdı.

Artıq XIII əsrin sonunda Azərbaycanın iqtisadi həyatında dönüş yarandı. Bu dönüş özünü memarlıqda və şəhərsalma işində də büruzə verirdi. Əzəmətli saraylar, dini və xatirə tikililəri, mülki binalar inşa olunurdu. Şəhərsalmada yeni dövr başlandı. Ansambl, kompleks tikintisi sahəsində böyük irəliləyiş nəzərə çarpırdı, mürəkkəb komplekslərdə yeni meyllər nəzərə çarpırdı. Şəhərlər genişlənir, yenidənqurma və abadlıq işləri aparılır, onların inzibati mərkəzləri olan İç qalalardan kənarda, ticarət-sənətkarlıq rayonlarında yeni ictimai mərkəzlər şəbəkəsi meydana gəlirdi. Monqol hücumları zamanı tənəzzül etmiş şəhərlər yenidən canlanırdı. Azərbaycanı qonşu ölkələrlə birləşdirən ticarət yollarının artıq cənub şəhərlərindən keçməsi onların inkişafını xeyli sürətləndirdi. Şəhərlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi. XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində Elxanilər dövlətinin güclənməsi şəhərlərin müdafiə tikintisində mühüm irəliləyişə səbəb oldu: Dağıdılmış istehkamlar bərpa olunur, geniş ərazidə yerləşən şəhərlərin ətrafına yeni divarlar çəkilirdi. XIV əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində həyata keçirilmiş iri miqyaslı şəhərsalma tədbirlərindən biri paytaxta layiq olan yeni qala divarlarının tikintisi idi. “XIII əsrin sonu-XIV əsrin başlanğıcında Təbriz şəhərsalma-memarlıq inkişafının ən yüksək mərhələsinə keçirir”.¹¹² Yalnız Ərdəbil bu dövrdə qala divarları ilə əhatə olunmamış, bu isə şəhərin geniş ərazidə, nisbətən azad planlaşma əsasında inkişafına əlverişli imkanlar yaratmışdı. Naxçıvan XIV əsrdən etibarən Azərbaycanın başlıca memarlıq məktəbi, mərkəzi kimi yerini Təbrizə verdi. XIV əsrdə Həmdullah Qəzvini Naxçıvanı “Nəqşi-cahan” (“Dünyanın bəzəyi”) kimi vəsf etmişdi.¹¹³ XII əsrdən başlayaraq (XVI əsrin II yarısınaqədər) Təbriz müxtəlif dövlətlərin paytaxtı olmuş, bu isə onun memarlıq baxımından inkişafını, aparıcı

mövqedə olmasını təmin etmişdir. Təbrizin Azərbaycanda iri memarlıq məktəbinə çevrilməsi məhz orta əsr Azərbaycan memarlığının təkamülündə dönüş mərhələsi hesab oluna biləcək XI-XII əsrlərə təsadüf etmişdir. 1265-ci ildə Elxani hökmdarı Abaqa xan Təbrizi Hülakülər dövlətinin paytaxtı elan etdi. 1258-ci ildə Bağdadın monqollar tərəfindən dağıdılmasından sonra Təbrizin regionda aparıcı mövqeyə çıxması gerçəkləşdi. Təbrizdə “memarlığın misli görünməmiş yüksəlişi ilk növbədə Qazan xanın (1295-1304) hökmranlıq dövrünə təsadüf edir”.¹¹⁴ İqtisadi islahat və siyasi sabitlik bu əsrin əvvəllərində Təbriz memarlığının yüksəlişi üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Arqun xan zamanı şəhərin qala divarlarının uzunluğu 6 min addım idi və 10 darvazası vardı. Köhnə divarlardan daha böyük sahəni əhatə edən yeni divarlarda daha 6 darvaza qoyuldu. Bağlar, yeni yaranan məhəllələr dövlət xəzinəsi hesabına inşa olunmuş 25 min addımlıq yeni qala divarlarının əhatəsinə alındı. Qazan xan yeni darvazaların hər birinin önündə karvansara, bazar, hamam, karxana və digər binalar tikdirdi. Şəhər darvazalarının önündə başlıca dini-ticarət kompleksi ilə birləşən ikinci dərəcəli ticarət mərkəzləri meydana gəldi. Sultan Üveys hakimiyyətinin ilk illərində Misir sultanının ona verdiyi xəracın hamısı “yüzlərlə otaqdan ibarət olan”¹¹⁵ “Dövlətxana” saray kompleksinə (onun inşasına) sərf olunmuşdu. Bu kompleksdə olan binaların əksəriyyəti sonralar Miranşahın əmrilə xarabalığa çevrilmişdi. Klavixo mubaliğəyə yol verərək qeyd edirdi ki, bu “kompleks” 20 min hücrə və ayrı-ayrı otaqlardan ibarət olmuşdur.¹¹⁶ Tikintisinə XIII əsrin sonlarında başlanmış “Rəşidiyyə” kompleksi akademiya - universitet şəhərciyi idi və burada 2 cəmə məscidi, 1 mədrəsə, 1 zaviyə, elmi müəssisələr və xəstəxana vardı. Bu universitetdə 450-dən çox alim-pedaqoq çalışır, 7 min tələbə təhsil alırdı; 30 minədək müxtəlif təyinatlı tikilinin olduğu bu şəhərcik sonralar Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin tərəfindən genişləndirildi. Əsası 1297-ci ilin oktyabrında qoyulmuş Qazaniyyədən fərqli olaraq “Rəbi-Rəşidi” (“Şəhristanə-Rəşidi”) Qazan xanın Təbrizin ətrafına çəkdiyi divar daxilində yerləşirdi. Rəbi-Rəşidinin əsasının 1300-cü ildən əvvəl qoyulduğu ehtimal olunur. “Rəbi-Rəşidi” kompleksi düşünülmüş plan əsasında salınmışdı. Rəşidəddinin “Günbəd” adlandırdığı böyük tikili də “Dar üş-Şəfa” (“Sağlamlıq evi”) idi. “Dar-üş-Şəfa” elmi-tədqiqat müəssisələrinin əsasında dururdusa, Günbəd dini tikililərin, ilahiyyat alimləri üçün nəzərdə tutulmuş küçələrin mərkəzində ucalırdı. Çobani əmiri Məlik Əşrəf (1344-1356) 1351-ci ildə Rəbi-Rəşidini içqala seçərək şəhər əyanlarını ora köçürdü, burada saraylar və evlər tikdirdi, lakin XIV əsrin sonunda bu mədəni mərkəz dağılmağa başladı. Tacəddin Əlişah məscidinin əsası 1311-ci ildə qoyulmuşdu. Binanın ucalığı 25 metrdir, memarın məqbərəsi buradadır. Məscid tələsik tikildiyindən 2 ildən sonra dağılmağa başlamışdı. Əlişah məscidi kompleksi (sonralar Qacarların hakimiyyəti dövründə bu tikili qalaya, hərbi təyinatlı obyektə çevrildiyinə görə “Ərk qalası” adlanmağa başlandı) bu dövrün qiymətli memarlıq incilərindəndir. Onun sağ tərəfində mədrəsə, sol tərəfində isə Zaviyə, hamam və

bazarlar vardı. Bu, iri kompleks idi. Məscidin döşəməsi cilalanmış mərmərlə örtülmüş, divarları isə kaşılarla bəzədilmişdi.

İbn Bəttutənin yazdığına görə, Qazan xanın adı ilə məşhur olan çarşı (örtülü bazar) nəinki Təbrizdə, hətta bütün dünyada ən gözəl çarşı idi. Təbrizin 2 kilometrliyində - “Şam” aldanan yerdə salınmış şəhərcik tezliklə Təbrizlə qovuşdu. Həmin şəhərciyin tikintisində təşkiləddici əsas Qazan xanın nəhəng türbəsi – “Şənbi-Qazani” olmuşdur. “Şam” günbəz mənasını verən “Şənb” (monqol dilində “qəbir”, “daxmə”, “sərdabə” mənasına malikdir) sözünün dəyişmiş formasıdır. Bu türbə ətrafında yaranmış şəhərcik “Qazaniyyə” adı ilə məşhurlaşmışdı. Bağlar, məscid, mədrəsə, arxiv, zaviyə, kitabxana binaları, hamam və s. tikililər bu kompleksə daxil idi. Obyekt planlı surətdə yaradılmışdı. Türbənin tikintisində xeyli fəhlə iştirak etmişdi: 14 min 400 fəhlənin 13 mini daimi işləyirdisə, 1400 nəfəri əlavə işçi kimi müvəqqəti işə cəlb olunurdu. On iki bucaqlı tikintinin divarları 33 kərpic və ya 15 gəz qalınlığında idi”.¹¹⁷ İran tarixçisi Hafiz Əbrunin qeydinə əsasən gəz təqribən 30 sm-ə bərabər olan uzunluq ölçüsüdür. “Ümumi hündürlüyü 170 gəz olan türbə nisbətlərinə və şaquli bölümlərinə görə Azərbaycanın bürəvari türbələri ilə eyniyyət təşkil edirdi”.¹¹⁸ XIII-XIV əsrlərdə Təbriz memarlığı məzmununa və ideya dolğunluğuna, dekorativ zənginliyinə görə inkişafının ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı.

1220-ci ildə Ərdəbil şəhəri monqollar tərəfindən zəbt olundu və tamamilə dağıldı. XIV əsrdən isə şəhər sürətlə inkişaf etməyə başladı. Səfəvi sülaləsinin 12 nümayəndəsi dəfn olunmuş Ərdəbildəki dini kompleks (Şeyx Səfi) şəhərin inkişafını şərtləndirən aparıcı amil olmuşdur. Yalnız Ərdəbildə bu ziyarətgaha 200 ev, 9 hamam, 8 karvansara, örtülü bazar (Qeysəriyyə), ticarət meydanı, 100 dükan və s. məxsus idi. Bu kompleksin Təbrizdə 100 evi, 100 dükanı, 2 kəndi, habelə Gilan, Astara və Muğanda böyük vəqf əmlakı vardı. “Şeyx Səfi kompleksi Ərdəbilin əsil şəhərəmələgətirici amili” idi ki, o şəhərin memarlıq, ideoloji və iqtisadi əhəmiyyətini qabarıq həşəkildə əks etdirirdi”.¹¹⁹ Şeyx Səfi türbəsi XIV əsrdə tikilmişdir. Kompleksin başlıca komponenti olan bu tikili bürəvari türbələrin gözəl nümunələrindəndir.

XIV əsrin əvvəlində Sultaniyyə şəhərinin əhəmiyyəti onunla müəyyən olunurdu ki, o beş böyük karvan yolunun (“Şəhrah”) kəsişmə yeri idi. Sultaniyyənin əlverişli coğrafi mövqeyi, iqlimi və monqolların yaylaqlarına yaxın yerləşməsi şəhərin sürətlə böyüməsinə şərait yaratmışdı. Elxani hökmdarlarının yay iqamətgahı Sultaniyyədə yerləşirdi. Bu şəhərin əsası 1290-cı ildə Arqun xan (1284-1291) tərəfindən qoyulmuş, şəhərin tikintiisi sonralar Ulcaytu Xudabəndə tərəfindən davam etdirilmiş və 1313-cü ildə inşaat işləri başa çatdırılmışdı. 1305-ci ildə Sultaniyyə dövlətin paytaxtı elan olunduqdan sonra daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Sultan Ulcaytu şəhərə “Sultaniyyə” adını vermişdi. Bu şəhər böyüklüyünə görə Təbrizdən geri qalırdı, lakin diqqətəlayiq tikintiləri ilə fərqlənirdi. XIV əsr şəhərin çiçəklənmə dövrü idi. Şəhərin “Rəşidiyyə”

məhəlləsində 1500 ev, müxtəlif təyinatlı tikililər vardı. Sultaniyyənin bütün tikintiləri içərisində Ulcaytu Xudabəndənin şəhərsalma əhəmiyyətinə malik olan türbəsi qeyd olunmalıdır. “Güman ki, Sultaniyyə şəhərinin planının təşəkkülündə, əsas şəhər ansamblının yaranmasında dini tikintilər daha mühüm mərkəz rolunu oynamışdı”.¹²⁰ 1309-1313-cü illərdə inşa olunmuş Ulcaytu türbəsi Azərbaycan memarlığının əzəmətli abidələrindəndir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş bu türbə 8 bucaqlı quruluşa malikdir. Böyük salon diametri 25,5 metr olan günbəzlə örtülmüşdür, döşəmədən günbəzin zirvəsinə qədər 51 metrdir. Türbənin içərişi tünd göy, firuzəyi və ağ rəngli parlaq kaşı ilə bəzədilmişdi. Türbənin 8 kiçik minarəsi vardı. Ulcaytunun tikdirdiyi böyük məscidin yanında 200 tələbə və 16 müəllim üçün mədrəsə də vardı. Sultaniyyənin süqutunda Miranşah “əhəmiyyətli rol oynamış”, sonralar Qaraqoyunlu Qara Yusif şəhər əhalisinin çox qismini Marağaya və Təbrizə köçürmüşdür. Mənbələrdə Ulcaytunun vəfatı günündə 14 min ailənin şəhəri tərk etməsi barədə məlumat da vardır. Güclü iqtisadiyyata malik olmaması isə şəhərin ticarət, sənətkarlıq və mədəni mərkəz rolunu tezliklə itirməsinin ümdə səbəbi olmuşdur.

Qarabağlar türbəsi (Naxçıvan, XIV əsr), Təbriz şəhərindəki rəsədxana (1300-1304) binası da bu dövrün memarlıq inciləri idi. “Səlcuqlar, Eldənizlər dövrünün coşqun yüksəlişindən sonra XIII yüzildə Azərbaycan memarlığı müəyyən durğunluq mərhələsi keçirir”.¹²¹ Elxanilərin sürətli və geniş quruculuq işləri, dünya əlaqələrinin genişlənməsi və intensivləşməsi nəticəsində Azərbaycan memarlığı monqol istilalarına qədərki dövrün memarlıq səviyyəsini ötərək yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. 1300-cü ildə Bakıya gəlmiş Qazan xan Bibiheybət türbəsinin yanında məscid tikdirmişdi. “Elxani tikililərini qabaqkı dövr binalarından fərqləndirən ilk xüsusiyyət onların ölçücə böyüklüyüdür”.¹²² Azərbaycan memarları Elxanilərin tələblərini layiqincə yerinə yetirdilər: Qazan xan türbəsinin uralığı 40, Əlişah məscidinin tağ aşırımı 30 metrdən çox idi. Elxanilərin hakimiyyəti zamanı Azərbaycanın paytaxt şəhərlərində (Marağada, Təbrizdə, Sultaniyyədə) aparılmış nəhəng şəhərsalma-memarlıq işlərinə qonşu müsəlman ölkələrinin bədii qüvvələri cəlb olunmuşdu. XIV əsrin sonunda Əmir Teymurun yaratdığı iri imperiya regionda vəziyyəti dəyişirdi, bununla bağlı olaraq memarlıq-tikinti sənətinin ağırlıq mərkəzi Azərbaycandan Orta (Mərkəzi) Asiyaya - Təbrizdən Səmərqəndə keçdi. “Bütövlükdə... yetkin orta əsrlərin mədəni mübadiləsi gedişində Azərbaycan memarlığına mənimsəmədən daha çox nüfuzetmə, təsirgöstərmə xas olmuşdur”.¹²³ Bu həqiqəti XIV əsrdən sonrakı tarix də təsdiq edir.

Beləliklə, XIII-XIV yüzilliklərin Azərbaycan mədəni həyatı dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, dini-ideoloji hadisələrinin fəal inikası olmuşdur. Təbiidir ki, mədəniyyət faktlarında (elmi, bədii, fəlsəfi əsərlərdə, memarlıq abidələrində, dekorativ-təbiiq sənət nümunələrində və s.) Azərbaycan xalqının əski tarixinin mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, insanların kamilliyə yönəlmiş, əzəli və əbədi arzu və

istəkləri də öz əksini tapırdı. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin (Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Naxçıvani, İmadəddin Nəsimi, Fəzlullah Nəimi, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Maraği və bir çox başqalarının) yaratdıqları əsərlər Yaxın və Orta Şərq dünya elminin, fəlsəfəsinin, ədəbiyyatının, musiqi nəzəriyyəsinin bənzərsiz örnəklərindəndir. Monqol yürüşlərinin dağıdıcı nəticələri aradan qaldırıldıqdan sonra Azərbaycan memarlığında, şəhərsalma sənətində canlanma baş verdi, ölkənin bir çox şəhərlərində müxtəlif təyinatlı, əzəmətli memarlıq obyektləri yaradıldı. Ümumiyyətlə, bu dövrdə də Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqin mədəni cəhətdən inkişaf etmiş, aparıcı ölkəsi olmuşdur.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 15.

² Вах: Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.

³ Yenə orada, s. 93.

⁴ Yenə orada, s. 111-112.

⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 20-21.

⁶ Yenə orada, s. 21.

⁷ Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 265; Piriyeв V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003, s. 124-125.

⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 23.

⁹ Yenə orada, s. 23; Həmçinin bax: Əsədov M.Ə. Azərbaycan XIII-XV əsrin birinci yarısında. Namizədlik dis. avtoreferatı. Bakı, 1996.

¹⁰ Вах: Айдамиров Т., Гасымов Х. Большие амбиции малого этноса. Баку, 2003; Əsədov M., Qasımov X. Ermənilərin Yaxın Şərqdə torpaq iddiaları. Ağrıdağ, 15-21 aprel 1998-ci il; Yenə onların. Erməni fitnəkarlığının tarixi kökləri haqqında. Ağrıdağ, 1-7 aprel 1998-ci il; Yenə onların. Səlibçilər, monqollar və erməni fitnəkarlığı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 84-cü il dövrünə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Ağrıdağ, 2002, s. 70-75.

¹¹ Вах: Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 284-285.

¹² Piriyeв V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360), s. 37.

¹³ Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 300-318.

¹⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 31.

¹⁵ Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarixə-Şeyx Üveys, s. 47-53.

¹⁶ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 71.

¹⁷ Ашурбейли Сара. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992, с. 94.

- ¹⁸ Yənə onun. Государство Ширваншахов, с. 150.
- ¹⁹ Yənə orada, s.157.
- ²⁰ Yənə orada, s. 158.
- ²¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 36.
- ²² Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 170.
- ²³ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 37.
- ²⁴ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 236.
- ²⁵ Yənə orada, s. 236.
- ²⁶ Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 387-388.
- ²⁷ Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 196.
- ²⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s.72.
- ²⁹ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 75.
- ³⁰ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 72.
- ³¹ Yənə orada, s. 73.
- ³² Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, 1993, s.144.
- ³³ Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində, s. 65.
- ³⁴ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана ..., с. 24.
- ³⁵ Вах: Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində.
- ³⁶ История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970, с. 355.
- ³⁷ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана..., с. 88.
- ³⁸ Yənə orada, s. 88.
- ³⁹ Рзаев А. Насираддин Туси..., с. 3.
- ⁴⁰ Yənə orada, s. 8.
- ⁴¹ Хасə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. II nəşri, s. 32-35.
- ⁴² Рзайев А. Нясиряддин Туси..., с. 8-9.
- ⁴³ Yənə orada, s. 11.
- ⁴⁴ Yənə orada, s.11.
- ⁴⁵ Rəhim Sultanov. Xacə Nəsirəddin Tusi və onun “Əxlaqi-Nasiri” əsəri // Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. II nəşri Bakı, 1989, s.8.
- ⁴⁶ Вах: Мамедбейли Г. Основатель Марагинской обсерватории Насираддин Туси. 1961, с. 179-192.
- ⁴⁷ Xacə Nəsirəddin Tusi. II nəşri, s. 13..
- ⁴⁸ Yənə orada, s. 212.
- ⁴⁹ Yənə orada, s. 212.
- ⁵⁰ Yənə orada, s. 210.
- ⁵¹ Ализаде А. Социально экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 16.
- ⁵² Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, s. 188.
- ⁵³ Yənə orada, s. 188.

- ⁵⁴ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 192-193.
- ⁵⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 161.
- ⁵⁶ Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, s. 38.
- ⁵⁷ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 325-326.
- ⁵⁸ Yenə orada, s. 137-138.
- ⁵⁹ Yenə orada, s. 314-315.
- ⁶⁰ Yenə orada, s. 188.
- ⁶¹ Bax: Фиш Радий. Джалаладдин Руми. Издание второе. М., Наука, 1985.
- ⁶² Yenə orada, s. 180-181; İki mütəfəkkirin yaxın münasibətlərinə dair müfəssəl məlumatlara bu əsərin 164-215-ci səhifələrində təsadüf etmək mümkündür.
- ⁶³ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 246.
- ⁶⁴ Bax: İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1973, 674 s.
- ⁶⁵ PiriyeV Vaqif. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər), s. 77.
- ⁶⁶ Yenə orada, s. 92.
- ⁶⁷ Yenə orada, s. 77.
- ⁶⁸ Yenə orada, s. 79.
- ⁶⁹ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 55.
- ⁷⁰ Yenə orada, s. 68.
- ⁷¹ Yenə orada, s. 69.
- ⁷² Yenə orada, s. 70.
- ⁷³ Yenə orada, s. 100-101.
- ⁷⁴ Yenə orada, s. 221.
- ⁷⁵ Yenə orada, s. 393.
- ⁷⁶ Yenə orada, s. 393.
- ⁷⁷ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 393.
- ⁷⁸ Yenə orada, s. 394.
- ⁷⁹ Yenə orada, s. 395.
- ⁸⁰ Yenə orada, s. 399.
- ⁸¹ Yenə orada, s. 436.
- ⁸² Bax: Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). Баку, 1983, с. 37-62.
- ⁸³ Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarixə-Şeyx Üveys, s. 10.
- ⁸⁴ Yenə orada, s. 7-8.
- ⁸⁵ Бартольд В.В. Сочинения, том VII. М., 1971, с. 282.
- ⁸⁶ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 27.
- ⁸⁷ Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri. Bakı, 1986.
- ⁸⁸ Yenə orada, s. 4.
- ⁸⁹ Yenə orada, s. 250-256.
- ⁹⁰ Yenə orada, s. 251-252 – farscadan tərcüməsi M. Sultanovundur.
- ⁹¹ Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 134.
- ⁹² Yenə orada, s. 119.

- ⁹³ Yenə orada, s. 119.
- ⁹⁴ Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, 1988, s. 4.
- ⁹⁵ Yenə orada, s. 6.
- ⁹⁶ Yenə orada, s. 11.
- ⁹⁷ Yenə orada, s. 16.
- ⁹⁸ Bax: Hacıyeva Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik очерк). Bakı, 1991.
- ⁹⁹ Qəhrəmanov S., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (Poemanın mətni və tarixi-qrammatik очерк). Bakı, 1991.
- ¹⁰⁰ Yenə orada, s. 167.
- ¹⁰¹ Məhəmmədəli Tərbiyə. Danişməndani-Azərbaycan, s. 228.
- ¹⁰² Yenə orada, s. 301.
- ¹⁰³ Yenə orada, s. 302.
- ¹⁰⁴ Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri, s. 8.
- ¹⁰⁵ Yenə orada, s. 10.
- ¹⁰⁶ Yenə orada, s. 10.
- ¹⁰⁷ Yenə orada, s. 12.
- ¹⁰⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 150.
- ¹⁰⁹ Bax: Səfərova Z.Y. Səfiəddin Urməvi. Bakı, 1995; Yenə onun. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, 1998; Üzeyir Hacıbəyov. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, 1985, s. 18.
- ¹¹⁰ Məhəmmədəli Tərbiyə. Göstərilən əsəri, s. 89.
- ¹¹¹ Yenə orada, s. 89.
- ¹¹² Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 9.
- ¹¹³ Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану), с. 51.
- ¹¹⁴ Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 66.
- ¹¹⁵ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 198.
- ¹¹⁶ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 178.
- ¹¹⁷ Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 73.
- ¹¹⁸ Yenə orada, s. 73.
- ¹¹⁹ Yenə orada, s. 92.
- ¹²⁰ Yenə orada, s. 113.
- ¹²¹ Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 8.
- ¹²² Yenə orada, s. 9.
- ¹²³ Yenə orada, s. 90.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ XV ƏSRDƏ

§ 1. Dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi mühitinə ümumi baxış

XV əsrin əvvəlinə doğru Azərbaycan ictimai-siyasi təkamülünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu zaman ölkənin şimal qisminə bir neçə yüzillik ərzində siyasi müstəqilliyini, varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda gərgin hərbi-siyasi, xüsusilə diplomatik mübarizə aparmış Şirvanşahlar dövləti mövcud idi. əsrlər boyu onun dörd tərəfində müxtəlif dövlətlər yaranmış, güclənmiş, bir çox hallarda Şirvanşahlar dövlətini də vassal ağalığına salmış və siyasi tarix səhnəsini tərk etmişlər. Daxili siyasi sabitliyi qorumağa çalışan Şirvanşahlar uğurlu, mütəhərrik xarici siyasət sayəsində sülalə hakimiyyətini, dövlət müstəqilliyini də mühafizə edə bilmişdilər.¹ XIV əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın cənub qismi Cəlairilər dövlətinin tərkibində idi. Son Cəlairi hökmdarı Əhməd (1382-1410) gərgin sülalədaxili mübarizədə qalib çıxaraq parçalanma təhlükəsi qarşısında olan Cəlairilər dövlətinin ərazi bütövlüyünü bərpa edə bildi.

Lakin Sultan Əhməd obyektiv prosesin (sülalə hakimiyyətinin süqutunun) qarşısında aciz idi. Yaxın və Orta Şərq hökmdarlarını vahiməyə salmış Əmir Teymurun hərbi yürüşü qarşısında davam gətirə bilməyəcəyini anlamış sultan Əhməd Azərbaycanı tərk edərək Bağdada qaçmalı oldu. Cənubi Azərbaycanda hakimiyyətə vaxtilə Sultan Əhmədə xidmət etmiş Qaraqoyunlu Qara Məhəmməd yiyələndi. Tezliklə Azərbaycanın cənub qismi yenidən Əmir Teymurun viranedicisi hərbi yürüşünün hədəfinə çevrildi. Ölkənin bu hissəsi Qərbi İran və İraqa birlikdə Əmir Teymurun bölgüsünə əsasən onun 4 oğlundan birinin – Miranşahın hakimiyyəti altına keçdi. Beləliklə, 1370-ci ildə dövlət qurmuş, bu dövlətin ərazisini işğal olunmuş ölkələr hesabına genişləndirmiş Teymur banisi olduğu Teymurilər səltənətinin (1370-1507) parçalanmasının da əsasını qoymuşdu. Əmir Teymurun ölümündən sonra məhz buna əsaslanan Teymuri hökmdarları (xüsusilə Şahrux) “itirilmiş ata yurdunu geri qaytarmaq” şüarı bəhanəsi ilə Azərbaycana dəfələrlə hərbi yürüşlər, həmlələr təşkil etdilər, ölkənin ictimai-iqtisadi, mədəni potensialına xeyli ziyan vurdular. Əqli cəhətdən qüsurlu olan Miranşahın Cənubi Azərbaycandakı hakimiyyəti ara müharibələri, əhəlinin maddi vəziyyətinin durmadan ağırlaşması, günahsız şəxslərin edam olunması, yerli hakimlərə divan tutulması, ölkənin maddi və mənəvi sərvətlərinin amansızcasına qarət, viran olunması, əsrlər boyu yaradılmış memarlıq incələrinin dağıdılması halları ilə əlamətdar olmuşdur. Miranşah özünə tabe olan əraziləri genişləndirmək arzusu ilə Bağdada, Sultan Əhməd Cəlairi üzərinə uğursuz hərbi yürüş etdikdən sonra Təbriz əhalisinin üsyanını amansızcasına yatırdı. Bundan sonra Şəki hakimi Seydi Əli Orlat onun hücum obyektinə çevrildi. Şəki ərazisini viran etmiş Miranşah Əlinə

qalasında cəmləşmiş üsyançıları mühasirəyə aldı, lakin üsyançıların müqavimətini qıra bilmədi. 14 il (1387-1401) davam etmiş mühasirə Miranşahın acınacaqlı məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Artıq aydın oldu ki, Əmir Teymurun və onun varislərinin Azərbaycandakı hakimiyyəti süqut ərəfəsindədir.

Əmir Teymur vəfat etdikdən sonra Azərbaycanda siyasi müstəqilliyə, daha sonra isə bölgədə hegemonluğa can atan qüvvələr arasında çəkişmələr başladı. Əlverişli məqamın yetişdiyi qənaətinə gəlmiş “Sultan Əhməd 1406-cı ildə qayıdıb Təbrizi ələ keçirdi və Cəlairi dövlətini bərpa etdi. Lakin öz əmirləri ilə əhaliyə zülm edən Əhməd xalqın nifrətini qazandı. Təbrizlilər Əbubəkrə müraciət edib onu şəhərə dəvət etməyə məcbur oldular. Əhməd yenə Bağdada qaçdı. Əbubəkr də tezliklə Qaraqoyunlu Qara Yusif tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı”.² Beləliklə, təqribən 20 il ərzində (Teymurun hərbi yürüşlərindən Qara Yusifin siyasi tarix səhnəsinə gəlişinədək olan müddətdə) Azərbaycanın (Şirvan və Şəki istisna olunmaqla) iqtisadi və mədəni inkişafı qarşısında xeyli əngəllər yaranmışdı.

XV yüzillikdə Azərbaycanın (xüsusilə ölkənin cənub qisminin) ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı XIII əsrdən başlayaraq Anadoluda məskunlaşmış oğuz mənşəli Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa birləşməsinin hərbi-siyasi fəaliyyəti və bu fəaliyyətin nəticələri ilə bağlı olmuşdur. Onlar da zaman-zaman (eramızın əvvəllərindən etibarən) Azərbaycana gəlmiş, bu torpağa bağlanmış türk ellərinə mənsub idilər, monqolların hərbi-siyasi təzyiqi nəticəsində Anadolu (Kiçik Asiya) yarımadasına (xüsusilə onun şərq hissəsinə) köç etmiş, bu ərazidə məskən salmış, vaxtaşırı olaraq Azərbaycana qayıtmağa can atmışlar.

Bu tayfaların Azərbaycana qayıdışı üçün əlverişli məqam XV əsrin əvvəllərində yarandı. Əlverişli tarixi şəraitin yetişməsi vaxtilə İraqa və Suriyaya köç etmiş türk ellərinin də Azərbaycana qayıdışını sürətləndirmişdi. XV əsrin I yarısında siyasi həyatda Qaraqoyunlu tayfalarının (Baharlı, Sədli, Qaramanlı, Duharlı, Alpout, Cəgirli, Hacılı, Ağacəri), ikinci yarısında isə Ağqoyunlu tayfalarının (Bayandur, Əfşar, Bayat, Qacar, Əmirli, Əhmədli, Şamlı, Mosullu, Pornak, Beqdiilli, ərəbgirli, İnallı, Bicanlı, Rumlu, Türkman, Heydərlı və s.) fəal, həlledici rolu olmuşdur. Qaraqoyunlular XIV əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda bəylik yaratmışdılar və yeni əsrdə artıq mövcud olan siyasi qurumun ərazisini genişləndirmək imkanı yarandı. Siyasi meydanda Qaraqoyunluların ilk rəqibi Teymuri Əbubəkr idi və onun hərbi qüvvələri 1406-cı ilin oktyabrında Naxçıvanın qərbində, Araz çayının sahilində acınacaqlı məğlubiyyətə uğradıldılar. 1408-ci ilin 21 aprelində Təbrizin cənubundakı Sədrud adlı yerdə Qara Yusifin 20 minlik Qaraqoyunlu qoşunu Teymurilər ikinci dəfə darmadağın etdi: Miranşah öldürüldü, Əbubəkr isə döyüş meydanından qaçmaqla öz həyatını xilas edə bildi. “Qara Yusifin Əbubəkr üzərində ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu, Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1467) yaranmışdı”.³ 1410-cu ilin 30 avqustunda Qara

Yusifin Təbriz yaxınlığındakı döyüşdə əski müttəfiqi Sultan Əhməd Cəlairini məğlub etməsi və ona hakimiyyətin yeni sülaləyə keçməsinə qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkənməsi Qaraqoyunlu dövlətinin siyasi tarix səhnəsinə çıxış məqamı idi. Yarandığı məqamda Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə Azərbaycanın Kür çayından cənubdakı ərazisi, Şərqi Anadolu vilayətləri və Ərəb İraqı daxil olmuşdur. Lakin Qaraqoyunlu hökmdarları (Qara Yusif, İsgəndər, Cahanşah) böyük dövləti siyasi sabitlik, əmin-amanlıq şəraitində idarə edə bilmədilər: Əmir Teymurun varisi Şahrux dəfələrlə Azərbaycana genişmiqyaslı hərbi yürüşlər etdi. Qaraqoyunlu sarayının daxilində baş verən çəkişmələrə müdaxilə etdi, “atasına məxsus olmuş əraziləri” öz nəzarəti altına almağa cəhdlər göstərdi. Başlıca diqqətini saraydaxili çəkişmələrə, Teymuri sultanı Şahruxun əməllərinə yönəltməli olmuş Qara Yusif (1410-1420), İsgəndər (1422-1436) və Cahanşah (1438-1467) sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafına lazımı səviyyədə nəzər yetirmək imkanından məhrum olmuşdular.

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah siyasi rəqibi Əbu Səid Teymuri üzərinə 1458-ci ildə müzəffər hərbi yürüş edə bildi. “Qaraqoyunlu padşahı Məşhədi və Nişapuru keçərək Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərinə daxil oldu. 1458-ci il iyunun 28-də Cahanşah Teymuri ... taxtında əyləşdi. Xarici dövlətlərin elçiləri Herata gəlib onu salamlayı, ənam və hədiyyələrini təqdim etdirdilər. Lakin həmin ildə Cahanşah Heratı tərk etməli oldu”.⁴ Yeni Teymuri Sultanı Əbu Səidlə Cahanşah arasında hücum etməmək haqqında müqavilə bağlandı. Cahanşahın başlıca rəqibi üzərindəki hərbi və mənəvi qələbəsi Qaraqoyunlu dövlətinin tənəzzülü və süqutu ərəfəsinə təsadüf etmişdi. XV əsrin 60-cı illərinin ortalarında Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Fars, Kirman vilayətləri və Cənubi Azərbaycan ərazisi bu dövlətin tərkibində olmuşdur. Daxili siyasi çəkişmələr Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu prosesini sürətləndirdi. 1467-ci ilin sonlarında bu dövlət süquta uğradı və Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi potensialı əsasında yeni - Ağqoyunlu dövləti meydana çıxdı.

XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal və cənub torpaqlarının vahid dövlət hüduqlarında yenidən birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Bu tarixi məqamda həmin vəzifəni yerinə yetirmək qüdrəti yalnız Şirvanşahlar dövlətində var idi. Mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə (XV yüzillikdə) ölkənin iqtisadi və mədəni inkişaf məsələləri ilə lazımi səviyyədə məşğul olmaq imkanları Şirvan hökmdarlarının ixtiyarında olmuşdur. Sabit iqtisadi inkişaf imkanlarından bəhrələnən, dövlət ərazisində ticarətin, sənətkarlığın, şəhərlərin, mədəniyyətin yüksəlişini təmin edə bilmiş Şirvanşahlar (xüsusilə I İbrahim) Azərbaycanın Cənub ərazisini də öz hakimiyyətinə tabe etmək xəyalına düşdülər.⁵ Aramsız müharibələrdən, feodal çəkişmələrindən usanmış Cənubi Azərbaycan sənətkarları, tacirləri, inkişaf arzusunda olan kütlələr siyasi sabitlik həsrətində idilər və Şeyx İbrahimə bu sabitliyin təminatçısı kimi yanaşırdılar. Təbrizdə Teymuri hakimləri olan Ömərə, Miranşaha və onun oğlu Əbubəkrə qarşı

üşyanın qalxması, məğlub olmaq təhlükəsi qarşısında qalmış üsyançıların müraciəti Şirvanşah I İbrahimin Azərbaycanın Cənub torpaqlarına hərbi müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaratdı. 1406-cı ilin mayında Şirvan qoşunları müqavimətə rast gəlmədən Təbrizə daxil oldular. Azərbaycan torpaqları yenidən vahid hakimiyyət altında birləşdirildi, lakin Sultan Əhməd Cəlairinin və Qara Yusif Qaraqoyunlunun birləşmiş qoşunlarının Təbriz üzərinə hücumu Şirvanşahı Araz çayının şimalına qayıtmağa vadar etdi. 1406-cı ilin iyulunda Şirvan qoşunları Təbrizi tərk etdilər. Cənubi Azərbaycan ərazisinin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi yolunda ilk cəhd uğursuzluqla nəticələndi. 1410-cu ilin avqustunda I İbrahim Sultan Əhməd Cəlairi ilə Qara Yusif Qaraqoyunlu arasında baş vermiş münaqişədən istifadə edərək bu arzusunu gerçəkləşdirmək üçün növbəti cəhd göstərdi. Lakin Qara Yusifin əski mütəffiqini hərbi məğlubiyyətə düşürməsi və Cənubi Azərbaycanda öz dövlətini qurması Şirvanşahın arzusunu puça çıxardı. Yaranmış şəraitdə Şirvanşah artıq öz dövlətinin siyasi müstəqilliyini, varlığını qorumaq xəyalı ilə yaşamağa başladı. 1412-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Şirvan və Qaraqoyunlu qoşunları arasında Kür çayı sahilində baş vermiş böyük döyüşdə Şirvan qoşunu ağır məğlubiyyətə uğradı. I İbrahim, onun oğulları, qardaşları, əmirləri, məşhur sərkərdələri və gürcü çarı II Konstantin əsir düşdülər.⁶ Gürcü çarı və 300 gürcü döyüşçüsü edam olundular. Şirvanşah isə 1413-cü ilin yazında həbsxanadan azad edildi və o, Şirvana qayıtdı. Şirvanşahın azad olunmasında Qara Yusifin tələb etdiyi böyük ödənci ödəmiş Təbriz tacirlərinin və sənətkarlarının həlledici rolu vardı. Şirvanşah özünün Qara Yusifin vassalı olduğunu etiraf etmişdi. Mənəvi cəhətdən əzilmiş I İbrahim 1417-ci ildə dünyasını dəyişdi. Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə Şirvanın bir çox yaşayış məntəqələrində müdafiə qurğuları, məscidlər, karvansaralar, ovdanlar inşa olunmuşdu. “Görünür ki, Bakıda Şirvanşahlar sarayının tikintisinə Şeyx İbrahimin hakimiyyəti zamanında başlanılmışdı”.⁷ Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövrü şəhər mədəniyyətinin, incəsənətin, poeziyanın intibahı ilə əlamətdardır. XV əsrin əvvəllərindən Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyi və çiçəklənməsi dövrü başladı. Bu yüksəliş prosesi təqribən 100 il davam etdi.

Şirvanşah I Xəlilullah (1417-1465) dövrün hərbi-siyasi münaqişələrində fəal iştirak etməyə can atır, ənənəvi xarici siyasət xəttinə sadıq qalaraq problemlərin diplomatik üsullarla həll olunmasına çalışırdı.

Şirvanın siyasi müstəqilliyini təmin edə bilmiş I Xəlilullah ölkədə mövcud olan yaşayış məntəqələrinin (xüsusilə Bakı şəhərinin) abadlaşdırılmasına başçılıq etmiş, Şirvanşahlar saray kompleksinə daxil olan bir sıra memarlıq obyektlərini tikdirmişdi.⁸ Ölkədə ticarətin inkişafı qayğısına qalan Şirvanşah bir çox karvansaralar və körpülər inşa etdirmişdi. Onun hakimiyyəti Şirvanşahlar dövlətinin və ölkədə şəhər həyatının çiçəklənməsi dövrü idi. Şirvanşah Fərrux Yəsar (1465-1500) da ölkənin iqtisadi, mədəni, siyasi yüksəlişini təmin edən daxili siyasət yeridirdi. Azərbaycanın Cənub qismində iddialı siyasi xadimlərin

(Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının), Ərdəbil şeyxlərinin ideoloji, hərbi-siyasi, diplomatik çəkişmələrə cəlb olunması Şirvanşah üçün sərfəli idi və o, həmin ziddiyyətlərdən maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışırdı. Lakin əsrin sonlarına doğru Ərdəbil şeyxlərinin siyasiləşmiş iddiaları Fərrux Yəsarı da bərk narahat etməyə başlamışdı.

XV əsrin II yarısına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında Ağqoyunlu tayfalarının rolu artmağa başladı. XIV yüzillikdə həmin tayfalar Şərqi Anadoluda, Qaraqoyunlu tayfalarından qərbdə məskunlaşmışdılar. Bayandur qəbiləsi aparıcı olduğuna görə Ağqoyunlular “Bayanduriyyə” adı ilə də tanınırdılar.⁹ Qara Osman (1394-1435) Diyarbəkirdə qərarlaşaraq Ağqoyunlu bəyliyiinin əsasını qoyduqdan sonra Qaraqoyunlu dövlətinin başçıları üçün qərbdə uzunmüddətli təhlükə mənbəyi yarandı. Qaraqoyunlu hökmdarları Qara Yusif, İsgəndər və Cahanşah yeni dövlətin yaranmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. Osmanlı sultanları da bu obyektiv prosesin qarşısında əngəllər yaratmağa can atırdılar. Ağqoyunlu bəyliyi Uzun Həsənin rəhbərliyi zamanında daha da möhkəmləndi. Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasında mübarizə daha da kəskinləşdi. 1467-ci ilin 10 noyabrında Muş düzündə rəqib qoşunlar arasında baş vermiş döyüşdə Cahanşah Qaraqoyunlu öldürüldü, Qaraqoyunlu qoşunları ağır məğlubiyyətə düşər oldu. Qaraqoyunlular hərbi-siyasi qüdrətini bərpa edə bilmədilər. Daha bir dövlət (Qaraqoyunlu) siyasi tarix səhnəsini tərk etdi. Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı asanlıqla ələ keçirmiş Uzun Həsən yeni (Ağqoyunlu) dövlətin banisi oldu və 1468-ci ildə Təbrizi bu dövlətin paytaxtı elan etdi.¹⁰ Osmanlı dövlətinin rəhbərləri qonşuluqda güclü Ağqoyunlu dövlətinin meydana gəlməsini narahatlıqla qarşıladılar. Osmanlı və Ağqoyunlu dövlətləri arasındakı qarşıdurmadan Avropanın xristian hökmdarları faydalanmağa xeyli cəhdlər etdilər, Osmanlı dövlətini zəiflətməyə can atdılar, lakin nəzərəcarpacaq uğur qazana bilmədilər.¹¹ Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən (1478-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) Şirvanşah Fərrux Yəsarla və Ərdəbil şeyxi Heydər Səfəvi ilə ömrünün sonunadək dostluq əlaqələri saxlamışdır. Məhz bu əlaqələr təqribən 10 il ərzində ölkənin sabit inkişafını təmin etmişdir. Lakin Uzun Həsənin vəfatından sonra Ağqoyunlu dövlətinin daxili sabitliyi pozuldu və bu hal bütövlükdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, mədəni inkişafı prosesinə mənfi təsir göstərdi. Bundan sonra Ağqoyunlu dövlətinin təcridən tənəzzülə uğramasının əlamətləri zahirə çıxdı. Ziyalı hökmdar olmuş Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə (1478-1490) ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafına xüsusi dövlət qayğısı nəzərə çarpırdı. Sultan Yaqubun ölümündən sonra Ağqoyunlu taxtı uğrunda gərgin mübarizə XV əsrin sonunadək davam etdi, bu mübarizəyə Osmanlı sultanı II Bayəzid fəal surətdə müdaxilə edərək rəqib dövləti asılı vəziyyətə salmağa çalışdı. “1499-cu ildə Ağqoyunlu dövləti artıq iki hissəyə bölündü”.¹² Lakin Azərbaycanda hakimiyyət boşluğu uzun sürmədi. XV əsrin sonlarına doğru Səfəvi nəslindən olan Ərdəbil şeyxləri artıq Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək iddiasında idilər.

XV əsrin ortalarında sünnilikdən şiə təriqətinə keçid etmiş Ərdəbil şeyxləri dini-ideoloji cəhətdən geniş kütlələrə yiyələndikdən sonra hərbi baxımdan təşkilatlanmağa başladılar. Şamlı, Rumlu, Ustacılı, Təkəli, Əfşar, Qacar, Zülqədər tayfaları tədricən siyasi hakimiyyətə can atan Ərdəbil şeyxlərinin başlıca hərbi qüvvə mənbəyinə çevrildilər. Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə Şeyx Cüneydin (1447-1460) və Şeyx Heydərin (1460-1488) təriqət rəhbərliyi zamanında başlamış Səfəvilər həm Qaraqoyunlu, həm də Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə artıq Ərdəbilin külli-ixtiyar sahibi idilər. 1456-cı ildə Şeyx Cüneyd Uzun Həsən Ağqoyunlu ilə qohumlaşdı (onun bacısı Xədicə bəyimlə evləndi). 1460-cı və 1488-ci illərdə Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər Şirvanda həlak oldular. Səfəvi Şeyxlərinin Azərbaycanda dövlət qurmaq cəhdləri boş çıxdı. XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu dövlətinin sürətli tənəzzülü Səfəvi sülaləsinin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəlişi üçün əlverişli şərait yaratdı.¹³

XV əsrin 30-80-ci illəri Azərbaycanın nisbətən sabit siyasi inkişafı ilə əlamətdar idi və bu hal şəhər həyatının müəyyən yüksəlişini təmin etmişdir. Uzun Həsənin islahatı şəhərlərin yüksəlişini təmin etmiş mühüm rəsmi tədbir idi. Bu əsrdə Şirvanın ictimai-iqtisadi, mədəni inkişafı daha çox nəzərə çarpırdı. Ümumiyyətlə, XV yüzillik (bu yüzilliyin əvvəli və sonu istisna olunmaqla) ölkədə şəhər həyatının canlanması, şəhərlərin ticarət və sənətkarlıq əhəmiyyətinin artması halları ilə diqqəti cəlb edir. Bakı, Şamaxı və Təbriz bu dövrdə ölkənin aparıcı ticarət-sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olmuşlar. XV əsrin əvvəllərinə doğru Həştərxan və Bağdad kimi mühüm mərkəzlərin Əmir Teymur tərəfindən dağıdılmasından sonra Təbrizin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Həmin dövrdə Təbrizdə olmuş Avropa səyyahlarının hamısı bu şəhərin əzəmətindən, sərvətindən, daxili və beynəlxalq ticarətdəki mühüm rolundan ətraflı şəkildə bəhs etmişlər.¹⁴ Alman səyyahı Yohann Şiltberqer qeyd edirdi ki, Teymuri hakiminin (səyyahın təbircə “İran kralının”) yalnız Təbriz şəhərindən əldə etdiyi gəlir həmin dövrün ən qüdrətli Avropa hökmdarlarının gəlirindən çox olmuşdur, çünki “bu şəhər böyük ticarət dövriyyələrinin mərkəzidir”.¹⁵ Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Xoy şəhərləri bu yüzillikdə də iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Sultaniyyə şəhəri özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamış, bəzən Təbrizlə iqtisadi rəqabət aparmışdır. XV əsrin əvvəllərində Teymuri hökmdarları Beyləqan şəhərinin bərpa olunmasına başlamışdılar. Beləliklə, XV yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf potensialının gerçəkləşməsi ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyətindən, beynəlxalq əhəmiyyətli hadisələrin axarından xeyli dərəcədə asılı idi. Həyat davam edir, xalqın yaradıcılıq imkanları ədəbiyyatda, memarlıqda, incəsənətin digər sahələrində, dekorativ-tətbiqi sənət növlərində gerçəkləşir, insanların maddi və mənəvi (estetik) tələbatlarını ödəyirdi. Azərbaycan mədəni həyatında əski mütərəqqi ənənələrin yaşarılığı təmin olunur, gələcək nəsillərin mənəvi təkamülü üçün əlverişli zəmin hazırlanırdı. Azərbaycan xalqının etnogenetik təkamülü prosesində yeni, bənzərsiz tarixi mərhələ yaşanırdı.

§ 2. Azərbaycan mədəniyyəti XV əsrdə

XIV əsrdə Yaxın Şərqlə bir çox ölkələrində, habelə Azərbaycanda rəsmi dini görüşlərlə müxalifət təşkil edən yeni dini təriqətlər meydana gəlmişdi və həmin təriqətlər yeni yüzillikdə də əhali kütlələrinin müəyyən qisminin rəğbətini qazanmışdı. Mövcud ictimai siyasi qaydalara passiv və fəal etiraz forması olmuş bu təriqətlərin, təlimlərin qalması XV əsrin dini-ideoloji, ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin təzahürü idi. Həmin təriqətlər məscidə qarşı sufi (təsəvvüf) təkyələrini qoyur, təriqət başçıları öz görüşlərini geniş surətdə təbliğ edir, ətrafına tərəfdarlar toplayır, imkan daxilində siyasi mübarizəyə qoşulur, bəzi hallarda hakimiyyətə yiyələnməyə can atırdılar. Yaxın Şərqdə, Azərbaycanda baş verən bu proseslər dövrün mədəni faktlarında (xüsusilə bədii ədəbiyyatda) özünün aydın ifadəsini tapırdı. Təbiidir ki, təriqət başçıları nəzəri görüşlərini İslam dininin əhkamları çərçivəsində təbliğ edirdilər. Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Cəlaləddin Rumi, Əvhədi Marağayi kimi görkəmli, mütəfəkkir şairlərin panteist vəhdəti-vücut məfkurəsi XV əsrdə də Azərbaycan ictimai fikrinin müəyyən qisminə hakim kəsilmişdi. Şair-mütəfəkkir İmadəddin Nəsimi (1369-1417) məhz bu mühitdə formalaşmışdı. Seyid Əli İbn Seyid Məhəmməd (Nəsimi) ilk təhsilini doğma Şamaxı şəhərində almış, Şərq poetik irsini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, ərəb və fars dillərinə yüksək səviyyədə yiyələnmiş, hələ mədrəsə tələbəsi ikən X əsrdə fəlsəfi görüşlərinə görə Bağdad şəhərində edam olunmuş Həllac Mənsur Hüseyninin təriqətini daha çox bəyənmiş, Şeyx Səfi (Ərdəbil) şeyxlərinin görüşlərinə rəğbət bəsləmişdir. Məhz buna görə də o, poetik yaradıcılığa “Hüseyni” təxəllüsü ilə başlamışdı. Daha çox şəhər sənətkarları arasında geniş yayılmış hürufilik təliminin kamilləşməsində Nəsiminin böyük rolu olmuşdur. Onun hürufilik təliminə bağlanması XIV əsrin 80-ci illərində Şirvana gəlmiş, Bakıda məskən salaraq banisi olduğu təlimi fəal surətdə təbliğ etmiş Fəzlullah Nəiminin həlledici rolu vardı. O zaman Bakı şəhəri hürufilik ocağına çevrilmişdi.

Ehtimal olunur ki, Seyid Əli məhz bu zamandan etibarən “Nəsimi” təxəllüsü ilə əsərlər yazmağa başlamışdı. Nəiminin “Vəsiyyətnamə”sinə əsasən XIV əsrin sonlarında özünün xeyli tərəfdarı ilə Bakını tərk etmiş Nəsimi bir müddət İraq, Anadolu ərazilərində yaşadığından sonra Hələb şəhərində qərarlaşmışdı. Hələb şəhəri o zaman Misirin məmlük sultanlarına¹⁶ tabe idi. Təbiidir ki, Nəsimi hürufiliyin başlıca müddəalarını burada da geniş təbliğ edirdi. Hürufilik təliminin təbliğatının geniş miqyas almasından narahat olmuş qardaşı Şah Xəndan Seyid Əliyə ehtiyatlı olmağı tapşırırmışdı. Lakin şair bu tapşırığa əməl etməmiş, Misir sultanını Hələbdə təmsil edən hakim Yəşbəkin əmrinə əsasən həbs edilmişdi. O, şəhər ruhanilərinin məclisində ölüm cəzasına məhkum olunmuş, bir qədər sonra şəriət məhkəməsinin qərarı ilə tanış olmuş Misir sultanı əl-Müəyyəd Nəsiminin dərisinin diri-diri soyulmasını, yeddi gün ərzində Hələb şəhərində

nümayiş etdirilməsini əmr etmişdi.¹⁷ Şair haqqında verilmiş sultan əmri təcili surətdə yerinə yetirilmişdi.

Ümumiyyətlə, “XIII-XVI əsrlərdə Çingizilərin, Teymurilərin, Səfəvilərin və xüsusilə Osmanlıların imperiyalarının tərkibində olmuş Yaxın Şərq ölkələri ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına malik olan vahid regional mədəniyyətin ocağı idi. Bu regiona daxil olmuş ölkələrin siyasi ümumiliyinin təqribən həmişə pozulmasına baxmayaraq, onların mədəni birliyi və ümumiliyi qalırdı”.¹⁸ Hürufilik təliminin, bu təlimin banisi Fəzlullah Nəiminin və böyük təbliğatçısı İmadəddin Nəsiminin, o zamanın rəsmi dini-ideoloji, fəlsəfi, elmi baxışlarına zidd olmuş müxtəlif görüşlərin tərəfdarlarının yaradıcılığı və taleyi bu həqiqəti isbat edir. Bu dövrün Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafının daha çox yayılmış formalarından biri fəlsəfi poeziya olmuşdur. Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafını təmin edən şairlər (Nəimi, Nəsimi və b.) rübailərdən tutmuş məsnəvi formasında yazılan nəzəri risalələrə qədər bütün poetik janrlardan istifadə edirdilər. “Fəlsəfi poeziya Qərb üçün də səciyyəvidir. Lakin Şərqdə o, inkişafının son dərəcə genişliyi ilə seçilir. Bu hal İslam tərəfindən musiqiyə və incəsənətin bir sıra sahələrinə qadağa qoyması ilə izah olunur”.¹⁹ Azərbaycan ərazisində XV əsr ərzində də sülalədaxili, tayfalararası çəkişmələrin, bir çox hallarda dövlətlərarası müharibələrin davam etməsi, bu hadisələrin insanların maddi və mənəvi həyatına mənfi təsiri hürufilik təliminin yaşarlılığını təmin etmişdir. Hürufilikdə ərəb əlifbasının 28 hərfi və fars əlifbasının 32 hərfi əqlin rəmzi (simvolu), yazının, nitqin və təfəkkürün ifadəsi hesab olunurdu. Hürufilərin qənaətinə görə, “din, Allah, dünya və insan məhz bu hərflər vasitəsilə dərk olunur”.²⁰ Ziddiyyətli, əzablarla zəngin olan zamanın burulğanında insanların xeyirxahlığa, ədalətə, gerçək aləmə inamı azalmış, itmişdi.

Sufilər, hürufilər bu vəziyyətdən çıxış yolunu İslam dininin “müvəqqəti”, “fani” hesab etdiyi “bu dünyadan” əl çəkərək “başqa dünyaya daxil olmaq üçün hazırlaşmaqda” gördülər. Onlar “bu müddəanı acı, faciəli gerçəkliyə istinadlanaraq əsaslandırırıdılar və həmin dövrün bir çox görkəmli şəxsləri onlarla razılaşırdılar”.²¹ Hürufilər öz zamanı üçün yeni və mütərəqqi olan konsepsiyayı yaratmışdılar. Bu konsepsiya cəmiyyəti, insanı kamilliyə səsləyirdi. Nöqtəvilik təliminin tərəfdarları hürufilik əsasında daha irəli gedərək “insandan kənarda Allah, dörd ünsürdən kənarda yaradıcı yoxdur”²² qənaətinə gəlmişdilər və bu qənaəti daha geniş təbliğ etməyə çalışırdılar. “Hürufilik sırf nəzəri cərəyan deyildi. O, əsası qoyulduğu məqamdan etibarən öz qarşılarında konkret məqsədlər qoyan və konkret siyasi islahatları həyata keçirməyə can atan müəyyən siyasi təşkilatlarla bağlı idi”.²³ Yəni, təbliğat, təşkilat və təşviqat hürufilərin fəaliyyətinin başlıca, bir-birini üzvi şəkildə tamamlayan məqamları olmuşdur. Bunu anlayan bütün Yaxın Şərq (eləcə də Azərbaycan) hökmdarları onların fəaliyyətini hər vasitə ilə məhdudlaşdırmağa, nəzarət altında saxlamağa, əlverişli məqam düşdükdə isə görkəmli sufi (hürufi, nöqtəvi və b.) xadimlərini həyat səhnəsindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. XV əsrdə Azərbaycanda sufilik fəlsəfəsi Şəms Məqribinin, Şah Qasım

Ənvarın, Seyid Yəhya Bakuvinin, Yusif Miskurinin və başqa mütəffəklərin yaradıcılığında əks olunmuşdur. Şah Qasım Ənvar fəlsəfi poeziyanın gözəl nümunəsi olan “Divan”-ın, sufizmi şərh edən bir sıra risalələrin müəllifidir. “Ənisül-arifin” (“Müdrəklərin dostu”) adlı fəlsəfi səciyyəli poeması-risaləsi onun ən məşhur əsərlərindəndir. Seyid Yəhya ibn Bəhaəddin Bakuvi “Şərhe-gülşəne-raz” (“Sirlər gülşəninənin şərh”), “Əsrar ət-talibin” (“Həqiqət axtaranların sirləri”) adlı fəlsəfi əsərlər yazmışdır. Onun astronomiyaya və tarixə dair əsərləri də vardır. Yusif Miskuri Seyid Yəhya Bakuvinin ardıcılardan olmuşdur. Filosof ərəb dilində yazılmış “Bəyan əl-əsrar” (“Sirlərin bəyanı”), “Silsilət ül-üyun” (“Eyniliklər silsiləsi”) adlı fəlsəfi əsərlərin müəllifidir. XV yüzillikdə Şeyx Mahmud Şəbustərinin “Gülşəni-raz” əsərinə xeyli şərh yazılmışdır. “Şirazi” təxəllüslü şair bu əsəri Azərbaycan (türk) dilinə tərcümə etmişdi. 1478-ci ildə şair Əhməd Fəridəddin Əttarin “Əsrarnamə” (“Sirlər kitabı”) əsərini də Azərbaycan dilinə tərcümə etdi. Məntiq elmini inkişaf etdirmiş alimlər arasında Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvi (1436-1506) və Şükrulla Şirvani xüsusi fərqlənirdilər.

Azərbaycanın mədəni həyatında dünyəviliyə meyl faktları bir çox hökmdarların fəaliyyətində də özünü göstərirdi. Məsələn, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqi vaxtilə Fəzlullah Nəimini özünün “bələdçisi” elan etmişdi. Lakin o, Təbrizdə hürufi üsyanı qaldırmaq cəhdinə görə Nəiminin qızını və 500 nəfər hürufilik tərəfdarını edam etdirmişdi.²⁴ Cahanşah Həqiqini əsasən hürufiliyin mistikası cəlb edirdi. Vaxtilə hürufiliyin söz təsirinə qapılmış, bu təlimin aludəçisinə çevrilmiş hökmdar-şair ruhanilərin düşməni münasibətini qazanmışdı. Hökmdar bu təlimin əməldə tətbiq olunmasını öz hakimiyyəti üçün təhlükə hesab etdiyinə görə hürufiləri cəzalandırmışdı. Yazılı mənbələr, epigraflar abidələr Azərbaycanın ideoloji və siyasi həyatında əxiliyin xüsusi mövqelərə malik olduğunu təsdiqləyir. Əxilərin ictimai həyatda fəal mövqedə olduğunu nəzərə alan Səfəvi (Ərdəbil) şeyxləri onların imkanlarından da faydalanmağa çalışırdılar. Əxilərin bir çoxu Səfəvi şeyxlərinin müridləri olmuşdur. 1406-cı ildə Təbrizdə Əxi Qəssabın başçılığı ilə Teymurilərin əleyhinə üsyan baş vermiş, üsyançılar şəhəri bir neçə ay ərzində idarə etmişdilər. Lakin əxilik tədricən ideya, siyasi və təşkilat baxımından pozulma prosesi keçirirdi. Vaxtilə ictimai-siyasi mübarizədə ön mövqelərdə olmuş əxilər əsrin sonlarına doğru siyasi hakimiyyət iddiasında olan qüvvələrin əlində vəsitəyə çevrildilər. Mahiyyətə bədətçi, mistik-panteist səciyyəli ideoloji cərəyanların geniş miqyasda yayılması XV əsrin Azərbaycan mədəni həyatı üçün əlamətdar hal olmuşdur.

XV əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində İmadəddin Nəsiminin müstəsna mövqeyi vardır. Nəsimi Şərq fəlsəfi fikrinin Zərdüş, əl-Fərab, İbn Rüşd, İbn Sina, Eynəluzzat Həmədəni, Ömər Xəyyam kimi nümayəndələrinin, yunan fəlsəfəsinin Sokrat, Aristotel, Platon kimi simalarının zəngin irsini dərinlən mənimsəmiş, poeziyada mütərəqqi fəlsəfi ideyaların ardıcıl və mübariz təbliğatçısı olmuşdur. Onun ədəbi-bədii baxışlarının təşəkkülündə aparıcı və həlledici rol XV əsrə

qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri oynamışdır. Nəsimi “Seyid” təxəllüsü ilə də şeirlər yazmışdır. Gənc yaşlarından sufiliyə bağlanmış Nəsiminin 1386-cı ildə Fəzlullah Nəimi ilə görüşü ədibin yaradıcılığında əsaslı dönüşün yaranmasına səbəb olmuşdu. Şairin ədəbi yaradıcılığında iki böyük mərhələ diqqəti cəlb edir: 1386-cı ilə qədərki inkişaf mərhələsi və ədibin hürufiliyə bağlanması məqamından başlanmış mərhələ. “Nizami, Xaqani kimi Nəsimi də öz yaradıcılığını zamanənin ən vacib ictimai-siyasi probleminə-insanpərvərlik ideyalarının tərənnümünə həsr etmişdir”.²⁵ Nəsiminin ən böyük yaradıcılıq uğuru onun artıq XIV əsrin II yarısından Azərbaycan (türk) dilində poetik örnəklər yaratmasındadır. Şair sözə, sözün qüdrətinə böyük əhəmiyyət verirdi:

Dinləgil bu sözü ki, candır söz,
Aliyi asiman məkandır söz.
Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Şöylə kim xaliqi - cəhandır söz...
...Zahirü batin, əvvəli axır,
Aşikaravü həm nihandır söz...
...Kafü nundan vücudə gəldi cahan,
Əgər anlar isən, əyandır söz...
...Aqil isən sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz.²⁶

Nəsiminin sufilik, hürufilik ideyaları təqribən onun bütün poeziyasında özünü büruzə verir. Aşağıdakı beytlər onun ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığının zirvə məqamı kimi qiymətləndirilə bilər:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam...

...Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşrü sirat əsinciyəm,
Bunca qumaşü rəxt ilə mən bu dükənə sığmazam.

Gənci-nihan mənəm mən uş, eyni-əyan mənəm mən uş,
Gövhəri-kan mənəm mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam.

Gərçi mühiti-əzəməm, adım adəmdir, adəməm,
Tur ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam...

...Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.²⁷

Şairin zəngin irsinin diqqətlə araşdırılması əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, onun ədəbi-bədii, fəlsəfi yaradıcılığında başlıca obyekt insandır. İnsanın mənəvi kamilliyi İmadəddin Nəsiminin çoxcəhətli, gərgin ədəbi-fəlsəfi fəaliyyətinin ümdə məqsədi idi. Məhz buna görə də Nəsiminin irsi əsrlərin dolaylarında itib-batmamış, zamanəsinin ictimai şüurunun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, Şərq və dünya ədəbi-fəlsəfi fikrində layiqli mövqə qazanmışdır.

Seyyid Əli ibn Harun ibn Əbülqasim Hüseyni Təbrizi (1356-1433) zamanəsinin ədəbi aləmində “Qasım”, “Qasimi”, “Qasimi-Ənvar” təxəllüsləri ilə tanınmışdı. O, Azərbaycan ədəbi mühitində İmadəddin Nəsimi ənənələrinə sadıq qalan, bu ənənələri yaşadan mütəfəkkir-şair kimi məşhurlaşmışdı. Qasimi-Ənvar gənc ikən Şeyx Sədrəddin Ərdəbilinin müridlərindən olmuş, sufi ideyalarına ömrünün sonunadək sadıq qalmışdır. O, təqribən bütün ömrünü müxtəlif Yaxın və Orta Şərq ölkələrində keçirmiş, kamil mürşid kimi özünə xeyli mürid toplamışdı. Gilan vilayəti, Qəzvin, Herat, Bəlx, Səmərqənd şəhərləri Qasimi Ənvarın yaşadığı, ədəbi-fəlsəfi fəaliyyət göstərdiyi, sufi təbliğatı ilə məşğul olduğu məkanlardandır. Şair Heratda olarkən Əmir Teymur və onun oğlu Şahrux tərəfindən hörmətlə qarşılanmış, lakin yerli din xadimlərinin tələbi və Şahruxun oğlu Baysunqurun xahişi ilə Heratı tərk edərək Səmərqəndə getmişdi. Burada o, bir müddət məşhur dövlət xadimi, alim Uluqbəyin himayəsində yaşamış, sonra isə Xorasana qayıdaraq Əbdürrəhman Caminin vətəni olan Cəcrud kəndində məskən salmış, ömrünün sonunadək burada yaşamış, sufi ideyalarının təbliği ilə məşğul olmuşdur. Qasimi Ənvar həmin kənddə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.²⁸ Uluqbəy onun qəbri üzərində əzəmətli türbə tikdirdi və bu abidə elm, fəlsəfə, ədəbiyyat xadimlərinin ziyarət obyektinə çevrildi. Şairin ədəbi irsi fars və Azərbaycan (türk) dillərindədir. Onun “Ənisul-əşiqin” (“Aşıqların dostu”), “Təvəccöhnəmə” (“Diqqət kitabı”), “Sual-cəvab”, “Risaleye-vücut” (“Varlığa dair risalə”) əsərləri də məlumdur. Qasimi Ənvarın külliyyatı qəzəllərindən, fəlsəfi məzmununda yazılmış məsnəvilərdən ibarətdir. Rübailərdən birinə nəzər yetirməklə onun obyektiv aləmə gerçəkçi münasibətinin şahidi oluruq:

Rütbədə qarınca olsaq da bu an,
Yenə də çox işdə bizik hökmran.
Bir ləhzə gədayıq, bir ləhzə şahıq,
Biz öz halımıza olmuşuq heyran.²⁹

Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhəri yaxınlığında anadan olmuş, sonralar Qaraqoyunlu hökmdarı kimi fəaliyyət göstərmiş Cahanşah Həqiqi (1397-1467) gənc yaşlarından musiqiyə, poeziyaya, xüsusilə xalq ədəbiyyatına böyük maraqla yanaşmışdır. O, Qaraqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yusifin üçüncü oğlu idi. Cahanşah Həqiqinin mütərəqqi və müstəqil siyasəti dövrün mühafizəkar din

xadimlərini narazı salmışdı. O, fars və Azərbaycan (türk) dillərində məsnəvi, qəzəl və rübailər yazmış, şeirlər divanının müəllifi kimi tanınmışdı. Təbiidir ki, Cahanşah Həqiqi bir çox hallarda hökmdar kimi fəaliyyət göstərməli olmuşdur və bu fəaliyyət onun ədəbi yaradıcılığı ilə ziddiyyət təşkil edirdi (onun öncə sufiliyə, hürufilik təliminə bağlanmasını, sonra isə hürufilərə divan tutmasını xatırlamaq kifayətdir). Cahanşah Həqiqinin qəzəllərindən birində onun sufiliyə bağlılığı aşkardır:

Düşmə zəmanə fikrinin dərdi-sərü xəyalinə
Olma həris dünyənin gəncinə, mülki malinə.
Cənnəti-vəsli-dilbəri gəl tələb et ilahidən,
Cənnətə vasil olmayan irməz anın vüsalinə.³⁰

Hökmdar-şairin Azərbaycan xalq yaradıcılığına bağlı olduğunu digər bir qəzəlində də aydın surətdə görürük:

Cəmalın rovezeyi-rizvan deyilmi?
Dodağın çeşmeyi-heyvan deyilmi?
Səqahüm rəbbihüm xəmrə ləbindən,
Bəyani-ayətü bürhan deyilmi?³¹

Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dilin təcridən ön mövqelərə çıxması və milli ədəbi dilin saflaşması prosesində Mirzə Cahanşah Həqiqinin nəzərəcarpacaq rolu olmuşdur.

XV əsrdə İmadəddin Nəsimi irsinin təsiri ilə əsərlər yaratmış şairlərdən biri də Azərbaycanda dünyaya gəlmiş, mükəmməl mədrəsə təhsili almış, sonralar isə Osmanlı sultanı Məhəmməd (Mehmet) Fəhmin hakimiyyəti dövründə Türkiyəyə getmiş, orada İzmir şəhərində yaşamış Xəlili olmuşdur. Xəlili 1471/72-ci ildə “Fəraqnamə” adlı məşhur əsərini bitirmişdir. Hürufilik təliminə bağlı olmuş bu Azərbaycan ədibi bir il İstanbulda yaşamış, 1485-ci ildə vəfat etmişdir, Xəlilinin şeirlər divanı və poemaları vardır. Qəzəllərindən birində şairin sufiliyə bağlılığı təsdiqlənir:

Mən ki dərvişəm, gədayəm, padşahi-ələməm,
Ruhi-birəngəm, əgərçi rəngə gəldim adəməm.
Şeş cəhltə çar ünsürdür məni faş eyləyən,
Yoxsa mən gəncineyi vəhdətdə mai-mübhəməm.³²

Hamidi də bu dövrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairlərindən olmuşdur. O, vətəndə mükəmməl mədrəsə təhsili almış, 1455/56-cı ildə Türkiyəyə getmişdir. Hamidinin Azərbaycan (türk) və fars dillərində gözəl şeirlər yazması Osmanlı sultanı Mehmet (Məhəmməd) Fəhmin diqqətini cəlb etmişdir. Hamidi Osmanlı sarayına cəlb olunmuş, lakin tezliklə “fitnə-fəsad yuvasını” tərk etməli olmuşdur. Saraydaxili ziddiyyətlərin təsiri onu hətta İstanbulu tərk etməyə vadar etmişdir. Şair ömrünün 30 ildən artıq qismini səyahətlərdə keçirmiş, təqribən 1485/86-cı ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir. O, öz tərcümeyi-halı ilə bağlı

yazdığı uzun bir məsnəvidə dövrünün saray məmurları və ziyalılarının həyat tərzini də təsvir etmişdir. Lirik şeirlərindən birində onun doğma dilin poetik imkanlarından necə məharətlə istifadə etdiyi aşkara çıxır:

Necə dil səbr edə hicran içində,
Necə dil qəm çəkə dövrən içində?
... Gül, ey mey, Hamidi könlün sevindir
Ki, bəslər dərdi-eşqi can içində.³³

Onun digər bir qəzəlində də həmin cəhət nəzərə çarpır:
Rahət olmadı dil, ey rahəti-can, sən gedəli,
Qönçəvəş könlümə dar oldu cahan, sən gedəli.
Sünbülü-zülfün ilə gül üzünü yad edərəm
Gecə-gündüz qılaram ahü fəğan, sən gedəli....
...Dəhənin şövqi ilə Hamidiyi-suxtənin,
Getdi səbri-dilü can oldu rəvan, sən gedəli.³⁴

“Varalım ol sənəmi-gülüzarə yalvaralım, bəlayi-fırqət əlindən nigarə yalvaralım”³⁵ demiş Hamidi Məhəmməd Füzuliyə qədər türk dilinin güclü ədəbi dilə çevriləcəyini öncədən görmüş, türkcənin potensial imkanlarını ustalıqla nəzərə çatdırmış Azərbaycan şairlərindən idi. Onun poetik yaradıcılığına İmadəddin Nəsiminin böyük təsiri olmuşdur.

Əfsəhəddin Hidayətullah (Hidayət) XV əsrin sonlarınaqədər Təbrizdə yaşamış, Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənin (1423-1478) oğlu Əbulfəth sultan Xəlil Bahadır xanın sarayında böyük əmir rütbəsinə qədər xidmət etmiş, bir qədər sonra isə onun qardaşı Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, fəaliyyət göstərmişdir. Hidayətin şeirlər divanı vardır. O, zamanəsinə görə sadə Azərbaycan (türk) dilində şeirlər yazmışdır. Ədibin sözlərinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlandığı bəllidir:

Getmə ey gülçöhrə, tərki-əhdü peyman eyləmə,
Gəl otur, çox qönçə kimi ağzını qan eyləmə...
...Xətü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam,
Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki-Quran eyləmə.³⁶

Ruhani aləmə bağlı olan şair dünyəvi nemətlərə bağlılığını da bir çox şeirlərində nümayiş etdirmişdir:

Dindirməzəm əğyarı itinlə olalı yar,
Hər işdə ki, var adəmə yoldaş gərəkdir.

Ərz eyləyəcək itlərinə halımı derlər,
Çox başımız ağratma bizə baş gərəkdir.

Yarın yüzi görgəc dəhənin istə Hidayət
Kim, Mehdi çağı gizli olan faş gərəkdir.³⁷

Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Şihabəddin Gülşəni (1427-1533) Bərdədə anadan olmuş, gənc ikən Təbrizə köçmüş, burada Dədə Rövşəninin yaratdığı “Xəlvətiyyə” sufi təriqətinin fəal üzvü olmuşdur. Ədibin türk (Azərbaycan), fars dillərində şeirlər divanı mövcuddur. O, bir neçə dərin məzmunlu məsnəvilərin müəllifidir. Şair Təbrizə gələnədək əsərlərini “Heybəti” təxəllüsü ilə yazırdı. O, Təbrizdə mürşidi Dədə Ömər Rövşəninin tövsiyəsi ilə əvvəlki təxəllüsünü “Gülşəni” təxəllüsü ilə əvəz etmişdi.³⁸ Rövşəni vəfat etdikdən sonra Gülşəni onun canişini olmuşdur. Mövlana Gülşəni I İsmayıl Səfəvi şahlıq taxtına çıxarkən Azərbaycanı tərk etmiş, Misirdə yaşamış, Osmanlı sultanı Səlim Misiri (Qahirə şəhərini) fəth edərkən (1517-ci ildə) qalib hökmdar tərəfindən xüsusi hörmət görmüşdür. Yeni Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni də ona böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Misirdə onun başçılığı ilə 10 il ərzində böyük xanəqah inşa olunmuşdu. Təriqət başçısı olmuş bu şəxs 40 min beytədən ibarət olan “Mənəviyyül-xəfi” (“Gizli mənəvi məsələlər”) adlı məsnəvisində³⁹ bir çox dini-fəlsəfi mətləblər nəzərdən keçirilmişdir. Məsnəvidə hürufi təliminin təsiri aydın şəkildə nəzərə çarpır. Qəzəllərindən bircə parça isbat edir ki, Gülşəni öz zamanəsinin böyük şairlərindən olmuşdur:

Diri ikən ölüymüş, istəyübən bulmazam,
Çünki diri olmuyan eşq ilə duymaz bana.

Canü-cəhandan keçüp istəməyən eşq ərin,
Dirlik üçün eşq ilə canını verməz bana.⁴⁰

XV əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanın Deyləmqan (indiki Səlmas) şəhərində anadan olmuş, 1490-cı ilə qədər Ağqoyunlu sultanı Yaqubun sarayında yaşamış, sultan öldürüldükdən sonra saraydan uzaqlaşdırılmış Nemətulla Kişvəri Dilməqani dövrün tanınmış şairlərindən biri idi. O, Təbriz ədəbi mühitində formalaşmışdı. Saray şeir ənənələrinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış istedadlı şair maddəliyə alışı bilməmiş, Ağqoyunlu sarayını tərk edərək 6 divan yaratmış özbək şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi Əlişir Nəvaiyə (1441-1501) pənah aparmışdır. Kişvəri Azərbaycan (türk) və fars dillərində “Divan” yaratmış, əsasən lirik qəzəllər müəllifi kimi tanınmışdır. Onun Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuş bir sıra şeirləri vardır. Doğma dildə yazdığı qəzəllərindən birində Kişvərinin poetik məharətinin şahidi oluruq:

Məndən ey naseh ki, rüsvayi-cahanam yarsız,
Arü namus istəmə kim, aşiq olur arsız.⁴¹

Azərbaycan (türk) ədəbi dilinin formalaşmasına Nemətulla Kişvərinin böyük təsiri olmuşdur. Azərbaycan şeirində ərəb və fars tərkiblərinin azaldılması prosesində bu şairin nəzərəcarpacaq rolu vardır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatının XV yüzillikdəki inkişafında daha çox diqqəti cəlb edən cəhət,

istiqlamət xalqa doğma olan dilin ədəbi prosesdə ön mövqelərə çıxması, türk dilinin potensialının daha sürətlə gerçəkləşməyə başlaması olmuşdur.

Tarixi biliklərə maraq başəriyyətin, cəmiyyətin əzəli və əbədi meyllərindəndir. XV əsrdə də tarixi səciyyəli salnamələr, əsərlər əsasən hökmdar saraylarında, hökmdar sifarişi ilə, taxt-tac sahiblərinin mənafeələrinə və tələblərinə uyğun şəkildə yazılırdı. Bu dövrdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri əl-Bakuvi “Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar” (“Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri”) adlı əsərin (ərəb dilində) müəllifidir. Əsər 1403/1404-cü ildə yazılmışdır. Bu coğrafi əsər yazılarkən Zəkəriyyə Qəzvininin “Ölkələrdəki abidələr və Allah bəndələri haqqında xəbərlər” (1275) əsəri əsas götürülmüşdür. Lakin müəllif istinadlandığı əsərdə ixtisarlər, əlavə və düzəlişlər etməyi də “unutmamışdır”. Əsərdə müxtəlif tarixi abidələr, Azərbaycanın bir sıra şəhərləri haqqında məlumatlar da vardır.

Bu dövrdə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayında Əbubəkr Tihrani, İdris Bidlisi, Fəzlullah Ruzbihan Xuncəi (Xunci) kimi tarixçilər fəaliyyət göstərmişlər.

Əbubəkr ət-Tihrani əl-İsfahani İran tarixçisi olsa da, Azərbaycan tarixinə daha çox xidmət etmiş şəxs kimi tanınmışdır. O, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla Teymuri sultanı Əbu Səid arasında bağlanmış sülh müqaviləsinin, bir sıra dövlət sənədlərinin, dövlətlərarası yazışmaların (“məktubların”) mətnlərinin müəllifi olmuşdur. Əbubəkr Tihrani Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənə də xidmət etmişdir. Tarixçi bir müddət Uzun Həsənin sarayında münşi (“katib”) vəzifəsində çalışmış və bu hökmdarın göstərişilə “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərini yazmışdır. Əsərdə Uzun Həsənin səltənəti, Qaraqoyunlular, Teymurilər və s. haqqında məlumatlar vardır. Ağqoyunluların mənşəyi, Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkülü barədə ən səhih məlumatlar verən⁴² “Kitabi-Diyarbəkriyyə” XV yüzillikdə yazılmış dəyərli əsərlərdəndir. Kürd mənşəli İdris Bidlisinin də ümumtürk, Azərbaycan tarix elminə xidmət etdiyi şübhəsizdir. O, fars dilində, nəzmlə “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”) adlı əsərini ilk səkkiz Osmanlı sultanına həsr etmişdir. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun yanında məmur olmuş İdris Bidlisi sonralar Osmanlı sultanı Səlimin tərəfinə keçmişdi. O, bir çox hallarda siyasi iddiası olan kürd dairələrinin deyil, Osmanlı imperiyasının mənafeələrini qızgınlıqla müdafiə edirdi. Ağqoyunlu sultanı Yaqubun sarayında xidmət etmiş tarixçilərdən biri də Fəzlullah Ruzbihan Xuncəi (Xunci) idi. Ümumiyyətlə, “son zamanlaradək elm xüsusi olaraq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülaləsinin hakimiyyətinə həsr olunmuş sülalə salnaməsinə malik deyildi... Bu cür salnamələr çox azdır və nisbətən yaxın zamanlarda aşkara çıxarılmışdır. Biz Əbubəkr Tihraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” və Fəzlullah ibn Ruzbihan Xuncəinin “Tarixi-ələm-arayi Amini” əsərlərini nəzərdə tuturuq, özü də Fəzlullahın əsəri zamanca Əbubəkr Tihraninin əsərinin bilavasitə davamıdır”.⁴³ Əsərdə Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə baş vermiş müxtəlif səciyyəli hadisələr öz əksini tapmışdır.

Fəzlullah Ruzbihan Xuncəi (Xunci) Səfəvi nəslindən olan Ərdəbil şeyxlərinin fəaliyyətinə xeyli diqqət yetirmişdir. Lakin müəllifin Ərdəbil şeyxlərinə münasibəti mənfiliyi və kəskinliyi ilə fərqlənir.⁴⁴ Buna baxmayaraq, əsərdə Səfəvi qızılbaş hərəkatının ilk mərhələləri, Şah I İsmayılın əcdadları, Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydərin hərbi-siyasi fəaliyyəti, xüsusilə Səfəvi sülaləsinin uzaq əcdadlarının etiqadı, onların İslamın sünni məzhəbinə mənsubluğu haqqında ən nadir məlumatlar verilməsi onun əhəmiyyətini artırır. Beləliklə, XV əsrdə yazılmış salnamə səciyyəli əsərlər dövrün ictimai-siyasi, ideoloji mənzərəsini müəyyən dərəcədə əks etdirir və ilkin qaynaqlar kimi çox dəyərlidir.

Xəttatlıq (kalliqrafiya) və miniatür rəssamlığı bu dövrün Azərbaycan mədəni həyatının diqqəti cəlb edən sahələrindən olmuşdur. XV əsrdə Şirvanşahların, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının saray kitabxanalarında elmi, bədii, fəlsəfi, dini, tarixi məzmunlu əsərlərin üzü köçürülür, əlyazmalarına miniatürlər çəkiliirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində Mirəli Təbrizi, Mirabdulla Təbrizi, Süleyman Əli Yaqubi, Nizaməddin Əli Ərdəbili, Cəfər Təbrizi, Əzhər Təbrizi, Əbdürrəhim əl-Yaqubi kimi mahir xəttatlar fəaliyyət göstərmişlər. Məlumdur ki, Ağqoyunlu sultanı Uzun Həsənin “Əməleye-ketabxaneyehümayun” kitabxanasında 58 mahir xəttat və miniatürçü rəssam çalışmışdır.⁴⁵ Orta çağların saray kitabxanaları yalnız kitabların mühafizə olunduğu, istifadə edildiyi mədəni məkan deyildi. Həmin kitabxanalar eyni zamanda kitabların ustalıqla, məharətlə hazırlandığı emalatxanalar idi. Azərbaycan xəttatları ərəb qrafikası əsasında yazı nüsxələri yaratmaqla yanaşı həmin qrafikanın təkmilləşdirilməsi sahəsində də xeyli uğurlar qazanmışdılar. Məsələn, xəttat Mirəli Təbrizi “nəstəliq” xəttinin yaradıcısı kimi tanınmışdı. Mahir Azərbaycan xəttatlarının çoxusunun Təbriz şəhərindən olması sübut edir ki, bu şəhər nəinki ölkənin, habelə İslam Şərqinin aparıcı kalliqrafiya ocaqlarındandır. Xeyli Azərbaycan xəttatı Yaxın və Orta Şərqin müxtəlif hökmdarlarının saraylarında çalışır, fəaliyyət göstərdikləri məkanda xəttatlığın inkişaf istiqamətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Təbiidir ki, xəttatların əksəriyyəti doğma vətəndə fəaliyyət göstərirdi. Cəfər Təbrizi Ağqoyunlu Baysunqurun saray kitabxanasına uzun müddət başçılıq etmişdi. Həmin kitabxanada 45 xəttat çalışırdı. Dövrün bir çox mənbələrində “Sultani-Adil” (“Ədalətli Sultan”) kimi xatırlanan Uzun Həsən Ağqoyunlu müxtəlif (xüsusilə dini və tarixi) məzmunlu əsərlərin Azərbaycan (türk) dilinə tərcümə olunaraq nəfis şəkildə tərtib edilməsinə çalışırdı. O, hər cümə günü İslam ilahiyyatçılarını öz yanına toplayır, dini mövzularda müzakirələr təşkil edirdi. Mənbələrdən məlum olur ki, Uzun Həsənin göstərişi ilə Qurani-Kərim ilk dəfə türk (Azərbaycan) dilinə tərcümə edilmiş və onun hüsurunda oxunmuşdu.⁴⁶ Bu zaman ölkədə xəttatlığın tərəqqisi elmin inkişafı, kitabə olan ehtiyacın artması ilə bağlı idi.

Xəttatla miniatürçü rəssamın birgə fəaliyyəti bu dövrdə də Azərbaycan mədəni mühitinin əlamətdar hallarından olmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan Şirvan və Təbriz miniatür məktəblərində xeyli rəssam çalışırdı. Təbiidir ki, bu

yüzdillikdə baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi hadisələr miniatur rəssamlığının inkişafına müəyyən dərəcədə mənfi təsirini göstərdi.

XV əsrdə Azərbaycanda yaranmış ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitlə bağlı olaraq, Təbriz öz əzəli istiqamətləndirici rolunu itirdi. Lakin buna baxmayaraq o, yenə də mədəni mərkəz və görkəmli sənət məktəbi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxladı. Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox görkəmli rəssamları və kitab sənətinin bir çox mahir ustaları Teymurilərin başlıca mərkəzinə çevrilmiş Herata dəvət edildilər. Ustaların bir qismi Herata zorla aparıldı. Saray kitabxanasında məsul vəzifə daşıyan Cəfər Təbrizi (Sultan Baysunqurun kitabxana rəisi) və xüsusi sifarişlər yerinə yetirən Azərbaycan ustaları - Pir Seyid Əhməd Nəqqəş, Xacə Əli Müsəvvir, Qəvəməddin, Qiyasəddin və başqalarının XV əsrdə Herat rəssamlıq məktəbinin inkişafında səmərəli fəaliyyəti, mühüm rolu olmuşdur. Bu yüzdillikdə Təbriz məktəbinin təsiri sayəsində Azərbaycanın başqa şəhərlərində də miniatur sənəti inkişaf etmişdir. Şirvan məktəbinə məxsus olan miniatur nümunələrinin az tapılmasına baxmayaraq, araşdırıcıların ixtiyarında olan nüsxələr bu dövrdə Şirvanda zəngin bədii ənənələrə əsaslanan, bənzərsiz sənət məktəbinin mövcud olduğunu təsdiqləyir.

Təbriz miniatur məktəbinə məxsus, 1410-1420-ci illərə aid olan, Nizaminin “Xosrov və Şirin” və XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərinə aid olan “Xəmsə” nüsxələri diqqəti cəlb edir. XIV əsr miniatürlərindən fərqli olaraq, XV əsr miniatürlərində “boyakarlıq üsulu, sərbəst rəng yaxıları qrafik üsulla əvəz olunur”.⁴⁷ Miniatur rəssamlığında bu və digər cəhətlər yeni (XVI) əsrdə daha da təkmilləşmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda miniatur rəssamlığının uğurlu inkişafı bir daha isbat edir ki, İslamın rəssamlığa dair qadağalarına tam şəkildə əməl olunmurdu. “Həmin qadağalar həm xalq arasında, həm də aristokratik saray dairələrində tez-tez pozulurdu. Bu hal islamaqədərki ənənələri yaşadan, ərəblərin istilasına məruz qalmış Şərq xalqlarında xüsusilə geniş yayılmışdı”.⁴⁸ Dini qadağaların dərin iz qoyduğu təsviri sənətdə də bu hal mövcud idi.

XV əsrdə Təbriz miniatur rəssamlığı mərkəzi qəti surətdə yerli bədii məktəb kimi təşəkkül tapdı. Mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Teymurun Yaxın və Orta Şərqdə hərbi-siyasi fəallığı dövründə (XIV əsrin sonları-XV əsrin əvvəlləri) işğal olunmuş ölkələrin mədəni-mənəvi qüvvələrinin (eləcə də rəssamların) əksəriyyəti əsasən zorla Səmərqənddə cəmləşdirilmişdi. Teymurun ölümündən sonra onun varisləri həmin yaradıcı potensialı yenə də zor vasitəsilə yeni paytaxtda (Heratda) cəmləşdirməyə çalışırdılar. Həmin dövrdə Herat şəhəri, Teymurilərin sarayı Orta Şərqin başlıca rəssamlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Burada görkəmli şair və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin himayəsi sayəsində və tanınmış rəssam Kəmaləddin Behzadın rəhbərliyi ilə həmin zamanın ən yaxşı ustaları çalışırdılar. Bəzən Kəmaləddin Behzadı Təbriz miniatür məktəbinin banisi hesab edirlər. Yalnız onu qeyd edək ki, “XIV əsrdən etibarən Təbriz məktəbinin fasiləsiz inkişafı faktı ümumiyyətlə 200 ildən artıq mövcud olmuş məktəbin hər hansı banisi

haqqında məsələnin qoyuluşunu istisna edir”.⁴⁹ Təbriz miniatür məktəbi təqribən 200 il ərzində mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, yad sənət təsirlərinin tədricən aradan qaldırılması və özəl, bənərsiz üslubun təşəkkülü prosesini yaşamışdır. “Təbriz miniatürünün səciyyəvi cəhəti onun həyatla əlaqəsi, məzmunun və mövzu məcmusunun genişlənməsi idi. Təbriz rəssamlarının miniatürləri Renessans dövrü Avropa rəssamlarının əsərlərini xatırladır”.⁵⁰ XV yüzillikdə də Təbriz miniatür rəssamlığı məktəbinin inkişafında fasilə olmamışdır. Bu əsrdə də miniatürçü rəssamların başlıca mövzu mənbəyi klassik Şərq poeziyası, xüsusilə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si olmuşdur. Xəttatlıq və miniatür rəssamlığı bu dövrün hökmdarları üçün mühüm məşğuliyyət sahələrinə çevrilmişdi. Məsələn, şair Hidayətın “Divan”ının əlyazmasına çəkilmiş 4 miniatür təsvir Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlil tərəfindən 1478-ci ildə tərtib olunmuşdu. Nəfis xətlə tərtib olunmuş bu əlyazma nüsxəsi türk (Azərbaycan) dilindədir. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin 1481-ci ildə tərtib olunmuş əlyazmasına iki rəssam 19 miniatür çəkmişdir. 12 məşhur Şərq şairinin əsərlərinin toplusu olan Şamaxı “Məcmuə”sindəki miniatürlər Şirvan rəssamlıq məktəbinin parlaq örnəklərindəndir. 1468-ci ildə tərtib olunmuş bu “məcmuə” 8 miniatürlə bəzədilmişdir.

XV əsrin II yarısında, xüsusilə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə Təbriz yenidən bütün İslam Şərqinin mühüm siyasi və mədəni mərkəzinə çevrildi. Bu zaman sultan sarayında miniatür rəsmlərlə bəzədilmiş xeyli əlyazma nüsxəsi tərtib olundu. Xüsusi elmi ədəbiyyatda bu miniatür təsvirləri “türkman məktəbinə mənsub olan sənət nümunələri” kimi təqdim olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu əlyazmaların, rəsm əsərlərinin əksəriyyəti Təbriz miniatür məktəbinə məxsusdur.

Bu dövrün görkəmli xəttatı Əzhər Təbrizi yaradıcılığının ilk dövründə Herat sarayında çalışmışdır. Teymuri şahzadəsi Baysunqur Mirzənin kitabxana ustaları arasında Azərbaycandan gəlmiş bir neçə mahir xəttat vardı: Aini, İbrahim və Şəffar Təbriz rəssamlıq və xəttatlıq mühitinin yetirmələri idilər.

Xəttat Mirzə Cəfər Təbrizi dövrün sənət aləmində daha yüksək mövqə qazanmışdı. O, Teymuri sultanları Şahruxun, Baysunqur Mirzənin və Ələüddövlənin saraylarında çalışmış, “nəstəliq” xəttinin xüsusi növü olan “Herati” xəttini yaratmışdır. Baysunqur Mirzənin hakimiyyəti dövründə saray kitabxanasının müdiri olmuş, “Xətt və xəttatlar” əsərini yazmış, poetik əsərlər yaratmış bu xəttat “Mövlana” ləqəbi almışdı.⁵¹ Həmin xəttatlar kitab tərtibatı işi ilə yanaşı monumental binaların bəzədilməsi işini də yerinə yetirmişlər. Ümumiyyətlə, orta çağlarda İslam Şərqində xəttatlar və miniatürçü rəssamlar bir çox hökmdarların saraylarında böyük hörmət sahibi və qayğı, diqqət obyekti olmuşlar. Bu, Azərbaycanda da xüsusilə nəzərə çarpan mədəni faktlardır.

Azərbaycanın memarlıq abidələri meydana gəldiyi tarixi dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi, ideoloji hadisələrini, tikinti-texniki səviyyəsini əks etdirən, həmin

dövrün digər sənət sahələri haqqında xeyli məlumat verən obyektlərdir. Çoxəsrlik tarixi təcrübə göstərir ki, “şəhərsalma sənəti cəmiyyətin siyasi-ictimai quruluşu, iqtisadi gücü, məhsuldar qüvvələri, mədəniyyət və incəsənətin inkişaf səviyyəsi ilə çox bağlıdır”.⁵² O, xalqın taleyi ilə, qədim adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri, psixologiyası, habelə təbii-iqlim şəraiti ilə şərtlənən mürəkkəb yaradıcılıq sahəsidir.

XIV əsrin sonlarından etibarən Şərq ölkələrində (eləcə də Azərbaycanda) şəhərlərin əhəmiyyəti yenidən artmağa başladı, onların bir çoxu inzibati mərkəzlərə çevrildi. Bu dövrdə hökmdarların iqamətgahları əvvəllər olduğu kimi uzaq və əlçatmaz qalalarda deyil, məhz şəhərlərdə yerləşirdi. Məsələn, XV əsrdə Bakının Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilməsi prosesini, şəhərsalma tədbirlərinin miqyasını xatırlamaq kifayətdir.⁵³ Orta çağların Azərbaycan şəhərlərinin çoxusu müdafiə funksiyası daşıyan qala divarları ilə əhatə olunduğu üçün onların inkişafı məhdudlaşmışdı. Yalnız “Ərdəbil XIV-XVI əsrlər ərzində qala divarları ilə əhatə olunmadığına görə nisbətən azad planlaşma əsasında inkişaf etmişdir”.⁵⁴ Avropa şəhərlərindən fərqli olaraq Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində yeni müdafiə xətti tikilərkən köhnəsi dağıdılmırdı, nəticədə bir çox Azərbaycan şəhərləri iki, bəzən isə üç müdafiə xəttinə malik idi. Şəhər planının müdafiə sistemindən asılılığı onun strukturuna və kompozisiyasına böyük dəyişiklik gətirə biləcək əsaslı şəhərsalma işlərinin aparılmasını çətinləşdirirdi. Orta əsrlər ərzində Azərbaycanda şəhərlərin plan quruluşunun əsrlərlə çox az dəyişməsi səbəblərindən biri də məhz bu idi.

İslam Şərqində özünün ulu tarixi, nəfis sənətkarlığı, qüdrətli memarlığı, zəngin mədəniyyəti, böyük ticarəti və qaynar şəhər həyatına görə Təbrizlə müqayisə oluna biləcək şəhər çox azdır. 1400-cü ildə Bağdadın Əmir Teymur tərəfindən yenidən dağıdılması Təbrizin iqtisadi və mədəni inkişafını daha da sürətləndirmişdi. Uzun müddət ərzində müxtəlif dövlətlərin paytaxtı olması bu şəhərin yüksələn xətlə, sabit inkişafını təmin etmişdir. Şəhərin plan quruluşunun formalaşmasında ticarət binalarının (bazarların) böyük rolu olmuşdur. XV əsrdə “Qeysəriyyə”nin tikilməsindən sonra genişmiqyaslı tikinti tədbirləri nəticəsində Təbriz xüsusilə qərbə doğru sürətlə böyümüşdü. Bu dövrdə memarlığın inkişafını zəruri edən obyektiv şərtlər aşağıdakılar idi:

- 1.İslam dini ideologiyası - məscidlərin, mədrəsələrin, müxtəlif dini təyinatlı obyektlərin inşasını tələb edirdi;

- 2.Ticarət və sənətkarlığın artımı - müxtəlif tipli bazarların, dükanların, karvansaraların, ovdanların və s.-nin tikintisini zəruri etmişdi;

- 3.Şəhərlər, ölkələr arasındakı inteqrasiya, əlaqə meyli - ticarət yollarının, körpülərin və s.-nin salınmasını tələb edirdi.

- 4.Hakim sinfin mənafeləri - sarayların, saray komplekslərinin, müxtəlif təyinatlı emalatxanaların tikilişini zərurətə çevirmişdi.

- 5.Yaşayış məskənlərinin qorunması zərurəti - müxtəlif müdafiə obyektlərinin (qalaların, qüllələrin, qala divarlarının), istehkamların inşasını zəruri

edirdi. Hərbi-siyasi münafişlərlə zəngin olmuş orta çağlarda bu zəruri şərtlər (xüsusilə sadalanmış son şərt - müdafiə zərurəti) daim yaşarı idi, fasiləsizliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

XV əsr Azərbaycan memarlığının təkamülündə klassik yetkinlik çağıdır. Bu zaman ölkənin tikinti sənətində XIII və XIV əsrlərə xas olmuş axtarış və eksperiment vüsəti duyulmurdu. Bu dövrün Azərbaycan memarlıq obyektləri artıq sabitliyi və bitkinliyi ilə seçilirdi. Bu əsrdə xatirə tikililəri nisbətən (XI-XIV əsrlərə) az idi. Dini tikililərin inşasında isə XV əsrdə çox böyük irəliləyiş vardı.

1465-ci ildə Təbrizdə tikilmiş “Göy məscid” (yaxud Cahanşah məscidi) “orta əsr Azərbaycan memarlıq dekorunun az qala bütün nailiyyətlərini özündə toplamışdır”.⁵⁵ Onun inşasında müxtəlif materiallardan və üsullardan istifadə olunmuşdur:

1. Yığılma kaşı mozaikası,
2. Mərmər və kəc üzərində oyma.
3. Bişmiş və şirəli kərpiclərin naxışlı hörgüsü və s.

Lakin “Göy məscid”in diqqəti cəlb edən başlıca cəhəti inkişaf etmiş kaşı bəzəyidir. Məscidin bəzəyində göy və mavi rəngli kaşılardan daha çox istifadə olunmuşdur. Məhz buna görə də həmin memarlıq abidəsi “Göy məscid” adlanır.

Həmin əsrin Şirvan abidələrinin əsas kütləsi Bakıda və Abşeron kəndlərindədir. Bunlar məscidlər, karvansaralar, hamamlar və xatirə tikililəridir. Lakin “Planlaşma prinsipi və memarlıq bədii həllin ümumiliyi, binaların bir-birinə yaxın illərdə tikilməsi və kompleksin qısa bir dövrdə formalaşması (XV yüzilin ikinci rübündə) belə bir fikir oyadır ki, Şirvanşahlar sarayı ansamblı bir memarın nəzarəti altında inşa edilmişdir. Ola bilsin ki, ansamblın “baş memarı” Şirvanşahlar türbəsinin baş tağındakı medalyonda adını yazmış Memar Əlidir”.⁵⁶

Azərbaycan memarlarının Türküstanda və Xorasanda (Herat) yaradıcı fəaliyyəti Əmir Teymurun və onun sülaləsinin hakimiyyəti illərində geniş miqyas almışdı. Bu dövrdə memarlıq-tikinti sənətinin başlıca mərkəzi Azərbaycandan Mərkəzi Asiyaya - vaxtilə Elxani paytaxtı olmuş Təbrizdən Səmərqəndə keçdi.

Sənətkarların kütləvi surətdə buraya gətirilməsi XV əsr mədəni inkişafının diqqəti cəlb edən cəhətlərindəndir. Teymur və Şahrux bu sahədə xüsusilə “fərqlənmişlər”. Teymur Səmərqəndin memarlıq baxımından inkişafına şəxsən nəzarət edir, paytaxtın “ulu fatehin” adına layiq səviyyədə yüksəlişinə can atırdı.

Lakin “bir qədər paradoksal görünsə də, Teymurun monumental abidələri ölçücə Azərbaycanın Elxani abidələrini ötə bilmədi. Müqayisə üçün deyək ki, Teymurun tikdirdiyi binalarda ən böyük tağ aşırımı 22,5 metr, ən iri günbəz diametri 14,6 metr olduğu halda Təbriz Əlişah məscidinin tağ aşırımı 30 metrdən bir az çox, Olcaytu xan türbəsinin günbəz diametri isə 25,5 metr idi. Belə böyük təcrübəsi olan məktəbin memarları - Azərbaycanlı sənətkarlar təbii olaraq Teymur sarayında yüksək mövqe tutur, Əmirin ən mühüm memarlıq sifarişlərini yerinə yetirirdilər”.⁵⁷

Azərbaycanla Mərkəzi Asiya arasında memarlıq sahəsində ən sıx əlaqələr məhz XIV-XV əsrlərə təsadüf edir. Həm də bu dövrdə Azərbaycanın Orta (Mərkəzi) Asiya memarlığına təsiri daha çox nəzərə çarpırdı. “İsfahan yarımcahan, əgər ki, Təbriz olmasa” xalq deyimi Azərbaycan memarlıq sənətinin İran memarlığına həlledici təsirinin ifadəsidir və bunu İsfahandakı memarlıq obyektləri də isbat edir.⁵⁸ Müstəqil və bənzərsiz üslubu olan orta əsr Azərbaycan memarlığının təsir dairəsi zaman və məkanca geniş idi. Azərbaycanın memarlıq ənənələrinin Yaxın və Orta Şərq bölgəsində yayılmasının ən məhsuldar dövrü XII-XVII əsrlərə təsadüf edir. Mühəndis, memar, xəttat, nəqqaş (həkkak) bu dövrdə də memarlıq sənətinin başlıca simaları idilər.

Ölkənin cənubunda və şimalında siyasi hakimiyyətin mərkəzləşməsi XIV əsrin sonlarında - XV əsrdə Azərbaycan memarlıq ənənələrinin sabit inkişafını təmin etdi. Milli memarlığın tərəqqisində Təbriz və Şirvan-Abşeron məktəbləri aparıcı mövqedə idilər. Təbriz, Şamaxı və Bakı bu məktəblərin başlıca mərkəzləri idilər.

Bu dövrdə şəhərsalma işi memarlıq fəaliyyətinin mühüm sahəsi olaraq qalırdı. Təbriz, Şamaxı, Bakı, Sultaniyyə, Ərdəbil, Naxçıvan və Gəncə bu dövrün başlıca şəhərsalma obyektlərindən olmuşdur. Dərbənd şəhəri də bu prosesə cəlb olunmuşdu. Şirvanşahlar dövləti paytaxtının Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi Bakını bu zamanın ən intensiv şəhərsalma obyektinə çevirmişdi (saray kompleksi və s.). Şirvanşahlar sarayı kompleksi XV əsrin “təxminən 10-cu illərində tikilmişdir”.⁵⁹ Saray kompleksi aydın surətdə düşünülmüş plana, sxemə malikdir. Bu sxemə əsasən kompleks iki hissəyə (rəsmi və şəxsi istifadə məqsədli) ayrılır.

Mənbə məlumatlarına (de Klavixonun) görə, Təbrizdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən 1478-1484-cü illərdə iri saray kompleksi tikdirilmişdi. Burada mübaliğəyə yol verilir və qeyd edilir ki, sarayda 20 min otaq mövcud idi. Saray kompleksinin fərqli xüsusiyyəti onun ərazi baxımından böyük olan bağ daxilində yerləşməsidir. Saray kompleksi “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”) adlanırdı.⁶⁰ Uzun zaman ərzində Təbrizin paytaxt statusuna malik olması onun hərtərəfli inkişafına təkan vermişdir. “Təbriz Elxanilərin (1265-1313-cü və 1340-1357-ci illərdə), Cəlairilərin (1360 və 1387-ci illər arasında), Qaraqoyunluların (1410-1468), Ağqoyunluların (1468-1501) və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin (1501-1555) paytaxtı olmuşdur”.⁶¹ Buna görə də, Azərbaycan memarlıq obyektlərinin bir çoxunun bu şəhərdə cəmləşməsi təsadüfi deyildir. Şəhəri müxtəlif təyinatlı memarlıq abidələri bəzəyirdi. “Şərq ölkələrində ən gözəl və geniş bazar kimi şöhrət tapmış və əsası Uzun Həsən tərəfindən qoyulmuş “Qeysəriyyə” üstüörtülü və səkkizküncü idi. Onun üstü günbəz və tağla örtülmüşdü. Bu bazarda qiymətli mallar və cəvahirat satılırdı”.⁶²

Memarlıq obyektlərinin və bitki örtüyünün uzlaşdırılması Təbrizin memarlıq inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Təbrizdə böyük bağlar var idi. Uzun Həsən tərəfindən əsası qoyulmuş “Bağı-nəsrriyyə” və Sultan Yaqubun tikdirdiyi

“Bağı-şimal” (“Şimal bağı”) bu dövrün şəhərsalma fəaliyyətinin nadir incilərindəndir. Təbrizin Cənub-şərqində yerləşən “Şimal bağ”ında çoxlu sərv, çinar ağacı, müxtəlif güllər əkilmişdi. “Qazi Əhməd Qumi (XV əsr) bu bağı cənnətə oxşadaraq “Eşrətəbad” adlandırılmışdır. Fəzli İsfahani oranın qızıl güllərini cənnət çirağına bənzətməmişdi”.⁶³

Beləliklə, XV əsrdə Azərbaycan memarlığının və şəhərsalma sənətinin ən gözəl nümunələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin paytaxtı olmuş Təbrizdə və Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Bakıda yaradılmışdı. Yaradılmış müxtəlif təyinatlı memarlıq obyektləri özünün kamilliyi və gözəlliyi ilə seçilir və Azərbaycan memarlığının çoxəsrlik ənənələrini yaşadırdı.

Yaxın və Orta Şərqin musiqi mərkəzlərindən, ocaqlarından biri olan Azərbaycan bu yüzillikdə də böyük musiqi nəzəriyyəçisini, ifaçısını, yenilikçisini yetişdirdi. Bu, Əbdülqadir Marağayı idi. Əbdülqadir Marağayı (1353-1435) yeni əsrdə Səfiəddin Urməvinin “Kitab əl-ədvar”ına (“Musiqi dövrləri haqqında kitab”ına) fars dilində şərh yazmışdır. Səfiəddin Urməvinin bu əsəri Azərbaycan türk musiqisi haqqında ilk elmi-nəzəri əsər idi. Səfiəddin Urməvinin bu əsəri artıq XV əsrdə Azərbaycan (türk) dilinə tərcümə olunmuşdu. Həmin əsərin müəllifi sonralar geniş yayılmağa başlamış və Əbdülqadir Marağayı tərəfindən təkmilləşdirilmiş not sisteminin banisidir. Əbdülqadir Marağayının əsas yaradıcılığı Cəlairi hökmdarları Sultan Hüseyn, Sultan Məhəmməd və Əmir Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti dövründə Təbriz şəhərində keçmişdir. O, məşhur xanəndə, şair, bəstəkar olmuşdur. Onun “Bizi unutma” rədifli şeiri əsasında bəstələdiyi mahnı həmin dövrdə geniş yayılmışdı. “Əbdülqadir Marağayı ramazan ayının 30 günü ərzində 30 muğam əsəri bəstələmiş, əsərlərini Cəlairi hökmdarı Sultan Hüseynə təqdim etmişdi... Şah Sultan Hüseyn mükafat olaraq Əbdülqadira 100 min dinar məbləğində pul vermişdi... Əbdülqadir Əmir Teymurun əmri ilə digər sənətkarlarla birlikdə Təbrizdən Səmərqəndə aparılmışdır... Miranşahın hakimiyyəti dövründə Səmərqənddən Təbrizə qayıtdı ... və musiqi fəaliyyətini davam etdirdi”.⁶⁴ Lakin Miranşahın eyş-ışrətlə məşğul olmasının başlıca günahkarları hesab olunmuş bir sıra musiqiçilər Təbrizə gəlmiş Əmir Teymurun əmrinə əsasən edam edildilər. Əbdülqadir Bağdada qaçmalı, Sultan Əhməd Cəlairinin sarayına sığınmalı oldu. Tezliklə burada ələ keçmiş Əbdülqadir edama hazırlandı. Lakin Əmir Teymur Qurani-Kərim ayəsindən bir neçə cümləni muğam axarında oxumuş Əbdülqadiri edam etmək fikrindən daşındı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövründə də Azərbaycanda musiqinin geniş yayılması, Təbriz şəhərinin musiqi həyatı Avropa səyyahları və elçilərinin də diqqətini cəlb etmişdi. Musiqi yalnız sarayda deyil, Təbrizin 30 min tamaşaçı tutan “Qurd meydanı”nda təşkil olunan müxtəlif məclislərdə də səslənirdi.

XV əsrdən etibarən (əsasən Qərbi Avropa hökmdarlarının müxtəlif sərvət mənbələri axtarmaq arzusu ilə “Böyük coğrafi kəşflərə” meyl etməsi ilə bağlı olaraq) bir çox əcnəbi səyyahlar Azərbaycanda daha ardıcıl surətdə görünməyə

başladılar. Ağqoyunlu sultanlarının hakimiyyəti dövründə Avropa elçi və səyyahlarının Azərbaycanda daha çox “peyda olması” Qərb hökmdarlarının Ağqoyunlu sultanlarını Osmanlı dövləti əleyhinə təşkil olunan ittifaqa cəlb etmək istəyi ilə bağlı olmuşdur. Siyasi, diplomatik, iqtisadi, dini-ideoloji məqsədlərlə Azərbaycana gəlmiş Avropa “səyyahları” istər-istəməz ölkənin mədəni həyatı ilə bağlı olan faktlara diqqət yetirirdilər. Bəzi qüsurlarına, gerçəkliyə uyğun olmayan məlumatlara baxmayaraq, onların qeydləri diqqəti cəlb edir.

Rui Qonsales de Klavixo Kastiliya kralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Teymurilər dövlətində səfiri olmuş, Aralıq dənizi, Kiçik Asiya, Azərbaycan və İrandan keçərək 1404-cü ilin 4 sentyabrında Səmərqəndə çatmış və danışıqlar apardıqdan sonra həmin yolla da İspaniyaya qayıtmışdı. Onun səfir olduğu zaman tərtib etdiyi gündəlik bir sıra Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya xalqları tarixinin öyrənilməsində (habelə Azərbaycan tarixinin tədqiqində) dəyərli mənbədir. Klavixo Xoy, Təbriz, Miyanə, Sultaniyyə, Əlincə qalası, Xəzər dənizi haqqında da məlumatları “gündəliyinə” daxil etmişdi. O, 1412-ci ilin 2 aprelində dünyasını dəyişmişdir.

Klavixonun Təbrizə dair müşahidələrində deyilir: “Bu şəhərdə heyrət olunacaq oymalar və şəbəkələr, yunan ustalarının işlədiyi mina və qızıl, habelə çoxlu gözəl şüşələrlə bəzədilmiş çox böyük binalar və məscidlər var. Söyləyirlər ki, bu gözəl işləri mötəbər və varı ilə tanınmış adamlar gördürmüşlər, onlar bir-biri ilə bəhs etdiklərindən, kimin daha yaxşı iş görəcəyini bilmək istəmiş və beləliklə, bütün varını xərcləmişlər. Bu binaların və tikililərin arasında gözəl və zəngin işlənmiş, divarla əhatə olunmuş böyük bir ev olmuşdur, bu evdə iyirmi min hücrə və ayrı-ayrı otaqlar var imiş...”⁶⁵ Klavixonun “Azərbaycan haqqında məlumatı əvvəlki Qərb səyyahlarınınkindən daha ətraflıdır, dəqiqdir”.⁶⁶ Onun Təbriz haqqındakı məlumatı daha qiymətlidir. “Şərqin bu qədim iqtisadiyyat və mədəniyyət mərkəzi haqqında Klavixonun məlumatı başqa Avropa səyyahlarınınkindən daha genişdir, hərtərəflidir”.⁶⁷

İohann Şiltberqer alman səyyahı idi. O, təqribən 1380-ci ildə anadan olmuşdur. İohann Şiltberqer Şərq ölkələrinə uzunmüddətli səyahətə çıxmış ilk Avropa səyyahlarından biridir. Onun müxtəlif Asiya ölkələrinə səyahəti təqribən 33 il davam etmişdir (1394-1427). Lakin onun “səyahəti” taleyin hökmü ilə zərər baş verdi (səyyah öncə osmanlılara, sonra isə Teymura əsir düşmüşdü). İ.Şiltberqerin “Səyahətnamə”si ilk dəfə 1473-cü ildə nəşr olunmuşdur. O, Təbriz, Astara, Naxçıvan, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Şəki, Maku, Marağa şəhərlərində, Lahic qəsəbəsində də olmuşdur.⁶⁸

Katerino Zeno XV əsrdə yaşamış italyan (Venesiya) diplomatı olmuşdur. Katerino Zenonun Azərbaycan sarayı ilə qohumluq əlaqəsi də vardı. O, “Uzun Həsənin arvadı Dəspinə xatunun bacısı qızı Violantaya evlənmişdi”.⁶⁹ Katerino Zeno 1471-1473-cü illərdə Venesiya Respublikasının Ağqoyunlu dövlətində səfiri olmuşdur. Venesiya senatı 1471-ci ildə “qohumluq faktını” nəzərə alaraq, onu

Ağqoyunlu sarayına səfir təyin etmişdi. Bu şəxs Ağqoyunluların Otluqbeli döyüşündəki (11.08.1473) məğlubiyyətindən sonra Uzun Həsənin elçisi kimi danışıqlar aparmaq üçün Avropaya göndərilmişdi və daha sonra (1474-cü ildə) Venesiyaya qayıtmışdı. O, vətəninə “Səyahətnamə”sini (xatirətını) yazmışdı. Əsərin əlyazması itmiş, lakin sonralar onun Azərbaycandan Venesiya senatına göndərdiyi məktubları və şəxsi qeydləri əsasında bərpa olunmuşdur.

İosafat Barbaro (1413-1494) italyan (Venesiya) diplomati, taciri və səyyahı idi. Bu şəxs 1474-1478-ci illərdə Venesiya Respublikasının Ağqoyunlu dövlətində səfəri olmuşdur. O, Osmanlı dövlətinə qarşı Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaq bağlamağa nail olmuşdu. Bu səfir Şamaxı, Dərbənd, Təbriz və s. şəhərlərin təsvirini də vermişdir. O, Venesiyanın hərbi-siyasi və mədəniyyət tarixində məşhurlaşmış Barbarolar nəslinin nümayəndələrindəndir. O da Katerino Zeno kimi Uzun Həsənin bir çox hərbi səfərlərində iştirak etmiş, bir sıra hadisələrin şahidi olmuşdur. İosafat Barbaro Uzun Həsənin ölümündən sonra Ağqoyunlu sarayını tərk etmişdir. Onun “Tanaya (Tanaisə - red.) və İrana səyahət” adlı əsəri vardır. Bu əsər 1543-cü ildə Venesiyada nəşr olunmuşdur.

Ambrocco Kontarini italyan (Venesiya) diplomati, səyyahı olmuş və 1499-cu ildə vəfat etmişdir. O, 1474-1475-ci illərdə Venesiyanın Ağqoyunlu dövlətində səfəri vəzifəsini icra etmişdir. Onun başlıca məqsədi Uzun Həsəni osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etmək idi. Bu səfirin “Şöhrətli Venesiya Respublikasının məşhur İran şahı Uzun Həsən sarayında səfəri Ambrocco Kontarininin səyahəti” adlı əsəri vardı.⁷⁰ 1474-cü ilin sentyabrının sonlarında Sultaniyyəni görmüş Ambrocco Kontarini yazmışdı: “Sultaniyyə ilk baxışda gözəl şəhərdir və ağcdan xeyli böyük qalası var (əhatələnmiş məscidləri səhvən “qala” adlandırır - red.). Bu qalada məscid var. Görünür, çox qədim olan bu məscid, özünün üç tunc darvazası ilə xüsusilə gözəldir. Bu darvazalar Venesiyadakı müqəddəs Mark kilsəsinin darvazalarından hündürdür və onlara oyma üsulu ilə gümüşü bəzək vurulmuşdur. Darvazalar dedikcə gözəldir və şübhəsiz ki, çox dəyərlidir”.⁷¹

XV əsr Azərbaycan tarixinin xüsusi əhəmiyyətə malik olmuş keyfiyyət, dönüş mərhələsidir. Azərbaycan məhz bu mərhələdə müxtəlif iddialı Şərq hökmdarlarının, dövlətlərinin təqribən 200 illik əsarətindən qəti şəkildə qurtuldu. Əski siyasi qurumların sabit inkişafı, yeni və müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması və genişlənməsi üçün əlverişli şərait məhz bu tarixi mərhələdə yarandı. Həmin əsrin əvvəlində bütün Azərbaycanın vahid dövlət daxilində birləşməsi imkanı gerçəkləşmədi. XV yüzillik ərzində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üç dövlətin (Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu) varlığı şəraitində baş verdi. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin daha sabit inkişafı Şirvanşahlar dövləti tərkibində olan vilayətlərdə nəzərə çarpırdı. Ölkənin Cənubunda mədəni həyatda böyük canlanma Ağqoyunlu dövlətinin varlığı (son dövrü istisna olunmaqla) ərzində müşahidə olunurdu. XV əsrdə Azərbaycan xalqı

Yaxın və Orta Şərqi mədəni həyatında bir çox hallarda fəal subyekt kimi çıxış etmiş, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə və elm sahələrində, dekorativ tətbiqi sənətdə parlaq nümunələr yaratmışdı. Həmin dövrdə də Azərbaycan mədəniyyəti sərhəd tanımamış, böyük bir regionda mükəmməl, “əsrləri adlayıb keçəcək” izlər qoymuşdur.

¹ Bax: Abbas Kuli Aqa Bakixanov. Qölistan-i İram. Bakı, 1991, s. 48-82; Aşurbeyli S.B. Qosudarstvo Şirvanşaxov (VI-XVI vv.). Bakı, 1983 və b.

² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, 1999, s.78.

³ Yenə orada, s. 80.

⁴ Yenə orada, s. 83

⁵ Aşurbeyli S.B. Qosudarstvo Şirvanşaxov. s. 239.

⁶ Yenə orada, s. 242.

⁷ Yenə orada, s. 244.

⁸ Ашурбейли С.Б. История города Баку (период средневековья), с.100.

⁹ Nəcəfli Tofiq. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında, s.39.

¹⁰ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 91.

¹¹ Bax: Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII века). Баку, 1991; Yenə onun. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996; Fərzəlibəyli Şahin Fazil. Azərbaycan və osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1994.

¹² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild, s.97.

¹³ Bax: Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981, с. 39-48; Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам арай-и Амини. Баку, 1987.

¹⁴ Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.

¹⁵ Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Баку, 1984, с. 40.

¹⁶ Türk mənşəli Misir məmlüklərinin dövləti 1250-1517-ci illərdə mövcud olmuş, siyasi varlığı ərzində Yaxın və Orta Şərqi ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında önəmli rol oynamış, Osmanlı sultanlarının fəal hərbi-siyasi təzyiqi nəticəsində tarix səhnəsini tərk etmiş, ərazisi isə Osmanlı imperiyasının tərkibində qalmışdır.

¹⁷ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, s. 7.

¹⁸ Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии..., с. 32.

¹⁹ Yenə orada, s. 48.

²⁰ Ахмед Эльбрус. Поэтика и математика (Хуруфизм в средневековой восточной поэзии и его математическое раскрытие). Баку, 1979, с.11; Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии..., с.

78.

²¹Yenə orada, s. 8.

²²Yenə orada, s. 8.

²³Кулизаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, с. 70.

²⁴Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s.167-168.

²⁵Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. V cild. İmadəddin Nəsimi. Bakı, 1985, s. 15-16.

²⁶İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, s. 321-322.

²⁷Yenə orada, s. 319.

²⁸Məhəmmədli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 62.

²⁹Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı, 1984, s. 242.

³⁰Yenə orada, s. 246.

³¹Yenə orada, s. 248.

³²Yenə orada, s. 261.

³³Yenə orada, s. 263.

³⁴Yenə orada, s. 263

³⁵Yenə orada, s. 264.

³⁶Yenə orada, s. 271.

³⁷Yenə orada, s. 282.

³⁸Məhəmmədli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 187.

³⁹Yenə orada, s. 188.

⁴⁰Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild, s. 287.

⁴¹Yenə orada, s. 311.

⁴²Bax: Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi.

⁴³Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-ара-йи Амини, с. 3.

⁴⁴Bax: Yenə orada, s. 76-96.

⁴⁵Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s.147.

⁴⁶Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, 1993, ss. 158-159.

⁴⁷Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri, s.14.

⁴⁸Керимов К. Дж. Султан Мухаммед и его школа. М., 1970, с. 6.

⁴⁹Yenə orada, s. 13.

⁵⁰Yenə orada, s. 14.

⁵¹Məhəmmədli Tərbiyə. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 409-410.

⁵²Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 7.

⁵³Bax: Бретаницкий Л.С. Особенности застройки феодального Баку как отражение гражданской истории города.

⁵⁴Muradov V.H. Göstərilən əsəri, s. 27.

⁵⁵Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə. s.12.

⁵⁶Yenə orada, s. 13.

- ⁵⁷ Yenə orada, s. 47.
- ⁵⁸ Bax: Hacıyev M. İsfahanda Azərbaycan abidələri; Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə.
- ⁵⁹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild, s. 158.
- ⁶⁰ Bax: S.Onullahi. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 199.
- ⁶¹ Yenə orada, s. 7.
- ⁶² Yenə orada, s. 75.
- ⁶³ Yenə orada, s. 76 – “Xülasət ət-Təvarix”ə və F. İsfahaninin “Əfzəl ət-təvarix” əsərinə istinadən.
- ⁶⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild, s. 153.
- ⁶⁵ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 178.
- ⁶⁶ Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, s.80.
- ⁶⁷ Yenə orada, s. 81.
- ⁶⁸ Bax: Иоганн Шильбергер. Путешествие по Европе, Азии и ...
- ⁶⁹ Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, s. 99.
- ⁷⁰ Yenə orada, s. 109.
- ⁷¹ Yenə orada, s. 111.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏKAMÜLÜNDƏ YÜKSƏLİŞ VƏ KAMİLLİK MƏRHƏLƏSİ (XVI əsr)

§1. Dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi, dini-ideoloji mühitinə ümumi nəzər.

XVI əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı xeyli dərəcədə ölkənin daxili iqtisadi vəziyyətindən, siyasi proseslərin gedişindən, orta əsrlərin son inkişaf mərhələsində beynəlxalq aləmdə baş vermiş iqtisadi əhəmiyyətli dəyişikliklərdən, Yaxın və Orta Şərq regionunda dövlətlərarası münasibətlərin xarakterindən asılı idi.

Hər hansı bir cəmiyyətin gerçək əsası olmaq etibarı ilə iqtisadiyyatın rolu həlledicidir. Dövrün tələblərinə uyğun iqtisadi sistemə malik olmayan dövlətin (ölkənin) daxili ictimai-siyasi vəziyyəti də qənaətbəxş olmur. Həmin siyasi birliyin dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqeyi zəif olur. İqtisadi inkişaf imkanları zəif olan xalqın öz mədəni imkanlarını gerçəkləşdirməsi çətinidir. XVI əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin konkret-tarixi proses kimi obyektiv tədqiqi həmin dövrün iqtisadi həyatının tədqiqi olmadan mümkün deyildir.

XVI əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi dünya miqyasında baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərdən xeyli dərəcədə asılı idi. XV əsrin sonlarınaq başlıca ticarət yollarının qovuşuğunda olan Azərbaycan daxili, iqtisadi potensialını gerçəkləşdirmək imkanına malik idi. Lakin XV əsrin

sonlarında başlanmış Böyük coğrafi kəşflər ölkənin iqtisadi inkişaf prosesinə mane olmağa başladı. Böyük coğrafi kəşflərin başlanmasını sürətləndirmiş ən mühüm siyasi amil Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Osmanlı dövlətinin hərbi-siyasi qüdrəti idi. Şərq ölkələri ilə uzunəsrlər ticarət əlaqələri Avropa ölkələrinin ictimai-iqtisadi və siyasi sabitliyini təmin etmişdi. Həyatı zərurət olan bu əlaqələri yalnız Osmanlı dövləti ilə hərbi münaqişədə bərpa etmək mümkün idi. Lakin kifayət qədər hərbi potensialı olmayan və daxili (Avropa miqyasında) ziddiyyətlər mənşəsində sıxılmış Avropa ölkələri ayrı-ayrılıqda yeni dəniz yolları axtarmağa başladılar. Atlantik okeanı vasitəsilə yeni dəniz yolunun kəşfi (Hindistana, Amerika qitəsinə) Yaxın və Orta Şərq regionunun ticarət-iqtisadi əhəmiyyətinin kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu. "Osmanlı imperiyası Səfəvi tacirlərinə Aralıq dənizinə azad çıxış yolunu qapadı. Bundan əlavə, Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində, xüsusilə Hindistana dəniz yolunun kəşfindən sonra daha da pisləşdi".¹

XVI əsrdə baş vermiş regional miqyaslı proseslər də Azərbaycanda iqtisadi inkişafa öz təsirini göstərirdi. Azərbaycanın iqtisadi potensialının Yaxın və Orta Şərq ticarət-iqtisadi sistemində gerçəkləşdirilməsi işi də çətinləşmişdi. XVI əsrin əvvəllərində Şeybanilər dövləti (1500-1599) ilə Xorasan vilayəti uğrunda aparılmış müharibələr, XVI əsr ərzində - XVII əsrin ilk onilliklərində baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisi prosesinə mənfi təsir göstərmişdi. Yalnız Moğollar dövləti (1526-1858) ilə sabit ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlər Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmiş amil idi.² Lakin Avropaya çıxış yolu qapanmış, regionda (Yaxın və Orta Şərqdə) hərbi-siyasi çəkişmələrdə bulunan Səfəvilər dövlətinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi dövrün tələblərinə uyğun idi.

Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi səviyyəsinin dövrün tələblərinə uyğun olmasının ən gerçək sübutu güclü dövlətin (Səfəvilər dövlətinin) mövcudluğu idi. "İqtisadi, ictimai və dövlət quruluşunun əsası olmaq etibarilə feodalizm Şərqdə Qərbi ölkələrinə nisbətən əvvəl meydana gəlmişdir. Bu mərhələdə Şərqi aparıcı rolunun digər əlaməti o idi ki, feodalizmin erkən və güclü inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu dövrdə məhz Şərqdə daha iri, güclü dövlətlər yaranmışdı".³ Səfəvilər dövləti öz ərazisində bir çox tayfaları və xalqları birləşdirmişdi. "Lakin bu dövlətdə uzun müddət ərzində Azərbaycan feodalları üstünlük təşkil etmişlər".⁴ Hərbi-siyasi çəkişmələrlə səciyyəvi olan orta əsrlərdə, xüsusilə Şərq regionunda mövcud olmuş feodal dövlətləri ləğv şəkildə geniş əraziləri əhatə edirdi. "Səfəvilərin rəhbərliyi altında qızılbaş tayfalarının hərəkəti ilk mərhələdə Azərbaycanın feodal baxımından birləşdirilməsi səciyyəsi daşıyırdı. Lakin sonralar siyasi şərait Səfəvilər qarşısında daha geniş vəzifə qoydu. İctimai-iqtisadi inkişafın nisbətən yüksək mərhələsində olan Azərbaycan geniş əraziyə malik olan bir dövlətin mərkəzini təşkil etdi. Bu dövlətin tərkibinə habelə ... Kiçik Asiyanın vilayətləri və İran daxil edildi".⁵ Müəyyən dövrdə (1508-1534-cü illərdə)

İraq ərazisi də Səfəvilər dövlətinin tərkibində idi.⁶ Azərbaycanın iqtisadi inkişaf imkanlarının müəyyən qədər gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Azərbaycanın Cənub və şimal vilayətləri vahid iqtisadi sistemdə tərəqqi edirdi. Təbii ki, bu inkişaf prosesi də ziddiyyətlərsiz keçinmirdi.

XVI əsrdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın əsasında feodal istehsal münasibətləri dayanırdı. Başlıca istehsal vasitəsi torpaq, iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi isə kənd təsərrüfatı idi. Sənətkarlığın inkişafı əsrin tələblərinə cavab verirdi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin siyasi münasibətlər sistemində mühüm rol oynamasının, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı uzunmüddətli müharibələrdə döyanətinin əsas səbəbi onun iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı idi.

Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətinin bərqərar olması ərəfəsində “ölkə dərin iqtisadi durğunluq vəziyyətində idi”.⁷ Ölkənin iqtisadi həyatının sabit hala salınmasını və dövlət xəzinəsinin artmasını təmin etmək üçün Səfəvi hökmdarları - Şah I İsmayıl (1501-1524) və I Təhmasib (1524-1576) kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırən islahatlar keçirdilər. Müxtəlif ölkələrin tarixi dəfərlərlə sübut etmişdir ki, dövlət siyasəti iqtisadi proseslərdən asılıdır, iqtisadi proseslərə biganə yanaşmış siyasi birlik formaları iflasa məhkumdur, iqtisadi problemlərin həll olunması siyasi hakimiyyətin saxlanıb möhkəmləndirilməsinə təbə edilməlidir. Bu baxımdan ilk Səfəvi hökmdarlarının siyasi xətti gerçək iqtisadi proseslər əsasında yeridilirdi. İlk Səfəvi hökmdarlarının iqtisadi islahatları əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafına təkan verdi. Tarix ədəbiyyatında orta əsrlərdə “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının natural səciyyə daşması”, “Şərqi Avropa ölkələrindən geridə qalması” və s. kimi fikirlər mövcuddur. Azərbaycan kənd təsərrüfatının XVI əsrdə natural səciyyə daşması tarixi gerçəklikdir. Ümumiyyətlə, orta əsrlər (feodalizm) təsərrüfat sisteminin müəyyən naturallığı ilə səciyyəvidir, onun natural xarakteri yalnız son feodalizm mərhələsində pozulur. Məgər Fransa kimi qabaqcıl sayılan Qərbi Avropa ölkəsində kənd təsərrüfatı XVI əsrdə hələ də natural səciyyə daşıyan feodal münasibətləri zəminində inkişaf etmirdimi? Orta əsrlərə dair ədəbiyyatda qeyd edilir: “Fransa kəndinin siması XVI əsrdə də feodal səciyyəsi daşıyırdı... Kəndli əməyinin məhsuldarlığı yüksək deyildi, məhsuldarlıq çox aşağı idi. Feodal töycüləri isə getdikcə artırdı”.⁸ XVI əsr Rusiyanın (Moskva knyazlığının) kənd təsərrüfatında da vəziyyət belə idi. İntibahın (Renessansın) baş verdiyi İtaliyada və İspaniyada da XVI əsr kənd təsərrüfatı bu şəraitdə inkişaf edirdi.

Sadə əmək alətlərinin tətbiqinə əsaslanan, sənətkarın şəxsi ustalığının həlledici əhəmiyyət kəsb etməsinə və istehsalın məhdud xarakterinə görə səciyyələnən sənətkarlığın inkişafında XVI əsrdə müəyyən canlanma vardı. Bir sıra məlumatlara əsasən Azərbaycanda 100-ə qədər sənət növü mövcud idi. Lakin orta əsr sənətkarlığında əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesi ləng gedirdi.⁹ XVI əsrdə Azərbaycan şəhərlərində azad sənətkarların, dövlətə və feodallara məxsus olan emalatxanalarda çalışan sənətkarların sayı və şəhərlərin ictimai həyatında onların

rolu getdikcə artırdı.¹⁰ Şah I Təhmasib dövründə ağır tamğa vergisinin ləğv edilməsi Azərbaycanda sənətkarlığın və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Sənətkarlıq məhsulları (keramika və xalçaçılıq məmulatı, ipək parçalar, dəri məmulatı və s.) həm daxili tələbatı ödəyir, həm də Xarici ölkələrlə ticarətdə satış obyektı olurdu. Azərbaycan sənətkarlığı, sənəti incəsənətlə sıx əlaqə şəraitində inkişaf etməkdə idi. “Səfəvilər dövründə heç bir zaman olmadığı kimi, feodalizmə xas olan sənətkarlıqla incəsənətin ən sıx əlaqəsini müşahidə etmək olar”.¹¹ Dövlət tərəfindən təşkil olunmuş bir çox sənətkarlıq karxanalarında (xüsusilə xalçaçılıq sahəsində) miniaturçu rəssamlar, kalliqraflar (xəttatlar) və sənətkarlar birgə çalışırdılar. Ümumiyyətlə, XVI əsrdə Azərbaycan sənətkarlığı əmək bölgüsü prosesinin dərinləşməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Toxuculuq, xalçaçılıq, dəri məmulatı istehsalı, boyaqçılıq işi, metalların emalı, dulusçuluq, ağac emalı, inşaat işləri və s. sənətkarlığın başlıca sahələri idi. Sənətkarlıq məmulatının bir çoxu nəinki maddi-məişət tələbatını, habelə mənəvi-estetik tələbatı ödədiyinə görə əsil incəsənət əsərləri hesab olunmağa layiqdir. XVI əsrin Azərbaycan sənətkarlığına xas olan rəngarənglik, sənətkarlıq məmulatlarının incəsənət əsərlərinə yaxınlığı ümumiyyətlə Şərq ölkələrinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi hadisədir.¹²

Sənətkarlığın, mədəniyyətin inkişafının başlıca mərkəzləri XVI əsrdə də Azərbaycan şəhərləri idi. Şəhərlər cəmiyyətin ictimai-iqtisadi quruluşu ilə şərtlənən, ictimai, siyasi, iqtisadi amillərin təsiri altında daim dəyişən tarixi kateqoriyadır. XVI əsrdə də Azərbaycan şəhərləri sənətkarlığın və ticarətin mərkəzləri idi. Təbriz, Gəncə, Ərəş, Ərdəbil, Culfa ümumdövlət əhəmiyyətli, Bərdə, Marağa, Naxçıvan, Dərbənd kimi şəhərlər isə vilayət miqyaslı mərkəzlərə çevrilmişdi. Azərbaycanda şəhər əhalisinin kənd əhalisinə olan nisbəti çox yüksək idi. Məhsuldar aqrar zəminin mövcudluğu və ticarət fəaliyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsi şəhər əhalisinin faizinin yüksəkliyini təmin edirdi. Hələ XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda şəhər əhalisi ölkə əhalisinin 40 faizini təşkil etmişdir.¹³ Urbanizasiya səviyyəsinə görə Azərbaycan bir çox Avropa ölkələrindən üstün idi. Yüksək urbanizasiya səviyyəsi orta əsrlərin Şərq ölkələrinin əksəriyyəti üçün səciyyəvi hal olmuşdur.

Səfəvi dövlətinin ərazisində 1571-1573-cü illərdə olmuş Vinçenso d'Alessandrinin məlumatında 52 şəhərin adı çəkilir.¹⁴ Ərdəbil, Qəzvin, Şamaxı, Ərəş, Bakı, Sultaniyyə, Mərənd, Xoy, Maku, Xalxal, Şabran, Dərbənd, Mahmudabad, Niyazabad və s. yaşayış məntəqələri çoxfunksiyalı şəhərlər sırasında idi. Azərbaycan şəhərləri üçün səciyyəvi olan cəhət onların yarımaqrar səciyyə daşması idi. Sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması prosesi başa çatmamışdı.¹⁵ Azərbaycan şəhərləri içərisində Təbriz, Qəzvin və Ərdəbil müstəsna mövqeyə malik idilər. Əvvəlki tarixi dövrlərdə Hülakülər (Elxanilər), Cəlairilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin paytaxtı olmuş Təbriz 1555-ci ilədək Səfəvi dövləti üçün də bu funksiyanı yerinə yetirmişdir. Azərbaycanda 30-dan artıq şəhərin olduğunu göstərən Orucbəy Bayat qeyd edirdi ki, “onların arasında ən irisi

Təbrizdir, türklər onu ələ keçirib dağıntıya məruz qoyanadək onun əhalisi 360 min nəfər olmuşdur”.¹⁶ Azərbaycan mədəniyyətinin (incəsənətinin, elmin, ədəbiyyatın, maarifin və b.) tərəqqisi prosesində (xüsusilə XVI əsrdə) Təbrizin rolu böyük olmuşdur. “Şirvan əhalisinin 15 şəhərdə cəmləşdiyini” qeyd edən Orucbəy Bayat “Şamaxıda 225 min nəfərin yaşadığını” göstərirdi.¹⁷ Gəncə şəhərində də bu miqdarda əhalinin sakin olduğu qeyd edilir. XVI əsrin II yarısında Səfəvilər dövlətinin paytaxtının Qəzvinə köçürülməsi onun əhəmiyyətini artırdı. Orucbəy Bayat XVI əsrin sonlarında Qəzvinə 450 min nəfərin yaşadığını göstərir.¹⁸

Çoxsaylı əhaliyə malik olan, geniş funksiyaları yerinə yetirən, ölkənin mədəni həyatında başlıca rol oynayan şəhərlərin inkişafı həm daxili, həm də xarici bazarlarda sənətkarlıq istehsalı məhsullarına olan tələbatın artmasından irəli gəlirdi. “Kapital yığıcı prosesinin intensiv xarakter kəsb etdiyi Avropa ölkələrində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı Asiyada da bu iki qitə arasındakı tranzit ticarətin güclənməsinə yardım edirdi və bu ticarətdə Azərbaycan şəhərləri əhəmiyyətli rol oynayırdı.”¹⁹ Lakin Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı ziddiyyətli idi. “Yüz minlərlə əhaliyə malik iri şəhərlərin olması (Şərqi bir çox ölkələri üçün səciyyəvidir), çoxlu ictimai-iqtisadi və siyasi amillərin məcmusundan asılı olaraq baş verən kəskin demoqrafik dəyişikliklər tədqiq olunan dövrün şəhər həyatının səciyyəvi cəhətlərini təşkil edir”.²⁰ Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına mənfi təsir etmiş ən mühüm amil Osmanlı işğalları və talanları idi. Məsələn, O.Əfəndiyev dövrün mənbələrinə əsaslanaraq 1585-ci ilin 20-23 sentyabrında Osmanlı türklərinin hücumuna məruz qalmış Təbriz haqqında yazmışdır: “Osmanlı işğalı ərzində Təbriz “İslam şəhərləri içərisində tayı-bərabəri olmayan”abad şəhərdən mahiyyətə yarıdağıdılmış, əhali tərəfindən tərk olunmuş ölü şəhərə çevrildi. Məlumat var ki, Təbriz müdafiənin ilk 3 günü ərzində özünün 300 illik keçmiş tarixi ərzindəkindən daha çox zərər çəkmişdi”.²¹ Lakin bütün hərbi-siyasi səciyyəli əngəllərə baxmayaraq, Təbriz, habelə digər Azərbaycan şəhərləri mədəni-tarixi prosesinin mənbələri kimi daim yenidən dirçəldilirdi.

XVI əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin tərəqqisinə ideoloji amillərin də güclü təsiri olmuşdur. Orta əsrlər dinin aparıcı ictimai şüur forması olması faktı ilə səciyyəvidir. Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsində din amilinin rolu mühüm olmuşdur. “Səfəvilərin başçıları ruhani feodalları olduğundan, əhali kütlələri içərisində onların nüfuzu başqa feodal hakimlərinin nüfuzundan həmişə yüksək olmuş, bu isə Səfəvilərə daim bu və ya başqa hərəkətin başçısı kimi çıxış etmək imkanı vermişdir. İstər Qaraqoyunlu, istərsə Ağqoyunlu hakimiyyəti öz ərazisində Səfəvilərin müstəqilliyinə dözməli olurdular. Bu vəziyyət Səfəvilərin gəldikcə güclənməsinə kömək etmiş və onlar xüsusilə Ağqoyunlular və Şirvanşahlar hakimiyyətinə qarşı durmuşlar”.²² Orta əsrlərdə din amilinə biganə olmuş dövlətlər daim böhran keçirmiş, bir çoxları isə iflasa uğramışlar. Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətləri də bu biganəliyin “qurbanı” oldular. “Dövlətə və cəmiyyətə münasibətdə din möhkəmləndirici əsas

idi. Lakin bu əsasın səmərəliliyi, onun müdafiə qüdrəti xeyli mənada özündən asılı idi. Dini sistemin dövləti zəif müdafiə etdiyi yerlərdə hakimiyyət və onunla birgə cəmiyyət asanlıqla məhv olurdu. Lakin bu sistemin optimal fəaliyyət göstərdiyi yerlərdə nəticə başqa cür olurdu”.²³ Hakimiyyətə sahib olmaq uğrunda mübarizədə Səfəvilərin qələbəsi təsadüfi hadisə deyildi. Bu, obyektiv və zəruri idi, labüd tələbatdan irəli gəlirdi. Bu mübarizədə şiəlik ideyalarından geniş istifadə olunması hərəkatın taleyini həll etdi. “Tarixi kökləri etibarilə şiəlik məğlubların, məzlumların, şəhid olanların ruhuna yaxın idi və buna görə də geniş xalq kütlələrini özünə cəlb etmişdi”.²⁴ Sonsuz əzablara düşər olmuş xalq kütlələri Səfəvilərin təmsalında ölkənin siyasi sabitliyini, iqtisadi və mədəni tərəqqisini təmin edəcək qüvvə görürdülər. “Qızılbaş hərəkatının feodal yuxarı dairələri xalq kütlələrinin ifrat ideoloqlarının güclü təsirinə məruz qalmışdı. Bu, hərəkatda sadə xalqın geniş iştirakının göstəricisi idi. Şah İsmayılı çox sevirdi və onu ilahiləşdirirdilər. Venesiya səyyahlarının məlumatlarından məlum olur ki, o, xalq içərisində də məşhur idi. Ona Mehdi, İmam, Sahib-əz-zaman kimi baxırdılar. Onun çıxışı xalq kütlələrinin ən yoxsul və istismar olunan təbəqələrinin ictimai çevrilişə olan inancları ilə birləşirdi”.²⁵ “Zahirən mistik və dini görünən şiə ideyaları”, bilavasitə hərəkatda öz ifadəsini asanlıqla tapırdı və bu ideyalar hərəkatın önündə gedən elementlərin siyasi xəttini təşkil edirdi.²⁶ XV əsrin sonunun - XVI əsrin əvvəllərinin həyat şəraiti geniş xalq kütlələrinin qızılbaş hərəkatında iştirakını zəruri və labüd etmişdi. Şiə-qızılbaş hərəkatı Kiçik Asiyanı (Osmanlı ərazisini) də əhatə etmişdi. “Hərəkatın ilkin mərhələsində şiə ilahiyyatçıları tərəfindən təbliğ olunan ictimai bərabərlik ideyası cəlbədicə qüvvəyə malik idi və şəhərlərdə, kəndlərdə əhalinin geniş kütlələrinin hərəkatda iştirakını təmin edirdi. Hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilər əxiliyin və şiəliyin utopik ideyalarını tamamilə inkar etdilər. Bu, ruhani dayaqlara malik olan əsil feodal dövləti idi.”²⁷ Lakin “etnik mənşəyi xüsusi tədqiqat tələb etməyən”²⁸ Səfəvilər dövlətinin yaranması mütərəqqi hadisə idi. Milli dövlətlərin yaranması meyli orta əsrlərdə tərəqqinin ən mühüm aləti idi. Osmanlı - Səfəvi münasibətlərində mərkəzi yerlərdən biri sünni-şiə problemi tuturdu. Lakin belə hesab etmək olar ki, bu problem dini səciyyədən daha çox milli və siyasi səciyyəyə malikdir. İslam dinində olan ayrılıqlar siyasi qarşıdurma prosesində yalnız ideoloji vasitə kimi istifadə olunurdu. Bütün XVI əsr ərzində şiəlik Osmanlı hakimiyyəti üçün həmçinin daxili təhlükə olmuşdur. Kiçik Asiyanın şərq hissəsində (Anadoluda) şiəlik geniş yayılmışdı və osmanlılara qarşı mübarizədə şüar idi.²⁹ Səfəvi dövləti bundan istifadə etməyə çalışırdı. Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsi və güclənməsi Yaxın və Orta Şərq regionundakı beynəlxalq münasibətlər sisteminə dinamiklik, yenilik gətirdi. Bu dövrdə “xarici siyasət amillərinin Azərbaycanın və ona qonşu olan ölkələrin daxili siyasi və iqtisadi həyatına təsiri xeyli artdı”.³⁰ Dini şüarlar altında baş vermiş uzunmüddətli Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasının (müharibələr, qəfil hücumlar, bir-birinin daxili işlərinə qarışmaq faktları və s.) mənfi nəticələri qarşılıqlı səciyyə daşmışdır.

Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Qərb ölkələri ilə qarşılıqlı ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərinin gedişinə əngəl idisə, Azərbaycan Səfəvilər dövləti də Osmanlı Türkiyəsinin şərq istiqamətindəki müvafiq münasibətlərinin axarına maneçilik törədirdi. 200 ildən artıq davam etmiş Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasından zərərçəkənlər əsasən bu iki türk dövlətləri oldular. Hər iki dövlət arasındakı qüvvələr müvazinəti onların daxili iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafındakı imkanların daha bariz şəkildə aşkara çıxmasına əngəllər törətdi. Mühəribələr zamanı minlərlə Azərbaycan sənətkarı, memarı, şairi, kalliqrafi, alimi əsir alınaraq Osmanlı imperiyasına aparılmışdı. İşğal, dağıntılar, əsarət bir çox Azərbaycan mədəniyyəti xadimlərinin başqa ölkələrə mühacirət etməsini sürətləndirmişdi. Osmanlı sultanları qonşu ölkələrdən əsir gətirilmiş mədəni potensiala böyük əhəmiyyət verir və bu potensialdan maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışırdılar. Osmanlı sarayında sənətkarların, memarların, şairlərin və alimlərin xüsusi siyahıları tərtib edilmişdi. Həmin siyahılarda əsir alınıb sənətkarlıq, incəsənət və elm sahələrində istifadə edilənlərin adı, ixtisası, gətirildiyi ölkə, sultan sarayında qeydiyyatı alındığı vaxt və gündəlik maaşı qeyd olunurdu. Belə siyahılardan ən ilkini 1526-cı ilin yanvarına aiddir.³¹

Memar, şair, alim, musiqçi, rəssam və kalliqrafların (xəttatların) Azərbaycandan uzaq düşməsi yalnız xarici səciyyəli hadisələrlə əlaqədar deyildi. Səfəvilər dövlətinin öz daxilində baş verən ictimai-siyasi və hərbi səciyyəli hadisələr də ədəbiyyat və incəsənət xadimlərini Azərbaycana tərkməyə vadar etmişdi. Onların könüllü surətdə mühacirət etdiyi ölkə Hindistan idi. "XVI və XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətindən, xüsusilə Azərbaycandan Hindistana siyasi və dini əqidələrinə görə təqib olunan alimlər və şairlər mühacirət etdilər. Onlar Hindistanda yaxşı qarşılandılar və onlardan bir çoxu ömrünün sonlarına qədər orada qaldı."³² Lakin qeyd etmək zəruridir ki, Hindistana və digər ölkələrə köçmüş Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin Səfəvilər dövründə siyasi və dini əqidələrinə görə təqib olunan hissəsindən başqa, dövlətlərarası razılaşma əsasında yaşayış-fəaliyyət yerlərini dəyişənlər də var idi. Türk-monqol mənşəli, İslam əqidəli Moğol hökmdarları ilə Səfəvi şahları arasında sabit münasibətlər mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri üçün geniş imkanlar açmışdı.

Orta əsr cəmiyyətində, ictimai-iqtisadi, siyasi-ideoloji, dini ziddiyyətlərin mövcud olduğu sistemdə dövlət hakimiyyətinin mədəni proseslərə nəzarət etməsi obyektiv gerçəklikdir. Hər bir tarixi mərhələdə hökumət sinfin fikirləri cəmiyyətdə hakimdir. Cəmiyyətin hakim maddi qüvvəsini təmsil edən sinif eyni zamanda aparıcı mənəvi qüvvədir. Maddi istehsal vasitələrinə malik olan sinif mənəvi istehsal vasitələrinə də malikdir. Məhz bunun sayəsində mənəvi istehsal vasitələrinə malik olmayanların fikirləri hakim sinfin fikirlərinə tabe vəziyyətdə olur. Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin ortalarından etibarən yenidən dini ideologiyaya üstünlük verməsi ölkədə ictimai mübarizənin kəskinləşməsindən irəli gəlirdi. Ruhani feodallar olan Səfəvilərin bu mövqeyi təbii idi. Dünyəvi hakimiyyətə də

sahib olmuş Səfəvilər orta əsr müsəlman Şərqi tipik sülaləsi kimi səciyyəvidir. “Müsəlman regionu ölkələrində qanunvericilik əsası kimi Şəriətin uzun müddət qüvvədə qalması daha bir vacib cəhət ilə, yəni onunla bağlıdır ki, burada min ildən artıq dövr ərzində dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyət bir əldə cəmlənmişdi: Dövlətin başçısı (xəlifə, sultan və əmir) eyni zamanda həm də əmir-əl-Möminin (yəni möminlərin başçısı) adını daşıyırdı”.³³ Müsəlman ölkələrindən biri kimi Səfəvilər dövründə “dinin ictimai və şəxsi həyata və hətta məişətə təsiri”³⁴ gerçəklik idi. Şah I İsmayılın dini islahat keçirməsi (şəliyin dövlət məzhəbi elan edilməsi) də³⁵ mövqeyin möhkəmləndirilməsi, siyasi və sinfi mübarizədə əleyhdarların məğlub olunması, mədəni – ideoloji sahədə dövlət nəzarətinin daha da genişləndirilməsi cəhdi idi. Beləliklə, dinin rolunun artması sinfi, siyasi mübarizənin kəskinliyinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Lakin qeyd etmək zəruridir ki, Səfəvi hökmdarlarının dini radikalizmi sabit təmayül deyildi. Dini ideologiya onların dünyagörüşündə dünyəvi ideologiya ilə qovuşurdu. Səfəvi şahlarının əksəriyyətinin ədəbiyyata və incəsənətə dərin maraq və yayğı göstərməsi bu həqiqəti sübut edir. Azərbaycan (türk) və fars dillərində şeirlər yazan, miniatur rəssamlığı və kalliqrafiya ilə məşğul olan hökmdarlar XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan mədəniyyətinin səciyyəvi hadisəsi idi. C.Nehru Moğol hökmdarı Zahirəddin Məhəmməd Babur (1483-1530) haqqında yazmışdır: “Babur cazibədar şəxsiyyət, intibah dövrünün səciyyəvi hökmdarı, cəsur və bacarıqlı insan idi. O, incəsənəti və ədəbiyyatı sevirdi, həyatdan zövq almağı xoşlayırdı”.³⁶ Şah I Təhmasib, Şah I Abbas bu baxımdan daha maraqlı şəxsiyyətlər idilər. Onlar Səfəvilər dövründə baş vermiş intibahın hakim sinifdən olan nümayəndələri kimi qiymətləndirilə bilər.³⁷ C.Nehru bu dövrü belə qiymətləndirir: “Teymurilər sülaləsinin hökmdarı Babur Dehli taxtına çıxdı. Bu, XVI əsrin əvvəllərində baş verdi. Bu zaman, Səfəvilər hakimiyyəti dövründə İran incəsənəti parlaq İntibah dövrünü yaşayırdı. Bu dövr fars incəsənətinin qızıl əsri kimi məşhurdur”.³⁸ Müəllif Səfəvilərin etnik mənsubiyyətinə əhəmiyyət verməmiş, bu dövlətin ictimai, iqtisadi, mədəni-tarixi və siyasi mərkəzinin Azərbaycan olduğu faktını sərfəzər etmiş, Səfəvi dövrünün mədəni sisteminə regional /İran/ mədəniyyət faktı kimi yanaşmış, incəsənətin inkişafında Azərbaycanlıların aparıcı mövqelərinə və roluna fikir verməmişdir. Lakin C.Nehrunun incəsənətdə, ədəbiyyatda intibah barədəki fikri də Səfəvi şahlarının dünyəvi dünyagörüşə mal olduğunu sübut edir.

XVI əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövlətinin ictimai-iqtisadi və siyasi sisteminə baş vermiş bir sıra proseslər (dünya ticarət yollarının dövlətin cənub vilayətlərinə keçməsi, dövlətin paytaxtının 1598-ci ildə Qəzvindən İsfahana köçürülməsi, ictimai mübarizənin kəskinləşməsi, Azərbaycanın inkişaf etmiş vilayətlərindən əhalinin bir hissəsinin İran vilayətlərinə köçürülməsi və s.) Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf axarına mənfi təsir göstərdi. Xarici siyasi amilin rolu da mühüm idi: 1590-cı ilədək Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycan vilayətlərinin əksəriyyətini işğal etdi.³⁹ Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında,

İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Səfəvi dövlətinin tərkibində yalnız Qaracadağ, Ərdəbil və Talış əyalətləri qaldı.⁴⁰ Beləliklə, bir çox mənfi amillərin təsirinə baxmayaraq, uğurla inkişaf etmiş Azərbaycan, onun mədəniyyəti ağır, çətin mühitə düşdü. Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf imkanları belə ağır şəraitdə də güclü surətdə aşkara çıxmaqda idi. Azərbaycan mühitində törəmiş, genişlənmiş Səfəvilər dövləti XVI əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan xalqının mədəni inkişaf prosesində aparıcı rolunu itirməyə başladı. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf zəmini daha da genişləndi (Mədəniyyətin inkişafı geniş xalq kütlələrinə arxalanırdı).

§ 2. Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ədəbiyyat Azərbaycan mədəniyyəti sistemində mühüm rol və mövqeyi olan incəsənət sahəsidir. Spesifik incəsənət sahəsi olan “ədəbiyyat incəsənətin ən yüksək növüdür. Ədəbiyyat azad insan sözləri ilə ifadə olunur ki, bu da həm səs, həm lövhə, həm də müəyyən, aydın ifadə olunmuş təsəvvürdür. Buna görə də ədəbiyyat başqa incəsənətlərin bütün ünsürlərinə malik olub, ayrılıqda onların hər birinə aid olan bütün vasitələrdən birdən-birə və tamamilə istifadə etmək olur”.⁴¹ Obyektiv gerçəkliyi bədii obrazlarla əks etdirən söz sənəti kimi ədəbiyyatda milli ruh, xalqın düşüncə tərzii spesifik xüsusiyyətləri daha bariz şəkildə aşkara çıxır. “Ədəbiyyatda xalqın ruhunun inkişafı əks edir: ədəbiyyat xalqın tarixinin mühüm bir tərəfidir”.⁴²

Nəzərə almaq lazımdır ki, “incəsənət elm deyildir və o ancaq milliliyi ilə güclüdür”.⁴³ Bu və ya digər yaradıcılıq ənənəsini davam etdirən milli məktəblər məhz ədəbiyyatda təşəkkül tapmışdır. Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi dahilər məhz Azərbaycan ədəbi məktəbinin yetirmələridir, bu məktəbin zənginləşməsində mühüm rol oynamışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatı qədim dövrlərdən etibarən türk, Şərq və İslam kontekstlərinin kompleksində inkişaf edən spesifik sistemdir. İlk orta əsrlərdə İslam regionuna daxil olmuş Azərbaycanın ədəbiyyatı sonrakı tarixi dövrlərdə öznün funksional zənginliyi ilə səciyyələnirdi. “İslam dininin rəssamlığa, musiqiyə, teatra, fəlsəfəyə münasibəti ona səbəb oldu ki, ədəbiyyatın öhdəsinə İslam tərəfindən qadağan olunmuş bütün incəsənət növlərinin funksiyalarının yerinə yetirilməsi kimi nəhəng vəzifə düşdü. Obrazların bədiiyyəti və monumentallığı, şeirin musiqilliyi, hekayətin faciəliliyi, poetik formada elmi görüşlərin təbliği cəhdləri, dərin fəlsəfi məna məhz bundan irəli gəlir. Təəccüblü deyildir ki, ədəbiyyat orta əsrlərin İslam Şərqində fəlsəfi fikrin yayılmasının və inkişafının əsas formalarından biridir”.⁴⁴ Ərazicə geniş, bir çox xalqları öz sərhədləri daxilində birləşdirən iri dövlətlərin mövcudluğu orta əsrlərin (xüsusilə İslam Şərqinin) mühüm əlamətlərindən biri idi. Hərbi - siyasi çəkişmələrin çoxluğu və dövlət sərhədlərinin mütəhərrikliyi, sabit olmaması da bu dövrün səciyyəvi

ələməti olmuşdur. Belə şəraitdə Yaxın və Orta Şərq regionunda yaşayan xalqların qarşılıqlı ədəbi təsir prosesi labüd hal idi. Regionun xalqları üçün ümumi elm dili (ərəb dili) və ədəbi dil (fars dili) qərarlaşmışdı.

XV əsrin II yarısından - XVI əsrin əvvəllərindən etibarən vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişdi. Ədəbiyyatda türk xalqlarının İntibahı prosesi başlandı. "Yazılı ədəbi dil kimi öz dilindən deyil, özgə dildən istifadə olunması feodalizm mərhələsi üçün səciyyəvi olan, geniş yayılmış hadisə idi. Həmin mərhələ milli ədəbi dillərin təşəkkülü və yayılması mərhələsinin astanasıdır".⁴⁵ Türk xalqlarının ədəbiyyatı regional ədəbiyyat məcmusundan ayrılması faktı ilə səciyyələnirdi. "Əvvəlcə bu fakt təəccübləndirir və hətta təəssüf hissi doğurur. Lakin sonra çevrilişin qanuniliyini başa düşməyə başlayırsan, habelə çevrilişdə dünya ədəbiyyatı tarixinin çox mühüm məqamının - zonal ədəbiyyatların milli ədəbiyyatlara parçalanmasının, yəni ədəbiyyatın ictimai hadisə kimi mövcudluğu formasının, xarakterinin dəyişməsinin təzahürünü görməyə başlayırsan".⁴⁶ Lakin bu çevriliş, İntibah dövründə türk xalqlarının ədəbiyyatı Şərqi regional bədii dəyərlərindən imtina etməmiş, bu dəyərlərin yaradıcı surətdə mənimsənilmə prosesini yaşamışdır. "XIII-XV əsrlərin Azərbaycan şeiri özünəməxsus bütün xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, əsasən klassik farsdilli poeziyanın təcrübəsini mənimsədiyi halda, XVI əsrdən etibarən bu ədəbiyyat öz milli çərçivəsindən kənara çıxmağa və artıq Yaxın Şərq xalqlarının şeir sənətinə təsir göstərməyə başlayır. Əgər bu ədəbiyyat öz genetik kökləri ilə qədim türk xalqlarının şifahi xalq yayıcılığı ilə, rabitə əlaqəsi ilə isə Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı ilə bağlı idisə, tipoloji baxımdan İntibah mədəniyyətinə uyğun gəlirdi. Axırncı əlaqə forması klassik dövr poeziyamızın mahiyyətini və məfkurə istiqamətini müəyyənləşdirmək cəhətindən başlıca şərtidir".⁴⁷

Azərbaycan dilində ədəbi əsərlərin XVI əsrdə xüsusi intensivliklə artmasının bir neçə əsrlik tarixi vardır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim kökləri xalqın mifologiyasında, Şifahi yaradıcılığındadır. Azərbaycan (bütövlükdə digər türk xalqları da istisna olunmur) ədəbiyyatının yenidən türk zəmininə (dilinə) qayıtmasında, yeniləmiş ədəbiyyatın nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında Mahmud Qaşqarının, Yusif Balasaquninin və Əhməd Yasəvinin mühüm rolu olmuşdur. Həmin mütəfəkkirlərin Azərbaycan ədəbiyyatının yeni əsasda inkişafına bilavasitə və vasitəli şəkildə təsiri böyük idi. Yusif Balasaquni və Əhməd Yasəvi türk xalqlarından biri olan azərbaycanlıların anadilli poeziyasına və fəlsəfəsinə təsirləri baxımından diqqətimizi cəlb edir. XIII əsrin Azərbaycan dilli klassik poeziyasının ilk məlum nümayəndəsi hesab olunan Şeyx İzzəddin Həsənoğlu XVI əsrin xüsusi intensivliklə inkişafını bərpa etmiş türk (Azərbaycan) ədəbiyyatına keçid mərhələsinə təşkil edən ədib idi. Onun ədəbi irsindən müasir dövrdə Azərbaycan dilində üç, farsca bir qəzəli məlumdur.⁴⁸ Şeyx İzzəddin Həsənoğlu orta əsrlərdə Şərqdə geniş yayılmış sufilik təriqətinin mühüm təbliğatçılarından biri idi. Ümumtürk ədəbiyyatının təşəkkülündə Qazi Bühranəddinin⁴⁹ böyük rolu

olmuşdur. Şair və dövlət xadimi olmuş Əhməd Qazi Bürhanəddin türkdilli ədəbiyyatın əsas simalarından sayılır. Yusif Məddahın (XIV əsr), Qaraqoyunlu hökmdarı Mirzə Cahanşah Həqiqinin (1397-1467) türk (Azərbaycan) dilində yazılmış gözəl poeziya nümunələri vardır. İmadəddin (Seyid Əli) Nəsimi (1369-1417) Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf zirvələrindən biri sayılır. XVI əsrin (və sonrakı dövrün) anadilli ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından Nəsiminin yaradıcılığı nəzərəcarpacaq mövqeyə malikdir. Onun əsərləri, həmçinin dərin fəlsəfi ideyaların mənbəyidir. Nəsiminin təbliğ etdiyi hürufilik təriqətinin mərkəzində ilahiləşdirilmiş insan dururdu:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.⁵⁰

Artıq Nəsiminin yaradıcılığında İntibahın mühüm əlamətlərindən biri - humanizm aşkar şəkildə zahirə çıxır. Nəsiminin qənaətinə görə, obyektiv və subyektiv aləmləri özündə ehtiva edən İnsan “məkanı olmayan gövhərdir”. XVI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında (xüsusilə şifahi ədəbiyyatda) baş vermiş keyfiyyət çevrilişində yaranma tarixi eramızın ilk əsrlərinə (V-VI əsrlərə) gedib çıxan⁵¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da mühüm rolu vardır. Beləliklə, XVI əsrdən etibarən “Azərbaycan xalqının düşüncə tərzində, mədəni-maddi-siyasi həyatında dönüşün yaranması, yeni dövrün başlanması”⁵² üçün mədəni-mənəvi zəmin təxminən 1000 il ərzində yaranmış, təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. XVI əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında zahirə çıxmış İntibah möhkəm təməl əsasında baş vermiş obyektiv, qanunauyğun hadisə idi. Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilindən doğma dilə-türkcəyə getdikcə güclənən keçid prosesi təsadüfi fakt deyildi.

Azərbaycan ədəbiyyatında milli dilin aparıcı rol oynaması XVI əsrin ədəbi həyatının səciyyəvi əlamətlərindən ümdəsi idi. “XVI əsrdən başlayaraq klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, eyni zamanda həm Azərbaycan, həm də fars dilində (bəzən də həmçinin ərəb dilində) şeir yazmaq halı bir növ ədəbi normaya çevrilir. Bununla belə, bu dövrdə yazan şairlərin, demək olar ki, hamısının yaradıcılığında ana dili üstünlük təşkil edir”.⁵³ Azərbaycan dilinin fəaliyyət dairəsi yalnız ədəbi mühitlə məhdudlaşmırdı. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin ortalarından etibarən türk dillərində diferensiasiya prosesi daha aydın şəkildə aşkara çıxdı. Azərbaycan dilli ədəbi irsinin ümumtürk ədəbi irsindən fərqlənməsi həmin əsrdən etibarən güclənir. Səfəvilər dövlətinin dil sahəsindəki siyasəti Azərbaycan ədəbi dilinin tərəqqisinə güclü, müsbət təsir göstərmişdir. Bu təsir XVI əsr ərzində xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Səfəvilərə qədərki Azərbaycan feodal dövlətlərinin doğma ədəbi dilin inkişafına müsbət təsiri cüzi olmuşdur.⁵⁴

Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrdəki inkişafı üçün səciyyəvi olan əlamətlərdən biri nəsr əsərlərinin yaranması idi. “Dövrün əvvəllərindən axırına qədər ədəbi dil əsasən üslubə-bədii ədəbiyyata xidmət etmişdir. Həmin dövrdə bədii üslubun qabaqcıl qolunu mənzum əsərlər təşkil etdiyindən dövrün ədəbi dili də nəzm dili olmuşdur. Belə hal təkcə yazılı ədəbi dil üçün deyil, şifahi ədəbi dil

üçün də səciyyəvidir. Çünki nağıllar, dastanlar, məsəllər məhdud şəraitdə, məhdud miqdarda söyləndiyi halda, qoşmalar, bayatılar, sazlı-sözlü ozanların, aşqların vasitəsi ilə el-oba arasında yayılır və dillər əzbəri olurdu”.⁵⁵ Bədii nəsr ədəbiyyatda - nisbətən gec yaranmış və təşəkkül tapmış ədəbi hadisədir. Bədii ədəbiyyatın nəsr tipinin Azərbaycanda təşəkkül tapması Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Nəsr tipinin Şərqdə, Azərbaycanda qafiyəli nəsr formasında mövcudluğu Şərq (Azərbaycan) ədəbiyyatının spesifikliyi, Şərq təfəkkürünün (bədi təfəkkürünün) poetik səciyyədə olması ilə bağlıdır.

XVI əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərindən biri peşəkar ədiblərin (Xətai, Füzuli, Əmani Kışvəri və b.) xalq yaradıcılığı ənənələrinə yaxınlığı, bu ənənələrə qovuşması idi. İntibah ədəbiyyatının ən səciyyəvi əlamətlərindən biri onun orta əsrlərin folkloru ilə üzvi əlaqəsidir. “Bu dövrdə rəsmi və qeyri rəsmi ədəbiyyat arasında sərhədlər labüd surətdə aradan qalxmamış idi. Ədəbiyyatın və ideologiyanın ayrı-ayrı sahələrinin xalq dillərinə keçidi bu sərhədləri ya müvəqqəti olaraq dağıtmalı, ya da zəiflətməli idi”.⁵⁶

Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrdəki inkişafına dinin, dini dünyagörüşünün müəyyən təsirini də nəzərə almaq zəruridir. Ona görə də Ə.Mirəhmədovun aşağıdakı fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir: “Orta əsrlərdə feodal-ruhani dairələrin təzyiqi və idealist dünyagörüşünün təsiri nəticəsində, hətta böyük klassiklər də hakim dini ideologiya ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmış, özlərinin bir çox qabaqcıl sosial-fəlsəfi fikirlərini belə onunla əlaqələndirməli olmuşlar”.⁵⁷ Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi ədib və mütəfəkkirlər yaşadıkları ictimai mühitin məhsulu idilər. Onlar həmin dövrün ictimai münasibətlərinin məcmusunu özlərində ehtiva etmişdilər. Orta əsrlərin hakim, dini dünyagörüşü onlar üçün yad, kənardan gəlmiş təsir deyildi, bu dünyagörüşü onların özlərinin daxili aləmində idi. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və digər orta əsr Azərbaycan ədiblərinin dini dünyagörüşə malik olması onların dünyəvi, humanist, mütərəqqi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərini ifadə etməsinə mane olmamışdır. Şah İsmayıl Xətəinin və Məhəmməd Füzulinin ziddiyyətli səciyyə daşıyan yaradıcılığı bunu isbat edir.

Şah İsmayıl Xətəinin siyasi xadim və şair kimi fəaliyyəti haqqında bir çox məlumatları 1550-ci ildə, “Töhfeyi-Sami” təzkirəsinin müəllifi, şairin oğlu Sam Mirzə (1517-1567) də vermişdir.⁵⁸ Şah İsmayıl Xətəidən (1487-1524) bəhs etmiş orta əsr tarixçilərindən Mirxond, İsgəndərbəy Münşi (Türkman), salnamə müəllifləri və təzkirəçilərdən Lütfulibəy Azər, Rzaquluxan Hidayət daha çox şairin siyasi fəaliyyətini əks etdirmiş, onun ədəbi sahədəki xidmətləri barədə kiçik qeydlərlə kifayətlənmişlər. Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi irsinin kompleks şəkildə tədqiqi və çapı işi Həmid Araslının adı ilə bağlıdır. O, əsrimizin 40-50-ci illərində bir neçə məqalə və əsərlə xəttəşünaslığın əsasını qoymuşdur. Azərbaycanda Xətai haqqında ilk geniş monoqrafik əsərin müəllifi Əzizəgə Məmmədovdur.⁵⁹ Həmin əsərdə Şah İsmayıl Xətai Nəsimi ilə Füzuli arasındakı dövrdə yaranmış yeni

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi kimi təqdim edilmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin avtoqraf əlyazmaları elm aləminə məlum deyildir. 1535-ci ildə məşhur kalliqraf (xəttat) Şah Mahmud Nişapuri Xətai "Divan"ının üzünü köçürmüşdür. "Divani-Xətai"nin bu, ən mükəmməl əlyazma nüsxəsində şairin 14 qəsidəsi, 245 qəzəli və 10 rübaisi toplanmışdır.⁶⁰ Xətai "Divan"ının onlarla əlyazma nüsxələri də mövcuddur. Məhəmmədli Tərbiyyət Şah İsmayıl Xətai haqqında belə məlumat vermişdir: "XVI əsr, Xətai, bəzən də İsmayıl təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeir yazırdı. Onun divanı, "Dəhnamə" ("On məktub"), "Behcətül-Əhrar" ("Azad adamların sevinci"), "Nəsihətnamə", "Mənaqibül-əsrar" ("Sirlərin niqablanması") adlı əsərləri var".⁶¹ Şah İsmayıl Xətai xarici ölkələrin tədqiqatçılarını da məşğul edən görkəmli şəxsiyyətdir. O.Kölpınarlı, M.F.Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət, Bəsim Atalay, Sədəddin Nüşət Ergün Xətai mövzusunda yazmış Türkiyə araşdırıcılarıdır.

Avropa xətaişünaslarından N.Purqştall, Ş.Riyö, E. Braun. F.Babinger də bu görkəmli simanın həyat və fəaliyyətini tədqiq etmişlər. Azərbaycan xətaişünasları arasında Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, H.Araslı, Turxan Gəncəyi Şah İsmayıl Xətəinin fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tədqiqat obyektini kimi yanaşmışlar. Rus tədqiqatçıları A.Krımski və V.Minorski də görkəmli Azərbaycan siyasi xadiminin və şairinin həyatı, fəaliyyəti məsələlərinə toxunmuşlar. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının təşəkkülünün ilkin mərhələsi Şah İsmayıl Xətəinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dövrünün ictimai-siyasi ziddiyyətləri onun şəxsiyyət, siyasi xadim kimi çox erkən yetişməsinə səbəb olmuşdu. "O, 10-11 yaşlarına qədər İncili, Tövrəti və Quranı öyrənmiş, ərəb və fars dillərini mənimsəmiş, müxtəlif təhlükələrə məruz qalmışdır".⁶² 1501-ci ildə özünü şah elan etmiş İsmayıl ömrünün son günlərində xarici və daxili düşmənlərlə mübarizədə olmuş, lakin poetik yaradıcılıqla da məşğul olmağa imkan tapmışdır. O, İntibah dövrünün səciyyəvi hökmdarı idi.⁶³ Şah İsmayıl Xətai elm, incəsənət, sənət adamlarına himayəçilik edir və özü də dövrün mütərəqqi ideyalarını təbliğ edən əsərlər yazırdı. "Şairlər, rəssamlar, musiqiçilər Şərqdə də, Qərbdə də şah saraylarının yaraşığı olmuşlar. Bir sıra istedadlı sənətkarlara sarayların himayəsi yaratmaq üçün yeganə imkan, şərait idi. Bu, Avropanın İntibah dövrü rəssamlarına da aiddir, Şərq şairlərinə də, Velaskesə də, özbək dahisi Nəvayiə də".⁶⁴ Mütərəqqi fəlsəfi ideyaları təbliğ edən hürufilər Şah İsmayıl Xətəinin himayəsinə sığınmışdılar. "Hürufi ideyaları bu dövlətin himayəsində sərbəst inkişafa imkan tapmışdı. XVI əsrdə hürufi şairlərinin hamısı Səfəvilər dövləti ətrafında mərkəzləşir və şüəlləklə uyuşmağa çalışırdılar. Ortodoks İslam dininə nisbətən sərbəst olan şüəllik bütün təriqətlərin rəğbətini qazanmışdı. Şah I İsmayıl özü hürufilərə dərin rəğbət göstərmiş, hürufi üslubunda şeirlər yazmışdır. "Dəhnamə"dəki məktublardan biri hürufi şeiri üslubunda yazılmışdır".⁶⁵ Şah İsmayıl Xətai şeirlərindən birində bu faktı açıq şəkildə qeyd etmişdir: "Mən sufilər yoldaşıyam, qazilər deyən şah mənəm".⁶⁶ Xətai gəraylılardan birində yazmışdır:

Sufi isən, alıb satma,
Halalına haram qatma.
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə.⁶⁷

Şah İsmayıl Xətai dahi Məhəmməd Füzulinin də dərin rəğbətini qazanmışdı. Siyasi xadim, şair, mütəfəkkir, elm və sənət himayəçisinin Bağdadı fəth etməsi Füzulinin sonsuz sevincinə səbəb olmuşdu. “Məhəmməd Füzuli qiymətli əsərlərindən birini “Bəngü-Badə”ni ona ithaf etmiş, elm və maarif, şeir və sənətin bu iradəli dostunu “Padşahi-dövrən” adlandırmışdır”.⁶⁸ Lakin İraqın Səfəvi dövləti tərkibində inkişafı prosesi uzun çəkmədi. Şah İsmayıl Xətai qətiyyətliliyi ilə fərqlənən siyasi xadim idi. 1501-ci ilin payızında, Təbrizdə şiəliyin dövlət məzhəbi elan edilməsi faktı bunu sübut edir. “Şah İsmayılın ən mühüm tədbirlərindən biri İslamın şiə məzhəbini ilk günlərdən dövlət dini elan etməsidir... Əmir və şiə üləmaları... İsmayılı 300 minlik Təbriz əhalisinin üçdə iki hissəsinin sünni olduğunu dəlil gətirərək şiə islahatının xalq həyəcanlarına səbəb olacağı ilə qorxutmağa çalışdılar. Lakin salnaməçi Bicənin verdiyi məlumata görə, İsmayıl cümə məscidinə gələrək tanınmış şiə xətiblərindən birinə minbərə çıxıb xütbə oxumasını əmr etdi”.⁶⁹ Şah İsmayıl Xətəinin poetik yaradıcılığında Səfəvi dövlətini möhkəmləndirməyə xidmət edən, bu dövlətin əsaslandığı dini görüşlərin təbliğinə həsr etdiyi əsərlər mühüm yer tutur. Lakin Xətəinin yaradıcılığına sırf dini-siyasi təbliğat vasitəsi kimi qiymət vermək də olmaz. Onun yaradıcılığında dünyəvi motivlər başlıca yer tutur. Şah İsmayıl Xətəinin:

Qəmindən gözlərim ümman degilmi?
Vüsəlın can içində can degilmi?
Bu günün fürsətin danlaya verən
Yolunda cahilü nadan degilmi?⁷⁰

kimi fikirləri dünyəvi fəzilətləri əks etdirir və onun əsərlərinin əksəriyyətində bu cür ideyalar mövcuddur. “Xətai dilimizdə və ədəbiyyatımızda olan yad təsirlər əleyhinə qəti mübarizə açdı və şairlərimizə öz ana dilində yazmaq, xalqa onun başa düşdüyü dil ilə xitab etmək imkanı verdi. Şah İsmayıl tək dil sahəsində deyil, demək olar ki, mədəniyyətimizin bütün sahələrində həqiqi bir inqilab yaratdı”.⁷¹ Xətəinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri onun folklorla bağlılığıdır. Xətai həm klassik üslubda, həm də folklor üslubunda yazan şairlərə, ozan-aşıq ədəbiyyatına eyni dərəcədə himayəçilik edirdi. Onun hakimiyyəti illərində ozan-aşıq ədəbiyyatı da rəvnəqləndi və yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. El sənətkarları Şah İsmayılın ordusunda və sarayında xüsusi hörmət və etimad sahibi idilər.⁷² Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və xalq yaradıcılığı Xətai poeziyasının başlıca mənbələri idi. “Dəhnamə” poeması Xətai yaradıcılığının ən mühüm əsəridir. “Xətai” Dəhnamə”ni 18 yaşında qələmə almışdı və “Dəhnamə” Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dildə ilk poemalar sırasındadır”.⁷³ Bu əsərdə müəllif onun yazıldığı tarixi də bildirmişdir.⁷⁴

“Dəhnamə” poemasında üç canlı insan surəti (aşiq, məşuqə və bağban) əsasında insanı fəaliyyətə çağıran ideyalar təbliğ edilir. Əsər iki misrası həmqəfiyə olan şeir formasının (məsnəvinin) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk nümunələrindəndir. “Xətai - şeirimiz tarixində iki nəhəngin - Nəsimiylə Füzulinin arasında parlaq ədəbi simadır, həm də bu keçiddə yalnız xronoloji ardıcılığa, zaman qatarına görə yer tutmur. Xətai poetikasına, təfəkkür tərzinə, dünyaduyumuna görə də Nəsimiylə Füzuli arasında bir körpüdür”.⁷⁵ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə folklor yaradıcılığının bir-birinə yaxınlaşması prosesində, Azərbaycan ədəbi dilinin sadələşdirilməsində Xətainin rolu mühüm olmuşdur.

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) yeniləmiş Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi idi. Sadiqbəy Əfşar “Məcməül - Xəvas” əsərində onun Bayat elindən olduğunu və A.E.Krımski “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində onun Azərbaycandan olduğunu qeyd etmişdir. Ədib şeirlərini fars, ərəb və Azərbaycan dillərində yazırdı. O, Molla Hüseyn Kaşifin “Rövzətüş - şühəda” (“Şəhidlər bağı”) əsərini türk dilinə tərcümə etmiş və ona “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağı”) adı vermişdir.” Bu kitab yazıldıqdan sonra minbərlərdə növhə oxuyanlar bu kitabda olan şeirlərdən oxuyurdular. Buna görə də növhə oxuyanlara “rövizəxan” adı verilmişdir. Bir az sonra bu kitabdan şeir oxumaq tərgidilmiş, lakin “rövizəxan” adı qalmışdır”.⁷⁶ İraqın Bağdad yaxınlığındakı Kərbəla qəsəbəsində anadan olmuş Füzuli oğuzların Bayat soyundan idi. Bayat tayfası Səlcuqlar dövründən (1038-1157) (başlayaraq İraq ərazisində yaşamağa başlamışdır (qeyd etmək lazımdır ki, Oğuzların ilk ozanı Dədə Qorqud da Bavat soyundan idi). Füzuli ilk təhsilini Kərbəladə almış, sonrakı təhsilini Bağdadda davam etdirmişdir. Onun həyatının bir hissəsi Nəcəf və Hillə şəhərlərində keçmişdir. Füzulinin məntiq, nücum, tibb, riyaziyyat və humanitar sahələrdəki zəngin bilik potensialı uzunmüddətli şəxsi mütaliənin nəticəsi idi. Onun dini, fəlsəfi cərəyanlarda, yunan fəlsəfəsində arifliyi ərəb tərcümələri əsasında mümkün olmuşdur. Füzuli klassik ərəb, fars, özbək, türk və farsdilli hind ədəbiyyatına dərinlən bələd idi. O, poeziya tarixini mükəmməl bilirdi. Füzulinin fars, Azərbaycan və ərəb dillərində divanları vardır. “Bu xüsusda yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dahi şairlərindən, azərbaycanlılarca Əbu Şüəra künyəsini daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşüdlüyü vardır. Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeiri son zamanlara qədər, adətən Füzuliyi tənizirdən ibarət idi... Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur... Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şeir yazmaq “sühuləti” kəşf edildikdən sonra Füzulini tənzir və tənqid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı”.⁷⁷ Füzulinin poeziyası qədim türk, ərəb və farsdilli şeir qaynaqlarına əsaslanırdı. Füzuli XVI əsrdə təsadüfən aşkara çıxmış hadisə deyildi. O, Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik, ziddiyyətli inkişafının labüd, qanunauyğun nəticəsi idi. Füzulinin həyatının və yaradıcılığının hissəsi Səfəvilərin İraqi-Ərəbi öz

əllərinə aldığı illərə təsadüf edir. Onun poetik yaradıcılığına Şah İsmayıl Xətəinin mühüm təsiri olmuşdur.⁷⁸

XV-XVI əsrlərin hökmdarları Cahanşah Həqiqi, Əmir Hüseyn Baykara, Sultan Səlim Yavuz, Sultan Süleyman Qanuni kimi Xətai də hökmdar - şair olmaqla yanaşı, poeziyanın tərəqqisinə müsbət təsir göstərmişdir. 1534-cü ildə Sultan Süleyman Osmanlı ordusu ilə Bağdadı ələ keçirdi. Ordu ilə Bağdada gəlmiş Osmanlı şairləri Xəyali və Yəhya bəylə tanış olan Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini onların sifarişi ilə yazmışdır (1537-ci il). Orta əsrlərin Şərq mühitinin ictimai, əxlaqi gerçəklikləri bu poemada özünün tam əksini tapmışdır.⁷⁹

Füzuliyə qədərki şairlərin çoxu fars dilində şeir yazmağa üstünlük verirdi. “Belə şairlərin bir qismi o zaman Azərbaycan dilində şeir yazmağın çətinliyini başa düşdüyü üçün, ümumiyyətlə, belə çətin işə girişməkdənsə, fars dilində yazmağı daha üstün tutmuşlar”.⁸⁰ Füzuli qitələrindən birində yazırdı:

Ol səbəbdən farsi ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nəzik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazı namərbütü nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.⁸¹

Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin üzərində sənətkarlıq işi, bədii əməliyyat aparılmasına tələbatı və zərurəti yalnız anlamaqla kifayətlənməmiş, bu çətin vəzifəni uğurla yerinə yetirmişdi. XVI əsrdə türkcə yazılan şeirlərin xeyli artması şəhər əhalisinin mənəvi ehtiyacından və tələbatından irəli gəlirdi. Azərbaycan ədəbi dilinin yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi işində Məhəmməd Füzulinin rolu böyükdür. O, Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ilkin nümunələrini yaratmış sənətkardır. “Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin nəsr üzrə ilk nümunəsini yaratmaqla, mahir bir nəsir kimi də Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bədii nəsrin bünövrəsini qoymuşdur”.⁸² Onun nəsr əsərləri dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini aşkarlayır, habelə mütəfəkkirin etik, fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirirdi.⁸³ Füzuli müəllimliklə də məşğul olmuş, mütərəqqi ideyaları təbliğ etmişdir. Füzulinin “Həft Cam” əsəri Nizaminin “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”, səyyarə) poeması quruluşunda, fars dilində yazılmış alleqorik məsnəvidir. Şair həftənin hər günü bir musiqi aləti ilə məclis qurur, saqinin verdiyi bədəni içib onlarla həyat və kainat barədə dini, fəlsəfi mübahisələr aparır, müğənninin dili ilə əsl həqiqəti insandan öyrənməyin mümkün olması qənaətinə gəlir.⁸⁴ XV əsrin özbək şairi Əhmədinin “Sazlar münazirəsi” əsərini xatırladan “Saqınamə”də (“Həft Cam”da) dövrün fəlsəfi görüşləri ümumiləşdirilmişdir. Füzulinin fars dilində yazdığı “Səhhət və Məraz” alleqorik əsəri nəsr üslubundadır. Əsərdə onun təbabətə dair baxışları əks etdirilmişdir.⁸⁵ Şair “Ənisül-qəlb” əsərində özünün elmi, ictimai-siyasi, fəlsəfi ideyalarını təbliğ etmişdir. “Rindü-Zahid” əsəri də fars dilində yazılmışdır və böyük hekayə təsiri bağışlayır.⁸⁶ Əsərdə ictimai-fəlsəfi və əxlaqi məsələlər

araşdırılır. Füzulinin “Bəngü-Badə” və “Şah və Gəda” poemaları da bədii ədəbiyyatda elmi, fəlsəfi ideyaların ifadə vasitəsi nümunələrindəndir.⁸⁷ Dövrün ictimai-iqtisadi, hərbi-siyasi sarsıntıları Füzulinin də həyat və yaradıcılığına güclü təsir etmiş, onun elmi, ədəbi, fəlsəfi irsində öz izlərini qoymuşdur.

XVI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında Vəhidi Təbrizinin adı şeirşünaslıq, ərüz və qafiyə elmləri haqqında yazdığı əsərlər sayəsində məşhurdur. Vəhidi Təbrizinin “Cami müxtəsər” əsəri ərüz vəznindən bəhs edir. Fars və türk klassik ədəbiyyatının şeir nəzəriyyəsinə, poetikasına dair qiymətli mənbə olan bu əsər onun güclü tədqiqatçı olduğunu göstərir.

XVI əsrin sonlarında (1585-ci ildə) vəfat etmiş Həqiri Təbrizi Azərbaycan dilində ilk “Leyli və Məcnun” poemasının (1512-ci il) müəllifidir. Müasir ingilis tədqiqatçısı Ş.Riyö əsərin əlyazması barədə ilk dəfə məlumat vermiş, lakin onu “müəllifi məlum olmayan əsər” kimi qiymətləndirmişdir.

Poemanın Həqiri Təbriziyə məxsus olduğunu ilk dəfə 1940-cı ildə Həmid Araslı müəyyən etmişdir. Sufi təbiətli şair olmuş Həqiri Təbrizinin 6 min beytlik divanı var.⁸⁸

Azərbaycan şairi Məhəmməd Əmani 1535-ci ildə Osmanlı Türkiyəsinin Bayburt şəhərində anadan olmuşdur. O, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından biri kimi şöhrət qazanmışdı.⁸⁹ Əmani Şah I Təhmasibin və Şah I Abbasın dövrlərində qızılbaş əmirilərindən biri idi, bir çox hərbi yürüşlərdə iştirak etmişdi. Hakim dairələrin böyük etimadını qazanmış Məhəmməd Əmani bir müddət Yəzd vilayətinin hakimi olmuşdu. Onun Azərbaycan və fars dillərində divanları mövcuddur. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və folklor üslublarının qovuşması prosesində Məhəmməd Əmanın müəyyən rolu olmuşdur. O, folklor nümunələrini yazılı ədəbiyyata gətirməsi ilə fərqlənən sənətkar idi. Məhəmməd Əmani Azərbaycan dilində ilk mənzum hekayələrin yaradıcısı hesab olunur. O, öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında dünyəvi meyillərin güclənməsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan şairi Fə dai Təbrizinin XVI əsrin II yarısından etibarən lirik şeirlər yazması məlumdur. Fədainin divanı və XVI əsrin sonlarında yazdığı ehtimal olunan “Bəxtiarnamə” poeması vardır. Poemadan məlum olur ki, “Fə dai zəmanəsinin qabaqcıl və yaradıcılıq təcrübəsinə malik olan bir şairi olmuşdur”.⁹⁰ Fə dai Təbrizinin əsəri XVI əsrə qədərki “Bəxtiarnamə”lərdən (ərəb, fars və xalq variantlarından) əsaslı şəkildə fərqlənir. “Bəxtiarnamə” qədim “Sindibadnamə” ilə bağlıdır və bəzən “On vəzir” adı ilə tanınır. Bu əfsanə “Yeddi vəzir” adlı hind nağılının Yaxın və Orta Şərq variantı da sayılır. Bu poemada Şərq regionu xalqlarının çoxəsrlik mədəni-tarixi qarşılıqlı təsirinin izləri görünməkdədir.⁹¹ Poema müəllifinin xalq kütlələrinin mənafeləri haqqında düşüncələri əsərdə aparıcıdır. Şah I İsmayılın müasiri olmuş Ceyşi Azərbaycan dilində şeirlər yazırdı. “Ceyşi Həbib adlı şairin təxəllüsüdür”.⁹² Şah I İsmayıl Səfəvi Həbibinin (1520-ci ildə vəfat etmişdir) şeir sahəsindəki məharətini yüksək qiymətləndirmiş və onu

məliküşşüəralıq rütbəsinə çatdırmışdı. Onun poetik dili folklor üslubuna çox yaxındır və şeirlərində ərəb, fars sözləri azdır.⁹³

İlahi Ərdəbili dövrünün məşhur alimi və şairi, maarif xadimi idi. Onun 12 minə yaxın şeiri var. Alim 30-dan artıq əsərin, risalənin, qeydin, əlavənin və haşiyənin fars, ərəb, türk dillərində müəllifidir. O, Quranı fars və ərəb dillərində təfsir etmişdir. İlahi Ərdəbili Mahmud Şəbüstərinin təsəvvüf təriqətinə aid “Gülşəni-raz” əsərinə də şərh yazmışdır. O, habelə dövrünün poetik və elmi məclislərində fəal iştirak edirdi.

Şah I İsmayılın oğlu Sami Sam Mirzə (1517 – 1567) şair və alim idi. Sam Mirzə 1550-ci ildə “Təhfeyi-Sami” adlı təzkirə yazmış,⁹⁴ orada XV əsrin sonunda - XVI əsrin ortalarında yaşamış 664 Azərbaycan və fars şairi haqqında qısa məlumat vermişdir.

XVI əsrdə bir sıra klassik poeziya nümunələri yaratmış hökmdar şairlərdən biri Şah I Təhmasibin oğlu II İsmayıl idi. O, şeirlərini “Adil” təxəllüsü ilə yazırdı. 1576-1577-ci illərdə səhliq etmiş II İsmayıl qəddarlığı ilə şöhrət qazanmışdı.⁹⁵ O, hakimiyyətə namizəd olan qardaşlarını qətlə yetirməkdən də çəkinməmiş, 1577-ci ilin 24 noyabrında özü saraydaxili çəkişmələrin qurbanı olmuşdur.⁹⁶ Adil (Şah II İsmayıl) dövrünün kəskin siyasi ziddiyyətlərini əks etdirən tipik şair-hökmdar idi.

Azərbaycanın XVI əsr ədəbləri müxtəlif poetik məclislərdə də məharətlərini nümayiş etdirirdilər. O dövrdə şairlərin yalnız poeziyadan xəbərdar olması, şairlik məharəti məclislərdə iştirak etmək üçün kifayət deyildi. “Mədrəsə görməyən, məntiqə, fəlsəfəyə, tarixə, həndəsəyə və cəbrə, nücuma və müəmma qanunlarına bələd olmayan şair mürəkkəb müəmma deyə bilməz və belə müəmmaları açmaqda da aciz qalardı. Şairin bir neçə dil (Azərbaycan, fars və ərəb dillərini) bilməsi tələb olunurdu. Məclislərdə şairlər müşavirə edir, deyisir və yarışırıdılar”.⁹⁷ Şairlərin ustalıqı, poetik məharəti saraylarda, tacirlərin və bəzi hakimlərin evlərində keçirilən şeir məclislərində artır, onların qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə yardım edirdi. Ədəbiyyatın inkişaf etdirilməsində təşəbbüs Səfəvi hökmdarlarına məxsus idi. “XV əsrdə Təbriz Azərbaycan mədəniyyətinin iri mərkəzi idi. XVI əsrin əvvəllərindən, Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, Təbrizin mədəni rolu daha da artdı. Şah I İsmayılın əzəmətli Lorentsonun Florensiyadakı sarayını xatırladan sarayına o dövrün ən istedadlı və bilikli adamları, bir çox ölkələrin elm və mədəniyyət xadimləri can atırdılar”.⁹⁸ Sənətə, istedadla dövlət himayəçiliyi bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən önəmlisidir. Saray şeir məclislərində “məliküşşüəra” rütbəsi müxtəlif vaxtlarda qeyri-adi poetik məharət və bilik nümayiş etdirmiş şairlərə verilir. Azərbaycan ədəbiyyatında klassik üslubun folklor üsluba yaxınlaşması prosesi XVI əsrdən etibarən daha güclü sürətdə aşkarlanmışdır. Qeyd etmək zəruridir ki, Səfəvilər dövləti ilkin mərhələdə (XVI əsrdə) demokratik səciyyəyə malik idi və xalqın mədəni tələbatını ödəyirdi. XVI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının ən ali subyekti Azərbaycan xalqı idi.

İctimai zülmə, feodal çəkişmələrinin, dövlətlərarası müharibələrin ağırlığına baxmayaraq, geniş xalq kütlələri dövrün mühüm bədii dəyərlərinin yorulmaz yaradıcısı kimi çıxış edirdi.

§ 3. Azərbaycan ədəbi dili

Dil ümumiliyi hər hansı bir xalqın ən mühüm əlamətlərindəndir. “Biz dil ümumiliyini ictimai integrasiyanın milli mərhələsinin amillərindən biri hesab edirik. İqtisadi, sosioloji, siyasi amillər də vardır. Lakin sinifli cəmiyyətdə həmin amillərin köməyi ilə əldə olunan ümumilik dərəcəsi həqiqətən nisbidir, dildə isə bu ümumilik dərəcəsi həqiqətən tamdır.”⁹⁹ Azərbaycan xalqının etnogenezi prosesində türk elementinin fəal, həlledici rolu eramızın əvvəllərindən aşkar şəkildə görünməkdədir. Dilin milli mədəniyyətin inkişafındakı müxtəlif tarixi mərhələləri birləşdirməsi faktı mühümdür. “Hər bir milli dil ümumxalqa, vahid millətə xidmət edən ümumi ünsiyyət vasitəsi və milli mədəniyyətin forması olaraq, həm köhnə mədəniyyətə, həm də yeni mədəniyyətə xidmət edə bilər: Çünki mədəniyyət hər yeni inkişaf dövründə öz məzmunu etibarilə dəyişir, dil isə bu neçə dövr əsasən eynilə qalır, məzmununa görə müxtəlifləşən mədəniyyətlər üçün və nisbətən sabit forma olaraq uzun müddət yaşayır və müxtəlif mədəniyyətlərə xidmət edir”.¹⁰⁰

Dil probleminin aktuallığına biganə yanaşmaq mümkün deyildir. Mürəkkəb olan dil problemi ətrafında mübahisələr, hətta bir sıra Avropa ölkələrinin tarixşünaslığında uzun sürmüşdür. Məsələn, “dil haqqında mübahisələr Dantedən XIX əsrin sonlarınaq İtaliyanın bütün tarixini müşayiət etmişdir”.¹⁰¹ Dil problemi Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş İntibah baxımından diqqəti cəlb edir. XVI - XVII əsrlərdəki Azərbaycan İntibahının mühüm xüsusiyyətlərindən biri türk (Azərbaycan) dilinin əhəmiyyətinin artması, ictimai həyatın başlıca sahələrində onun güclü mövqeyə malik olması idi. Avropanın tarixi təcrübəsinə nəzər yetirsək, orada İntibahın qabarıq, bariz təzahürlərindən ümdəsinin milli dilin təşəkkülü (daha doğrusu, “yada düşməsi”) və inkişafından ibarət olduğunu görürük. Məsələn, Dante Aligyeri, Françesko Petrarka, Yozef fon Hutten, Uilyam Şekspir, Migel Servantes kimi humanistlər öz əsərlərini latın dilində deyil, özlərinin milli-italyan, alman, ingilis və ispan dillərində yaratmışdılar. Milli ədəbi dillərin yaranıb təşəkkül tapması mərhələsinə qədərki dövrdə “özgə dilin yazılı-ədəbi dil kimi istifadə olunması isə feodalizm mərhələsi üçün səciyyəvi olan, geniş yayılmış hadisə idi”.¹⁰² XV əsrin sonunda XVI əsrin əvvəllərində türk dilinin Yaxın və Orta Şərq regionunda ön mövqelərə çıxması ümumtürk İntibahı prosesinin əlamətlərindən biri idi. Türk dilinin uzun müddət potensiya şəklində qalmasını B. Çobanzadə (1893-1938) aşağıdakı səbəblə izah etmişdir: “Türk dilinin saraya, ədəbiyyata, cəməyə, mədrəsəyə, təkyəyə və əlhasıl İslam aləminin ictimai müəssisələrinə girməməsinin başlıca səbəbi onun şəhərlərə girməməsidir... Şəhər dili olmayan türkcə, eyni zamanda ədəbi dildə də ola

bilməmişdir. Çünki ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, hansı tipdə olur - olsun, şəhər dilidir. Köy və köçəbələrin toplandığı yurtlar yalnız anonim və yazısız ədəbiyyatı meydana gətirə bilər”.¹⁰³ Lakin belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, doğma dilə və ədəbi dilə münasibətin siyasi qurumlar tərəfindən mənfi olması da onun (türk dilinin) qabaqcıl mövqelərə çıxmasını çətinləşdirirdi. Məsələn, XV əsrdən etibarən nəinki Azərbaycanda, habelə Orta (Mərkəzi) Asiyada, Hindistanın şimalında, İranda və Kiçik Asiyada mövcud olmuş türk mənşəli feodal dövlətlərində dövlət dili kimi işlənən fars dilindən əl çəkmək hakim sinfin (feodalların) ənənəvi və sinfi mənafehləri baxımından xalq kütləsindən ayrılmış, xalqa qarşı durmuş yuxarı təbəqələr üçün o qədər də asan və əlverişli deyildi. Azərbaycanda türk dilinin ədəbi dil səviyyəsinə yüksəldilməsi, onun dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi hakim sinif nümayəndələrinin heç ağına belə gəlmirdi. Orta Asiyada, Hindistanda, İranda və Kiçik Asiyada mövcud olmuş feodal dövlətlərində də vəziyyət belə olmuşdur. Bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsr feodal dövlətləri, adətən geniş ərazini əhatə edən, müxtəlif xalqları öz sərhədləri çərçivəsində cəmləşdirən siyasi vahidlər idi və bu şəraitdə konkret bir xalqın dilinə üstünlük verilmirdi. XI əsrdən etibarən fars dili regionda yaşayan xalqlar arasında poeziya və dövlət dilinə çevrilmişdi. XV əsrdən başlayaraq regionda keyfiyyətə yeni türk dövlətlərinin sabitləşməsi prosesi təşəkkül tapdı. Türk dilinə, türk ədəbi dilinə, tarixinə tələbatdan doğmuş maraq bir çox mədəni faktların yeniləşməsinə səbəb oldu. “Türk tarix ədəbiyyatının yaranması və onun sonrakı inkişafı zaman etibarilə türk dövlət birliklərinin meydana gəlməsi və siyasi baxımdan sabitləşməsi, intellektual sahədə ümumtürk etnik özünüdərkinin, öz tarixi keçmişinə kəskin maraq əlamətlərinin təzahürləri ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlar artıq XV əsrdə qeyd edilə bilər. Bu dövr, eyni zamanda özünəməxsus türk tarixşünaslığının meydana gəlməsi inkişafı dövrünə - XV əsrin II yarısına, XVI əsrin əvvəlinə təsadüf edir”.¹⁰⁴ Azərbaycan dilinin, ədəbi dilinin inkişafına təkan vermək baxımından XVI əsrin əvvəllərində yaranmış Səfəvilər dövlətinin rolu həlledici olmuşdur. “Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında tam bir mərhələ Səfəvilərin hökmranlığı dövrü ilə əlaqədardır. Bu, Azərbaycan dilinin geniş yayıldığı tarixi mərhələ idi. Bu dildə dünya şöhrəti qazanmış görkəmli ədəbi əsərlər yaradılmışdı”.¹⁰⁵ Səfəvilər vilayətinin banisi (Şah I İsmayıl) türk dilinin geniş yayılmasını təmin edən və bu dildə poeziya nümunələri yaradan şəxs idi. İran tarixçisi Nəsrulla Fəlsəfi yazmışdır: “Şirin fars dilinin Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət, maarif dili olduğu bir dövrdə o, türk dilini İran sarayının rəsmi dilinə çevirdi. O, hətta özü əsasən türk dilində şeirlər yazırdı və bu yad dil Səfəvilər sarayında elə geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək və hətta bundan sonra həmin dil sarayın rəsmi dili olaraq qalmışdı”.¹⁰⁶ Azərbaycan (türk) dilinin dövlət ərazisində “yad dil olması” barədəki fikir Nəsrulla Fəlsəfinin fars şovinizmi hislərindən doğmuşdur. Türk dilinin sarayda və bir çox mədəni sahələrdə geniş yayılması qanunauyğun proses

idi. “İctimai-iqtisadi inkişafın nisbətən yüksək səviyyəsində olan Azərbaycanın XVI əsrin əvvəllərində yaranmış geniş dövlətin mərkəzini təşkil etməsi”¹⁰⁷ bu dilin geniş yayılmasının başlıca, obyektiv səbəbi idi və Şah I İsmayıl Xətai də bu mütərəqqi təmayülün nümayəndəsi olmuşdur.

Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk mərhələsində Azərbaycan (türk) dili orta əsrlərdə ilk dəfə olaraq rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdi. Dövlət sənədlərinin əsasən fars dilində tərtib olunmasına baxmayaraq, dövlətlərarası yazışmalarda türk dilinin mühüm mövqeyi vardı. Bu faktı bir çox tədqiqatçılar öz araşdırmaları ilə sübut etmişlər. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin xarici dövlətlərlə yazışmada işləndiyini göstərən ilk 2 sənədi macar alimi Layoş Fakete İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsinin “Türkiyyat məcmuəsi”ndə hələ 1936-cı ildə çap etdirmişdi.¹⁰⁸ Onun aşkar etdiyi məktubların XVII-XVIII əsrlərə aid olması sübut edir ki, XVI əsrdə Azərbaycan dilinin mövqeyi daha güclü olmuşdur. XVI əsrə aid olan sənədlərdən birini Şah I Təhmasibin türk şahzadəsi II Səlimə məktubunu Ə.Məmmədov aşkar etmişdir (1964-cü ildə). Sonrakı illərdə Türkiyə alimləri S.Tansel və Ş.Tekindağ, Azərbaycan alimləri S.M.Onullahi və A.Həsənov yeni doqquz sənəd aşkar etdilər. Ə.Rəhimov isə yeni bir fərmanı aşkar edərək onu çap etdirdi.¹⁰⁹ Aşkar olunmuş 13 dövlət əhəmiyyətli sənədə son dövrdə daha 4 sənəd əlavə edilmişdir.¹¹⁰ Həmin məktublar Şah Sultan Hüseynin dövründə (1694-1722) tərtib olunmuşdur və Fransanın yüksək rütbəli diplomatik xadimlərinə göndərilmişdi. Beləliklə, təqribən son 70 ildə aşkar olunmuş 17 dövlət sənədi Azərbaycan dilinin Səfəvilər dövründə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Qeyd etmək zəruridir ki, XVI-XVII əsrlərə dair Azərbaycan dilli dövlət sənədlərinin aşkar edilməsi məqsədyönlü axtarışların deyil, təsadüflərin nəticəsidir. Əldə olunmuş sənədlər sübut edir ki, XVI əsrin sonlarından etibarən “Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsi” haqqındakı tezis¹¹¹ tam qətiyyətlə irəli sürmək qeyri-mümkündür. Söhbət yalnız “Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin sonlarından etibarən xalqın mədəni-tarixi inkişafı prosesində aparıcı rolunu itirməsi”ndən gedə bilər.

“Azərbaycan dili” anlayışı XI əsrdən XIX əsrin sonlarınaqədər olan uzun tarixi dövrdə işlənməmişdir. XVI əsrdə “türk dili” anlayışı xalqın müəyyən edicisi idi. Lakin Azərbaycan xalqını ümumtürk kontekstində tamamilə “əritmək” də mümkün deyildir. Türk dillərində yerli variantların meydana gəlməsi (onun diferensiasiyası) prosesində Azərbaycan dilinin, ədəbi dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Məsələn, XVI əsrin sonundan etibarən Osmanlı Türkiyəsinin güclənməsi labüd olaraq Osmanlı ədəbi dilinin bir çox ölkələrə təsirini artırmışdı. Lakin Osmanlı ədəbi dili artıq mükəmməl olan Azərbaycan ədəbi dilinə təsir edə bilmədi. “Belə Osmanlısayağı olan üslub geniş yayıla bilmədi, çünki Azərbaycan şair və alimləri arasında Osmanlısayağı ali üslubda kəkələməyə meyil göstərən çox az tapıldı.”¹¹² Artıq ümumxalq dili əsasında təşəkkül taparaq inkişaf etmiş, mükəmməl Azərbaycan dilində əsərlər yazmaq XVI əsrdə xüsusi vüsət almışdı.

Ədəbi dilin təşəkkülündə Məhəmməd Füzulinin mühüm rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, “Azəri ədəbiyyatının təkamül-təbəqi Füzulinin həyatı-ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtidai Azərbaycan şivəsi ilə yazmışdır”.¹¹³ XVI əsrdə yazan şairlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə üstünlük verirdi. Azərbaycan şairlərinin fars dilində də şeir yazmasının səbəbi isə çoxəsrlik poetik ənənədən irəli gəlirdi. Səfəvi şahlarının çoxusu Azərbaycan dilində şeirlər yazırdı. Ümumiyyətlə, XVI əsrin ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri poeziyaya, sənətə, türk dilinə olan meyilin təsir dairəsinin xeyli genişlənməsi, sənətin ictimai zəmininin genişliyi idi. Şahlar, əmirlər, şəhər sənətkarları, məmurlar və ruhanilər şeirlər yazmağa aludə olmuşdular. Azərbaycan dili və ədəbi dili bu prosesdə mühüm rola malik idi.

§ 4. Dinin rolu, mövqeyi və maarif

Dünyagörüşü, davranış və spesifik fəaliyyət forması kimi din orta əsrlərin başlıca ictimai şüur şəkli olmuşdur. Din bir sistemdir və bu sistem dini şüurun, dini ayinlərin, dini təşkilatların dinamik məcmusundan ibarətdir. Din elə ictimai şüur formasıdır ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə insanlar ictimai-iqtisadi, siyasi və ideoloji səbəblər üzündən ona ehtiyac hiss etmişlər. “Din insan qəlbinin dərinəndən duyulan daxili tələbatına cavab verir və bütün dünyada insanların böyük əksəriyyəti bu və ya digər dini inamlarsız keçinə bilmir”.¹¹⁴ Bu isə dinin başlıca funksiyasından - xəyali kompensasiya vəzifəsindən¹¹⁵ irəli gəlir. Bütün cəmiyyətlərdə dinin bu funksiyası fəaliyyət göstərir. Dinin digər iki funksiyası birləşdirici və nizamlayıcı-nəzarətedici səciyyəyə malikdir.¹¹⁶ Nizamlayıcı-nəzarətedici funksiyasında din mədəni sistemlə sıx şəkildə bağlıdır. Bu funksiya dinin digər iki funksiyasına nisbətən daha sabitdir və yaşarıdır. Orta əsrlərdə mədəniyyətin bütün faktları dinin güclü təsiri altında idi. Bu dövrdə ictimai həyatın müxtəlif sahələrində diferensiasıyanın zəif olması geniş məlumdur. Fəlsəfə, əxlaq, hüquqşünaslıq, qanunvericilik tam şəkildə ayrılmamışdılar, bir-birinə qovuşaraq hissələri çox zaman bir-birinə uyğun olmayan, lakin fəal qarşılıqlı təsir göstərən, az və ya çox dərəcədə dini rəng daşıyan, dini görüşlərlə aşılانmış sistem əmələ gətirirdilər”.¹¹⁷ Lakin bu fakt dini idarələrin, bu idarələrlə sıx ittifaqda olan feodal dövlətinin planauyğun təsirinin nəticəsi deyil, orta əsr cəmiyyətində dini dünyagörüşün hakim olmasının labüd nəticəsi idi. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə insan tənəkkürünün dini səciyyədə olması feodalizm dövrü üçün səciyyəvi haldır. “Rahib, müqəddəs, asket, dünyəvi mənafehlərdən, qayğılardan və tamahkarlıqdan maksimal surətdə uzaqlaşaraq başqalarına nisbətən Allaha daha çox yaxınlaşmış insan orta əsr cəmiyyətinin ideali idi”.¹¹⁸ Lakin buna baxmayaraq, orta əsrlərə “cəhalət dövrü” kimi yanaşmaq qeyri-elmi mövqe olardı. “Orta əsrlərə bu cür münasibət artıq çoxdan bütün bəraətlərdən məhrum olmuşdur. Unutmaq olmaz ki, məhz orta əsrlərdə Avropa millətləri meydana gəlmiş, müasir dövlətlər təşəkkül tapmış və

bizim indiyədək danışdığımız dillər inkişaf etmişdir. Bizim mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən mədəni dəyərlərin çoxusu orta əsrlərdə yaranmışdır. Bütün ziddiyyətləri ilə bu mədəniyyətlərin əlaqəsi və varisliyi şübhəsizdir”.¹¹⁹ Bir çox xalqların mədəni dəyərlərini birləşdirən dinin mədəniyyət kontekstindən “qoparılması” mümkün deyildir. Orta əsr “müsəlman mədəniyyəti”nin nailiyyətlərini inkar etmək Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesində təqribən 1300 illik tarixi mərhələsinin inkar olunması demək olardı. “Bəşəriyyətin minilliklər ərzindəki tarixi, əsasən müxtəlif dinlərin çərçivəsində inkişaf etmişdir”.¹²⁰

Dünya əhəmiyyətli dinlərdən biri kimi İslamın Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə həlledici rolu olmuşdur. İslam orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq regionu xalqlarının vahid mədəni sistemdə birləşdirmiş din idi. “Şərq dünyasının (nəzərdən keçirilən regionun) vahidliyi İslam tərəfindən həyata keçirilmişdir”.¹²¹ XVI əsrdə də Azərbaycanda İslamın rolu və mövqeyi çox güclü idi. Dini ideologiyanın güclü təsiri ilə hakimiyyətə gəlmiş Səfəvilərin qüdrət mənbəyi dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyətin birləşdirilməsindən irəli gəlirdi. Səfəvilər dövləti özünün bütün fəaliyyətində İslam dininə istinad edirdi. “Milliyyət etibarilə türk, din etibarilə İslam, mədəniyyəti-əsasiyyə etibarilə şərqli olan”¹²² azərbaycanlılar XVI əsrdə tipik müsəlman dövləti ərazisində yaşayırdılar. İctimai əhəmiyyətli problemlərin həllində Qurana və Şəriətə əməl edilirdi. Lakin ilkin orta əsrlərdə tərtib olunmuş Quranın öyrənilməsi və təbliği işi də asan deyildi. Artıq orta əsrlərdə Qurani, ümumiyyətlə təfsirsiz oxumurdular. Onun anlaşılması üçün hətta dili daxilən hiss etmək, onu duymaq da kifayət etmirdi. Buna görə də Səfəvilər dövründə Quranın təfsir olunması, onun təbliği böyük məharət hesab edilirdi. Şəriət isə müsəlmanın davranışının, dini həyatının və hərəkətlərinin hüquq normaları, prinsipləri və qaydaları kompleksidir. Şəriət Səfəvilər dövləti ərazisində bütün dünyəvi məsələlərin həllinin hüquqi əsası idi. Səfəvilər dövründə də Şəriətin əsas problemləri fiqhdə həll edilirdi. Şəriətin dövlət, mülki, cinayət, ailə-nikah, vərəsəlik, məhkəmə-hüquq normaları sistemi kimi işlənib hazırlanması prosesi XI-XII əsrlərdə, Yaxın və Orta Şərqdə feodalizmin inkişafı dövründə başa çatmışdır.¹²³ Qurana və sünniliyə əsaslanan Şəriət Qiyas (analogiya), icma (nüfuzlu hüquqşünas - ilahiyyatçıların ümumi rəyi), fitva (nüfuzlu din xadiminin fikri), müsəlman dininə riayət edən xalqların həyatında özünə möhkəm yer tutmuş adətlər və İslama zidd olmayan başqa davranış qaydaları ilə də zənginləşir. Səfəvilər ortodoks İslama (sünniliyə) qarşı olan şiə istiqamətinin bariz nümayəndələri idilər. Lakin dövlətin ərazisində baş verən müxtəlif səciyyəli hadisə və proseslərə vahid İslam hüququ mövqeyindən yanaşırdılar. Çünki şiəlik istiqamətinin öz səciyyəvi kitabı yox idi. Ona görə də Şeyx Cəmaləddin Mütəhhər Hillinin (1250-1325) “Qəvaidi-İslam” (“İslamın qaydaları”) kitabı şiəlik üzrə yeganə, əsas kitab elan edilmişdi.¹²⁴ Halbuki şiəliyin tarixi kökləri VII əsrə gedib çıxır. Xilafət sisteminə siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olduqdan sonra şiəlik

İslamda xüsusi cərəyana çevrilmişdi. O, “məğlubların, məzlumların, şəhid olanların ruhuna yaxın olan və buna görə də geniş xalq kütlələrini özünə cəlb edən”¹²⁵ istiqamət kimi Səfəvilər sülaləsi tərəfindən məharətlə istifadə olundu. Əhalisinin əksəriyyətinin sünni olduğu geniş ərazidə 1501-ci ilin payızında şiəliyin dövlət məzhəbi elan olunması¹²⁶ Səfəvi şahlarının qonşu, sünni məzhəbli müsəlman dövlətlərindən (Osmanlı Türkiyəsi, Şeybanilər dövləti) əsaslı şəkildə fərqlənən yeni dövlət yaratmaq niyyətinin təzahürü idi. Şah I İsmayılın keçirdiyi dini islahat onun şəxsi istəyi deyildi, dövrün ideoloji və siyasi çəkişmələrinin, dövlətlərarası hərbi-siyasi ziddiyyətlərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Bu islahat Osmanlı Türkiyəsinə və Şeybanilər dövlətinə qarşı hərbi-siyasi müxalifətin dini təzahür forması hesab oluna bilər. Şah İsmayıl Xətai də daxil olmaqla Səfəvi şeyxləri, hökmdarları məhdud şiə fanatıqları deyildilər. Buna əmin olmaq üçün Səfəvilərin qohumluq əlaqələrinə nəzər yetirmək kifayətdir.¹²⁷ XVI əsrin əvvəllərində şiə təbliğatının mütərəqqiliyi dövrün hadisələrinin obyektiv axarından irəli gəlirdi və şiəliyin ictimai zəmini xeyli genişlənmişdi (xüsusilə Azərbaycanda). “Şiəlik təbliğatının kütləvililiyi, sarayın xalq ilə yaxın münasibəti Şah İsmayılın bir şah kimi deyil, bir din rəisi, mürid kimi tanınması təriqət şairlərini saray ətrafına toplayırdı. Hürufilər şiəliklə əlbir olaraq mübarizə aparmağı əsas məqsəd kimi irəli sürür və hürufi ideyalarını şiəliklə birləşdirməyə, uyğunlaşdırmağa cəhd edirdilər”.¹²⁸

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət sistemində maarifin mədəni irsi saxlayıb inkişaf etdirmək baxımından mühüm rolu vardır. “Dünya mədəniyyətinin tarixində hər bir yeni mərhələ əvvəlki mərhələ olmadan mümkün deyildir. Dünya mədəniyyətinin inkişafında varisliyin mahiyyəti keçmiş nəsillərin topladığı mədəni dəyərlərin əxz olunmasının və istifadə edilməsinin, mədəniyyətin keyfiyyətə yeni əsasında bu irsin tənqidi təhlili, yaradıcılıqla yenidən işlənməsinin qırılmaz vəhdətindədir”.¹²⁹ Azərbaycan maarif sistemi Şərq, türk, İslam mədəni dəyərlərinin ötürücüsü kimi fəaliyyət göstərir. “Maarif mənəvi mədəniyyətin ən mühüm hissəsidir. Çünki hər bir insanın, hər bir cəmiyyətin mədəniyyətə gedən yolu yalnız maarif vasitəsilə olur. Əslində maarif mədəniyyətin özüdür. Maarif özünü qorumaq və özünü gələcəyə ötürmək qabiliyyəti ilə seçilir. Ona görə də cəmiyyətin mədəniyyəti nə qədər yüksəkdirsə, maarif sistemi də bir o qədər yüksək və mükəmməldir”.¹³⁰ XVI əsrdə Azərbaycanın maarif sistemi mükəmməl bir gerçəklik idi və bu kamillik Azərbaycanın çoxəsrlik, zəngin mədəniyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdı.

XVI əsrdə Azərbaycanda maarifin başlıca mərkəzləri dini təşkilatlar (məscidlər) idi. Məscidləri yalnız dini təbliğat mərkəzi kimi qiymətləndirmək orta əsrlər və din haqqındakı qeyri-elmi təsəvvürlərin nəticəsidir. “Came məscidləri yalnız ibadət yeri olmayıb, eyni zamanda dövlət yığıncaqlarının və ictimaiyyətin toplanış yeri idi. Orada dövlət xəzinəsi saxlanılır, müəllimlər tərəfindən məruzələr oxunur, məhkəmə və ictimai işlər aparılırdı”.¹³¹ Məscidlərin funksional əhəmiyyəti,

onların mədəni-maarif mərkəzlərindən biri olması İslam Şərqinə (habelə Azərbaycana) müxtəlif məqsədlərlə, müxtəlif tarixi dövrlərdə gəlmiş Avropa səyyahlarının, tacirlərinin və diplomatlarının diqqətini, xüsusilə cəlb etmişdir. Onların əksəriyyəti Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən məscidlərin sayı barədə məlumatları mütləq öz qeydlərində, əsərlərində vermişdir.¹³² Məsələn, XVI əsrin sonlarında Təbrizdə olmuş Osmanlı diplomatı və tarixçisi İbrahim Əfəndi Peçevi yazırdı: “Şəhərin özündə keçmiş sultanlar dövründə tikilmiş 19 came məscidi var”.¹³³ Azərbaycanda olmuş səyyahların məscidlərin sayı haqqında verdiyi məlumatlarda müxtəliflik növcüddür. Təhsil prosesinin həyata keçirildiyi obyektlər məscidlərin nəzdində olan məktəblər və mədrəsələr idi. Tədris prosesində ruhanilər aparıcı rol oynayırdılar.

XII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda da müsəlman maarif sistemi yaranıb təşəkkül tapmışdı. Məscidlərin nəzdində yaradılmış məktəblərdə ərəb dilinin və Quranın öyrənilməsi əsas idi. Quranın məzmununa bələd olan şəxs təhsilini bitirmiş hesab olunurdu. Mədəni-maarif işi ilə əlaqədar olaraq “məktəb” anlayışına ilk dəfə İranda təsadüf olunur və bu anlayışı ilk dəfə Həccac ibn Yusif (661-714) işlətməmişdir.¹³⁴ Bu şəxs VIII əsrin əvvəllərində İranda xəlifənin canişini idi. XVI əsr ərzində Azərbaycanın Bakı, Naxçıvan Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Xoy, Şamaxı, Gəncə və s. şəhərlərində, bir çox kəndlərdə məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblər və mədrəsələr ruhani dairələr tərəfindən təşkil edilmiş qapalı tədris müəssisələri kimi təşəvvür olunmamalıdır. Bu sistem zamanın tələbatından doğan elm sahələrinin (coğrafiya, təbabət, riyaziyyat, astrologiya, triqonometriya, ilahiyyat, poetika və s.) tədrisi ilə məşğul olurdu. Rəsmi təhsil sistemindən başqa fərdi təhsil sistemi də mövcud idi. Ruhanilər, dövrün elmi biliklərində arif olan şəxslər valideynlərin arzusu ilə fərdi məşğələlər keçirirdilər. Səfəvilərin dövlət sarayının nəzdində hakim dairələrə məxsus olan uşaqların və gənclərin təlim-tərbiyəsi üçün xüsusi təhsil sistemi fəaliyyət göstərirdi. Saray nəzdində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində ərəb dilinin incəlikləri, Quran, bir sıra dünyəvi elmlər, poetikanın sirləri və müəyyən sənət sahələri öyrədilirdi. Səfəvi hökmdarlarının əksəriyyətinin dövrün bir çox biliklərində və incəsənət sahələrində arif olması, onların xəttatlıqla, şeirlər yazmaqla məşğul olması məhz bu təhsil sisteminin nəticəsi idi. Sarayda hər b sənətinin sirlərinə yiyələnməyə xüsusi fikir verilirdi. “Şəhidlik, qazilik nişanımızdır” demiş Şah I İsmayıl¹³⁵ qalib gəlməyi və yaxud şəhid olmağı özünə prinsip etmiş orta əsr cəngavər gənclərinin tipik nümayəndəsi hesab edilir.

Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəblərə dövlət aparatı (şahlar, hakimlər və s.) tərəfindən nəzarət edilmirdi. Məktəblərdə təhsil alan şəxslərin valideynlərindən haqq alırdılar. Orta və ali təhsil müəssisələri-mədrəsələr isə ali ruhani hakimiyyət idarələri tərəfindən açılırdı. Mədrəsələrin bütün ehtiyacları konkret şəxslərin dini idarələrə bağışladığı torpaq sahələrindən, dükanlardan və bağlardan əldə olunmuş gəlirlər hesabına ödənilirdi. XVI əsrdə də xanəqahlarda

tədris sistemi mövcud idi (İslam dininin bu və ya digər təriqətinə mənsub olan ilahiyyatçı öz tərəfdarlarını təlimatlandırır və öz təlimini təbliğ etmək üçün şagirdləri müxtəlif ölkələrə göndərirdi). Məktəblərdən, mədrəsələrdən və xanəqahlardan ibarət olan müsəlman maarif sistemi Azərbaycanda əsasən XII əsrdə formalaşmışdı.¹³⁶ Ali ruhani təhsili obyektləri olan mədrəsələr XII əsrdə artıq Naxçıvan, Xəbriz, Həmədan, Şamaxı və Gəncə şəhərlərində fəaliyyət göstərirdi. Bütün bu faktlar orta əsr Azərbaycanında təhsil sistemlərinin müxtəlifliyini göstərir. Müxtəlif ictimai, hərbi-siyasi hadisələr təhsil müəssisələrinin azalmasına səbəb olmurdu. Bəzən mədrəsələr dini, xeyriyyə və elmi müəssisələrin mürəkkəb məcmusu kimi yaranıb təşəkkül tapırdı.¹³⁷ Bu dövrdə Təbrizdə və bəzi Azərbaycan şəhərlərində bədii kalliqrafiyanın (xəttatlığın) tədris edildiyi xüsusi məktəblər də təşkil edilmişdi. Bu məktəblərdə qiymətli elmi və bədii əsərlərin əlyazmalarını hazırlayacaq xəttatlar təhsil alırdılar.

XVI əsrdə məscidlərdə və mədrəsələrdə təhsil prosesinin uğurlu gedişi üçün zəruri maddi zəmin vardı. "Demək olar ki, bütün məscidlərdə və mədrəsələrdə kitabxanalar və yaxud əlyazma məcmuələri var idi. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda ən iri kitabxana Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddinin məqbərəsində idi. Burada kitabların əksəriyyəti ərəb dilində, bir hissəsi isə fars və türk dillərində idi".¹³⁸ Maarifin inkişafı prosesinə kalliqrafiyanın mühüm təsiri olmuşdur. Təbriz, Ərdəbil, Marağa və Şamaxı kitabxanaları xəttatların toplandığı əsas mədəniyyət mərkəzləri idi. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Təbriz Yaxın və Orta Şərqi ən iri kalliqrafiya mərkəzinə çevrilmişdi. Saray kitabxanasında, məscidlərdə və mədrəsələrdə çalışan xəttatlar elmi, bədii əsərlərin üzünü köçürməklə maarifin inkişafına güclü təsir göstərirdilər.

XVI əsrdə şəhərlərin inkişafı, ticarət fəaliyyətinin intensivləşməsi maarif sisteminin genişlənməsinə, tədris prosesində aparıcı mövqedə olan ruhanilərin funksiyalarının artmasına səbəb oldu. Artıq XVI əsrin sonlarına doğru yalnız Təbrizdə 47 mədrəsə, 600-ə qədər məktəb fəaliyyət göstərirdi.¹³⁹ Bu tədris müəssisələrində təhsilin müddəti xeyli dərəcədə şagirdlərin qabiliyyətindən və müəllimlərin hazırlığından asılı idi. Məktəblərdə təhsil 6-8, mədrəsələrdə isə 15-20 il davam edirdi.¹⁴⁰ Şagirdlərin və tələbələrin qəbulu, buraxılışı işində qəti qayda yox idi. Tədris proqramının mənimsənilməsi başlıca meyar kimi çıxış edirdi. Ona görə də qəbul və buraxılış bütün il ərzində həyata keçirilirdi. Təbiidir ki, maddi və mənəvi dəyərləri öz əllərində cəmləşdirmiş dünyəvi və ruhani feodalların, tacirlərin və müəyyən sərvətə malik olan sənətkarların övladları məktəblərdə, mədrəsələrdə tam təhsil almaq imkanına malik idilər. Qayğılarla əhatə olunmuş, ehtiyac içərisində olan geniş xalq kütlələri isə bu təhsil sisteminin bəhrələrindən çox az faydalanırdılar. Ərəb dilinin, Quranın və fars dilinin öyrənilməsi bütün təhsil müəssisələrində məcburi idi. Hər müdərris 10-15 şagirdin təlimi ilə məşğul olurdu. XI-XIII əsrlərdən etibarən məktəblərdə və mədrəsələrdə fars dilinin öyrənilməsi proqramın zəruri elementinə çevrilmişdi. Tədris prosesində fars dili tədricən ərəb

dilini sıxışdırmağa başladı.¹⁴¹ Rəsmi dövlət sənədlərinin, poeziya nümunələrinin fars dilində yazılması ənənəsi qərarlaşdı və bu təmayül təhsil proqramına da öz təsirini göstərirdi. XVI əsrdə məktəblərin və mədrəsələrin proqramında fars şairi Sədi Şirazinin (1292-ci ildə vəfat etmişdir) “Gülüstan” (1258) və “Bustan” adlı ibrətamiz səciyyəli əsərləri əsas yerlərdən birini tuturdu. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri əlavə tədris vəsaiti kimi şəxsi məktəblərin proqramında mövcud idi. Orta əsr incilərindən hesab olunan “Kəlilə və Dimnə” (Hindistan) əsəri də tədris obyektinə çevrilmişdi. XVI əsrin alimləri ərəb, fars dilləri vasitəsilə Şərq və qədim yunan mədəniyyəti ilə tanış olur, əldə olunmuş bilikləri şagirdlərinə və tələbələrə ötürürdülər. Təbriz və Şamaxı mədrəsələrinin əksəriyyətində fəlsəfi əsərlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.¹⁴² Mədrəsələrdə məşğələlər bir neçə yüz tələbənin yerləşdiyi bir zalda keçirilirdi. Tələbələr müəllimlərə sual vermək hüququna malik idilər.¹⁴³ Müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində (habelə Azərbaycanda) tədrisin bu qaydası qərarlaşmışdı. Mədrəsənin tələbələri, adətən müstəqil məşğul olur və mədrəsənin nəzdində olan xüsusi binalarda yaşayırdılar.¹⁴⁴ Beləliklə, XVI əsrdə Azərbaycanda maarif müsəlman maarif sisteminin tipik nümunəsi idi və dövrün tələbləri səviyyəsində inkişaf edirdi.

§ 5. Memarlıq

Müsəlman mədəniyyəti sistemində memarlıq aparıcı incəsənət sahəsi kimi təşəkkül tapmışdır. “Müsəlman memarlıq ansamblının xarakteri qalan incəsənət növlərinin təşkili xarakterini də xeyli dərəcədə müəyyənləşdirmişdi”.¹⁴⁵ İlkin orta əsrlər dövründə müsəlman memarlığı sisteminə daxil olmuş Azərbaycan memarlığının qədim ənənələri vardır. Yerli memarlıq ənənələri və müsəlman memarlığının başlıca xüsusiyyətləri əsasında XII-XV əsrlərdə yüksək inkişaf dövrünü keçirmiş Azərbaycan arxitekturası özünün milliliyi ilə seçilir. Azərbaycanda yerli memarlıq məktəbinin inkişaf dərəcəsini və nüfuzunu belə bir fakt sübut edir ki, hələ İslamın yayıldığı ilk illərdə xəlifə Ömər Kufədə ilk müsəlman məscidinin tikintisini Azərbaycandan dəvət etdiyi memara tapşırırmışdı.¹⁴⁶

Memarlıq incilərinin əksəriyyəti Təbriz, Naxçıvan, Bakı, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Qəzvin və s. kimi şəhərlərdə cəmləşmişdi. Orta əsr şəhərləri müəyyən bir sistemi təşkil edən ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni gerçəklik idi. “Şəhər və kəndlərin xarici görkəmində də rəngarənglik, müxtəliflik üstünlük təşkil edirdi. Orta əsr şəhərləri müasir şəhərlər kimi səliqəsiz şəhəratrafına çıxmırdı. Onlar divarlarla əhatə olunmuş vahid tam kimi çıxış edirdilər”.¹⁴⁷ Şərq şəhərlərinin əksəriyyətinin inkişaf planı əsaslı şəkildə müdafiə sistemindən asılı idi. Bu baxımdan Azərbaycan şəhərləri də istisnaqlıq təşkil etmirdi. Bu səciyyəvilik Şərqdə hərbi-siyasi proseslərin xüsusi dinamikliyə malik olmasının nəticəsi idi. Məhz bu səciyyəvilik orta əsrlər Azərbaycanında şəhərsalma işlərini xeyli

məhdudlaşdırmışdı. Avropa şəhərlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan şəhərlərində yeni müdafiə qurğuları tikilərkən köhnə müdafiə xətləri dağıdılmırdı. Azərbaycan şəhərlərinin bir neçə müdafiə xəttinə malik olması da bu cəhətin nəticəsi idi. Müsəlman aləmində dini mərkəzlər kimi meydana gələn inkişaf etmiş şəhərlərin inkişafı nisbətən uğurlu idi. Belə şəhərlərdən ən səciyyəvisi Ərdəbildir. “Azərbaycan şəhərlərindən Ərdəbil XIV-XVI əsrlərdə qala divarları ilə əhatə olunmamışdır. Nəticədə o, feodal Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən fərqli olaraq geniş ərazidə nisbətən azad planlaşma əsasında inkişaf etmişdir”.¹⁴⁸ Azərbaycanın orta əsr şəhərləri abadlıq baxımından o dövrdəki Avropa şəhərlərindən üstün idi. Avropa şəhərlərində su kəməri sistemi yalnız XII-XIII əsrlərdə yaradılmışdı. Azərbaycan şəhərlərində isə artıq IX-XI əsrlərdə inkişaf etmiş saxsı su kəməri sistemi fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, orta əsrlər Şərqi şəhərlərin siması müvafiq dövrdəki Avropa şəhərlərinin simasından əhəmiyyətli surətdə fərqlənirdi. Şərq şəhərləri urbanizasiya səviyyəsinə, funksional zənginliyinə memarlıq həllinə və habelə estetik baxımına görə Avropa şəhərlərindən üstün idi. Dini aparıcı ictimai şüur forması olması Azərbaycan şəhərlərinin memarlıq həllində də öz əksini tapmışdır. Şəhərlərin əksəriyyətində dini təyinatlı binalar izdihamlı ticarət küçələrində yerləşirdi. “Feodal Şərqi ictimai təyinatlı tikililərinin özünəməxsus növü olan karvansaralar”¹⁴⁹ Azərbaycanın daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı tələbatından doğmuş memarlıq kompleksləri idi. Ticarət kompleksinin ən gözəl nümunələrindən biri Bakıda yaranmışdı. 6 binadan ibarət olan bu kompleks tipik Şərq memarlıq incisi hesab edilir.¹⁵⁰ Hamamlar Azərbaycanda ən geniş yayılmış ictimai tikililərdən olub, yalnız təmizlik funksiyası ilə məhdudlaşmırdı. Bunlar müəyyən yaşayış yerlərinin (məhəllələrin) toplanış, qarşılıqlı informasiya obyektləri idilər. Saray kompleksləri, müdafiə qurğuları (qalalar, şəhəratrafi qala divarları və s), körpülər də orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin zəngin memarlıq sisteminə daxil idi.

Azərbaycan milli memarlığının aparıcı istiqamətlərindən biri Şirvan-Abşeron məktəbi idi. Bu memarlıq məktəbi XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın aparıcı rol oynayırdı. Bu məktəbin uğurlarının mənbəyi ictimai-siyasi həyatın sabitliyində və IX əsrdən etibarən uğurla yüksələn Şirvanşahlar dövlətinin mövcudluğunda idi.¹⁵¹ Şirvan-Abşeron memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələri bu məktəbin başlıca mərkəzlərində - Bakıda, Şamaxıda¹⁵² və Dərbənddə¹⁵³ cəmləşmişdi. Yaxın və Orta şərq regionunun ən nadir ansambllarından biri olan Şirvanşahlar saray kompleksi (Bakı) Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin tipik nümunəsidir. XV əsrin II rübündə yaradılmış bu kompleks saray, divanxana, Şirvanşahlar türbəsi (1435), ovdan (1436), hamam (1438), Şah məscidi (1441), Keyqubad məscidi və Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi ibarətdir.¹⁵⁴ XVI əsrin ortalarından etibarən ictimai-siyasi fəallıq Azərbaycanın cənub vilayətlərinə keçdi və Şirvanşahlar dövlətinin ərazilərinin

Səfəvilər dövləti ərazisinə birləşdirilməsi Şirvan-Abşeron memarlığının aparıcı roluna son qoydu.

Azərbaycanda mövcud olan Marağa, Naxçıvan, Ərdəbil və Təbriz memarlıq məktəbləri içərisində Təbrizin rolu getdikcə artmağa başladı. Memarlıq sahəsindəki yüksəlişi (paytaxta çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq) XII əsrin II yarısından başlamış Təbriz Yaxın və Orta Şərqi ən əhəmiyyətli şəhərlərindən idi. Müsəlman Şərqində özünün qədim tarixi, nəfis sənətkarlığı, qüdrətli memarlığı, zəngin mədəniyyəti, böyük ticarəti və intensiv şəhər həyatına görə Təbrizlə müqayisə oluna biləcək çox az şəhər tapıla bilər. XIV-XVII əsrlərdə şəhərdə yüz minlərlə əhali yaşayırdı. Azərbaycan memarları Təbrizdə 20 min otaqdan ibarət olan “Dövlətxana” kompleksi tikmişdilər.¹⁵⁵ Təbriz memarlıq məktəbinə mənsub olan ustalar Yaxın və Orta Şərq regionunun bir çox ölkələrində də müxtəlif təyinatlı memarlıq abidələri tikirdilər. XVI əsrdə Azərbaycan memarlığının inkişafı prosesində bir sıra yeni cəhətlər meydana gəldi. Başlıca cəhət Azərbaycanın cənub vilayətlərində tikinti işlərinin daha intensiv olması idi. “XVI əsrdə bəzi şəhərsalma tədbirləri əsasən Cənubi Azərbaycan şəhərlərində aparılmışdır. Şəhərsalma strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verməmişdir”.¹⁵⁶ XVI əsrdə “ən intensiv tikinti işləri Səfəvilərin yeni paytaxtı Qəzvinə və sülalə ocağı olan Ərdəbildə aparılır. Paytaxtın 1555-ci ildə Qəzvinə köçməsi ilə bağlı olaraq Qəzvin yenidən qurulur. Sahibabad meydanı kompleksinin təsiri ilə Qəzvinə özəyi Şah Meydanı (uzunu 700, eni 200 addım) olan şəhər mərkəzi tikilir. Cəfərabad adlı saray şəhərciyi Ali Qapı tikilisi ilə bu meydana birləşirdi. Saray şəhərciyinin tərkibində içində saray binaları olan 23 xüsusi bağ vardı. Onların arasında mərkəzi yeri Şah Təhməsinin tikdirdiyi Səadətəbad baği tuturdu”.¹⁵⁷ XVI əsrdən etibarən müxtəlif təyinatlı tikililərin əsasən ölkənin cənubunda yaradılması aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

1. Ölkənin şimal vilayətlərinin (xüsusilə Şirvanın) siyasi, inzibati əhəmiyyətinin azalması;

2. Şirvan, əsasən hərbi-siyasi çəkişmələr meydanına çevrilmişdi;

3. XV əsr də daxil olmaqla çoxəsrlik tarixi inkişaf ərzində Şirvanda müxtəlif təyinatlı memarlıq kompleksləri, xüsusilə məscidlər vardı və onların tikintisində kəskin tələbat yox idi.

Sonuncu səbəb daha mühüm hesab oluna bilər. XVI əsrin Azərbaycan memarlığının digər bir cəhəti onun bədii yaradıcılığın digər sahələri ilə güclü və sıx əlaqəsi idi. “Bu dövrdə memar-xəttat, şair-rəssam, şair-musiqçi və s. kimi hallar təsadüfi deyildi”.¹⁵⁸ Miniaturçu rəssam, nəqqaş, həkkak, xəttat, memar sıx əməkdaşlıq şəraitində çalışırdılar. Bu dövrün memarlığının inkişafı üçün dini təyinatlı binaların (türbə, məscid və s.) xüsusi intensivliklə tikilməsi də xas idi. Bu cəhət “Səfəvilər dövlətinin teokratikliyi” faktı ilə əlaqələndirilir.¹⁵⁹ Memarlıq abidələrinin tərtibatında bu dövrdə bəzi dəyişikliklər baş verdi. “XV əsrdən başlayaraq memarlıq abidələrimizin bədii tərtibatında canlıları təsvir edən

oymalara təsadüf edilmir. Bundan sonra, adətən gül-çiçək ornamentlərindən təşkil edilmiş bəzəklər təsviri oymaları əvəz etməyə başlayır".¹⁶⁰ Bu hal həm təsviri oyma sənətinin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması, həm İslam dininin təsiri, həm də memarlıq abidələrində XV əsrdən etibarən rəngli kaşılardan geniş istifadə olunmasının nəticəsi idi. XVI əsrdə sənətlərin sintezi prosesinin xüsusi vüsət alması, müxtəlif incəsənət növlərinin vahid kompleks yaradıcılığının tərkib hissələrinə çevrilməsi mədəniyyətin İntibah (Renessans) mərhələsi üçün səciyyəvidir. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan memarlığının inkişafında Səfəvilər dövrünü "Azərbaycanı orta əsr memarlığının eniş mərhələsinin başlanğıcı" kimi qiymətləndirirlər.¹⁶¹ Lakin digər bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, XVI əsrdən etibarən Azərbaycan memarlıq məktəbi bir sıra ictimai-siyasi amillər üzündən öz imkanlarını bütün Yaxın və Orta Şərq regionunda (bir sıra hallarda Cənub-Şərq Avropa ölkələrində) xüsusi intensivliklə gerçəkləşdirirdi. Eyni zamanda Azərbaycan ərazisində digər incəsənət sahələrinin funksionallığı artmışdı. Azərbaycan memarlığı milli hüdudları aşmış, Yaxın və Orta Şərq hadisəsinə çevrilmişdi. Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən intensiv inkişaf dövrü XI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Bu baxımdan C.Qiyasinin yuxarıda göstərilmiş fikrini qəti şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir.

XVI əsrin Azərbaycan memarlığının inkişafında başlıca istiqamət dini-xatirə komplekslərinin tikintisi idi. Dini təyinatlı tikililər arasında əsas yer məscidlərə məxsusdur. Şəriət əhkamlarına əsasən, çox zaman yeni məscid dağılmış köhnə məscidin bünövrəsi üzərində tikilirdi və XVI əsrdə də Azərbaycanda məscidlə mədrəsənin bir kompleksdə birləşdirilməsi səciyyəvi hal idi. XVI əsrdə inşa olunmuş türbələrin ən bitkin nümunələri Ərdəbilin Kəhrəlan kəndində Şeyx Cəbrayıl (XIV-XVII əsrlər), Qusar bölgəsinin Həzrə (Yarqun) kəndində Şeyx Cüneyd (1544), Qəzvində Şahzadə Hüseyn (1559), Sultaniyyədə Həsən Kami (1565) türbələridir. Dini-xatirə kompleksinin ən nadir incilərindən biri Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksidir. "Şeyx Səfi kompleksi Ərdəbilin əsl şəhərmələgətirici amili idi ki, o şəhərin memarlıq, ideoloji və iqtisadi əhəmiyyətini qabarıq şəkildə əks etdirirdi".¹⁶² Səfəvilərin ulu babası Şeyx Səfiəddinin (1252-1335) türbəsi ətrafında başlıca olaraq XVI əsrdə təşəkkül tapmış Ərdəbil kompleksinin əsası XIII əsrin sonlarında qoyulmuşdu. Kompleks müxtəlif təyinatlı binaların bir-birinə bağlı olan həyətlər ətrafında qruplaşması nəticəsində yaranmışdı.¹⁶³ Zəngin kitabxanaya, xeyriyyə təyinatlı binalara malik olan bu kompleks yalnız dini funksiyalarla məhdudlaşmırdı.

XVI əsrdən etibarən ictimai-siyasi, iqtisadi amillərin təsiri altında bir çox Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında yeniliklər baş verdi. Bu fakt Bakının təmsalında daha bariz şəkildə üzə çıxmışdı. "Feodal Bakısının memarlıq inkişafında sonuncu mərhələ onunla əlamətdardır ki, şəhərin inzibati və ictimai həyatının mərkəzi yenidən dənizkənarı sahəyə qayıtdı. Şamaxı istiqamətindən şəhərə əsas giriş hissəsində yeni inzibati mərkəz, Bakı xanlarının mürəkkəb yaşayış

kompleksi yerləşirdi. Şəhərin əks tərəfində, Salyan qapılarına gedən yolda XVI əsrdə karvansaralardan və anbar binalarından başqa məscid binasını da özündə ehtiva edən geniş ticarət kompleksi meydana gəlirdi”.¹⁶⁴ XVI əsrdə Bakı şəhərinin memarlığında baş vermiş əsaslı dəyişikliklər (onun ticarət qapılarının cənuba istiqamətlənməsi, mühüm komplekslərin cənubda cəmləşməsi və s.) o zaman Azərbaycanda baş vermiş güclü integrasiya prosesinin təzahürlərindən biri idi. Həmin integrasiya prosesi qədim dövrlərdən vardı və əslində bu proses XVI əsrdə yenidən canlanmışdı. “Aydın ki, şəhərin inkişafının bütün mərhələlərində onun ticarət-ictimai həyatı həmişə aşağı, dənizkənarı hissədə cəmləşirdi”.¹⁶⁵ Şirvan şəhərlərinin əksəriyyəti üçün cənub vilayətlərinə bu cür istiqamətlənmə XVI əsrin səciyyəvi əlaməti idi.

XVI əsrdə Azərbaycan memarlığının fəaliyyət dairəsi xeyli genişləndi. Mərkəzi Asiyada və Əfqanıstan ərazisində Azərbaycan memarlarının fəaliyyətinin qədim tarixi vardır. “Azərbaycanla Orta Asiya memarlığında ümumilik etnik, dini ideoloji və ictimai quruluş birliyinin nəticəsi idisə, yaxın, oxşar xüsusiyyətlər bədii ənənələrin və sənətkarların yerdəyişməsi ilə yaranırdı. Etnik birlik, soy doğrmaqlığı, dil maneəsinin olmaması ta qədimdən bu ölkələrin xalqlarının, eləcə də sənətlərinin yaxınlaşmasında baş amil olmuşdur. Bu amil memarlarımızın Orta Asiyalı həmkarları ilə yaradıcılıq əməkdaşlığının məhsuldarlığına da həmişə güclü təkan vermişdir”.¹⁶⁶ Zəngin memarlıq ənənələri olan Hindistan (xüsusilə onun şimal-qərb vilayətləri) XVI əsrdə türk-monqol mənşəli, müsəlman əqidəli Moğollar sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Etnik yaxınlıq, din ümumiliyi, sabit dövlətlərarası münasibətlər bu əsrdən etibarən iki memarlıq məktəbinin güclü, qarşılıqlı təsiri üçün əlverişli şərait yaratmış obyektiv səbəblər idi. C.Nehru Moğol-Səfəvi memarlıq əlaqələrinin nəticəsi barədə yazırdı: “Hindistanda hind ideallarını və İran motivlərini özündə birləşdirən yeni memarlıq meydana gəlirdi. Aqra və Dehli əzəmətli, gözəl binalarla bəzəndi. Onlardan ən gözəli - Tac-Mahal haqqında fransız alimi Qrusse demişdir ki “bu, Hindistanın vücudunda təcəssüm olunmuş İran qəlbidir”.¹⁶⁷ Moğol imperiyasının ərazisində memarlığın yeni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsində Azərbaycan memarlarının mühüm rolu olmuşdur. Moğol hökmdarları müxtəlif müsəlman ölkələrindən Hindistana memarları cəlb edir, müxtəlif tikinti materialı gətirmək işinə himayəçilik edirdilər. Müxtəlif bədii sistemlərin sintezindən yaranmış Moğol memarlığında Səfəvi üslubunun təsiri aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. XVI əsrin II yarısından başlayaraq Hindistana Azərbaycan memarlarının gəlməsi prosesi daha da sürətləndi. 1565-ci ildə Dehliyə tikilmiş Hümayun türbəsi, Aqradakı Fatehpur məscidi və s. arxitektura abidələrində Azərbaycan memarlıq məktəbi ənənələrinin təsiri aydın surətdə hiss edilir. Azərbaycan sənətkarlarının Hindistana mühacirət etməsi yalnız Səfəvi dövlətinin daxilindəki ictimai-siyasi ziddiyyətlərlə əlaqələndirilə bilməz.¹⁶⁸ Həmin prosesi sürətləndirən başlıca amillərdən biri XVI əsrdə Moğol hökmdarlarının saraylarında bədii yaradıcılıq üçün çox əlverişli mühitin yaradılması idi. Bu əsrdə

İraqda tikilmiş memarlıq kompleksləri Səfəvi abidələri ilə zənginləşdi. XVI əsrin ilk onilliklərində İraq ərazisi Səfəvilər dövlətinin tərkibində idi və məhz həmin dövrdə memarlıq əlaqələri bu ölkədə öz nəticələrini vermişdir. “Böyük ərazidə güclü teokratik dövlət qurmuş Səfəvi sülaləsi öz dini təriqətini daha geniş təbliğ etmək üçün İraqda olan şiə müqəddəslərinin qəbirləri üstündə monumental türbə-məscid kompleksləri tikdirirdi. Beləliklə, XVI yüzildə Bağdad, Samarra, Kərbəla və Nəcəfdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin saray memarlarının başçılığı ilə bir-birindən təntənəli binalar ucaldılır. Bu işdə I Şah İsmayıl xüsusilə fərqlənmişdir”¹⁶⁹. Şah İsmayılın göstərişi ilə Bağdad yaxınlığında Kazımiyyə kompleksi ucaldılmışdı. Əsası XIV əsrin II yarısında qoyulmuş, 2 günbəzli və 1 minarəli türbənin yenidən qurulması əsasında 1519-cu ildə gözəl bir kompleks əmələ gətirilmişdi. Səfəvi hökmdarının və Azərbaycan memarlarının rəhbərliyi ilə İraqda tikilmiş dini-xatirə komplekslərindən ən gözəli Kərbəla şəhərindəki İmam Hüseyn türbəsidir. Abidə 5 günbəzli, 2 minarəlidir. Kazımiyyə kompleksi istisna olunmaqla, İraqda tikilmiş türbələrin hamısı iki minarəlidir. Ümumiyyətlə, İraq uzun müddət ərzində mərkəzi vilayəti Azərbaycan olan müxtəlif iri dövlətlərin (Elxanilər-Hülakülər, Cəlairilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin) tərkibində olmuşdur. Buna görə də İraq memarlığında Azərbaycan memarlıq ənənələrinin təsiri güclü idi. XVI əsrdə Osmanlı-Azərbaycan memarlıq əlaqələrini gücləndirən başlıca amil Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması idi. “Türk hökmdarları sultanlığın nəhəng ərazisində apardıqları böyük tikinti işlərinə çox vaxt, xüsusilə XVI əsrdə qonşu müsəlman ölkələrinin bədii qüvvələrini cəlb edirdilər. Bu prosesdə Azərbaycan Osmanlı sultanlığı üçün hər cəhətdən əlverişli memarlıq-bədii baza idi”¹⁷⁰. Əlavə etmək lazımdır ki, XVI əsrdən etibarən Azərbaycan bədii potensialı Osmanlı-Səfəvi müharibələri prosesində, zorla mənimsənilirdi.

Məsələn, 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlim Yavuzun Osmanlı qoşunları Təbrizi işğal etdilər və geri qayıdarkən minlərlə sənətkar Osmanlı Türkiyəsinə apardılar. Bu dəstənin içərisində yaradıcılığı Azərbaycan-Osmanlı memarlıq əlaqələri tarixində tam bir mərhələ olan memar Əli Təbrizi də vardı. “Memarlıq tarixinə Əcəm Əlisi, Əsir Əli, Sünni Əli adı ilə düşən bu sənətkar Sultan Səlim Yavuz sultanlığın memarbaşısı qoyur. Nəhəng Osmanlı Sultanlığı ərazisində 22 ildən çox məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən Əsir Əli türk memarlığında böyük iz qoymuşdur”¹⁷¹. Türkiyə tədqiqatçıları İstanbuldakı Topqapı sarayının II baştağını, sultan II Səlim kompleksini, Yazarı, Bala Paşa, Mahmud Paşa məscidlərini, Əskişəhərdəki Çoban Mustafa, Çorludakı Süleyman, Təkirdağdakı Ayaz Paşa, Sofiyadakı Səfiəddin Qazi, Manisadakı Sultan, Qəbzədəki Çoban Mustafa, Trabzondakı Xatuniyyə, Konyadakı Səlim, Bozayukdakı Qasım Paşa məscidlərini, Halıcılardakı mədrəsəni, yeməxanəni və məktəbi, Sarayevodakı (Bosniya) məscidi, sarayı və Gənclər binasını, kitabxanəni Azərbaycan memarı Əli Təbrizinin başlıca memarlıq əsərləri hesab edirlər. Yalnız bir sənətkarın Memar Əli Təbrizinin timsalında Azərbaycan memarlarının

yaradıcılığının məhsuldarlığı, bu fəaliyyətin miqyasının genişliyi, tikilmiş abidələrin funksional zənginliyi aydın şəkildə nəzərə çarpır. Əsir Əli Azərbaycan memarlıq tarixində bizə bəlli olan ən məhsuldar memardır.¹⁷² Azərbaycan-İran memarlıq əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Tarixin qədim dövrlərindən etibarən Azərbaycanın və İranın vahid dövlət tərkibində olmaları memarlığın üzvi inkişafı prosesinə də güclü təsir etmişdir. XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövləti paytaxtının Qəzvindən İsfahana köçürülməsi Azərbaycan memarlıq ənənələrinin İran zəminində yeni təsirini də artırdı. İsfahan memarlığının əsasında Təbriz memarlıq məktəbinin arxitektura ənənələri dayanırdı. Məsələn, İsfahanda inşa olunmuş Şah meydanı adlı şəhər mərkəzi Təbrizin Sahibabad kompleksi üslubunda idi. Molla Abdulla Təbrizi, Əbdüllətif Təbrizi və Əlirza Abbasi İsfahanda fəaliyyət göstərmiş ən məşhur və mahir kalliqraf, nəqqaş idilər. Memarlıq abidələrinin üzərindəki yazı və bəzəkləri bu sənətkarlar yerinə yetirmişdilər.

XVI əsrdə mahir və məşhur memarlar, rəssamlar “ustad” adını daşıyırdılar. Fars mənşəli olan bu anlayışa XVI əsrin yazılarında daha çox təsadüf olunur.¹⁷³ XVI əsrin Azərbaycan memarları içərisində ən məşhurları Şəmsəddin Təbrizi, Şəmsəddin Şamaxılı, Əsir Əli Təbrizi, Şeyx Bəhaəddin, Mövlana Əlibəy Təbrizi, Mustafa, Hüseynbəy Müzəffərəli Təbrizi, Mirseyid Əli Təbrizi xüsusilə fərqləndirilirdi.¹⁷⁴ Beləliklə, XVI əsrdə Azərbaycan memarlarının fəaliyyəti yalnız ölkə ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. İstanbul, Bağdad, Herat, Dehli, Aqra, Qahirə, Sarayevo, Manisa, Şəhrisəbz, Sivas, Səmərqənd, İsfahan, Məşhəd, Kərbəla, Sofiya şəhərləri Azərbaycan memarlarının mühüm fəaliyyət obyektləri idi. Müsəlman Şərqində Azərbaycan memarlıq məktəbi yüksək qiymətləndirilirdi. “Azərbaycanın beynəlxalq memarlıq əlaqələrində fəal mövqə tutduğunu belə bir fakt da təsdiq edir. Azərbaycan ərazisindəki memarlıq abidələrinin heç birində gəlmə sənətkarların, yadelli memarın adı aşkar edilməmişdir. Çoxlu azərbaycanlı memarın, xəttatın və nəqqaşın adları isə Şərqin müxtəlif şəhərlərinin monumental abidələrində indiyəcən qalmaqdadır”.¹⁷⁵

§ 6. Təsviri incəsənət və xəttatlıq

Tarixi inkişaf prosesinin spesifikliyi ona gətirib çıxarmışdır ki, Şərq ölkələrində (eləcə də Azərbaycanda) məhz miniatur rəssamlığı güclü şəkildə inkişaf etmişdir. XVI əsrin Azərbaycan miniatur rəssamlığı çoxəsrlik ənənə əsasında tərəqqi etmişdir. Eyni zamanda rəssamlığın Şərq ölkələri üçün səciyyəvi olan bu tipi yalnız Azərbaycan mühiti ilə məhdudlaşdırıla bilməz.

İncəsənətin mühüm növlərindən olan “rəssamlıq elmdir və təbiətin qanuni qız övladıdır”.¹⁷⁶ Hər hansı bir mədəniyyət sistemini rəssamlıq olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. İslam dininin güclü təsirə malik olduğu İslam Şərqində (eləcə də Azərbaycanda) də rəssamlıq mühüm incəsənət sahəsi kimi özünün inkişaf imkanlarını gerçəkləşdirə bilmişdi. “Müsəlmanlar yəhudiylərlə bir sıra ümumi

ənənələrə və qadağanlara malikdirlər. Allahın təsvirinin, habelə canlı varlıqların, insanın və heyvanların təsvirinin qadağan olunması büt-pərəstliyə heç bir imkan verilməməsi istəyindən irəli gəlirdi”.¹⁷⁷ İnsan başda olmaqla bütün canlıların təsvirinin nümunələri olan Azərbaycan miniatürləri müsəlman Şərfinin incəsənət sistemində daxil deyildimi?

İslamın bəzi incəsənət sahələrinə münasibəti probleminə bəsit şəkildə yanaşmaq olmaz. Bir çox Şərq xalqları kimi Azərbaycan xalqı da İslam incəsənət sisteminə özünün islamaqədərki mədəni dəyərləri ilə daxil olmuşdur. İslamın incəsənətə (xüsusilə rəssamlığa) təsirinin dərəcəsini mütləqləşdirmək qeyri-obyektiv mövqedir. “Hər halda hər bir din kimi İslam da incəsənətsiz keçinə bilməz, insanın estetik tələbatlarına müraciət etməyə bilməz, insanın gözəlliyə, aliliyə, kamilliyə doğru meylinin qarşısını ala bilməz”.¹⁷⁸ Problemə məhz bu baxımdan yanaşılsa, onun müsbət həlli əldə oluna bilər. Miniatur sənəti orta əsrlər Şərfində öz həcmnin kiçikliyi və bədii üsullarının xüsusi incəliyi ilə səciyyəvi olan, əsasən əlyazma kitablarını bəzəməklə fərqlənən sənət növü idi. Kitab çapının meydana gəldiyi dövrdəki miniatur sənəti orta əsrlər Avropasında da mənəvi-estetik tələbatları ödəmişdir. Kitablara miniatürlər çəkilməsi ənənəsi hələ qədim Misirdə geniş yayılmışdı. Azərbaycanda miniatur sənətinin hələlik məlum olan ən qədim nümunələri – “Vərqa və Gülşə” (XIII əsrin əvvəli), “Mənafi əl-heyvan” (1298), “Cami ət-təvarix” (1308, 1314) əsərlərinə çəkilmiş təsvirlərdən ibarətdir.¹⁷⁹ Azərbaycan məhz bu zamandan etibarən Şərqin mühüm miniatur rəssamlığı mərkəzlərindən biri kimi təşəkkül tapmışdı. XV əsrdən etibarən miniatur əsərlərində dünyəvi süjetlər başlıca yer tutmağa başladı. Orta Şərq miniatur sənətinin ilk nümunələri Azərbaycanda (Təbriz, Marağa) yaranmışdır. Azərbaycan miniatürlərinin bir qismi iri ölçülərə malik idi. XV əsrin Azərbaycan miniatur sənətinin mühüm mərkəzlərindən biri Şirvan hesab edilirdi. Şamaxı və Bakı şəhərləri bu sənətin inkişaf etdiyi mərkəzlərə çevrilmişdi. XV-XVI əsrlərdə Şirvanda zəngin bədii ənənələrə əsaslanan qüvvətli bir sənət məktəbi mövcud olmuşdur.¹⁸⁰

Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə ən güclü miniatur məktəbi Təbrizdə fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəbin meydana gəlməsi, təşəkkülü və inkişafının ilkin mərhələsinin mənbələri müxtəlif olmuşdur. Təbriz miniatur məktəbi yerli və gəlmə bədii ənənələrin sintezinin məhsulu idi. “Bu təsvirlərdən biri monqollarla Təbrizə gəlmiş uyğur rəssamlarının gətirdiyi Şərqi-Türküstan-Çin-Uyğur sənətinin, ikincisi isə Bağdad məktəbi vasitəsilə gələn ərəb-Mesopotamiya boyakarlığı ənənələrinin təsiri idi”.¹⁸¹ Azərbaycan miniatur məktəbinə Çin təsirinin olduğu şübhəsizdir.¹⁸² Artıq XV əsrdə Təbriz miniatur məktəbi Yaxın və Orta Şərqdə mühüm rəssamlıq mərkəzi kimi bir çox hökmdarların diqqətini cəlb etmişdi. Azərbaycanın bir sıra mahir rəssamları, kitab sənətinin ustaları Teymurilər dövlətinin (1370-1507) əsas mərkəzinə çevrilmiş Herata dəvət olunmuşdular. Heratda miniatur məktəbi 1410-cu ildə saray kitabxanasının təşkili ilə əlaqədar

olaraq meydana gəlmişdi. Saray kitabxanasında məsul vəzifədə olan Cəfər Təbrizinin, Pir Seyid Əhmədin Xacə Əli Müsəvvirin, Qəvaməddinin, Qiyasəddinin XV əsrdə Herat rəssamlıq məktəbinin inkişafında mühüm rolu olmuşdur.¹⁸³ Şeybani xan Heratı ələ keçirəndək (1507-ci il) bu miniatur məktəbi Təbriz, Bağdad və Şiraz miniatur məktəblərinin güclü təsiri altında inkişaf etmişdir. XVI əsrin əvvəlindən etibarən miniatur rəssamlığının ən başlıca mərkəzi Təbriz oldu. "I Şah İsmayılın təşəbbüsü ilə Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan rəssamları Təbrizə toplaşmış öz sənətkarlıqlarını nümayiş etdirirdilər. Təbriz saray kitabxanası miniatur məktəbinin mərkəzinə çevrilmişdi".¹⁸⁴ Təbriz miniatur məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsi 1530-1550-ci illərə təsadüf edir.¹⁸⁵ Bu məktəbin ən böyük uğurlar qazanmasında Kəmaləddin Behzadın (1450-1536) əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Herat rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan "Kəmaləddin Behzad Təbrizə gələndə qədər Təbriz rəssamlıq məktəbi özünün təkmilləşmə və inkişaf mərhələsini keçirdi. Təbriz miniatur məktəbi Azərbaycan miniatur məktəbinin bir qolu kimi Şiraz, Qəzvin, İsfahan miniatur məktəblərindən daha irəlidə gedirdi. Kəmaləddin Behzadın Təbriz miniatur məktəbinin inkişafında böyük rolu olsa da, özü də məhz Təbrizdəki fəaliyyətinə görə Heratdakından daha çox şöhrətlənmişdi. Digər tərəfdən I Şah İsmayılın 1522-ci il 26 aprel tarixli fərmanı ilə Kəmaləddin Behzad Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin edilməmişdən xeyli əvvəl orada çoxlu nəqqaş, rəssam, xəttat, müzəhhib, cildçi çalışmışdı".¹⁸⁶ Digər mühüm bir cəhət də vardır ki, Kəmaləddin Behzadın özü Heratda Təbriz miniaturçusu rəssam ustalarının yetirmələrindən biri idi. XVI əsrdə Təbriz miniatur məktəbində və digər miniatur mərkəzlərində çalışan Azərbaycan rəssamları arasında, xüsusilə məşhurları Sadiq bəy Əfşar, Seyid Əli Təbrizi Müzəffərəli, Mir Müsəvvər, Soltan Məhəmməd, Yəhya Şirvani, Ağ Mirək, Nəqqaş Mani, Heydərel, Məhəmməd Qasım Şadişahi, Nəbati Təbrizi idi. Rəssamların əksəriyyəti adətən iri şəhərlərdə, feodal əyanların himayəsi altında işləyirdi. Ən mahir və məşhur rəssamlar, kalligraflar isə şahın saray kitabxanasında cəmləşmişdilər. Ustad rəssamların çoxusu Səfəvilər dövlətinin hüduqlarından kənarda da məşhur idi.¹⁸⁷ Ümumiyyətlə, "Yaxın və Orta Şərq miniatur sənətinin tarixində XVI əsr davamlı çiçəklənmə dövrü idi. Rəssamlığın əski regional məktəbləri inkişaf edir və yeniləri meydana gəlirdi. İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asiyada və Hindistanda rəssamlığın milli mərkəzləri təşəkkül tapırdı. Qarşılıqlı təsir prosesi Yaxın və Orta Şərqdə rəssamlığın inkisafı prosesində vahidliyə xidmət edirdi".¹⁸⁸ Bu prosesdə Təbriz miniatur məktəbinin mövqeyi və rolu aparıcı idi.

Təbriz miniatur məktəbi incəsənətdə dünyəvi mövzuların əsas yer tutması ilə səciyyəvi olan rəssamlıq mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdı. "Orta əsr Azərbaycan təsviri sənətinə dünya şöhrəti qazandıran miniatur sənətimiz olmuşdur. Əsrlər boyu İslam dini ehkamlarının dini məfkurə və fanatizmin canlı məxluqatı, xüsusən insan təsvirini qadağan etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan rəssamları dünya incəsənətinin qızıl fonduna daxil olan dəyərli əsərlər yaratmışlar".¹⁸⁹

Azərbaycan miniatürlərinin başlıca mövzusu klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir. “Mübaligəsiz demək olar ki, antik mifologiya qədim yunan sənəti üçün olduğu kimi, klassik Şərq Poeziyası da müsəlman Şərqinin miniatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdur”.¹⁹⁰ Rəssamların ən çox müraciət etdikləri klassik şair Nizami Gəncəvi və onun “Xəmsə”si idi. Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilməmiş miniatürlərdən ən məşhuru 1539-1543-cü illər əlyazmasına görkəmli Azərbaycan rəssamı Soltan Məhəmmədin çəkdiyi miniatürlərdir.¹⁹¹ “Şah Təhmasibin sifarişi ilə, xüsusi zövqlə hazırlanmış bu zərif və zəngin nüsxə Şərqdə kitab sənətinin şah əsəri adlandırılır. İllüstrasiyalar isə Şərq miniatür sənətinin kamil, misilsiz nümunələrindən hesab edilir”.¹⁹² Nüsxə iri ölçülü 14 miniatürdən ibarətdir. Təbriz miniatür məktəbinin ən görkəmli rəssamlarından biri Soltan Məhəmməd (1470-1555) idi. O, Şah I İsmayılın saray kitabxanasında işləmiş, sonralar bu kitabxananın rəhbəri olmuşdur. Soltan Məhəmməd Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sinə (1537) və Hafiz Şirazinin “Divan”ına “1530” da miniatürlər çəkmişdir. Bu dövrdə Şah I Təhmasibin saray emalatxanasında adları hələlik bəlli olmayan bir sıra başqa rəssamlar da fəaliyyət göstərmişlər. “Onların yaratdığı qiymətli sənət əsərləri xüsusi ədəbiyyatda “Soltan Məhəmməd məktəbi”, yaxud da “Soltan Məhəmməd üslubu” kimi qeyd edilir”.¹⁹³ Azərbaycan miniatürlərində təsvir olunmuş tarixi dövrlərin əhatə dairəsi də çox genişdir. (Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın XVI əsrinin sonunadək. Bu miniatürlər regionda yaşayan xalqların, xüsusilə Azərbaycan və İran) qədim tarixini “dirçəltməsi” baxımından səciyyəvidir. Azərbaycan miniatürünün ən səciyyəvi əlaməti təsviri əsərlərdə Heydəri tacının təsviridir. “Heydəri tacının miniatür sənətində əks olunması Azərbaycan miniatür ocağını Şərqin digər miniatür məktəblərindən ayırmaq işini xeyli asanlaşdırmışdır. İndi qətiyyətlə demək olar ki, XVI yüzilə aid elə bir Azərbaycan miniatürü yoxdur ki, orada qızılbaş papağı təsvirlənməsin”.¹⁹⁴ Təbriz miniatür məktəbi rəsm sənətinin qapalı sistemi deyildi. Onun güclü təsir göstərmədiyi incəsənət və sənət sahələrinə təsadüf etmək mümkün deyildir. Miniatür sənətinin qüvvətli təsiri xalçaçılıqda (xüsusilə süjetli xalçalarda), bədii metal sənətində, divar boyakarlığında, keramika sənətində, bədii parçalarda daha aşkar nəzərə çarpırdı.

Təbriz miniatür məktəbinin təsiri regional səciyyəyə malik idi. Bu məktəbin təsiri ilə XVI əsrin I yarısında Şiraz məktəbi, XVI əsrin son rübündə Qəzvin məktəbi təşəkkül tapdı və inkişaf etdi. Qəzvin miniatür məktəbinin yaranmasında və inkişafında 1555-ci ildə onun Səfəvilər dövləti paytaxtına çevrilməsi əsas rol oynamışdır. XVI əsrin 70-cı illərində Məşhəd miniatür məktəbi meydana gəldi. XVI əsrin sonlarında İsfahan miniatür mərkəzi yarandı. 1598-ci ildə paytaxta çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq, miniatürçü rəssamların əksəriyyəti İsfahana cəlb olunmağa başlandı. Bu miniatür məktəbinin inkişafında görkəmli rəssam, xəttat, şair və musiqçi, ədəbiyyat və incəsənət tarixçisi Sadiqbəy Əfşarın (1533-1610) mühüm rolu olmuşdur. “O, II Şah İsmayılın zamanında dövlət

kitabxanasında işləmiş və I Şah Abbas tərəfindən dövlət kitabdarlığı vəzifəsinə çatmışdır”.¹⁹⁵ Təbriz miniatur məktəbinin bədii potensialının dağılmasında və tənəzzülündə Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin də güclü təsiri olmuşdur. XVI əsrin sonlarında Təbriz 17 ilə yaxın bir müddətdə Osmanlı işğalı altında qaldığı dövrdə rəssamların əksəriyyəti İstanbula aparıldı. “Həmin dövrdə İstanbul sarayı nəzdində olan rəssamlıq emalatxanasında 30 nəfərdən artıq təbrizli rəssam fəaliyyət göstərirdi”.¹⁹⁶ Azərbaycan miniaturçu rəssamlarının müəyyən hissəsi Hindistanda çalışırdı. Hindistanda Moğol miniatur məktəbinin təşəkkülü və inkişafında istedadlı Təbriz rəssamı Mir Seyid Əlinin xeyirxah təsirini, xüsusilə qeyd etmək olar. O, uzun müddət (1549-1570) Hindistanda saray kitabxanasında işləmiş, 40-dan artıq yerli və gəlmə rəssamların yaradıcılıq fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdir. “Mir Seyid Əli və onun rəhbərliyi altında işləyən saray rəssamları tərəfindən məşhur “Əmir Həməz” dastanına çəkilmiş illüstrasiyalar haqlı olaraq Moğol məktəbinin şah əsərləri sayılır”.¹⁹⁷ Moğol miniatur məktəbi Orta (Mərkəzi) Asiya, Azərbaycan, İran və Hind miniatur rəssamlığı ənənələrinin sintezi əsasında yaranmış, inkişaf etmişdir. Moğol hökmdarları miniatur rəssamlığına xüsusi qayğı ilə yanaşırdılar. “Əmir Həməzin 360 hekayətinə illüstrasiyalar çəkmək üçün Behzad məktəbinin 50 rəssamı cəlb edilmiş, məcmuənin 12 cildi 1700 miniatürlə bəzədilmişdi. Cəlaləddin Əkbərin (1542-ci ildə anadan olmuş, 1556-1605-ci illərdə Moğol hökmdarı olmuşdur) sarayında müxtəlif xalqlardan olan 145 miniaturçu rəssam işləyirdi”.¹⁹⁸ Beləliklə, bütün XVI əsr ərzində uğurla tərəqqi etmiş və ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış Təbriz miniatur məktəbinin yaradıcı potensialı XVII əsrin əvvəlindən etibarən Osmanlı Türkiyəsinə, İran vilayətlərinə və Hindistana səpəlməyə başladı.

Gözəl, yaraşqlı və aydın yazmaq sənəti olan kalliqrafiya (xəttatlıq) tədqiq olunan dövrdə geniş yayılmışdı. Azərbaycanda kalliqrafiyanın qədim tarixi vardır. Orta əsrlər Şərqində kalliqrafiyanın sənət kimi təşəkkülü və inkişafı X-XII əsrlərə təsadüf etmişdir. Həmin dövrdə klassik 6 xətt növü yaranmışdı (süls, nəsx, mühəqqəq, reyhani, Toqi, rüqa).¹⁹⁹ Sonralar Türkiyədə divani, İranda təliq və şikəste, Azərbaycanda nəstəliq kimi daha mükəmməl xətlər icad edildi. Xəttlər ərəb qrafikası əsasında bədii, elmi əsərlərin üzünü köçürür, binaların bəzək kitabələrini işləyirdilər.²⁰⁰ XIV əsrin sonundan - XV əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan xəttatlığının yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Mir Əli Təbrizi nəstəliq xəttini icad etdi. Cəfər Təbrizi, Şah Mahmud Zərrinqələm, İbrahim Təbrizi, Aini Təbrizi, Əhməd Təbrizi XV əsrin məşhur Azərbaycan kalliqrafları idilər.

XVI əsrdə xəttatlıq daha yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı. Bu dövrdə, hətta hökmdarlar da xəttatlıqla məşğul olurdular (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib). Azərbaycan xəttatlarının bir çoxu tərtib etdiyi əlyazma mətnlərini miniatürlərlə də bəzəyirdilər.²⁰¹ Təbrizdə, Ərdəbildə, Marağada və Şamaxıda kalliqrafların toplandığı kitabxanalar vardı. Lakin Təbrizdəki kalliqrafiya məktəbi Ümumşərq əhəmiyyətinə malik idi. Kalliqrafiya memarlığa, metalışləmə sənətinə, toxuculuğa

və xalçaçılığın inkişafına güclü təsir göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, ən mahir kalliqraflar Təbriz məktəbinin yetirməsi idilər. Abdulla Qazı Xoylu, Ətiq Ordubadi, Sadiqbəy Əfşar, Şəmsəddin Məhəmməd Təbrizi, Seyid Məhəmməd, Şah Mahmud Nişapuri XVI əsrin ən məşhur xəttatları olmuşlar.²⁰² Kitab çapı olmadığına görə Azərbaycanda xəttatlıq bu dövrdə də zəruri və kütləvi sənət növü idi.

§ 7. Dekorativ və tətbiqi incəsənət növləri

Orta əsrlərin Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənət sistemində (mozaika, divar naxışları, keramika, ağac və şüşə məmulatı istehsalı, daş, ağac və kəç üzərində oyma, bədii parça və tikmələr, toxuculuq, bədii metal, zərgərlik, xalçaçılıq və s.) xalçaçılıq mühüm yer tutur. Məsələn, “Böyük Britaniyada rast gəlinən Azərbaycan sənətkarlığı nümunələrinin 80 faizini xalça və xalça məmulatları təşkil edir”.²⁰³ XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahların əksəriyyəti xalqın məişətində və sənəkarlıq fəaliyyətində xalçanın ümdə mövqe tutduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, ingilis səyyahı Antoni Cenkinson 1562-ci ildə Şamaxıda Şirvan hakimi Abdulla xanın ingilis diplomatlarının şərəfinə təşkil etdiyi qəbulda gördüklərini belə təsvir edirdi: “Alaçığın içinə başdan-başa zəngin, bəzəkli xalçalar döşənmişdi. Onun altına isə qızıldan və gümüşdən bəzək vurulmuş kvadrat şəkilli xalça salınmış, üstünə də ona layiq iki yastıq qoyulmuşdu”.²⁰⁴ Bu əsrdə xalçaçılıq sənəti o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, şəhərlərdə xarici bazarlar üçün xalça məmulatı istehsal edən xüsusi karxanalar fəaliyyət göstərirdi. “XVI əsrdə xalçaçılıq həm bədii cəhətdən, həm də istehsalın həcmnin artması baxımından xüsusi inkişaf mərhələsinə keçirirdi”.²⁰⁵ Yalnız Təbrizdə bir neçə toxuculuq karxanası fəaliyyət göstərirdi. “I Şah Təhmasib ucuz işçi qüvvəsindən, kəndlilərin əl əməyindən istifadə edərək xalça toxuculuğundan xeyli gəlir əldə etdiyi üçün onun inkişafına xüsusi maraq göstərirdi. İsfahan və Kaşanla yanısı, Təbrizdə istehsal olunan xalı və xalçalar təkcə Azərbaycan və İranla qonşu olan ölkələrə deyil, hətta Avropa ölkələrinə də ixrac olunurdu”.²⁰⁶ Xalçaçılıq sənətinin bu cür inkişafı daxili və xarici bazarın güclü tələbatından irəli gəlirdi. Azərbaycan xalçaları yalnız utilitar (məişət) tələbləri deyil, habelə estetik tələbatı da ödəyirdi. Azərbaycan xalçaçılığı adi sənətkarlıq həddini çoxdan aşmış və incəsənətin spesifik bir sahəsinə çevrilmişdi. XVI əsrdə toxunmuş bir çox sifarişli, nümunəvi xalçaların hazırlanması prosesində yalnız toxucu deyil, dövrün miniatürçü rəssamları da iştirak edirdilər. Xalçaların tərtibatında həndəsi, nəbati, heyvani və insani motivlərdən istifadə olunurdu. Nəbati ornamentlərdən istifadə daha geniş yayılmışdı. Azərbaycan xalçaları coğrafi baxımdan 4 qrupa ayrılırdı: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabag və Təbriz tipli xalçalar. Bu xalçalar öz bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa (ornamental və süjetli) bölünürdü və ornamental xalçalar həmişə çoxluq təşkil edirdi.²⁰⁷ Lakin süjetli xalçalar daha

cazibədar idi və XVI əsrdə onların hazırlanması müxtəlif sənətlərin sintezinin gözəl nümunələrini hesab edilirdi. “Süjetli xalçaların əksəriyyəti tarixən Azərbaycanın cənub vilayətlərində, əsasən Təbrizdə hazırlanırdı. Təbrizdə süjetli xalçaların istehsalında çiçəklənmə XVI əsrə təsadüf edir. Dekorativ incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışan ustaların və miniatürçü rəssamların əsas qüvvələri bu şəhərdə cəmlənmişdi”.²⁰⁸ Süjetli xalçalar klassik Şərq poeziyası əsasında tərtib edilir və həmin xalçalar üzərində poetik sətirələr yazılırdı. Azərbaycanda toxunmuş xalçalar “Türk xalçaları” adı ilə tanınırdı. Bu xalçalar Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində məscidlərin, feodal əyanlarının və xalq məişətinin başlıca bəzəyinə çevrilmişdi. Təbriz xalçaçılıq sənətinin şah əsərlərindən biri “Şeyx Səfi” xalısı idi. Həmin xalı Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi üçün 1539-cu ildə hazırlanmışdır. Bu xalı 1893-cü ildə ingilislər tərəfindən Ərdəbildə satın alınmış və Londona göndərilmişdir.²⁰⁹ Həmin xalının uzunluğu 10,55, eni 5,35 metr, ümumi sahəsi 56,12 kvadratmetrdir.²¹⁰ 32 milyon ilmdən ibarət olan bu xalı nəbəti ornamentlərlə bəzədilmişdir. Beləliklə, XVI əsrin Azərbaycan xalçaçılığı beynəlxalq əhəmiyyətə malik dekorativ incəsənət sahəsi idi.

Kaşkarlıq məmulatı günbəzlərin, alaqaçıların, minarələrin və mehrablارın bədii tərtibatında geniş tətbiq olunan material kimi İslam Şərqində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Kaşkarlıq memarlığın inkişafına da müəyyən təsir göstərmişdir. Rəngli kaşların XV əsrdən etibarən memarlıq abidələrində geniş istifadə olunması daş üzərində təsvirli oymaların aradan çıxmasına səbəb oldu.²¹¹ Kaşlar həndəsi, nəbəti və epigrafiq ornamentlərdən ibarət idi və İran, Türkiyə, Orta (Mərkəzi) Asiya, Azərbaycan memarlığında XII əsrdən başlayaraq istifadə olunurdu. Bu məmulatın adı orta əsrlərin ən iri incəsənət mərkəzlərindən olmuş İranın Kaşan şəhərindən əxz edilmişdi. XVI əsr kaşkarlığının ən gözəl nümunəsi Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksidir. Azərbaycan kaşkarlarından Əhmədşah Təbrizi, Məhəmməd Yusif və Nəmətulla Bəvvab məşhur idilər.

XVI əsrdə dekorativ sənət sahələri içərisində daşoyma sənəti, xüsusilə fərqlənirdi. Məzarüstü daşlar üzərində nəbəti, həndəsi, süjetli rəsmlər həkk edilirdi. Daşoyma sənəti nümunələrinin əksəriyyətində islamaqədərki, türk motivləri mövcud idi. “Bu zaman incəsənətdə islamaqədərki dövrdə mövcud olmuş mövzu və süjetlər yenidən ön mövqelərə çıxdı. Burada insan, heyvan və quş təsvirləri mərkəzi yer tutur.”²¹² Azərbaycan daşoyma sənətində qoyun və at fiqurları əsas yer tuturdu. Belə fiqurlar XVI əsrdə daha çox hazırlanırdı.²¹³ Üzərində müxtəlif süjetli rəsmlər olan, daşdan yonulmuş qoyun və at fiqurlarının yayıldığı ərazi çox genişdir. Məzarüstü daşlar müxtəlif formalarda yonulurdu (dik başdaşları, üfüqi şəkildə yonulmuş sənduqələr, at və qoç fiqurları) və süjetli rəsmlərlə bəzədilirdi.²¹⁴

Keramika sənəti, zərgərlik məmulatı istehsalı, bədii parçalar hazırlanması kimi sahələr Azərbaycan dekorativ incəsənəti sistemində əhəmiyyətli yer tuturdu və sıx qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf edirdi. Sənətlərin sıx qarşılıqlı təsiri prosesi XVI əsrdə xüsusilə güclü idi və xalq kütlələrinin geniş yaradıcılığına əsaslanırdı.

§ 8. Folklor və musiqi

Xalq yaradıcılığı (folklor) Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının əsasını təşkil edir. “Folklor” anlayışını ilk dəfə elmi dövriyyəyə 1845-ci ildə ingilis tarixçisi Vilyam Toms daxil etmişdir.²¹⁵ Folklor abidələrinin uzun tarixi mərhələdə sabit qalması onun əsas yaradıcısı olan xalqın dünyabaxışının, həyat tərzinin və estetik zövqündəki dəyişiklikliyin ləng getməsindən irəli gəlir. Azərbaycan folklor janrları məhsuldar və qeyri-məhsuldar dövrlər keçirməsi ilə də səciyyəvidir. Azərbaycan folklorunun inkişafında XVI əsr ən məhsuldar dövr kimi səciyyəvi olmuşdur. Azərbaycan xalqının folkloru mifologiya ilə sıx əlaqədardır.²¹⁶ Xalq yaradıcılığının ən səciyyəvi xüsusiyyəti onun sinkretizmidir.

XVI əsrdə bir sıra dastanlar meydana gəldi. Bu əsrin II yarısında “Qurbani” və “Şah İsmayıl” dastanları təşəkkül tapmağa başladı. İctimai-siyasi ziddiyyətlərlə zəngin olan bir dövrdə dastanların artması təsadüfi hadisə deyildi. “Epos həmişə beynəlxalq xarakterindəki əlamətinə görə seçilir: o bir qəbilənin başqası ilə mübarizəsini tərənnüm edir, buna görə də həmin mübarizədən danışan hekayə döyüşən hər iki tərəf üçün maraqlı olur. Buradan da belə məlum olur ki, epos qəbilələrin toqquşmasından yaranır”.²¹⁷ Osmanlı-Səfəvi müharibələri, daxili feodal çekişmələri, sinfi mübarizə eposun zənginliyini təmin edirdi. “Dastanlar millətlərin din, fəzilət və qəhrəmanlıq macəralarının hekayətləridir. Dastan kökü tarixə dayanan və ilhamını tarixdən alan xalq ədəbiyyatı məhsuludur, xalq xəyalında nağıl şəklini alan tarixlərdir. Hər millətin dastanı yoxdur. Bir millətin dastanları ola bilməsi üçün, onun əski keçmişi və tarixində unudulmaz təbiət hadisələri, böyük savaqlar, köçlər, istilalar və yeni məntəqələrdə vətən qurmalar kimi xalq həyat və hafizəsini nəsillər boyu məşğul edən hadisələr olması lazımdır”.²¹⁸ XVI əsrin ən məşhur aşığı Sarı Aşıq və Qurbani idi. Aşıq Qurbani bir müddət Şah I İsmayılın sarayında fəaliyyət göstərmiş və böyük hörmət sahibi olmuşdur. Onun qoşma və bayatıları, xalq üslubunda yaratdığı poetik nümunələr sonralar “Qurbani” dastanının əsasını təşkil etmişdir. O dövrdə Sarı Aşığın qoşduğu bayatılar da geniş yayılmışdı. Nəzmlə nəsrin növbələnməsi prinsipinə əsaslanan dastanları, əsasən aşiq yaradıcılığının məhsulu hesab edirlər. “Dastan janrı türk xalqlarının ədəbiyyatında da qədim və zəngin ənənələri ilə seçilir. Ancaq türk xalqları folklorunda dastan XVI-XVIII əsrlərdə daha çox təşəkkül tapmışdır”.²¹⁹ Yaranmış dastanların yayılması, təkmilləşməsi prosesində başlıca rol aşıklara məxsus idi. XV əsrdək aşıqlar “ozan” adı ilə məşhur idilərsə, XVI əsrdən etibarən “aşiq” sözü daha çox işlənmişdir və bu da məhəbbət dastanlarının sayının çoxalması ilə izan olunur.²²⁰ Aşıqlar üç əsas qrupa bölünürdülər. “Ustad aşıqlar, ifaçı aşıqlar və el aşıqları). Azərbaycan aşıqları sintetik sənətin səciyyəvi nümayəndələri kimi - musiqiçi, rəqqas və şair-hekayəçi rollarını eyni səviyyədə ifa edən sənətkarlar olmuşlar. Aşıqlar əsasən XVI əsrdə kənd mühitinin sevimlisi

idilər. “Xanəndələr isə əsasən fars dilində yazılmış qəzəllər və təsnifləri oxuduqlarına görə kəndlilər xanəndələri öz məclislərinə dəvət etməzdi. Kənd məclislərinin yaraşığı ya aşığılar, ya da zurnaçıları dəstəsi olardı”.²²¹ Ümumiyyətlə, XVI əsrdə Azərbaycan folklorunun bütün sahələrində yüksəliş nəzərə çarpırdı.

Yaradıcılıq, ifaçılıq və qavramadan ibarət olan musiqi fəaliyyəti milli mədəniyyət sisteminin tərkib hissəsidir. Şərqdə (habelə Azərbaycanda) musiqi mədəniyyəti şifahi ənənələrə istinad edir. Azərbaycan xalqının musiqi təfəkkürü özünün sabitliyi ilə səciyyəvidir. Azərbaycan milli musiqisinin əsas inkişaf istiqamətləri xalq yaradıcılığı, ifaçılıq sənəti və aşiq yaradıcılığından ibarətdir. Lakin bu üç istiqamət daim bir-birini tamamlamış, biri digərinə təsir göstərmiş, habelə vahid sistemdə olmasına baxmayaraq, hər bir istiqamət öz orijinallığını saxlaya bilmişdir. XVI əsrdə də Azərbaycan musiqisi bu 3 istiqamətdə inkişaf edirdi.

Azərbaycanın İslam mədəni sisteminə daxil olması onun musiqi mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Milli musiqinin “təməl daşı, onun bünövrəsi, onun dayaq sütunu”²²² olan muğamat XVI əsrdə geniş yayılmış sənət növü idi. XVI əsrdə Azərbaycanın ən məşhur musiqi nəzəriyyəçisi Əbdüləziz Maraği (Əbdülqadir Marağinin nəvəsi) idi. O, “Nəqavətül-ədvar” (“Mahnıların saflaşdırılması”) adlı əsəri Osmanlı sultanı Süleymana (1520-1566) həsr etmişdi.²²³ Əbdüləziz Maraği bir sıra musiqi əsərləri yazmış, ud çalğı alətinə 2 sim artıraraq onu təkmilləşdirmişdi. Şah sarayında, iri feodalların təşkil etdikləri məclislərdə xanəndələr muğamları ifa edirdilər. İfa zamanı klassik Şərq poeziyasından geniş istifadə olunurdu. “Lap qədim zamanlardan muğam Şərq poeziyasının yol yoldaşı olmuşdur. Muğam ifa olunarkən xanəndələr Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi qüdrətli sənətkarların qəzəllərini oxumuşlar.”²²⁴ Xanəndələr yalnız ifaçı kimi deyil, habelə mütəfəkkir şairlərin ictimai-siyasi, fəlsəfi ideyalarının təbliğatçısı kimi çıxış edirdilər. Faktlar sübut edir ki, “Şərqdə fəlsəfə ən çox şeirlə deyilib, musiqidə çağırılıb və bu, Şərqin əskikliyi deyil, üstünlüyüdür. Şərqdə fəlsəfə bədiiləşib, musiqiləşib. Qərbin cild-cild fəlsəfi kitabları var. Şərq də fəlsəfi kitablarından məhrum deyil, ancaq Şərqin traktatlardan fərqli fəlsəfi dünyası var ki, orada muğamlar hikmət çağırır, hikmətə çağırır”.²²⁵ XVI əsrdə muğam sənətinin fəaliyyət dairəsi məhduddu idi və o, əsasən hakim dairələrin estetik tələbatlarını ödəyirdi. Aşiq musiqisi isə geniş xalq kütlələrinin yaradıcılıq məhsulu və onların esletik tələbatlarını ödəməyin qüdrətli vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxunda musiqi alətləri istehsal olunurdu. “Şərq musiqi alətlərinin hazırlanması materiallarına və texnologiyaya xüsusiyyətlərinə əsasən qeyd etmək olar ki, bu sahədə əmək bölgüsü prosesi dərin olmuşdur. Bu musiqi alətləri çoxlu sayda, demək olar ki, bütün iri şəhərlərdə hazırlanırdı. Onlardan bəzilərinin istehsalı elə çox idi ki, bir hissəsi başqa ölkələrə ixrac edilirdi”.²²⁶ Azərbaycan XVI əsrdə də musiqi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinə görə Yaxın və Orta Şərqdə aparıcı mövqelərdə idi.

§ 9. Fəlsəfə və elm

Orta əsrlərdə fəlsəfi ideyalar başlıca olaraq dini dünyagörüşü çərçivəsində yaranır, təşəkkül tapır, inkişaf edir və təbliğ olunurdu. Bu baxımdan Azərbaycan fəlsəfəsinin orta əsrlər (feodalizm) mərhələsi də istisnalıq təşkil etmir. XVI əsrdə Şərqdə (habelə Azərbaycanda) ən geniş yayılmış fəlsəfi təlim təsəvvüf idi. Bu anlayış “Teosofiya”nın (yunan sözünün) ərəb dilinə uyğunlaşdırılmış şəkli²²⁷dir. Dinin aparıcı ictimai şüur forması olduğu bir mühitdə insanın kamilliyə doğru meyli, dünyanın mənfiliklərindən təmizlənmə yolu yalnız din məcrasında baş verə bilərdi. Təsəvvüf (sufilik) dini-ictimai-fəlsəfi cərəyanı insana özünütərbiyənin, təkmilləşmənin, “Allahın dərk olunmasının” subyektı və obyektı kimi yanaşırdı. Panteist ruhda olan sufilik rəsmi dini ehkamlara nisbətən insana fəal varlıq kimi yanaşırdı. Sufilər bəzən xristianlıqdan, bütərəstlikdən, zərdüştilikdən, buddizmdən və İslam Şərqudə yayılmış müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanlardan da bir sıra ideyaları mənimsəmişdilər. Sufilik dünyagörüşü üçün din sisteminə qapılıb qalmamaq, dünyəvilikə meyil etmək səciyyəvi idi. Beləliklə, sufilik heç bir dini sistemə sığmayan dünyagörüşü kimi anlaşıla bilər. Şah I İsmayılın dövründə sufiliyin ən güclü təlimlərindən biri olan hürufilik də ikinci dirçəliş dövrü keçirirdi.²²⁸ Şərq təsəvvüf tarixində ən ifrat və mübariz təriqətlərdən biri olan hürufilik şiə ideologiyası ilə ittifaqa daxil oldu və Səfəvilər dövrünün ən çox himayə görən təliminə çevrildi. Hürufilər üçün səcdə obyektı qeyri-müəyyən obyekt deyil, konkret, gerçək, gözəl, kamilləşmə yolu sonsuz olan İnsan idi. Mülləq ideya (Allah) İnsanın daxili aləmindən hasil edilirdi. İdeyalar haqqındakı bütün mübahisələr İnsanın ətrafında cərəyan edirdi. Azərbaycanda fəlsəfi ideyaların başlıca mənbəyi klassik ədəbiyyatdır. Bu baxımdan Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmani və s. şairlər də istisna deyildilər. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərindən birində deyilir:

Əgər dərviş, əgər mirü səlatin,
Bu beş gün dünyada mehman degilmi?

Cəhanə eşq ilən üryan gələnlər,
Gedəndə həm yenə üryan degilmi?²²⁹

Şair-hökmdar digər şeirində yazmışdır:

Bu fəni ömür cahanda qalmaz,
Bəxş et bizə ömri-cavidani.²³⁰

Dünyəvi nemətləri tərənnüm edən Şah I İsmayıl təbii olaraq dini dünyagörüşünə malik olan tipik orta əsr insanıdır:

Allah kərimü ləmyəzəldir,
Zati əbəd oldu, həm əzəldir,
Var etdi cahani yox ikən ol,
Kimsə bulamaz bu sırrə heç yol.²³¹

Məhəmməd Füzulinin poetik yaradıcılığı da dərin fəlsəfi ideyalar mənbəyidir. O, yüksək elmi səviyyədə yazılmış “Mətləül-etiqa” əsərinin (ərəb dilində) müəllifidir. Əsərdə Aristotelin, Platonun, Empedoklun, Demokritin və başqa yunan filosoflarının, Ən-Nizamın fikirlərindən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Füzuli, həmçinin fars və Azərbaycan dillərində müəmmalar da tərtib etmişdir. O, fars dilində “Müəmmiyəti-farsi” risaləsi yazmış, əsərdə müəmmaların xüsusiyyətləri, onun yazılma qaydaları, növləri və açılma sirləri barədə məlumatlar vermişdir.²³²

XVI əsrdə fəlsəfədə, ilahiyyatda və digər ənənəvi elmlərdə ən peşəkar alim İlahi Ərdəbili olmuşdur.²³³ O, XV əsrin Azərbaycan ilahiyyatçı-filosofu Seyid Yəhya Bakuvinin layiqli davamçısı idi. Digər Azərbaycan alimi İbrahim Şəbüstəri həm mahir ilahiyyatçı, təsəvvüf təliminin tədqiqatçısı, həm də ərəb dilinin gözəl bilicisi kimi şöhrət tapmışdır. O, Quranın bir hissəsinə təfsir də yazmışdır.²³⁴ Təbabət sahəsində Əlaəddin Həkim Təbrizi, riyaziyyat sahəsində Abdulla Şeyx Şəbüstəri, şeirşünaslıq, əruz və qafiya sahəsində Vəhidi Təbrizi dövrünün görkəmli şəxsləri idilər.

XVI əsr Azərbaycanda tarix elminin canlanması ilə səciyyəvidir. “Tarix bir elm sahəsi kimi Qərbə nisbətən Şərqdə daha erkən meydana gəlmişdir. Lakin pragmatik bir elm kimi o, Qərbdə Şərqə nisbətən daha erkən və daha tam şəkildə inkişaf etmişdir”.²³⁵ Şərq ölkələrinin (hələ Azərbaycanın) tarix elminin inkişafı üçün əsasən təsvirçilik, hadisələrin mahiyyətinə dərinlən varmamaq, hərbi və siyasi tarix problemlərinə aludəlik səciyyəvi olmuşdur. Tarix elminin inkişafı üçün bu səciyyəviliyi Şərqdə hərbi-siyasi proseslərin daha fəal olması ilə izah etmək olar. Azərbaycanda da tarix elmi sarayın himayəsi altında inkişaf edirdi ki, bu da onun tədqiqat təmayülünə güclü surətdə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu baxımdan XVI əsrin Azərbaycan tarix elmi də istisnalıq təşkil etmirdi.

Orta əsr şüuru keçmişə, tarixə meyilli idi.²³⁶ XVI əsrin Azərbaycan tarixçilərini də keçmiş, tarixi hadisələr daim məşğul edirdi. Müasiri olduğu dövrün təsvirini verən tarixçilər onu keçmişlə əlaqələndirməyə can atırdılar. Onlar öz əsərlərində konkret bir ölkə ilə (Azərbaycanla, Səfəvilər dövləti ilə) məhdudlaşmır, təsvir zamanı Yaxın və Orta Şərq regionunu əhatə etməyə çalışırdılar. Səfəvi hökmdarları tarixçilərə qayğı göstərir və şəxsi xidmətlərinin əsərlərdə geniş əks etdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə can atırdılar. Həsənbəy Rumlu XVI əsrin görkəmli tarixçisi olmuşdur. Həsənbəy Rumlu uşaq ikən atasını itirmişdi. O, Rumlu tayfasından idi və Şah I Təhmasibin mötəbər əmirlərindən olan babası Sultan Rumlunun himayəsində böyümüş, Səfəvilər sarayının mükəmməl təhsil, tərbiyə sistemində yetişmişdi. O, Şah I Təhmasibin Gürcüstana (1546-1547),

Kürdüstana (1550-1551) təşkil edilmiş hərbi yürüşlərinin iştirakçısı olmuşdur.²³⁷ Həsənbəy Rumlu 1576-cı ilədək sarayda yaşamış, Şah II İsmayılın hakimiyyəti zamanı (1576-1577) isə Qum şəhərinə köçmüşdü. 1578-ci ildə hakimiyyətə çıxmış Məhəmməd Xudabəndə onu saraya qaytarmışdı. Həsənbəy Rumlu 12 cildlik “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsərinin müəllifidir. Fars dilində yazılmış bu ümumtarix əsərində Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Şirvanşahlar dövləti, Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi, ilk Səfəvilərin fəaliyyəti, dövrün hərbi-siyasi çəkişmələri, 1571-1573-cü illərin Təbriz üsyanı haqqında ətraflı məlumat vardır. İ.P.Petruşevski ilk dəfə həmin əsərin 12 cildədən ibarət olduğunu qeyd etmiş, lakin bu fikrini əsaslandırmamışdır. Ş.Fərzəliyev isə isbat etmişdir ki, “Əhsənüt-təvarix” əsərinin son 2 cildi (IX-X cildləri) bizə gəlib çatmışdır və əsər 10 cildədən ibarətdir.²³⁸ Ş. Fərzəliyev belə hesab edir ki, əsərin yalnız 10-cu cildi dövrün ilkin mənbəyi sayıla bilər. Həmin cildə hadisələrin 1578-ci ilə qədərki təsviri verilmişdir.²³⁹ Əsər Azərbaycan tarixinə aid olan yeganə XVI əsr mənbəsidir ki, orada Şah I Təhməsinin yarıməsrlik fəaliyyəti, dövrün hadisələri ətraflı surətdə təsvir edilir.²⁴⁰ Ş. Fərzəliyev qeyd edir ki, əsərin ilk səkkiz cildinin dövrümüzdə qədər gəlib çatmamasının əsas səbəbi həmin cildlərdə qələmə alınmış hadisələrin başqa əsərlərdən əxz olunmasındadır.²⁴¹ Lakin məlumdur ki, hər bir elmi fakt kimi Həsənbəy Rumlunun əsəri də digər tarixçilərin əsərlərinə istinad etməli idi. Bu, hər bir elmin inkişafının qanunauyğunluğudur. Hər bir elmi əsər, hər bir kəşf hər bir ixtira ümumi əməyin məhsuludur. O, əsasən müasirlərin əməkdaşlığına və özündən əvvəlki əsərlərin istifadəsinə istinadlanır. “Əhsənüt-təvarix” əsərinin son iki cildində Şirvanın, Şəkinin və Cənubi Azərbaycanın tarixi təsvir edilmişdir. Natamam qalmış bu əsərdə siyasi sistem, iqtisadi vəziyyət, feodal münasibətləri, ordu haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. “Həsənbəy Rumlu şərh etdiyi müəyyən məsələyə və siyasi hadisələrə həmişə biganə qalmamış, onları orta əsr tarixçilərinə xas olan seyrçi gözü ilə nəzərdən keçirməmiş, bəzən öz fikir, münasibətini də bildirmişdir... Həsənbəy Rumluda hadisələrə analitik yanaşma qabiliyyəti vardır”.²⁴² Bu hal Həsənbəy Rumlu kimi tarixçi üçün təbii idi. Təhlil elementinin olması tarix elmi üçün zəruri şərtlərdən biridir. “Əgər tarixdən baş vermiş hadisənin izahı, təhlili çıxarılsa, ondan ibrətamizlikdən məhrum olunmuş əyləncə qalar”.²⁴³ Həsənbəy Rumlu saray tarixçisi kimi təbii olaraq hakim sinfin mənafeyini müdafiə edir, hadisələrə bu sinfin mənafeyi baxımından yanaşırdı.

Azərbaycan tarixçisi İsgəndərbəy Münşi (Türkman) 1560-1634-cü illərdə yaşamışdır.²⁴⁴ O, 1578-1587-ci illərdə Səfəvi hökmdarı Məhəmməd Xudabəndinin dövlət katibi (münşisi) olmuşdur. O, Şah I Abbasın dövründə də “Böyük katiblərdən” biri, saray tarixçisi olmuş, sarayda maliyyə işlərinə də nəzarət etmişdi. İsgəndər Münşi hərbi yürüşlərin və səfərlərin iştirakçısı olmuşdur. Tarixçi təqribən 1630-cu ildə fars dilində “Tarix-e-ələmaraye-Abbasi” əsərini bitirmişdir. Əsərdə qızılbaş tayfalarının, Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi, Cəlalilər hərəkatı, Şirvanda, Təbrizdə, Qəzvinə, Talışda, Urmiyədə, Səlməsdə və Gürcüstanda baş vermiş

üşyanlar, Şah I Abbasın hərbi islahatları, dövlətin daxili və xarici siyasəti, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi vəziyyəti, Osmanlı-Səfəvi müharibələri, Azərbaycan şəhərlərindən əhalinin İran vilayətlərinə köçürülməsi və s. haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Müəllif XVI əsrə aid olan hadisələri hakim sinfin mövqeyindən təsvir etmişdir.

XVI əsrin tarix elminin mühüm faktlarından biri naməlum müəllifin fars dilində yazdığı “Tarixe-şəhe-İsməile-Səfəvi” əsəridir. Əsərdə Şah I İsmayılın bütün həyatı, fəaliyyəti, həmin dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələri təsvir edilmişdir. Əsərin adı şərti səciyyə daşıyır. Şah I İsmayılın əcdadları barədə məlumat əsərin giriş hissəsini təşkil edir. Anonim əsər də hakim sinfin mənafeyi baxımından yazılmışdır. Lakin hadisələrə obyektiv münasibət vardır.²⁴⁵

XVI əsrin məşhur alimlərindən biri Şahqasım idi. O, habelə dövrünün mahir kalligraflarından olmuşdur. Şahqasım Çaldıran döyüşündən (1514) sonra üç min elm, hünər, sənət və peşə sahibləri ilə birlikdə zorla İstanbula aparılmışdır. Şahqasım İstanbulda Osmanlı dövlətinin tarixini yazmağa başlamış, lakin əsəri bitirmədən 1541-ci ildə vəfat etmişdi.²⁴⁶

Dövrün məşhur alimləri arasında Sadiqbəy Əfşar (1533-1610) seçilirdi. Rəssamlıqla, qrafika ilə məşğul olmuş Sadiqbəy Əfşar “Məcməül-xəvas” əsəri ilə şöhrət tapmışdı. Əsər Şah I İsmayıl dövründən Şah I Abbas dövrünədək 480 söz ustasının tərcümeyi-halına həsr edilmişdir və cığatay türkcəsində yazılmışdır.²⁴⁷ O, eyni zamanda “Qanunüs-süvari nəqqaşi” (“Rəssamlıq qanunları”) adlı, nəzmlə yazılmış əsərin müəllifidir. Mühüm bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, dövrün Azərbaycan alimləri, mütəfəkkirləri konkret bir sahənin deyil, müxtəlif elm və sənət sahələrinin biliciləri idilər. Bu, orta əsr mədəni sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri idi.

XVI əsrdə Azərbaycan mədəni sistemi əsaslı şəkildə yeniləşdi. Mədəni sahədə baş verən İntibah prosesi özünü xüsusilə ədəbiyyatda, incəsənətin digər sahələrində (miniatur rəssamlığı, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət sahələri və s.), Azərbaycan dilinin və ədəbi dilinin sürətli inkişafında büruzə verirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti regional (Yaxın və Orta Şərq) miqyasda baş vermiş mədəni proseslərdə də fəal mövqelərdə idi.

¹Махмудов Я.М. К вопросу о взаимоотношениях государств Аккоюнлу и Сефевидов с европейскими странами (II половина XV- начало XVI века). Статья 1 // Известия АН Азерб.ССР. Серия истории, философии права, 1987, №3, с. 37; yenə onun. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов... Баку, 1991; yenə onun. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996.

²Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века, с. 32-33.

³Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 101.

⁴Заходер Б. Н. Государство Сефевидов, с. 558.

- ⁵Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 282.
- ⁶Yenə orada, s. 74-77.
- ⁷Yenə orada, s. 201.
- ⁸История средних веков. М., 1980, с. 482.
- ⁹Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана, с. 132.
- ¹⁰Yenə onun. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв., с. 100
- ¹¹Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана, с. 9.
- ¹²Бах: Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения; Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.; Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980; Беленицкий А.М. и др. Средневековый город Средней Азии; Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв.; Гасратян М.А.. Орешкова СР., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции; Махмудов Я.М. Взаимоотношения; Новичев А.Д. Турция. Краткая история. М., 1965; Петросян Ю.А. Османская империя; Сейфеддини М. А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. В двух книгах; Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе, Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и современного. М., 1984 и т.д.
- ¹³Эволюция восточных обществ, с. 63.
- ¹⁴Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI век с. 238.
- ¹⁵Yenə orada, s. 239.
- ¹⁶Книга Орудж-бека Баята Дон Жуана Персидского, с. 29.
- ¹⁷Yenə orada, s. 28.
- ¹⁸Yenə orada, s. 27-28.
- ¹⁹Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 90.
- ²⁰Yenə orada, s. 3.
- ²¹Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов, с. 189-190.
- ²²Ibrahimov C.M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər, s. 113.
- ²³Васильев Л.С. История религий Востока (Религиозно-культурные традиции и общество), с. 27.
- ²⁴Anar (Rzayev). Şairin zəfəri // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 44.
- ²⁵Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 56.
- ²⁶Yenə orada, s. 55.
- ²⁷Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения, с. 39.
- ²⁸Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 39.
- ²⁹История средних веков. М., 1980, с. 536.
- ³⁰Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 100.

- ³¹Буниятов З.М. Ремесленники-выходцы из Азербайджана, других областей Кавказа, с. 72.
- ³²Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 3.
- ³³Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti, s. 8-9.
- ³⁴Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв., с. 147.
- ³⁵Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с 57-59.
- ³⁶Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга 1, с. 408.
- ³⁷Əfəndiyev O.Ə. Xətəinin şəxsiyyəti // Ədəbiyyat və incəsənət, №5, 9.01.89.
- ³⁸Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга I, с. 228.
- ³⁹Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с. 38.
- ⁴⁰Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 200; Рахмани А.А. Азербайджан в конце..., с. 40.
- ⁴¹Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1948, s. 13-14.
- ⁴²Yenə onun. Seçilmiş məqalələri. Bakı. 1979, s. 18.
- ⁴³Артаповский С.Н. Некоторые проблемы теории культуры, с. 60.
- ⁴⁴Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры Востока, с 60.
- ⁴⁵Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. М., 1967, с. 44.
- ⁴⁶Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 281.
- ⁴⁷Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. IV cild, s. 22-23,
- ⁴⁸Yenə orada, s. 24-25.
- ⁴⁹Qazi Būrhənəddin. Divan, s. 3-5.
- ⁵⁰Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, s. 319.
- ⁵¹Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s. 7.
- ⁵²Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar, s. 50.
- ⁵³Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild, s. 20.
- ⁵⁴Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа; с. 207-227.
- ⁵⁵Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, s. 101.
- ⁵⁶Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле, с. 80-81.
- ⁵⁷Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. I cild, s. 25.
- ⁵⁸Feyzullayeva V. Xətai ədəbi irsinin tədqiq tarixindən // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 28.
- ⁵⁹Бах: Мəммədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Bakı, 1961.
- ⁶⁰Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai əlyazmaları // Məqalələr toplusu. Bakı, 1988. s. 122.
- ⁶¹Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənışməndani-Azərbaycan, s. 366.

- ⁶²Fərzəliyev Ş. Qiyasəddin Xondəmir və Həsənbəy Rumlu Şah İsmayıl Xətəinin fərdi xüsusiyyətləri haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 81.
- ⁶³Əfəndiyev O.Ə. Xətəinin şəxsiyyəti // Ədəbiyyat və incəsənət, 29 yanvar 1989.
- ⁶⁴Anar (Rzayev). Şairin zəfəri, s. 41.
- ⁶⁵Sadiqoğlu S. Azərbaycan təsəvvüf tarixində “Səfəviyyə” və onun Xətai yaradıcılığında yeri // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 63.
- ⁶⁶Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 135.
- ⁶⁷Yenə orada, s. 319.
- ⁶⁸Araslı H. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 17.
- ⁶⁹Əfəndiyev O.Ə. Salnaməçi Bicən Şah İsmayıl Xətai haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 23.
- ⁷⁰Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 179.
- ⁷¹Araslı H. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası, s. 9.
- ⁷²Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 4.
- ⁷³Rüstəmov A. Xalq yaradıcılığı Xətai şeirinin qaynaqlarından biri kimi // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 96.
- ⁷⁴Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 301.
- ⁷⁵Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 50.
- ⁷⁶Məhəmmədli Tərbiyət. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 354-355.
- ⁷⁷Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 15.
- ⁷⁸Bax: Karahan Abdulkadir. Füzuli. Muhiti, həyatı və şəxsiyyəti; Karaloğlu Seid Kamal. Türk ədəbiyyatı tarixi; Kölpınarlı Abdulbaqi. Füzuli divanı; Mazioğlu Həzibə. Füzuli-Hafiz və b.
- ⁷⁹Füzuli. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild, s. 5-224.
- ⁸⁰Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, s. 179.
- ⁸¹Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984, s. 190.
- ⁸²Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 208.
- ⁸³Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1983, s. 10-11.
- ⁸⁴Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild, s. 270-290.
- ⁸⁵Füzuli M. Əsərləri. 5 cildə. V cild. s. 69-85.
- ⁸⁶Yenə orada, s. 18-68.
- ⁸⁷Рзаев А.К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана, с. 81.
- ⁸⁸Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild, s. 495.
- ⁸⁹Bax: Azəroğlu Balaş. Məhəmməd Əmani. Bakı, 1977.
- ⁹⁰Səfərli Əliyar. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, s. 26.
- ⁹¹Yenə orada, s. 27.
- ⁹²Məhəmmədli Tərbiyət. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 405-406.
- ⁹³Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild, s. 356-377.
- ⁹⁴Məhəmmədli Tərbiyət. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 298.

- ⁹⁵Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 132-143.
- ⁹⁶Yenə orada, s. 143.
- ⁹⁷Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. s. 444.
- ⁹⁸Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в., с. 222
- ⁹⁹Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 282-283.
- ¹⁰⁰Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 8.
- ¹⁰¹Касаткин А.А. Никколо Макьявелли как теоретик языка, с. 85.
- ¹⁰²Виноградов В.В. Проблемы литературных языков, с. 44.
- ¹⁰³Nasıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, s. 102.
- ¹⁰⁴Султанов Т.И. Некоторые вопросы... // Тюркологический сборник. 1976. М.. 1978, с. 149.
- ¹⁰⁵Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 285.
- ¹⁰⁶Yenə orada, s. 37.
- ¹⁰⁷Заходер Б.Н. Государство Сефевидов, с. 558.
- ¹⁰⁸Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. s. 184.
- ¹⁰⁹Yenə orada, s. 184-185.
- ¹¹⁰Onullahi S.M. Azərbaycan dilində daha 4 sənəd // Ədəbiyyat və incəsənət, 22 iyun, 1990, №23.
- ¹¹¹Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI века, с. 24-38.
- ¹¹²Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 223.
- ¹¹³Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 15.
- ¹¹⁴Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга I, с. 32.
- ¹¹⁵Яблоков И.Н. Социология религии, с. 58.
- ¹¹⁶Васильев Л.С. История религий Востока, с. 5-6.
- ¹¹⁷Гуревич А.Я. Категории средневековой, с. 139.
- ¹¹⁸Yenə orada.s. 223.
- ¹¹⁹Yenə orada. s. 5-6.
- ¹²⁰Лихачев Д.С. Самое страшное - это полукультурный человек // Рабочая трибуна, 16 сентября 1990 г.. № 212.
- ¹²¹Кулизаде З.А. Закономерности развития, с. 183.
- ¹²²Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s. 12.
- ¹²³Атеистический словарь. II издание. М., 1985, с. 492.
- ¹²⁴Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке с. 59.
- ¹²⁵Anar (Rzayev). Şairin zəfəri, s. 44.
- ¹²⁶Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в, с. 57-59.
- ¹²⁷Вах: yenə orada, s. 286-288; Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 150.
- ¹²⁸Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild, s. 309.
- ¹²⁹Баллер Э.А. Преемственность, с. 4.

- ¹³⁰ Гончаренко Н.В. Духовная культура, с. 111-112.
- ¹³¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинения. Том 2, часть 1. М, 1963, с. 205.
- ¹³² Вах: Azərbaycan tarixinə dair orta əsr qaınaqlarının əksəriyyətinə.
- ¹³³ Ибрахим Эфенди Печеви. История, с. 65.
- ¹³⁴ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, с. 13.
- ¹³⁵ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 50.
- ¹³⁶ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. с. 50.
- ¹³⁷ Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей. Том III, с. 228-234.
- ¹³⁸ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 274.
- ¹³⁹ Azərbaycan tarixi üzrə qaınaqlar, s. 234-235.
- ¹⁴⁰ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, с. 16.
- ¹⁴¹ Бертельс Е.Э. Низами (Творческий путь поэта), с. 16.
- ¹⁴² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, s. 65.
- ¹⁴³ Мец А. Мусульманский Ренессанс. II издание, с. 151-157.
- ¹⁴⁴ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, с. 18.
- ¹⁴⁵ Яковлев Г.Г. Искусство и мировые религии, с. 86.
- ¹⁴⁶ Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 15.
- ¹⁴⁷ Хейзинга И. Осень средневековья, с. 7-8.
- ¹⁴⁸ Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 27.
- ¹⁴⁹ Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., с. 63.
- ¹⁵⁰ Yənə orada, s. 67-68.
- ¹⁵¹ Ашурбейли СБ. Государство Ширваншахов, с. 229-234.
- ¹⁵² Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха, с. 100-106.
- ¹⁵³ Кудрявцев А.А. Древний Дербент, с. 135-155.
- ¹⁵⁴ Qiyasi J. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 12.
- ¹⁵⁵ Усейнов М. и др. История архитектуры Азербайджана, с. 237.
- ¹⁵⁶ Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., с. 147.
- ¹⁵⁷ Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 13.
- ¹⁵⁸ Усейнов М. и др. История архитектуры Азербайджана, с. 238.
- ¹⁵⁹ Qiyasi C. Göstərilən əsəri, s. 14.
- ¹⁶⁰ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 39.
- ¹⁶¹ Qiyasi C. Göstərilən əsəri, s. 14.
- ¹⁶² Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, s. 92.
- ¹⁶³ Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., с. 15.
- ¹⁶⁴ Бретаницкий Л.С. Особенности застройки, с. 33.
- ¹⁶⁵ Yənə orada, s. 39.
- ¹⁶⁶ Qiyasi C. Göstərilən əsəri, s. 16-54.
- ¹⁶⁷ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга 1, с. 228.
- ¹⁶⁸ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 3
- ¹⁶⁹ Qiyasi C. Göstərilən əsəri, s. 76.

- ¹⁷⁰Yenə orada. s. 79.
- ¹⁷¹Yenə orada. s. 86.
- ¹⁷²Yenə orada. s. 86.
- ¹⁷³Усейнов М. и др. История архитектуры Азербайджана, с. 217.
- ¹⁷⁴Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана, с. 247-251.
- ¹⁷⁵Qiyasi C. Göstərilən əsəri. s. 91.
- ¹⁷⁶Мастера искусств об искусстве, с. 117.
- ¹⁷⁷Токарев С.А. Религия в истории народов мира, с. 515-516.
- ¹⁷⁸Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии, с. 134.
- ¹⁷⁹Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri, s. 8.
- ¹⁸⁰Yenə orada, s. 12.
- ¹⁸¹Yenə orada, s. 8.
- ¹⁸²Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 25.
- ¹⁸³Kərimov K. Göstərilən əsəri. s. 12.
- ¹⁸⁴Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 203.
- ¹⁸⁵Kərimov K. Göstərilən əsəri, s. 16.
- ¹⁸⁶Onullahi S.M. Göstərilən əsəri. s. 203-204.
- ¹⁸⁷Акимушкин О.Ф., Иванов А.А. Персидские миниатюры XVI-XVII вв., с. 14.
- ¹⁸⁸Беймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII-XVII вв., с. 127.
- ¹⁸⁹Kərimov K. Göstərilən əsəri, s. 6.
- ¹⁹⁰Yenə orada, s. 6.
- ¹⁹¹Nizami. Xəmsə. Miniatürlər. Bakı. 1983, s. 13.
- ¹⁹²Kərimov Kərim. Göstərilən əsəri, s.18.
- ¹⁹³Yenə orada, s. 26.
- ¹⁹⁴Aslanov E. Azərbaycan miniatürünün tacı // "Qobustan" incəsənət toplusu, 1988, № 4, s. 10.
- ¹⁹⁵Məhəmmədli Təbiyyət. Dənşməndani-Azərbaycan, s. 280.
- ¹⁹⁶Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 209.
- ¹⁹⁷Kərimov K. Göstərilən əsəri, s. 28.
- ¹⁹⁸Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 111.
- ¹⁹⁹Bax: Fərzəliyev Ş.F. Həsənbəy Rumlu xətt və xəttatlar haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, Şərqşünaslıq. 1971, № 2, s. 45-53.
- ²⁰⁰Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, с. 134.
- ²⁰¹Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков.
- ²⁰²Məhəmmədli Təbiyyət. Dənşməndani-Azərbaycan.
- ²⁰³Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində, s. 78.
- ²⁰⁴Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, s. 141.
- ²⁰⁵Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 180.
- ²⁰⁶Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 108-109.

- ²⁰⁷ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 43.
- ²⁰⁸ Абдуллаева Н. Ковровое искусство Азербайджана, с. 75.
- ²⁰⁹ Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində, s. 75.
- ²¹⁰ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 107.
- ²¹¹ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 39.
- ²¹² Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана, с. 9.
- ²¹³ Yenə orada, s. 13.
- ²¹⁴ Yenə orada, s. 14.
- ²¹⁵ Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, s. 5.
- ²¹⁶ Bax: Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları; yenə onun. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən.
- ²¹⁷ Веселовский А.Н. Историческая поэтика, с. 476.
- ²¹⁸ Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, s. 238-239.
- ²¹⁹ Səfərlı Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, s. 17.
- ²²⁰ Vəliyev V. Göstərilən əsəri, s. 150.
- ²²¹ Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri, s. 12.
- ²²² Yenə orada, s. 9.
- ²²³ Məhəmmədli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 97.
- ²²⁴ Şuşinski F. Göstərilən əsəri, s. 6.
- ²²⁵ Asif Ata (Əfəndiyev). Muğam fəlsəfəsi // Yeni fikir, № 13, 4 iyun, 1990.
- ²²⁶ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 271.
- ²²⁷ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985, s. 629.
- ²²⁸ Sadiqoğlu Ç. Azərbaycan təsəvvüfı tarixində “Səfəviyyə” və onun Xətai yaradıcılığında yeri // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu, s. 63.
- ²²⁹ Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, s. 179.
- ²³⁰ Yenə orada, s. 301.
- ²³¹ Yenə orada, s. 221.
- ²³² Füzuli M. Əsərləri. 5 cildə. V cild. s. 7.
- ²³³ Məhəmmədli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 168.
- ²³⁴ Yenə orada, s. 167-168.
- ²³⁵ Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 210.
- ²³⁶ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры, с. 113.
- ²³⁷ Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 5.
- ²³⁸ Yenə orada, s. 13-14.
- ²³⁹ Эфендисв О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 20.
- ²⁴⁰ Yenə orada, s. 21.
- ²⁴¹ Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 15.
- ²⁴² Yenə orada, s. 127.
- ²⁴³ Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век.. (Курс лекций), с. 29-30.
- ²⁴⁴ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI века, с. 6.

²⁴⁵ Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI вв., с. 15.

²⁴⁶ Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan, s. 415.

²⁴⁷ Yenə orada. s. 281.

VI FƏSİL

XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

§ 1. Azərbaycan mədəniyyəti XVII əsrdə

Dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi mühitinə baxış: XVI əsrin sonundan etibarən Azərbaycanın Səfəvilər dövlətinin iqtisadi, ictimai-siyasi sistemindəki mövqeyi əsaslı şəkildə dəyişdi. Bu, ilk növbədə dünya miqyaslı proseslərin, Yaxın və Orta Şərq regionunda baş vermiş hərbi-siyasi səciyyəli hadisələrin nəticəsi idi. Lakin Azərbaycanın əlverişsiz ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitə düşməsinin əsas mənbəyi Səfəvilər dövləti sistemindəki daxili ziddiyyətlər oldu. Azərbaycan 1639-cu ilədək vaxtaşırı surətdə Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin meydanı olmuşdur. Səfəvilər dövlətinin idarəçilik sistemində və bu sistemə yaxın olan müxtəlif siyasi, etnik qruplaşmalar arasında daim gedən mübarizə də mənfi nəticələrini verirdi.¹ İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, Səfəvilər dövləti Azərbaycanda təşəkkül tapmış, uğurla davam etmiş etnik konsolidasiya prosesini başa çatdırı bilmədi. Bu vəzifə, habelə obyektiv səbəblər üzündən qeyri-mümkün idi. Müxtəlif etnosları, ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənən ölkələri, vilayətləri öz hüdudlarında birləşdirmiş Səfəvilər dövlətinin sabit inkişafı mümkün deyildi. Azərbaycan Səfəvilər dövləti xalqın etnik konsolidasiyası, ictimai-iqtisadi və siyasi baxımdan şimal, cənub vilayətlərinin inteqrasiyası prosesində əsas keyfiyyət mərhələsi idi. Lakin XVII əsrdə hadisələrin obyektiv inkişafının nəticələri aşkara çıxdı. XVII əsrdə dövlətin siyasi sərhədlərinin tez-tez dəyişməsi (xüsusilə Azərbaycan vilayətlərində) sabit, milli baxımdan bircinsli cəmiyyətin yaranmasına, milli özünüdərk elementlərinin möhkəmlənməsinə maneçilik törədirdi. 1598-ci ildə Səfəvilər dövlətinin paytaxtının İrana-İsfahana köçürülməsi² Şah I Abbasın şəxsi istəyinin nəticəsi deyildi. Səfəvi hökmdarlarını dogma zəmindən-Azərbaycandan müvəqqəti olaraq məhrum edən obyektiv hadisənin Osmanlı ekspansiyasının rolu bu prosesdə həlledici olmuşdur: 1590-cı ilin İstanbul müqaviləsinə əsasən, Azərbaycanın başlıca vilayətləri Osmanlı dövləti sistemində daxil edilmiş, Osmanlı idarə üsulu XVII əsrin əvvəllərində davam etmişdi.³ Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin İran zəmininə əsaslanan siyasi vahidə çevrilməsi prosesinin əsası məhz bu dövrdə qoyulmuşdur. XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan vilayətlərində

Osmanlı hakimiyyəti xeyli zəiflədi. Yerli feodallar Osmanlı hakimiyyətindən xilas olmağın yolunu Səfəvilər dövlətinə arxalanmaqda gördülər. XVI əsrin sonlarında güclənmiş cəlalilər hərəkatı da hakim sinfi narahat etməkdə idi. Bu dövrdə əsasən Azərbaycanda baş vermiş cəlalilər hərəkatı qonşu ölkələri (xüsusilə Osmanlı dövlətinin ərazisini) də əhatə etmişdi. Hərəkatın ilkin mənbəyi Osmanlı imperiyası zəmininə gedib çıxır və 1518-1519-cu illərdə Toqatda başlanmış üsyanın rəhbəri şeyx Cəlalinin adı ilə bağlıdır.⁴ Hərəkatda ən böyük üsyanlardan biri 1595-1609-cu illərdə baş vermiş və əsasən Kiçik Asiyanın şərq hissəsini (Anadolunu), Azərbaycan ərazisini əhatə etmişdi. 200 mindən artıq iştirakçısı olan üsyan Osmanlı hakim dairələrini bərk narahat edirdi. Səfəvi hökmdarları Azərbaycanı geri qaytarmaq və Osmanlı dövlətinin şərq hissəsini ələ keçirmək üçün bu üsyandan istifadə etməyə çalışırdılar. Üsyanın Azərbaycanda və qonşu olan ölkələrdə geniş yayılması fikrini ilk dəfə İ.P.Petruşevski əsaslandırıb, onun habelə antifeodal səciyyə daşdığını qeyd etmişdir. Azərbaycan və kürd feodal əyanlarını, erməni ali ruhani dairələrini vahiməyə salmış bu üsyan⁵ öz əksini dövrün folklor abidəsində - “Koroğlu” dastanında da tapmışdır. Koroğlunun gerçək tarixi şəxsiyyət olduğunu ilk dəfə sübut etmiş tədqiqatçı İ.P.Petruşevski olmuşdur⁶.

Dövlətin istinad etdiyi siyasi mərkəzin dəyişməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Səfəvi hökmdarlarının daim diqqət mərkəzində idi. “Şah I Abbas Azərbaycanın geri qaytarılması fikrindən bir an da olsa, əl çəkmirdi. O, qalan hissənin bütün bölgələrini bir inzibati vahiddə birləşdirərək onu “Azərbaycan” adlandırır”.⁷ Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində bu vəzifəni həyata keçirmək mümkün olmadı. Lakin 1639-cu ildə həmin problem tam surətdə həll edildi: Azərbaycan ərazisi Səfəvilər dövləti sistemində qaytarıldı. Səfəvilər dövlətinin hərbi-siyasi üstünlüyünü təsbit etmiş 1612-ci il sülh müqaviləsinin əsas şərtləri 1639-cu ilin müqaviləsində də təsdiq olundu. Tarixi ədəbiyyatda mövcud olan “Azərbaycanın İran hakimiyyəti altına düşməsi, şah İranı tərəfindən işğal edilməsi” fikri⁸ yanlış hesab olunmalıdır. Səfəvi hökmdarları İran zəmininə arxalansalar da (XVI əsrin sonlarından etibarən), məncə azərbaycanlı (türk) idilər və Azərbaycan onlar üçün yad zəmin deyildi. “Azərbaycan qızılbaş dövlətinin İran Səfəvi dövlətinə çevrilməsi prosesi əsasən başa çatdıqdan sonra da qızılbaşlar Səfəvilər imperiyasının idarə olunmasında mühüm mövqeləri mühafizə etmişdilər. Azərbaycan imperiya tərkibində ən mühüm vilayət olaraq qalırdı. Ölkənin hakimi həm də bütün Səfəvi ordusunun baş komandanı idi. Azərbaycan dili isə orduda və şah sarayında aparıcı mövqe tuturdu. Səfəvi şahları və onların əhatəsindəkilər sülalənin hakimiyyətinin sonunadək Azərbaycan dilində danışırldılar. Bir sıra dövlət və diplomatik sənədləri hələ XVII əsrin sonunda-XVIII əsrin əvvəllərində də bu dildə tərtib edilirdi”.⁹ Səfəvi sülaləsinə Azərbaycan əhalisinin doğma münasibətini İ.P.Petruşevski də isbat etmişdir. O, qeyd edirdi ki, XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbasın qoşunları Azərbaycan şəhərlərindən osmanlıları qovarkən şəhərlərin əhalisi bu hadisəni böyük sevinclə qarşılamışdı.¹⁰ Beləliklə,

ictimai-siyasi ziddiyyətlərin mürəkkəb məcmusuna baxmayaraq, Azərbaycanı Səfəvilər dövləti sistemindən ayırmaq, Səfəvilər dövlətini Azərbaycan üçün yad bir siyasi birlik (İran) kimi təqdim etmək cəhdləri əsassızdır.

XVII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatı Səfəvilər dövləti sisteminə bağlı idi. Əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti Avropa ölkələri ilə iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirməyə can atırdı. Bu cəhdlərin başlıca səbəbləri Böyük coğrafi kəşflərdən sonra Yaxın və Orta Şərq regionunun (eləcə də Azərbaycanın) dünya iqtisadi münasibətlər sistemindəki əhəmiyyətinin əsaslı şəkildə azalması, Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması idi. Həmin səbəblər nəticəsində Səfəvilər dövlətinin iqtisadi vəziyyəti də pisləşmişdi. Dövlətin iqtisadi sisteminin ziddiyyətli inkişafı XVII əsrdə daha aydın surətdə nəzərə çarpırdı.

Kənd təsərrüfatı, sənəkarlıq və ticarət ölkənin iqtisadi həyatının əsasını təşkil etməkdə idi. Azərbaycanın iqtisadi potensialı zəngin olduğuna görə XVII əsrin əvvəllərində ölkənin iqtisadiyyatında canlanma meydana gəldi. Mühəribə nəticəsində dağıntılara məruz qalmış Azərbaycan şəhərlərinə xüsusi diqqət yetirildi. 1639-cu ilin Osmanlı-Səfəvi sülh müqaviləsi Azərbaycanda siyasi sabitliyin başlanğıcı idi və məhz bu müqavilədən sonra ölkənin iqtisadi inkişafı xüsusilə intensivləşdi. Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Xoy, Marağa, Gəncə və Urmiyə kimi iqtisadi mərkəzləri yenidən dirçəldi. Ordubad, Təbriz şəhərlərinə dövlət tərəfindən vergilər sahəsində bir sıra güzəştlər edildi.¹¹ XVII əsrin ortalarına doğru Səfəvilər dövlətinin ərazisində iqtisadi yüksəliş başlandı.¹² Strateji liman şəhəri olan Bakıya, Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı güclü surətdə dağıntılara məruz qalmış Gəncəyə xüsusi qayğı göstərildi. XVII əsrin 60-cı illərinə doğru Azərbaycan yenidən Yaxın və Orta Şərqlə ticarət, sənəkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrildi. Artıq XVII əsrin 40-cı illərinin II yarısında Təbrizdə olmuş Osmanlı səyyahı və diplomatı Övliya Çələbi öz qeydlərində göstərirdi ki, bu dövrdə Təbrizdə bütün elmlərin tədris olunduğu 47 mədrəsə, 600 ibtidai məktəb, 320 məscid, 200-dək karvansara, müxtəlif sənəkarlıq məmulatı satılan 7000 dükən olmuşdur.¹³ O, qeyd edirdi ki, şəhərdə 300 min, əyalətdə isə 500 min adam yaşayır.¹⁴ Mərkəzi hökumət planauyğun, intensiv köçürmə siyasəti yeridirdi. Bu siyasət Azərbaycanın iqtisadi, mədəni potensialına mənfi təsir göstərirdi. Lakin buna baxmayaraq ölkənin iqtisadi inkişaf imkanları tükənməmişdi. Azərbaycanda ticarət fəaliyyətinin canlanmasında hind tacirlərinin mühüm rolu olmuşdur. Məsələn, Adam Olearinin və Jan Batist Tavernyenin məlumatlarına görə, Səfəvi dövlətinin ərazisində 10-12 min, Jan Batist Şardenin məlumatına görə isə 20 mindən artıq hind taciri fəaliyyət göstərirdi.¹⁵ Təbrizdə, Ərəşdə, Şamaxıda, Bakıda və Salyanda xeyli hind taciri vardı. XVII əsrin II yarısından etibarən hind tacirləri Azərbaycan və İran bazarlarında aparıcı rol oynamağa başladılar.¹⁶ İqtisadi-ticarət münasibətləri labüd olaraq Azərbaycan-Hindistan mədəni əlaqələrinə, qarşılıqlı mədəni təsir prosesinə geniş imkanlar açmışdı. XVII əsrin 70-ci illərinə doğru Azərbaycanda iqtisadi durğunluq və

tənəzzül prosesi başlandı.¹⁷ Bu proseslərin nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinin əhalisi azalmaq təmayülündə idi. Ölkənin ictimai-iqtisadi tənəzzülündə daxili səbəblər ilə yanaşı, ümumdünya əhəmiyyətli hadisənin - Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində dünya ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsinin də mühüm rolu vardı.

XVII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı əsasən əlverişsiz olan şəraitdə inkişaf etmişdir. Bu isə öz təsirini mədəni proseslərə göstərməyə bilməzdi. Həmin əsrdə Azərbaycanın mədəni potensialına təsirli zərər dəymişdir. Bir çox şair, rəssam, xəttat, alim, dekorativ sənət xadimləri əlverişli olmayan ictimai-siyasi və ideoloji şərait ucbatından İrana, Osmanlı Türkiyəsinə, Hindistana, Orta (Mərkəzi) Asiyaya mühacirət etmiş, həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərmişlər. Lakin mədəni dəyərlərin əsas yaradıcısı, subyekt olan Azərbaycan xalqı XVII əsrdə də öz mədəni-mənəvi imkanlarını gerçəkləşdirə bilmişdi. Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin, xüsusilə incəsənətin inkişaf səviyyəsi, onun keyfiyyəti mütləq dərəcədə bir ölkənin iqtisadi və siyasi səviyyəsindən asılı deyildir. “Ədəbiyyat, rəssamlıq və incəsənətin digər növləri, hətta iqtisadi baxımdan geridə qalmış ölkədə də yüksək səviyyəyə çata bilər. Lakin təbiət elmləri bu şəraitdə ləng inkişaf edir. Çünki sənayenin və texniki tərəqqinin ləng inkişafı bu elmləri inkişaf imkanlarından məhrum edir”.¹⁸ XVII əsrin mədəniyyəti xeyli mənada XVI əsrdə yaradılmış zəngin mədəni zəmin əsasında təkmilləşmək imkanı qazanmışdı. XVII əsrin Azərbaycan mədəniyyətinin səciyyəvi cəhəti bütün sahələrdə xalq yaradıcılığının geniş vüsəti, mədəni inkişafın ictimai əsasının genişliyi idi.

Azərbaycan ədəbiyyatı: XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı, əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf edirdi:

1. Saray çərçivəsində, hakim sinfin himayəsi şəraitində inkişaf edən ədəbi mühit;
2. Saraydan kənarda, tacir və əsnaf mühitində tərəqqi edən ədəbi istiqamət;
3. Ədəbi məclislər məcrasında inkişaf edən istiqamət;
4. İctimai zəmini geniş olan, demokratik istiqamətdə inkişaf edən xalq yaradıcılığı;
5. Saib Təbrizi, Rükəddin Məsihi timsallı ədiblər. Əsasən fərdi fəaliyyət göstərmiş həmin şairlər digər məcralarda inkişaf edən ədəbi mühitləri əlaqələndirir. Azərbaycan ədəbiyyatının sistem kimi tərəqqisini təmin edirdilər. Qövsü Təbrizi də bu qəbildən olan ədib idi. “Bu mərhələnin əsas inkişaf meyli normanın demokratikləşməsidir. Xalq danışq dilinə meyil şifahi ədəbiyyatın tarixi vəzifəsi ilə bağlıdır. Xətai həm klassik poeziya, həm də xalq şeiri janrlarında yazırdı. Əsrin sonlarında bu meyil xeyli güclənir. Əmani klassik janrlarla yanaşı, bayatı janrlarında da nümunələr yaradır. Klassik janrların özündə xəlqiləşmə gedir”.¹⁹

XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ən güclü inkişaf edən qolu şifahi xalq ədəbiyyatı olmuşdur. Tükənməz inkişaf imkanları olan bu ədəbiyyat digər istiqamətlərə də güclü təsir göstərirdi.

XVII əsrin ədibləri (əsasən şairlər) öz təşəbbüsləri ilə keçirilən xüsusi ədəbi məclislərdə toplaşır, ədəbi mübahisələr aparırdılar. Bəzən bu cür məclislər iri əyanların, varlı şəhər tacirlərinin evlərində təşkil edilirdi. XVII əsrə qədərki dövrdə yaşamış klassik şairlərin (Firdovsi, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi, Xaqani Şirvani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və s.) əsərlərindən nümunələri araşdırmaq, onların əsərlərinə nəzirələr yazmaq bu məclislərin ən vacib cəhətlərinə çevrilmişdi. Ədəbi məclislərdə aparılan müzakirələr “əsərin mənasının üzərində deyil, əsasən şəkli xüsusiyyətləri ətrafında gedirdi”.²⁰ Ədəbi məclislər peşəkar şairlərin qapalı, məhdud yığnağı deyildi. Şairlərdən dövrün bütün elmlərindən xəbərdar olmaq, bir neçə dili bilmək tələb olunurdu. Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Qəzvin şəhərlərində bu cür məclislər vaxtaşırı keçirilirdi. Azərbaycan ədibləri İranın başlıca şəhərlərində keçirilən şeir məclislərində də iştirak edirdilər. XVI əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı öz milli hüdudlarından kənara çıxmağa və artıq Yaxın Şərq xalqlarının şeir sənətinə yenidən təsir göstərməyə başlamışdı.²¹ Tipoloji baxımdan İntibah mədəniyyətinin başlıca cəhətlərini özündə əks etdirən Azərbaycan ədəbiyyatı mənsəcə türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığı ilə, rabitə əlaqəsi baxımından Şərq regionu xalqlarının ədəbiyyatı ilə bağlı idi.

XVII əsrdə farsdilli ədəbiyyat dərin tənəzzül prosesini keçirməkdə idi. XVI əsrə qədərki dövrdə farsdilli ədəbiyyatın inkişafının başlıca mərkəzi İran-Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Lakin XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu ədəbiyyat tənəzzül mərhələsinə daxil oldu, türkdilli ədəbiyyatın yüksəlişi prosesi başlandı. Bu prosesləri Səfəvilər dövrünün dövlət siyasəti ilə izah etmək mümkün deyildir. Fars dilində yazan ədiblərin çoxusunun XVI-XVII əsrlərdə Moğollar dövlətinin ərazisində cəmləşməsi obyektiv səciyyə daşıyan bu prosesin labüd nəticəsi idi. Moğol hökmdarları farsdilli ədəbiyyatın inkişafına himayəçilik edirdilər.²² Rükəddin Məsihi, Saib Təbrizi, İbrahim Ordubadi, Səttar Məhəmməd, Sadiq Təbrizi, Şərəfəddin Təbrizi, Mirzə Sahib Ordubadi, Mahmudbəy Füsuni, Qasımخان Kəlbəli Təbrizi, Lütfi Təbrizi, Əbdüləli Məhvi, Hacı Müzəffər Təbrizi, Məhəmməd Hüseynbəy, Nəzmi, Söhrab Hüməi müxtəlif vaxtlarda (XVII əsr ərzində) Hindistanda yaşamış, poetik fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan şairləri olmuşlar.²³ Təbiidir ki, fars dilində yazmış həmin Azərbaycan şairləri hind poeziyasına özünəməxsus çalarlar bəxş etmişdilər.

XVII əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında digər bir yenilik tarixi-epik poemaların yaranması idi. Saib Təbrizinin “Qəndəharnamə”, Sadiqbəy Əfşarın “Fəthnameyi-Abbase-namedar”, (“Adlı-sanlı Abbasın fəthnaməsi”) poemaları bu qəbildən olmuşdur. “Sadiq bəyin “Fəthnamə”si tarixi-epik əsərlər içərisində xüsusi yer tutur... Həcmi üç min misradır... Bu əsərdə Şah Abbasın döyüş səfərlərindən danışılır”.²⁴ Sadiq bəyin əsərində tarixi faktlar son dərəcədə dəqiq göstərilmişdir. “Fəthnamə” məsnəvi şəkildə və şahın (Şah I Abbasın - red.) əmri ilə Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”si üslubunda yazılmışdır.²⁵ Saib Təbrizinin (1601-1676)

“Qəndəharnamə” adlanan epik poeması da məsnəvi şəkildə yazılmış əsərdir. Əsərdə Şah II Abbasın müharibələri poetik üslubda təsvir edilmişdir.

Mirzə Məhəmmədəli Saib Təbrizi dövrün ən məşhur şairlərindən biri olmuşdur. Y.E.Bertels Saib Təbrizini “XVII əsrin Hafızı” adlandırmışdır. Saibin atası Mirzə Əbdürrəhim tacir idi və oğluna mükəmməl təhsil verə bilmişdi. Saib Təbrizinin ailəsi Şah I Abbas tərəfindən zorla İsfahana köçürülmüşdü. Saib Təbrizi Ərəbistan, İran, Hindistan və Osmanlı ərazilərini gəzmişdi. O, Şah II Abbasın dövründə (1642-1666) məliküş-şüəra ləqəbini almışdı.²⁶ Saib Təbrizi saray daxilindəki ziddiyyətlər üzündən bir müddət Hindistanda yaşamışdır. Onun 200 min beytdən ibarət olan yeddi divanı mövcuddur. Azərbaycan və fars dillərində yazmış Saib Təbrizinin “İsfahan səbkinin” (“İsfahan üslubunun”) ədəbi üslub kimi təşəkkülündə və inkişaf etməsində böyük xidmətləri olmuşdur.²⁷ Şairin poetikaya dair bir neçə nəsr əsəri də vardır. Saib Təbrizinin bir sıra hikmətli sözləri xalq arasında geniş yayılmışdı. Onun şeir nümunələri dövlətlərarası münasibətlərdə qiymətli hədiyyə kimi istifadə edilirdi (Osmanlı sultanı və Moğol hökmdarları belə hədiyyələr almışdılar). Saib Təbrizi 25 min beytlik “Bəyaz” əsərinin müəllifidir.

Əsərdə müxtəlif tarixi dövrlərin 800 şairinin ədəbi yaradıcılıq nümunələri, adları vardır.²⁸ Bu əsər “Səfinəyi-Saib” adı ilə də məşhur idi. Uzun müddət ərzində mühacirətdə yaşamış şair yazmışdı:

Qürbətə bağlama bel, tərək eləmə tez vətənə,
Hər quşun öz yuvası, hər kişinin öz vətəni.²⁹

Lakin Saib Təbrizinin bu arzusunun gerçəkləşməsinə XVII əsrin ziddiyyətli hadisələri əngəllər törətmişdir. Şair İsfahanda vəfat etmişdir. Saib Təbrizi ədəbiyyatda “Səbki-Hindi”nin (“Hind üslubu”nun) ən böyük nümayəndəsi hesab edilir. Forma gözəlliyi xatirinə poetik əsərin mənasını çətin anlaşılan bir hala salan “Hind üslubu” türkdilli poeziyaya o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Poeziyanın xalq üslubu bu təsirin qarşısını almış mühüm amil idi. Farsdilli poeziyada bir sıra yeniliklər etmiş Saib Təbrizi dərin anlama malik olan şeirlər yazmışdır. Şair şeirlərindən birində yazırdı:

Arif insan hara getsə, qayıdar tez vətənə,
Şam da bir yerdə yanar, şöləsi ətrafa uçar.³⁰

Rüknəddin Məsud Məsihi 1580-ci ildə Kaşan şəhərində, azərbaycanlı (türk) ailəsində anadan olmuşdur. O, 1656-cı ilədək yaşamışdır. Onun atası Şah I Təhməsinin və Şah I Abbasın sarayında həkim və şair kimi fəaliyyət göstərmişdi. Məsihi “Zabitət ül-ələc” (“Müalicə qaydaları”) adlı tibbi əsərin müəllifidir. O da şair və həkim kimi Şah I Abbasın sarayına dəvət olunmuşdu. Məsihi XVII əsrin əvvəllərindən Hindistana mühacirət etmiş, Moğol hökmdarının sarayında yaşamışdır. Sənətkar Hindistanda 20 il fəaliyyət göstərmişdir. O, ömrünün sonlarına yaxın vətənə qayıtmışdır. Şairin Azərbaycan və fars dillərində yazdığı əsərlərinin ümumi həcmi 100 min beytə yaxındır.³¹ Onun Azərbaycan dilində üç əsəri vardır: 1655-ci ildə bitirdiyi “Vərqa və Gülşar” əsəri 5000 beytdən ibarətdir.³²

Məsihinin bu əsəri Şah II Abbasa həsr olunmuş və Şah Səfiyə təqdim edilmişdi. Onun yazdığı “Dane və dam” (“Dənə və tələ”), “Zənbur və əsəl” (“Arı və bal”) əsərləri isə aşkar olunmamışdır (həmin əsərlər haqqında yalnız mənbə məlumatları var). Məsihinin uzun müddət ərzində fars ədəbi mühitində yaşaması onun nümunəvi Azərbaycan dilində əsərlər yaratmasına mane ola bilməmişdi.

Qövsü Təbrizi XVII əsrin görkəmli Azərbaycan şairlərindən idi. Əlican İsmayıl oğlu (Qövsü Təbrizi) İsfahan mühitində təhsil almışdı. O, klassik Şərq poeziyasını mükəmməl surətdə öyrənmişdi. Ədib bir çox klassik şairlərin (xüsusilə Füzulinin) əsərlərinə nəzirələr də yazmışdı. Füzuli ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndəsi olan Qövsü Təbrizi də Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazırdı. Onun şeirləri lirik səciyyəyə malikdir.³³

Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas 1571-ci ildə Heratda anadan olmuş, 1587-ci ildə taxta çıxmış, 1629-cu ildə Mazandaranda vəfat etmiş və Nəcəfdə dəfn edilmişdi. Mənbələrdə əsasən Şah I Abbas da şeirlər yazırdı.³⁴ Bu hökmdar Azərbaycan folklor ədəbiyyatına da biganə deyildi. “Şah I Abbas sarayın mənbəvi ehtiyacını nəzərə alaraq, Azərbaycan xalq məsəlləri və atalar sözlərinin toplanıb yazıya alınması barədə xüsusi göstəriş vermişdi. Bu kitabın bir əlyazması bizə qədər gəlib çatmışdır”.³⁵ Eyni zamanda bir sıra Azərbaycan şairlərinin əsərləri və folklor nümunələri fars dilinə tərcümə olunub yayılırdı.

Digər Səfəvi hökmdarı - Şah II Abbas da (1642-1666-cı illərdə şahlıq etmişdir) şeirlər yazırdı.³⁶ Bu, təsadüfi hal deyildi: Sarayda yaşayan, fəaliyyət göstərən şairlərin (xüsusilə Saib Təbrizinin) poetik təsirinin nəticəsi idi. Təbii ki, “Sani” təxəllüsü ilə yazılmış şeirlər (Şah II Abbasa məxsusdur) yüksək poetik nümunələr deyildi. Lakin Səfəvi hökmdarlarının şeirlər yazması faktı həmin dövrdə poeziyaya, ədəbiyyata olan marağın, meylin təzahürlərindən biri kimi diqqətəlayiqdir.

Azərbaycan ədəbi dili: “İctimai birliyin milli mərhələsinin amillərindən biri olan dil ümumiliyi”³⁷ XVII əsrdə Azərbaycan xalqını sıx şəkildə birləşdirən gerçəklik olmuşdur. Siyasi, iqtisadi, ictimai ümumilik xalqın tarixi təkamülü prosesində daha çox qeyri-sabitliklə səciyyələnmişsə, dil ümumiliyi xalqı birləşdirən ən sabit amil idi. Orta əsrlərdə Qərbdə müxtəlif xalqları bir mədəni sistemdə birləşdirən vasitə latın dili idi. İntibah dövründə həmin xalq və millətlərin dillərinin (ingilis, fransız ispan, italyan və s.) rolu aparıcı oldu. Bu proses Şərq regionunda da baş vermişdir. Orta əsrlərin İslam Şərqində region xalqlarının ərəb, sonralar isə fars və ərəb dili vahid mədəni sistemdə birləşdirmişdi. Bu sistemdə bir neçə əsr ərzində inkişaf etmiş Azərbaycanda doğma dilə keçid XVI əsrdən etibarən sürətlənmişdi. XVII əsr Azərbaycan dilinin daha demokratik zəmində inkişafı və bu dilin əhəmiyyətinin artması ilə səciyyəvidir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin xüsusiləşməsi prosesi də bu əsrdən xeyli sürətləndi.

XVII əsrdə Azərbaycan dili Səfəvilər dövlətinin həyatında ən layiqli yeri tuturdu. 1685-1694-cü illərdə İranda və Azərbaycanda olmuş alman alimi və

səyyahı Engelbert Kempfer yazırdı: “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İran sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışq dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmışdır və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəsə türk dilini bilməmək suç (günah-red.) sayılır. Türk dili bütün Şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır”.³⁸ Türk (Azərbaycan) dilinin nəinki sarayda, habelə daha geniş ictimai mühitdə əsas ünsiyyət vasitəsi olması Səfəvi hökmdarlarının şəxsi istəyinin deyil, obyektiv prosesin nəticəsi idi. Azərbaycan (türk) dilinin, “bütün Şərq dillərindən asanlıq”, bu dilin zənginliyi obyektiv surətdə onu başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdi. İran tarixçisi Nəsrulla Fəlsəfi göstərmişdir ki, Azərbaycan (türk) dili Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaşmasından sonra da (XVIII əsrin 30-cu illərindən sonra) sarayın rəsmi dili olmuşdur.³⁹ Bu da tamamilə təbiidir (Çünki hakimiyyətə gəlmiş Əfşarlar da azərbaycanlı idilər). Azərbaycan dili dövlətlərarası yazışmalar vasitəsinə çevrilmişdi. Təqribən son 54 ildə aşkar olunmuş, Azərbaycan dilində tərtib edilmiş sənədin əksəriyyəti XVII əsrə aiddir.⁴⁰

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında təşəkkül taparaq inkişaf etməsi XI-XVIII əsrlərə təsadüf edir.⁴¹ XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili Yaxın və Orta Şərqin ən mükəmməl mədəni gerçəkliyi idi. Ədəbi dil ərəb və fars tərkiblərindən getdikcə təmizləniirdi. Həmin sadələşmə, kamillləşmə prosesinin başlıca mənbəyi xalq yaradıcılığı idi. Klassik üslub köhnəlmişdi. Onun zənginləşməsi prosesi folklor üslubunun hesabına gedirdi. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi dilin folklor üslubu aparıcı mövqelərə keçdi, Azərbaycan ədəbi dilinin yeniləşməsi prosesi sürətləndi. “İlk baxışda belə görünə bilər ki, XVII əsr ədəbi dilində durğunluq vardır: Bir halda ki, Füzulidən irəli getmir, deməli, tərəqqi yoxdur. Ancaq məsələ burasındadır ki, tərəqqi olmayan yerdə dil öz əvvəlki səviyyəsində də dayana bilməz, dilin yaşaması onun inkişafıdır, Deməli, irəliləyiş yoxsa, məhvə doğru gediş var. Bu zaman Azərbaycan dili ümumünsiyyət vasitəsi kimi yaşayırdı. Deməli, o, tərəqqi prosesi keçmişdir. Bəs tərəqqi nədə imiş? Ədəbi dilin klassik üslubu tənəzzül edir, danışq-folklor üslubu tərəqqisində davam edir və XVII əsrdən bu üslub ədəbi dilin inkişaf mahiyyətinə çevrilməyə, aparıcı təmayül hüququna düşməyə başlayır. Klassik janrların özündə xəlqiləşmə gedir”.⁴² XVII əsrdə yazılı ədəbi dilin bədii üslub qolunda şifahi ədəbi dilin vahidləri çoxalmış, yazılı ədəbi dildə sadələşmə prosesi güclənmişdir.⁴³ XVII əsrin məşhur Azərbaycan şairləri Fədai Təbrizinin və Məsihinin əsas əsərlərinin (“Bəxtiyarname” və “Vərqa və Gülşə”) lüğət tərkibinə mənsub olan azərbaycanca sözlərin təqribən 90 faizi müasir dilimizdə də canlı və funksional (işlək) sözlərdir.⁴⁴ Beləliklə, XVII əsrdə Azərbaycan dili və ədəbi dili özünün mükəmməl səviyyəsinə çatmışdı.

Maarif: Tipik müsəlman Şərqi ölkəsi kimi XVII əsrdə də Azərbaycanda maarifin inkişafı dini mərkəzlərdə (məscidlər, mədrəsələr və s.) təmin edilirdi. Maarif sistemi əsasən Azərbaycan şəhərlərinin əhalisini əhatə edirdi. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Marağa kimi çoxminli əhalisi olan şəhərlərdə hər məhəllənin bir neçə məscidi və buna müvafiq olaraq bir neçə məktəbi, mədrəsəsi) vardı. Kənd yerlərində isə bir məktəb adətən bir neçə kəndin maarifə olan tələbatını ödəyirdi.

Azərbaycanda maarifin maddi əsası dövrün tələbləri səviyyəsində idi. Təqribən bütün məscidlərin və mədrəsələrin kitabxanası, əlyazmalar məcmuəsi vardı. XVII əsrdə Azərbaycanın ən iri kitabxanası Şeyx Səfiəddinin Ərdəbil məqəbəsinə məxsus idi və bu kitabxanada ərəb, fars, türk dillərində kitablar, əlyazma nüsxələri toplanmışdı.⁴⁵ 1636-1638-ci illərdə Azərbaycanı səyahət etmiş Adam Oleari bu kitabxanada da olmuş və öz qeydlərində yazmışdı: “Biz abidəni gəzə-gəzə çox geniş tağ-tavanlı və qızıl suyu ilə bəzək vurulmuş məscidə oxşar bir salona daxil olduq... Bu salonda kitabxana yerləşirdi. Kitablar bağlı şkaflarda (dolablarda-red.) idi, dikinə deyil, üst-üstə qoyulmuş vəziyyətdə idi. Bu kitabların çoxu ərəb, bəziləri isə fars və türk dillərində idi. Onların bir hissəsi perqament, digəri isə kağız üzərində çox təmiz xətlə yazılmışdı. Tarixi kitabları şəkillər bəzəyirdi. Cildləri qırmızı dəridən idi, qızılı rəngdə gül və yarpaq təsvirləri ilə bəzədilmişdi”.⁴⁶ Adam Oleari Ərdəbil şəhərində 2 ay qalmış və şəhərin maarif potensialına dair daha dəqiq məlumatlar vermişdir. 1670-1672-ci illərdə Azərbaycanın Dərbənd, Şamaxı və Ərdəbil şəhərlərində yaşamış holland səyyahı Yan Streys (1630-1694) Ərdəbildəki Şah kitabxanasını belə təsvir etmişdir. “Sonra biz kitabxanaya getdik. Bu, bir dənə də sütunu olmayan böyük binadır. Orada kitablar rəflərdə bir-birinin üzərinə qoyulmuşdu, onların bəzilərinin üz qabıqları qızılı və gümüşü parçalara tutulmuşdu... Bu kitabxana zalından Şah Abbasın buyruğu ilə gümüşə tutulmuş qapı mətbəxə aparıb çıxarır. Burada hər şey bəzəkli və xoşagələndir... Bu mətbəxdə hər gün min nəfər: ruhani, rahib, dərviş və kasıblar üçün xörək bişirilir. Bu, gündə üç dəfə təkrar olunur”.⁴⁷ Holland səyyahının məlumatı sübut edir ki, Şeyx Səfi kompleksi yalnız xatirə obyekt deyil, maarif, ibadət və xeyriyyə təbdirlərinin keçirildiyi yer olmuşdur. XVII əsrdə maarifin inkişafı, mədrəsələr və məktəblər şəbəkəsinin artması, şiəliyin rəsmi dövlət məzhəbi elan edilməsindən sonra şiəliyə dair bir çox əsərlərin yazılması və onların təbliğinə olan tələbat labüd olaraq kitab işinin tərəqqisinə təkan vermişdi. Kitabların hazırlanması ustalardan xeyli zəhmət və xüsusi məharət tələb edirdi. Çətinliklə hazırlanmış müxtəlif məzmunlu kitablar nadir incəsənət nümunəsi hesab olunurdu. Kitab hazırlayan ustalar eyni zamanda xəttat, katib, cildçi, miniaturçu rəssam vəzifələrini yerinə yetirməli olurdular. Təbrizdə xüsusi kitab mağazası vardı.⁴⁸ Lakin bəla qiymətə olan kitabları almaq əhalinin əksəriyyəti üçün qeyri-mümkün idi. Artan tələbatı ödəmək üçün Səfəvi hökmdarları da çarələr arayırdılar. Məsələn, XVII əsrin II yarısında Şah II Abbasın dövründə Qərbi Avropadan

mətbəə avadanlığı idxal etmək cəhdləri oldu, lakin Şah II Abbasın vəfatı və avadanlıq üçün tələb olunan vəsaitin çatışmaması həmin niyyəti alt-üst etdi.⁴⁹

Azərbaycan şəhərlərinin maarif imkanları xarici səyyahların diqqətini xüsusilə cəlb edirdi. Osmanlı diplomatı və səyahətçisi Övliya Çələbi (1611-1682) 1646-1648-ci illərdə Azərbaycanda olmuş, Təbriz şəhərinin maarif potensialı haqqında yazmışdır: “Təbrizdə 47-yə yaxın mədrəsə var. Onlar abad tədris müəssisələridir. Orada müxtəlif elmlər öyrənilir və bir çox tanınmış müəllimlər işləyir. Ən böyük mədrəsə Şahi-Cahan mədrəsəsidir... Uşaqlar üçün məktəblər: şəhərdə 600-ə qədər belə öyrətmə evi var. Şeyx Həqqi, Həsən Meymandi, Nağı xan, Sultan Həsən, Sultan Yaqub adını daşıyan məktəblərdə müəllimlərə xələt bağışlayırlar... Heç bir ölkədə burada olduğu qədər gözəl ustalar-naxış vuranlar, rəssamlar, zərgərlər, dərzilər yoxdur”.⁵⁰ Səyyah şəhərdə 320 məscidin olduğunu da qeyd etmişdir. Şamaxıda olmuş bu Osmanlı səyyahı yazırdı: “Özdəmirmədə məscidi indi mədrəsəyə çevrilmişdir. Burada şəhər müftisi dərs deyir. Bundan başqa daha 7 mədrəsə, Şah Xudabəndəyə məxsus olan və yanında öz ictimai yeməxanası olan imarət, 40-a qədər məktəb və 7 gözəl hamam vardır”.⁵¹ Övliya Çələbinin məlumatına görə, Şamaxıda 70-dək məscid olmuşdur.⁵² Şəhərlərin tədris müəssisələrində astronomiya, riyaziyyat, dini-fəlsəfi təlimlər və s. dair biliklər də verilirdi. 1637-ci ilin fevralında Şamaxıda olmuş Adam Oleari tədris prosesini belə təsvir etmişdir: “Mən bizim bir neçə adamla birlikdə bazarın yaxınlığında yerləşən, quruluşca çox yaxşı tikilmiş və hər hansı fəlsəfə məktəbinə bənzəyən, çoxlu giriş və hücrəsi olan bir binanın həyətindən keçdik. Burada əllərində kitab tutmuş bir çox gəzişən və ya oturmuş yaşlı və azyaşlı adamları gördükdə buranın nə olduğunu soruşub öyrəndik ki, bu mədrəsədir, yəni gimnaziya və ya Akademiyadır... Elə həmin günlərdə başqa bir yerə-yaşadığım mehmanxananın yaxınlığında olan bir məscidə və ya məbədə getdim ki, görüm onlar öz cavanlarını və uşaqlarını necə və hansı üsullarla oxudurlar. Uşaqlar divarın dibi ilə dövrə vurub oturmuşdular. Molla isə bir neçə yaşlı adamla ortalıqda, geniş bir yerdə əyləşmişdi... Molla gözəl hərflərlə yazılmış Quranı əlində tutmuşdu. Orada həm də Xəlil Münəccim adlı 65 yaşlı qoca, hicazlı bir ərəb astronom da vardı. O, bəzi şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrədirdi”.⁵³ Təbiidir ki, Azərbaycanın digər, daha iri şəhərlərində maarifin inkişafı daha vüsətli olmuşdur. Azərbaycan müsəlman maarif sistemini təqlid edən ölkə deyildi, bu sistemdə aparıcı mövqedə dururdu. Azərbaycanda məktəblərin və mədrəsələrin fəaliyyət təcrübəsi hələ XIV əsrin Azərbaycan tarixçisi Məhəmməd Hinduşah Naxçıvaninin “Dəstür əl-katib” (“Katib üçün rəhbərlik”) adlı əsərində ümumiləşdirilmişdi⁵⁴. Ərəb və fars dillərinin tədrisi, Quranın mükəmməl öyrədilməsi məktəblərin və mədrəsələrin öyrətmə obyektini kimi XVII əsrdə də mərkəzi yeri tutmaqda idi. XVII əsrin Azərbaycan maarif xadimləri yalnız vətəndə fəaliyyət göstərməklə məhdudlaşmırdılar. Mirzə Məhəmməd Məczub Təbrizi, “İman”ləqəbli Molla Mömin, Mirəli Nağı Ərdəbili, Mövlana Ələkbər Şirvani,

Molla Əliqulu Xalxali, Mirzə Ordubadi müntəzəm olaraq Məşhəddə, İran vilayətlərində, İsfahanda, Hindistanda müxtəlif mühazirələrlə çıxış edirdilər⁵⁵.

Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği Osmanlı işğalı dövründə ölkəni tərk etmiş, Orta (Mərkəzi) Asiyada məskən salmışdı. Filosof, hüquqşünas olan Yusif Qarabaği Səmərqənd və Buxara şəhərlərində yaşamış, ərəb və fars dillərində bir neçə mühüm əsər yazmışdı. Onun əsərlərindən bəziləri uzun müddət ərzində Orta (Mərkəzi) Asiya mədrəsələrində vacib tədris vəsaiti kimi istifadə edilirdi⁵⁶.

Memarlıq: XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində daxili və xarici əhəmiyyətli obyektiv amillərin təsiri altında Azərbaycan memarlığının inkişaf zəmini dəyişdi. XVII əsrdə şəhərsalma tədbirləri ölkənin cənub vilayətlərində xüsusi intensivliklə həyata keçirilirdi⁵⁷. Eyni zamanda Azərbaycan şəhərlərinin cənub istiqaməti əsasında memarlıq inkişafı XVII əsrin səciyyəvi cəhəti idi. “XVII əsr bir sıra şəhərlərin xeyli inkişafı, bu şəhərlərdə iri mərkəzi komplekslərin yaradılması ilə seçilir. Bu dövrdə şəhərin mərkəzi onun ticarət hissəsinə can atır. Bir sıra hallarda hakimlərin qala və imarətləri öz əhəmiyyətini itirdi. Bir sıra şəhərlərin baş küçələri məhz XVII əsrdə meydana gəldi. Bu baxımdan Bakı səciyyəvi nümunə ola bilər. Əgər XV əsrdə şəhərin mərkəzi bilavasitə Şirvanşahlar sarayının yanında idisə, XVII əsrdə karvansara və bazarların yerləşdiyi ərazi şəhərin mərkəzinə çevrildi”.⁵⁸ Əgər Şimali Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətinin memarlıq baxımından tərəqqisi ölkənin cənub vilayətlərinə istiqamətli idisə, cənubi Azərbaycan vilayətlərində olan şəhərlərin memarlıq inkişafı Səfəvilər dövləti ərazisinin cənubuna (İran vilayətlərinə) istiqamətlənmişdi. Bu, dünya ticarət yollarının dəyişməsi kimi bir obyektiv prosesin memarlığın inkişafına güclü təsirinin təzahürü idi.

İslam Şərqiinin memarlıq sistemində dini təyinatlı binalar xüsusi yer tutur. XVII əsr Azərbaycanda dini funksiyaları həyata keçirən binaların xüsusi intensivliklə inşası ilə səciyyəvidir. Bu cür tikinti işləri ölkənin cənubunda daha geniş şəkildə aparılmışdır. Lakin Abşeron yarımadasında da XVII əsrdə bir çox məscidlər inşa olunmuşdu.⁵⁹ Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi dini - xatirə komplekslərinin nadir incilərindən idi və XVII əsrdə də bu kompleksin memarlıq təkamülü davam edirdi. Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən zərər çəkməməsi bu abidənin inkişafının uğurlu davamını təmin etmişdir. Bütün XVII əsr ərzində Ərdəbilin mədəni mərkəz kimi inkişaf dinamika, onun əhalisinin sayının əsasən sabit qalması (50 min nəfər) Səfəvi şahlarına Şeyx Səfi kompleksinə xüsusi fikir vermək üçün əlverişli imkanlar yaratmışdı. Müxtəlif təyinatlı binalardan ibarət olan bu kompleks⁶⁰ müsəlman Şərqiinin ən məşhur ibadət, maarif, xeyriyyə, ziyarət obyekti idi.

Karvansara, ovdan, körpü, hamam və s. kimi ticarət, ictimai əhəmiyyətli obyektlərin tikintisi XVII əsrdə də davam etdirilmişdir. Dövlətin cənub ərazilərinin ictimai-iqtisadi imkanlarına istinad etməyə çalışan Səfəvi hökmdarları (xüsusilə Şah I Abbas) anlamışdı ki, bu potensial kifayət deyildir. Buna görə də Şah I Abbas

Azərbaycandan xeyli sənətkarı və memarı İsfahana köçürdü. O, köçürülənlər üçün paytaxtda xüsusi məhəllə tikdirdi. Əvvəllər zorla həyata keçirilən köçürmə tədbiri sonralar təbii miqrasiya prosesinə çevrildi. Müxtəlif təyinatlı binaların tikintisində və onların bədii tərtibatında Azərbaycan memarları, nəqqaşları, həkkakları və xəttatları fəal surətdə iştirak edirdilər. Molla Abdulla Təbrizi, Əbdüllətif Təbrizi və Əlirza Abbasi bu fəaliyyətdə daha məşhur və mahir idilər. Avropa səyyahlarının əksəriyyəti Səfəvilər dövründə İsfahanın London və Paris kimi şəhərlərlə müqayisəsinin mümkünlüyünü qeyd edirdilər. İsfahanın memarlıq baxımından inkişafına Azərbaycan memarlıq məktəbinin həlledici təsiri məhz XVII əsrdə aydın nəzərə çarpırdı. “Bu şəhərin simasının təşəkkülündə Əbdülbaqi Təbrizi, Yusif Ağa Ərdəbili, Əlirza Abbasi kimi məşhur Azərbaycan sənətkarlarının da layiqli rolu olmuşdur”.⁶¹ Ümumiyyətlə, “XVII əsrin İsfahan memarlığının əsasında Təbriz memarlıq məktəbi ənənələri dayanır”.⁶²

Təbriz XVII əsrdə də Azərbaycan memarlığının başlıca inkişaf mərkəzlərindən ümdəsi idi. XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 250 məscid, 47 mədrəsə, 300 karvansara, 15 min dükən vardı.⁶³ XVII əsrin 60-cı illərinin sonunda – 70-ci illərinin əvvəllərində Təbriz öz sahəsinə, əzəmətinə, sərvəti, ticarəti və əhalisinin sayına görə Səfəvi dövlətinin ikinci şəhəri idi və şəhərdə 500 min nəfər yaşayırdı.⁶⁴ Osmanlı səyyahı İbrahim Əfəndi Peçevi isə “Şəhərin özündə 19 came məscidinin, insan qəlbini rıqqətə gətirən fəvvarəli 21 hamamın, 200 karvansaranın, 12 min köşbə malik olan bəzəkli bazarların, saysız bağ və xiyabanların olduğunu göstərirdi”.⁶⁵

XVII əsrin 20-ci illərində Şamaxıda 4 min nəfər yaşayırdı. Əsrin 40-cı illərində isə baş vermiş zəlzələlər şəhəri viran etmişdi. Həmin dövrdə Şamaxıda 23 məhəllə və buna müvafiq olaraq 23 məscid olmuşdur.⁶⁶ Şəhərin memarlıq simasını təmsil edən bu obyektlərin az hissəsi XVII əsrdə tikilmişdi.

Şəkinin XVII əsr memarlığı da müəyyən əhəmiyyətə malik idi. Övliya Çələbinin verdiyi məlumatlara görə, daşdan tikilmiş gözəl Şəki qalası təpəlikdə yerləşirdi. Qalanın “Şirvan” və “Gəncə” adlanan iki darvazası vardı. Şəhərdə 3 min ev, 7 məscid vardı ki, bu məscidlərdən bazar meydanında yerləşən Mirzə Əli məscidi və qaladakı iki məscid daha çox diqqəti cəlb edirdi. Şəhərin karvansaraları, hamamları və kiçik bazarı var idi. XVII əsrdə Şəki şəhərində 20 min nəfərin yaşadığı ehtimal edilir.⁶⁷ Bakı, Dərbənd, Gəncə, Qəbələ və digər XVII əsr şəhərləri əhalisinin sayının çox olmamasına baxmayaraq, memarlıq baxımından bitkin, kamil şəhərlər idi.

XVII əsrdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan memarları arasında Şeyx Bəhaəddin, Nadir Əli, Şeyx Şərif İbn Şeyx Abid, Bühran Tahir, Pərviz, Murad Əli, Əbdüləzimi ibn Əmirəli xüsusilə məşhur idilər.⁶⁸ Əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ərazisində memarlıq öz inkişafının yüksək səviyyəsində olmuşdur.⁶⁹

XVII əsr Hindistan-Azərbaycan memarlıq əlaqələrinin güclənməsi ilə səciyyəvi idi. Azərbaycan memarlarının Hindistana köçməsinin başlıca səbəbləri

ölkədə hərbi-siyasi, ictimai-ideoloji şəraitin qeyri-qənaətbəxş olması və Moğol imperiyasında incəsənətin inkişafı üçün əlverişli şəraitin mövcudluğu olmuşdu. “Hindistanda özündə hind amallarını və İran motivlərini birləşdirən yeni memarlığın yaranması”⁷⁰ xeyli mənada Moğol-Səfəvi mədəni münasibətlərinin nəticəsi idi. 1630-1652-ci illər ərzində Aqrada inşa edilmiş Tac-Mahal məqbərəsi⁷¹ Azərbaycan və Hindistan memarlarının əməkdaşlığının nadir incisidir. Şah Cahanın həyat yoldaşı Mümtaz Mahal üçün nəzərdə tutulmuş bu məqbərənin tikintisində 20 min adam iştirak etmişdi. Ağ mərmərdən inşa olunmuş Tac-Mahal məqbərəsi “dünyanın səkkizinci möcürəsi” hesab edilir. Tac-Mahal məqbərəsinin baş memarı türk Məhəmməd İsa Əfəndi olmuşdur. “Tac-Mahalin memarı İsa Əfəndi bu şah əsərində Ağ Mirəyin Hindistana gətirdiyi Səfəvi, eləcə də yerli Hind – Racputan və özünün elçisi olduğu Osmanlı türk memarlığı ənənələrini gözəl bir ahəngdə birləşdirmişdir. Belə bir qeyri-adi sintezdən dünya incəsənətinin ən nadir incilərindən biri – Tac-Mahal yaranmışdır”.⁷² XVII əsrdə Dehliyə tikilmiş Cümə məscidinin, Lahordakı Badşahi məscidinin bir çox elementlərində də Azərbaycan memarlıq ənənələrinin təsiri vardır. Daha bir Azərbaycan memarı Əbu Məhəmməd Təbrizi XVII əsrdə Hindistanın Malva adasında məscid inşa etmişdi və memarın türbəsi indiyədək məscidin yanındadır.⁷³

Beləliklə, XVII əsrdə də Azərbaycan memarlığı İslam Şərqinin aparıcı memarlıq mərkəzlərindən olmuşdur. Azərbaycan memarlığı nəinki milli tələbatı dəyirdi, habelə regional (İslam Şərqi) tələbatın ödənilməsi vəzifəsini uğurla yerinə yetirirdi.

Təsviri incəsənət və xəttatlıq: XVII əsr Azərbaycanda miniatür sənətinin inkişafı üçün əlverişli olmayan şəraitlə səciyyəvidir. “Bu vaxtdan etibarən yerli sənət məktəblərinin fəaliyyətlərində durğunluq yaranır, qüdrətli Təbriz məktəbinin qiymətli bədii ənənələrinin uzun sürən unudulma prosesi başlanır. XVIII əsrdə tamamilə tənəzzül edən boyakarlıq sənəti XIX əsrin II yarısından etibarən yenidən dirçəlməyə başlayır”.⁷⁴ Ölkə daxilində miniatür rəssamlığının inkişafına əngəl törədən hərbi-siyasi, ideoloji amillər XVI əsrdə də mövcud idi. Məsələn, “hakimiyyətinin ilk dövründə rəssamlığa maraq göstərmiş Şah I Təhmasib 1557-ci ildə tövbə fərmanı verdi və bu fərmana əsasən rəssamlıq emalatxanaları sənətinin inkişafı üçün əlverişli dağıdıldı”.⁷⁵ Emalatxanalarda çalışan rəssamlar öz işlərindən kənar edildilər, miniatürçü rəssamların əksəriyyəti Hindistana qaçmalı oldu. Lakin Şah I Təhmasibin bu subyektiv tədbiri zəngin ənənələri olan miniatür rəssamlığının Azərbaycanda və İranda inkişafının qarşısını ala bilmədi. XVI əsrin sonunda – XVII əsrin əvvəllərində işğal altında olmuş Təbrizdən rəssamların əksəriyyətinin Osmanlı paytaxtına – İstambula aparılması Azərbaycanda miniatür sənətinin inkişaf potensialını azaltmışdı.

XVII əsrdə Azərbaycan miniatür sənəti Yaxın və Orta Şərqdə şöhrət tapmış Təbriz məktəbinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan rəssamlarının çoxusu Osmanlı, Moğol, Mərkəzi

Asiya, İran ərazilərində yaranmış miniatür məktəbi İranda, Türkiyədə, Hindistanda və Mərkəzi Asiyada milli miniatür mərkəzlərində çalışırdı. Təbriz İranda, Türkiyədə, Hindistanda və Mərkəzi Asiyada milli miniatür mərkəzlərinin yaranmasında həlledici rol oynamaqla⁷⁶ yanaşı, həmin mərkəzlərin təşəkkülü və inkişafı prosesini də təmin etmişdir. Şərq “təsviri incəsənətində, xüsusilə miniatürdə dünyanın bədii baxımdan qavranılmasının yeni, ali mərhələsinə keçid təmayülü vardı. Bu təmayül XVI-XVII əsrlərin Qərbi Avropa incəsənətində baş vermiş təmayüllə səsleşirdi”.⁷⁷ Azərbaycan rəssamları İntibah təmayüllü yaradıcılıqlarını XVII əsrdə İsfahanda davam etdirmişlər.

Təbriz rəssamlıq məktəbinin nümayəndələri Səfəvi sarayı nəzdindəki kitabxanada cəmləşmişdilər. Onlar İsfahan miniatür məktəbinin əsasını qoymuş və Azərbaycan rəssamlığının yeni formada inkişafını təmin etmişlər. Azərbaycan rəssamları Qəzvin, Şiraz, Məşhəd və Moğol miniatür məktəblərinin aparıcı qüvvəsi idilər. Moğol hökmdarlarının saray kitabxanası bu cəhətdən daha əhəmiyyətli idi. Burada Əmir Həməzə dastanına 360 miniatür çəkmək üçün Kəmaləddin Behzad məktəbinin 50 rəssamı cəlb olunmuşdu.⁷⁸ XVII əsrin əvvəllərində Moğol saray kitabxanasında çalışan 145 miniatürçü rəssamın əksəriyyəti türk (azərbaycanlı), fars və Orta (Mərkəzi) Asiyalı idi. Əmir Seyidəli Təbrizi (Cüdəi) dövrün məşhur miniatürçü rəssamı idi və XVII əsrin əvvəllərində Hindistana mühacirət etmişdi. Moğol sarayında güclü nüfuza sahib olan Seyidəli Təbrizi “Nadirülmülk” ləqəbi almış, əmir vəzifəsinədək yüksəldilmişdi. O, Əmir Həməzə dastanına 16 məşhur miniatür həsr etmişdir. Lakin onun hər miniatürü məcmuə səciyyəsi daşıyırdı. Cüdəi çəkdiyi rəsmlərin hər cildini bir sandığa yığmışdı. Hər bir miniatür iri ölçülərə malik olması ilə seçilirdi (təxminən I metr uzunluğunda). “Cüdəinin miniatürləri Maninin və Kəmaləddin Behzadın əsərlərini xatırladır”.⁷⁹ Əmir Seyidəli Təbrizi (Cüdəi) portret rəssamlığında da mahir idi. Sadiq bəy Əfşar XVII əsrin əvvəllərində də miniatürçü rəssam, kalligraf, alim kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, Şah I Abbasın dövründə saray kitabxanasının müdiri idi. Onun əsəri⁸⁰ rəssamlıq qanunları haqqındadır və XVII əsrdə tədris vəsaiti kimi əhəmiyyətli idi.

Xəttatlığın bir çox incəsənət sahələrinə güclü təsiri XVII əsrdə də aydın nəzərə çarpırdı. Mir Abdulbaqi Danişmənd, Əli Rza Təbrizi (Abbasi), Mir İmad Qəzvinli və Məhəmməd Mömin Təbrizi bu dövrün ən məşhur xəttatları olmuşlar.

Dekorativ və tətbiqi sənət sahələri: İslam regionuna daxil olan bir ölkə kimi Azərbaycanda da nəbati, qrafik, həndəsi ornamentlərə əsaslanan dekorativ-tətbiqi sənətlər sistemi təşəkkül tapmışdı. Lakin İslamın dekorativ-tətbiqi sənətə təsir prosesi xeyli uzanmış, bəzi sahələrə isə heç bir təsir göstərə bilməmişdi. “Azərbaycanda islamıyyətlə bağlı olan, dini xarakter daşıyan adət-ənənələr sənətdə çox sonralar, yəni bir neçə əsrdən sonra özünü az-çox büruzə verməyə başlamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan sənətkarlığına, onun bədii xüsusiyyət və məzmununa İslam dininin təsiri də hər yerdə bir olmamışdır. Bu təsir şəhər yerlərində nisbətən güclü olmuşdur. Ucqar, dağlıq olan yerlərdə isə İslam dini

sənətə heç bir təsir göstərə bilməmişdir”.⁸¹ Bu isə onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan İslam-ərəb mədəniyyəti sisteminə islamaqədərki mədəni dəyərləri ilə daxil olmuşdu və bu dəyərlər xalqın mədəni təkamül prosesində mütərəqqi, zəruri element kimi mühafizə edilirdi. ABŞ tədqiqatçısı B.Roulend haqlı olaraq qeyd edirdi: “Şərqi və habelə Qərbi incəsənətini ifadə tipinə görə iki növə ayırmaq olar: Ənənə ilə bağlı olan və onunla bağlı olmayan incəsənət”.⁸² XVII əsrdə feodalizm üçün səciyyəvi olan cəhət-sənətlə incəsənətin sıx əlaqəsi özünü xüsusi vüsətlə büruzə vermişdir. “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti tarixində bu dövrdə ilk dəfə olaraq insan təsviri qabarıq bir şəkildə ön plana çıxır”.⁸³ Geniş xalq kütlələri arasında tanınmış klassik Şərq şairlərinin (Firdovsinin, Hafizin, Sədi Şirazin, Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Xətəinin və Füzulinin) əsərlərindən əxz edilmiş süjetlər, gerçək məişət səhnələri hazırlanan sənət məmulatının üzvi bəzəyinə çevrilmişdi. Keramika məmulatı, toxunan xalça və parçalar artıq yalnız məişət obyekti deyildi, onlar incəsənət əsəri nümunələri hesab edilirdi.

Kaşıkərlıq XVII əsrdə uğırla inkişaf edən sənət sahələrindən biri olmuşdur. Kaşı məmulatının üzərində qabarıq və batıq surətdə nəbati və qrafik naxışlar həkk edilirdi. Kaşılar mavi, yaşıl, ağ, firuzəyi rənglərlə boyanırdı. Həkk edilmiş yazılar isə Qurandan və klassik poeziyadan əxz edilmiş dini mahiyyətli sözlər idi. “Kaşılarda təsadüf olunan şeirlərin əksəriyyəti Xaqani Şirvaniyə və Cəlaləddin Rumiyə məxsusdur”.⁸⁴ Kaşılar başlıca olaraq dördkünc, səkkizbucaqlı, xaçvari və s. formalarda hazırlanırdı.

Dekorativ, süjetli parçalar hazırlanması işi XVII əsrdə ən yüksək inkişaf mərhələsinə yaşıyırdı. Parçaların üzəri insan, heyvan, quş təsvirləri, yazılarla bəzədilirdi. Həndəsi və nəbati naxışlar da həmin parçaların mühüm elementini təşkil edirdi. Azərbaycan xalq sənətinin bu növündə süjetli təsvirlərin, canlı obyektlərin zənginliyi bu dövrün ictimai, siyasi, hərbi, ideoloji, mədəni həyatının ziddiyyətli mahiyyətindən, zənginliyindən irəli gəlirdi. Parçalar üzərindəki yazılar əsasən dini mahiyyət daşıyırdı. “Yazılar adətən parçadan hazırlanmış geyimlərin, məişət əşyalarının elə yerlərində verilirdi ki, o tez gözü çarpsın. XV əsrdən etibarən parça üzərində verilən yazılarda Qurandan götürülmüş sözlər get-gedə öz əhəmiyyətini itirərək, daha çox Şərq şairlərinin şeirləri ilə əvəz olunmağa başlayırdı. Şeirlər içərisində ən görkəmli yeri Hafizin, Sədinin və Nizaminin əsərləri tuturdu”.⁸⁵ Lakin R.Əfəndiyevin aşağıdakı fikri ilə tam razılaşmaq mümkün deyildir. “Parça da həyat və məişətdə sırf əməli əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, həm də üzərindəki söz və rəsmləri ilə dini təbliğ edərək, ideoloji rol oynamışdır”.⁸⁶ Qeyd etmək zəruridir ki, orta əsrlərdə dini məna daşıyan yazılara və rəsmlərə yalnız “yuxarıdan” yeridilən ideoloji təbliğat vasitəsi kimi qiymət vermək mümkün deyildir. Bu sənət əsərlərinin əsas istehsalçısı geniş xalq kütlələri idi. Xalq isə həmin dövrün əsas dünyagörüşünü (dini dünyagörüşünü) labüd surətdə sənət əsərlərində yaşadırdı, maddiləşdirirdi. Bədii parça məmulatında

görkəmli, klassik Şərq şairlərinin şeirlərindən istifadə edilməsi isə dövrün dünyagörüşünün tədricən dünyəviləşməsi prosesinin təzahürü hesab oluna bilər.

Zərgərlik Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biridir. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş ən qədim zərgərlik nümunələri e.ə. II minilliyə aiddir.⁸⁷ Qiymətli metallardan bəzək məmulatı, müxtəlif əşyalar hazırlanması işinə qızıl və gümüş sikkələrin ticarət dövriyyəsində artmasının da güclü təsiri olmuşdur. Döymə, basma, minasazlıq, oyma, həkkətmə, hörmə, şəbəkə, qara savad, pardaxlama, hatəmkarlıq zərgərliyin ən mühüm texniki üsullarıdır və XVII əsrdə də Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzlərində bu üsullardan geniş istifadə edilirdi. XVII əsrdə yaşamış Təbriz zərgərlərindən Mirzə Əli, onun oğlu Mirzə Muqim, usta Məstəli, habelə “misilsiz zərgər Rəşidan”⁸⁸ Azərbaycan zərgərlik ənənələrini inkişaf etdirən sənətkarlar olmuşlar.

XVII əsrdə Azərbaycanda plastika sənəti özünün yüksəliş mərhələsinə keçirdi. Qəbirüstü daşlar, qoyun və at fiqurları daşyonma, daşoyma sənətinin klassik nümunələridir. XVII əsrə aid olan bu nümunələrin üzərində süjetli, ornamental bəzəklər üstünlük təşkil edir və islaməqədərki, əski türk mədəniyyətlərinin dirçəldilməsi prosesinin gücləndiyini sübut edir.⁸⁹

Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətinin aparıcı növü xalçaçılıq idi. XVI-XVII əsrlərdə xüsusi sifarişlə toxunmuş bir çox Azərbaycan xalçaları sırf xalq yaradıcılığından daha çox peşəkar saray incəsənəti nümunəsini xatırladır.⁹⁰ Xalça məmulatına olan daxili və xarici tələbatı ödəmək üçün Təbrizdə və bir sıra Azərbaycan şəhərlərində xüsusi karxanalar fəaliyyət göstərirdi. Karxanalarda hazırlanmış məmulat Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə, İtaliya dövlətlərinə, Fransaya, İngiltərəyə və xüsusilə Moskva dövlətinə də ixrac edilirdi. Süjetli xalçalar əsasən Təbrizdə istehsal olunurdu. Xalçaların əsas hissəsi isə ornamental tərtibatlı idi. Səfəvi şahları xalça istehsalından və satışından külli miqdarda mənfəət hasil edirdilər.

Folklor və musiqi: XVII əsrin Azərbaycan mədəni həyatının ən səciyyəvi cəhətlərindən biri folklorla musiqinin sıx əlaqədə inkişafı olmuşdur. Bu əsr folklor janrlarının (xüsusilə dastanların) inkişafında “məhsuldar” dövr idi. “Şah İsmayıl” dastanı bitkin bir əsər kimi XVII əsrdə tam təşəkkül tapdı. “Abbas və Gülgəz”, “Əsil və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Koroğlu” dastanları həmin əsrdə meydana gəlmiş folklor nümunələridir.⁹¹ Bu, habelə XVII əsrə qədərki dastanlar yeni folklor nümunələri ilə daim zənginləşirdi. Çox dinamik janr olan dastanların zənginləşməsinə aşıqlar təmin edirdilər. “Aşıq” - ərəb sözü olub “aşiq” deməkdir. Əsil aşıqlar indiki aşıqlardan fərqlənmişlər. Onlar məhəbbətin təsiri ilə şeir və musiqi qoşmaq istedadına malik əfsanəvi şəxslər olmuşlar. Sonralar “aşiq” adı əsil aşıqlar haqqında dastanlar danışan, həm də öz hekayətini sazın müşayiəti altında mahnılarla izah edən şəxslərə verilmişdir. Hökmdarlar, xanlar və başqa tax-tac sahibləri ən yaxşı aşıqları saraya cəlb etməyə çalışmış və onları saray musiqiçisi

kimi öz yanlarında saxlamışlar. Saraylarda aşıqlar yarışa girmişlər”.⁹² XVII əsrin ustad aşıqları arasında xüsusilə fərqlənən, daim xalq kütlələrinin içərisində olan, sarayların cazibəsinə uymayan Abbas Tufarqanlı “Abbas və Gülgöz” adlı məhəbbət dastanının müəllifidir.

XVII əsrdə meydana gəlmiş dastanlar arasında “Koroğlu” diqqəti xüsusilə cəlb edir. Folklorşünasların qənaətinə görə, “Koroğlu” dastanının qoşmaları, Koroğlu və onun dəliləri haqqında ilk məlumatı XVII əsr salnaməçisi Təbrizli Arakel vermişdir.⁹³ O, erməni əlifbası ilə, Azərbaycan dilində tərtib etdiyi şeir dəftərlərində Azərbaycanda və Kiçik Asiyanın Şərq hissəsində geniş yayılmış üsyan, üsyanın görkəmli iştirakçıları haqqında məlumat vermişdir. 1599-cu ildə baş vermiş Cəlalü üsyanlarından biri “Koroğlu” dastanının mənbəyini təşkil edir. “Koroğlu” dastanının müxtəlif variantları mövcuddur. Dastanın müxtəlif variantlarında qolların sayı 17-dən 28-ə qədərdir. Türk xalqları arasında geniş yayılmış “Koroğlu” dastanının əsasən Azərbaycan zəmininə bağlılığı və Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğu fikrini tarixşünaslıqda ilk dəfə əsaslandıran İ.P.Petruşevski olmuşdur.⁹⁴ “Koroğlu” dastanında dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin təsviri ilə yanaşı, qədim türk mifologiyasının bir çox elementləri də vardır.⁹⁵

Azərbaycan milli musiqisinin əsas istiqamətləri arasında aşiq yaradıcılığı XVII əsrdə aparıcı mövqedə idi. Musiqiçi, rəqqas, söz ustası kimi cəhətləri özündə birləşdirən aşıqlar saray məclislərində, xalq tədbirlərində ən fəal iştirakçı idilər. “Azərbaycan türkləri istedadı-musiqicə nə Osmanlı türklərindən, nə də qonşuları iranlılardan heç də geri deyildirlər. Qafqaz millətləri içində isə musiqiyə ən müstəid olanları Azərbaycan türkləridir desək, zərrəcə mübaligə olmaz”.⁹⁶ XVII əsrdə saray nəzdində inkişaf edən musiqinin səciyyəvi cəhəti onun hərbi-siyasi məqsədlərə, feodal ali dairələrinin estetik tələbatını ödəməyə təmayüllü olması idi. Alman səyyahı Adam Oleari öz qeydlərində bu cəhətə xüsusi fikir vermişdir: “Biz burada yad ölkənin döyüş musiqisini də eşitdik. Bizim qabağımızca at üstündə dörd musiqiçi gedirdi. Onlar növbə ilə, zahiri görünüşcə tütəyə bənzəyən, uzunluğu 4 qulaca yaxın, uc tərəfi isə enli mis alətdə çalırdılar. Bu alət qaraney adlanırdı, onu çalanda ucunu göyə tuturlar. Bundan başqa sadə tütəkçilər, həmçinin bir neçə təbilçi də vardı. Onlar küvəçə bənzəyən təbillərini yəhərdən asmışdılar. Bundan başqa bir neçə uzun, əyri buynuzlara bənzəyən alətləri, qavalları və s. olan musiqiçilər də vardı. Şəhər camaatı bizi əl çala-çala, papaqlarını yellədə-yellədə və atıb-tuta, sevinc sədaları ilə böyük şənliklə qarşıladı. Bu gün biz elə bir nəşə aldığımız ki, sanki bu dünyanın cənnətinə düşmüşdük”.⁹⁷ Muğamın Azərbaycan musiqisinin əsas janrlarından biri kimi inkişafı əsasən saray mühitində təmin edilirdi. Azərbaycan muğamları İran muğam sistemi ilə sıx qarşılıqlı təsir prosesində tərəqqi edirdi. Muğam musiqisi 7 əsas avazatdan ibarət idi. Muğam adlarının bir çoxu onların Azərbaycan zəmininə, etnik mənşəyinə bağlılığını təsdiq edir.⁹⁸ Azərbaycan musiqisinə hind musiqisinin də müəyyən təsiri olmuşdur ki, bu da öz

ifadəsini “Mahur-Hindi” muğamında tapmışdır.⁹⁹ Artıq XVII əsrdə Azərbaycan muğamları sistemi özünün kamilliyi ilə seçilirdi.

Elm: XVII əsrin I yarısında Azərbaycanda müxtəlif elm sahələrinin inkişafı prosesi ləng gedirdi. Lakin əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan alimləri Səfəvilər dövlətində elmin bir çox sahələrində yenidən fərqlənməyə başladılar. Mirzə Məhəmməd Təbrizi, Molla Mömin İman, Molla Əliqulu Xalxali, uzun müddət ərzində Təbrizin şeyxülislamı olmuş Nəcibəddin Rza Təbrizi, Mövlana Mirzə Məhəmməd bin Həsən Şirvani bu dövrün görkəmli alimlərindən idilər. Orta əsrlərin bir çox elm xadimi kimi onların əksəriyyəti ensiklopedik biliklərə malik olmaları ilə məşhurlaşmışdı.

Mövlana Mirzə Məhəmməd “Maalimül-üsul” (“Başlangıcların təzahürləri”), “Hikmətül-eyn” (“Mahiyyətin hikməti”), “Mətlül-ənvar” (“Şüaların çıxması yeri”), “İşarətin şərh-i” əsərlərinə əlavələr, izahlar və şərhlər yazmışdır. O, riyaziyyat və astronomiyaya dair traktatların müəllifi idi. XII əsrin görkəmli Azərbaycan filosofu Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) yaratdığı işraqilik fəlsəfəsi və onun mühüm əsərləri XVII əsr alimlərini də məşğul edirdi. Yusif Qarabaği (1645-ci ildə vəfat etmişdir) həmin filosofun “Həyakil ən nur” (“İşıq heykəlləri”) əsərinə şərhlər və haşiyələr yazmışdı. Zərdüştiliyin (atəşpərəstliyin) güclü təsiri hiss edilən işraqilik fəlsəfəsi Azərbaycan mədrəsələrində tədris obyektinə olmuşdur.

Mirzə Abdulla Əfəndi Təbrizi məşhur alim idi. 1717-ci ildə vəfat etmiş bu alim 10 cildlik “Riyazül-üləma” əsərinin müəllifidir.¹⁰⁰ Əsər müxtəlif alimlərin tərcümeyi – halını və əsərlərinin siyahısını ehtiva edən ensiklopedik məcmuə səciyyəsinə malikdir.

Hüseyn Xələfoğlu Bürhan Təbrizi Osmanlı işğalından sonra Hindistana getmişdi. Dilçi, filosof və tarixçi olan bu alim Heydərabad şəhərinin hakimi Abdulla Qutbşaha həsr etdiyi “Bürhane-qate” adlı məşhur farsdili lüğətini tərtib etmişdir.¹⁰¹ Həmin lüğət İranda, Hindistanda və digər Şərq ölkələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunurdu.

Dövrün tanınmış filosofu, məntiqşünası Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği ilk təhsilini Qarabağda almış, Yaxın və Orta Şərqdə “Böyük axund” təxəllüsü ilə tanınmışdı. Onun fars və ərəb dillərində fəlsəfəyə, məntiqə aid əsərləri vardır. Yusif Qarabaği də Osmanlı işğalı zamanı ölkəni tərk etmişdi. O, Buxara və Səmərqənd şəhərlərində yaşamış, elmi fəaliyyət göstərməklə yanaşı mahir müəllim kimi də məşhurlaşmışdı.¹⁰² Bu alimin bəzi əsərləri Orta (Mərkəzi) Asiya mədrəsələrində dərs vəsaiti kimi uzun müddət ərzində istifadə edilmişdir.

Tarix elminin inkişafı saray mühitində təmin edilirdi və həmin dövrün ən məşhur tarixçisi İsgəndərbəy Münşi (Türkman) idi. İsgəndərbəy Münşi (Türkman) “Tarixe-ələmaraye-Abbasi” (“Ələmi bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərini 1630-cu ildə bitirmişdir. Əsər müqəddimədən, girişdən və iki cildədən ibarətdir.¹⁰³ İsgəndərbəyin əsərinin I cildində hadisələrin təsviri 1616-cı ilədək aparılmışdır. II cildə 1629-cu

ilə qədərki hadisələr işıqlandırılmışdır. İsgəndərbəy Münşinin “Zeylə-tarixə aləmarayə-Abbasi” adlı əsəri də vardır. Əsərdə Şah Səfinin hakimiyyətinin ilk 5 ilinin hadisələri təsvir olunmuşdur. Tarixçinin bu əsəri natamam qalmışdır.¹⁰⁴ Mənşəcə azərbaycanlı olan bu tarixçi əsərlərində vətən tarixinə, Azərbaycana xüsusi fikir vermişdir.

Şah II Abbasın hakimiyyətinin (1642-1666) 1664-cü ilədək olan dövrünü saray tarixçisi Məhəmməd Tahir Vahid təsvir etmişdir. Məhəmməd Tahir Vahid Şah Süleymanın dövründə (1666-1694) dövlətin baş vəziri vəzifəsini icra edirdi. O, “Abbasnamə” adlı əsərin müəllifidir. Bu tarixçi 1699-cu ildə vəfat etmişdir.¹⁰⁵

Məhəmməd Yusif Qəzvini Müvərrix XVII əsrin sonlarında vəfat etmiş saray tarixçisi idi. Məhəmməd Yusif “Xulde-barin” (“Əbədi cənnət”) adlı ümumtarix əsərinin müəllifidir. 8 hissədən ibarət olan bu əsərin son hissəsi Səfəvilər hakimiyyəti tarixinə həsr edilmiş, hadisələrin təsviri 1694-cü ilədək aparılmışdır. Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidi isə Səfəvilər sülaləsinin genealogiyasına həsr olunmuş “Silsilət ən nəsəbi Səfəiyyə” əsərinin müəllifi idi.¹⁰⁶ XVII əsrin əvvəllərində Şeyx Hüseyn Səfəvilərin Ərdəbil kompleksinin vəqf müəlliminin himayəçisi vəzifəsini icra etmişdi və buna görə də Səfəvi sülaləsinin mənşəyi probleminə yaxından bələd olmuşdu.

Şərəfəddin Hüseyni Təbrizi-Laləvi 1640-cı ildə İstanbulda vəfat etmiş tarixçi idi.¹⁰⁷ Onun 1617-ci ildə yazdığı “Ənfəsül-əxbar” (“Ən dəyərli xəbərlər”) adlı əsəri elm aləmində məşhurlaşmışdı. Əsərdə Sasani İranı, Ərəb Xilafəti, Teymuri və Osmanlı dövlətlərinin hərbi-siyasi inkişafı məsələləri təsvir edilmişdi.

Azərbaycan şamlı tayfasından olan Vəliqulubəy 1625/26-cı illərdə anadan olmuşdur. O, “Qisasül-xaqani” (“Şahların hekayətləri”) əsərini 1662-1666-cı illərdə yazmışdır.¹⁰⁸ 3 hissədən ibarət olan bu əsərdə Səfəvilər sülaləsinin mənşəyindən Şah II Abbasadək olan tarixi dövrün təsviri verilmişdir.

Gəncəli Hacı Məhəmmədqulu xan Qacar XVII əsrin Azərbaycan tarixçilərindəndir. Bu tarixçi 23 fəsildən ibarət olan “Lübbül-lübab” (“Gövhərlərin xalısı” – seçilmiş”) əsərinin müəllifidir. Həmin tarixçinin əsərinin iki əlyazma nüsxəsi vardır.¹⁰⁹

XVII əsrin Azərbaycan tarixçiləri arasında özünün peşəkarlığı ilə ən çox seçiləni İsgəndərbəy Münşi olmuşdur. “İsgəndərbəy Münşi Səfəvi dövrünün digər tarixçilərindən o dövrün tarixçiləri üçün nadir olan keyfiyyətlə fərqlənirdi. O, öz sələflərinin əsərlərindən məlumatları sadəcə olaraq əxz etmirdi. Bu məlumatları təhlil etməyə, təsnifatını verməyə və çox zaman hadisələrə öz münasibətini irəli sürməyə can atırdı. O, çox zaman hadisələrin zahiri tərəfini nəzərə almır, əsas diqqətini bu hadisələrin məzmununu açmağa yönəldirdi. Bu baxımdan o, yalnız faktları qeyd etməklə kifayətlənən tarixçilərdən daha yüksəkdə dururdu”.¹¹⁰ Ümumiyyətlə, orta əsrlərin (habelə XVII əsrin) Azərbaycan tarix elmi salnamə səciyyəsinə malik idi. Lakin hətta gerçək hadisələrin sadəcə qeydə alınması da

xalqın tarixi təfəkkürünün inkişafına, varislik əlaqəsinin təmin olunmasına xidmət edirdi.

Xalq yaradıcılığının geniş vüsət alması, mədəni potensialın Yaxın və Orta Şərq regionuna səpələnməsi XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərindən idi. Əlverişli olmayan ictimai-iqtisadi, siyasi proseslər ölkədə mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərmişdi.

§ 2. Azərbaycanın mədəni həyatı XVIII yüzillikdə

Azərbaycan mədəniyyətinin XVIII yüzillikdəki təkamülü xeyli dərəcədə ölkədə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi, ideoloji səciyyəli hadisələrin gedişindən asılı idi. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, həmin əsrdə mədəni həyatın bütün sahələri qeyri – qənaətbəxş inkişaf zəminində olmuşdur. Bu tarixi gerçəkliyi anlamaq üçün Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin bir sıra başlıca hadisələrinə qısaca nəzər yetirmək zəruridir.

XVIII yüzilliyin əvvəllərində ölkə təsərrüfatı gerilik, tənəzzül mərhələsində olmuşdur. Dövrün neqativ hərbi-siyasi prosesləri Azərbaycanın zəngin iqtisadi potensialının gerçəkləşdirilməsinə əngəllər törədirdi. “Azərbaycan ərazisində Osmanlı əsgərləri ilə İran sərbazlarının apardıqları müharibə, habelə Nadir şahın hərbi yürüşləri nəticəsində ölkənin təsərrüfat həyatına ciddi ziyan vurulmuşdu. Yadelli işğalçılar yerli əhalinin ərzağı hesabına dolanır, mal-qarasını mənimsəyərək, nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edirdilər”.¹¹¹ Xarici hərbi-siyasi yardımın sayəsində Azərbaycanda baş vermiş bir sıra çıxışlar (Hacı Davud, Surxay xan və b.), yüzillik ərzində davam etmiş rus müdaxilələri də ölkənin iqtisadi həyatının sabit inkişafına maneçilik törətmişdir. Azərbaycanda təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin sabit inkişafına dövlətin ağır vergi siyasəti də əngəllər yaratmışdır. “Ağır vergilər kənd zəhmətkeşlərini dilənçi vəziyyətinə salmışdı...Vergilər dövlət xəzinəsini dolduran yeganə maddi mənbə idi. Vergi verməkdən boyun qaçırmayırlar deyə, şah hökuməti 15 yaşına çatmış bütün kişi cinsindən olanları siyahıya alırdı. Müasirlərin yazdığına görə, hər üç ildən bir siyahılar təzələnilir və vergi verənlərin sayı artırılırdı. Siyahıyaalmadan sonra dövlət məmurları-vergi toplayanlar çəyirtkə kimi kəndlərə daraşır, vəzifələrini yerinə yetirərkən həm öz ciblərini unutmur, həm də zorakılığa yol verirdilər”.¹¹² Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlərarası gərgin hərbi-siyasi çəkişmələri, müharibələri ilə fərqlənən XVIII əsr ərzində Şimali Azərbaycan əhalisi nəinki İranın mərkəzi vilayətlərində qərarlaşmış türk (Azərbaycan) siyasi xadimlərinin (Səfəvilər, Nadir şah Əfşar, Qacarlar), habelə vaxtaşırı ölkəni öz hakimiyyətinə tabe etməyə can atan Osmanlı hərbi-siyasi dairələrinin, rus ekspansionistlərinin basqın, qarət və talan obyektinə çevrilmişdi. Əhalisi dilənçi vəziyyətinə düşmüş Səfəvilər dövlətinin iqtisadi əsasları sarsılmaqda idi. XVI-XVII əsrlərdə az və ya çox dərəcədə doğma zəminə-Azərbaycan vilayətlərinə arxalanmış Səfəvi şahları yeni əsrdə daha çox

beynəlxalq səciyyəli hadisələrin təsiri nəticəsində İran vilayətlərində qərarlaşır, tədricən Azərbaycana yad obyekt kimi yanaşırdılar. Dövlət ağır maliyyə böhranı keçirirdi. Mərkəzi hakimiyyət bütün dövlət ərazisində baş verən proseslərə nəzarət etmək iqtidarını itirmişdi. 1709-cu ildə əfqanlar Səfəvi hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdılar. Bu üsyan nəticəsində Səfəvilər sülaləsinin varlığı sual altına alındı. 1722-ci ildə 20 minlik əfqan üsyançı ordusu dövlətin paytaxtı İsfahanı mühasirəyə aldı. Şəhər 6 aydan artıq mühasirə şəraitində yaşamalı oldu. Əfqanların İsfahanı işğal etməsi, Səfəvilər dövlətinin ağır məğlubiyyəti həmin hadisələri şəxsən müşahidə etmiş üç müəllif tərəfindən təxminən eyni zamanda qələmə alınmışdır. Onların biri Jozef Tiflisi, ikincisi Tadeuş Kruşinski, üçüncüsü müsyo de-Gardan olmuşdur. Məsələn, Jozef Tiflisi həmin hadisələr barədə bu qeydləri etmişdir: “İsfahan şəhəri əhalisi çox və sıx, torpağı geniş əzəmətli bir şəhərdir. Uzun çəkən mühasirə vaxtı qıtlıq, qəhətlik atəşi (əhalinin) canına düşdü, neçə nəfərin bədən xırmanını yandırdı. Arpa alovunun şiddəti neçə min canı yandırdı, o biri dünyaya göndərdi. Bu qaçılmaz hadisəyə və asiman bəlasına razılıqdan başqa çarə olmadığını görən (isfahanlılar) istər-istəməz İsfahan şəhərini uğanlara (əfqanlara – red.) təslim etməyə razılıq verdilər”.¹¹³ 1708-1726-cı illərdə İsfahanda yaşamış polyak müəllifi Tadeuş Kruşinski də bu tarixi hadisənin, Səfəvilər sülaləsinin eniş anının canlı şahidlərindən biri olmuş, həmin hadisəyə münasibətini bildirmişdir. T.Kruşinskinin “Xristian səyyahın tarixi” (“Tarixi-səyyahi-məsihi”) əsərində bu qeydlər dövlətin maliyyə həyatının acınacaqlı olduğuna işarədir: “O (Mahmud), Səfəvilərin xəzinəsini zəbt etdi. Xəzinədə hər şey bol idi, lakin nəqd qızıl çox azdı. Mahmud qızılbaşlardan çoxlu qızıl və cavahirət tələb edərək onları bu məcburiyyət qarşısında qoydu və aldıklarını xəzinəyə əlavə etdi. İsfahan və Culfa tacirlərindən, başqa ticarətçilərdən, hətta xristian məlikləri və Avropa elçilərindən də müxtəlif bəhanələrlə böyük məbləğdə pul yığdı. Öz dövlət başçılarından da bu qayda ilə çoxlu qızıl və başqa qiymətli şeylər aldı (nəticədə) əfqanlar qızılbaş tayfalarının verdikləri qızıl-gümüş sayəsində çox dövlətləndilər”.¹¹⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, həmişə olduğu kimi bu halda da qarət və talan olunan dövlət xəzinəsi, sərvət ölkə əhalisinin yaradıcılıq, əmək fəaliyyətinin nəticəsi idi. Əfqan talanları və qarətləri də ölkənin iqtisadi potensialına ağır zərbə vurdu.

Əfqan müdaxiləsi nəticəsində əsir düşmüş Şah Hüseyn oğlu Təhmasibin xeyrinə taxtdan imtina etdi. Uğurlu hərbi fəaliyyəti sayəsində siyasi nüfuzu artmış, əfşar tayfasından olan Nadir tezliklə təşəbbüsü ələ keçirdi. O, II Təhmasibi hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və taxta onun 4 aylıq oğlu III Abbası əyləşdirdi. Sülalə dəyişikliyi üçün əlverişli zəmin hazırlandı. Lakin Nadirə ağır iqtisadi böhran şəraitində olan dövlət aparatı miras qalmışdı. “Nadir şahın hakimiyyət başına gəldiyi vaxt dövlət xəzinəsi Şah Sultan Hüseyn və II Təhmasibin səhlənkarlığı nəticəsində demək olar ki, boşalmışdı. Nadir şah dövlətin gəlirini yalnız vergilərin miqdarının və sayının çoxaldılması sayəsində müəyyən qədər bərpa etməyə nail olmuşdu”.¹¹⁵ Təbii ki, Nadir şah (1736-1747-ci illər) bütün hallarda zorakı

tədbirlərə əl atmırdı. O, hərbi uğurlar sayəsində də dövlətin iqtisadi, maliyyə sabitliyini bərpa etməyə can atırdı. “1739-cu ildə Hindistana uğurlu yürüşündən sonra böyük qənimət ələ keçirən Nadir şah nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə əhalini 3 il vergi verməkdən azad etdi”.¹¹⁶ Lakin müasirlərin verdikləri məlumata görə, Nadir şah 100 min döyüşçüdən ibarət ordu saxlayırdı. Hərbişədirilmiş dövlət aparatı şahı “özünə qayıtmağa” (yəni sərt tədbirlərə əl atmağa) məcbur edirdi. Məsələn, “XVIII əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda Əfşar zülmünə qarşı üsyanlar baş verdikdə Nadir şah çoxsaylı qoşunlarını şimala doğru yeritdi. Yürüş zamanı qoşunlar, bir qayda olaraq, yerli əhalinin hesabına dolanırdılar. Nadir şah yürüşdən qayıtdıqdan sonra sərf olunmuş xərcləri ödəmək üçün 1739-cu ildə xalqa “bağışladığı vergilərin” zorla toplanılması barədə fərman verdi. Beləliklə, əhalidən üç illik vergi toplanıldı. Vergi toplanılarkən özbaşınalıq və zorakılıq baş alıb gedirdi. Bu isə əhalinin narazılığının daha da artmasına gətirib çıxarırdı”.¹¹⁷ Nadir şah iqtisadi həyat, maliyyə məsələlərinə hərbi xadim nəzəri, mövqeyi ilə yanaşırdı. Bu cəhət də dövlətin, bu dövlətin tərkibində olmuş Azərbaycanın təsərrüfat həyatına mənfi təsirini göstərmişdi.

XVIII əsr ərzində ölkənin başlıca mədəni inkişaf ocaqları olan şəhərlər baş vermiş hərbi əməliyyatlar nəticəsində xeyli zərər çəkmişdilər. Bütün xalqların, ölkələrin tarixi sübut edir ki, qarşıdurmalar zamanı müxtəlif, rəqib sərkərdələrin, hökmdarların başlıca zərbə obyektı ticarətin, sənətkarlığın, mədəni potensialın əsas mərkəzləri olan şəhərlər olmuşdur. XVIII yüzillikdə də Azərbaycan hakimləri şəhərlərin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə daha çox fikir verməli olurdular. Şəhərlərin memarlıq cəhətdən təkamülü xeyli dərəcədə onların müdafiə sisteminin xarakterindən asılı idi. “Qala divarlarından kənarda ev və bina tikdirməkdən ehtiyatlanan şəhər zadəganları öz imarətlərini yalnız şəhər daxilində inşa etdirməyi daha üstün tuturdular. Belə hallarda özlərinə bina-mülk tikdirən varlılar nə şəhərin planlaşdırılmasına, nə də xarici görünüşün pozulmasına əhəmiyyət verirdilər. Buna görə də get-gedə şəhərin küçələri daralır, şəhər meydanları tədricən aradan çıxırdı”.¹¹⁸ Bu cəhətlərinə görə həmin dövrün Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti oxşar idi.¹¹⁹ Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri-dərzilik, dəmirçilik, zərgərlik, dabbacılıq, misgərlik, xalçaçılıq və s. inkişaf etmişdi. Şəhərlərdə sənətkarlığın müəyyən sahəsinin inkişafı yaşayış məntəqələrinin coğrafi mövqeyindən, iqlimindən və ətraf mühitindən asılı idi. Bu dövrün Azərbaycan şəhərlərinin vəziyyətini, başlıca təkamül yollarını öyrənmək üçün XVIII yüzillikdə ölkənin şəhərlərində olmuş Avropa və rus səyyahlarının, hərbi-siyasi xadimlərinin, “elmi məqsədlərlə” bölgəyə göndərilmiş elçilərin məlumatları ilə tanış olmaq kifayətdir.¹²⁰ “XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin ümumi iqtisadi tənəzzülü şəhər təsərrüfatında öz əksini tapmışdı. Bu, sənətkarlar tərəfindən hazırlanan malların keyfiyyətcə aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarırdı. Məhz buna görə də Azərbaycan şəhərlərindən əksər hallarda xammal ixrac olunurdu”.¹²¹

XVII əsrin sonunda – XVIII əsrin əvvəllərində ümumi iqtisadi böhran bütün Yaxın Şərqi бүürüdü. Bu regional hadisə Azərbaycana da mənfi təsir göstərdi. “Ölkənin iqtisadi geriliyinə XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ərazisində aparılan Osmanlı-Səfəvi müharibələri də az təsir etməmişdi. Müharibə nəticəsində Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərində yerləşən şəhərlərindən başqa demək olar ki, bütün şəhərləri tranzit əhəmiyyətini itirmişdi”.¹²² Ticarət vergilərinin çoxluğu və ağırlığı, ölçü və çəki sistemlərinin müxtəlifliyi, vahid pul sisteminin olmaması, feodal çəkişmələri, hərbi əməliyyatlar ölkədə ticarətin məhdudlaşmasının mühüm səbəblərindən idi. “Təsadüfi deyildir ki, XVIII əsrin birinci yarısında baş verən üsyanlarda şəhər əhalisi, xüsusilə ticarətlə məşğul olanlar və sənətkarlar yaxından iştirak edirdilər”.¹²³

XVIII yüzilliyin II yarısına doğru Azərbaycan ictimai-iqtisadi, siyasi və bunlara müvafiq olaraq mədəni təkamül prosesində yeni mərhələyə qədəm qoydu. “Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarımamalı dövlət qurumlarının tarixindən ibarətdir... Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir”.¹²⁴ Şəki xanlığı, Qarabağ xanlığı, Quba xanlığı, Lənkəran (Talış) xanlığı, Bakı xanlığı, Gəncə xanlığı, Dərbənd xanlığı, Şamaxı xanlığı, İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Maku, Sərab xanlıqları, Cavad və Salyan xanlıqları yüzilliyin siyasi həyatında iz qoymuş qurumlar idilər. “Xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixində feodal dağınlığı və şiddətli ara çəkişmələri ilə səciyyələnir. Hakim feodallar-xanlar bir-biri ilə mübarizə apararaq ərazilərini genişləndirməyə, vergi verməyə qadir olan rəiyyətin sayını artırmağa can atırdılar. Müəyyən bir həddən sonra bu, obyektiv surətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi prosesinə çevrilirdi. Bu baxımdan urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, şəkili Hacı Çələbi xanın, qarabağlı Pənahəli xanın təşəbbüsləri təqdirəlayiq olsa da, heç bir müsbət nəticə verməmişdir”.¹²⁵ Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət hüdudlarında birləşdirməyə can atmış hökmdarlardan biri də Quba xanı Fətəli (1736-1758-1789) olmuşdur. Onun hərbi-siyasi, diplomatik tədbirləri də uğursuzluqla nəticələndi. Rusiya, Osmanlı, İran müdaxilələri, Azərbaycan vilayətlərinin ictimai-iqtisadi və siyasi inteqrasiya məqamına hazır olmaması pərakəndəliyin aradan qaldırılmasına mane olmuş başlıca əngəllər idi.

XVIII yüzillikdə Azərbaycanın iqtisadi həyatı təsərrüfat fəaliyyətinin əsasən xanlıqlar hüdudunda qapalılığı ilə fərqlənirdi. Əsrin II yarısında Azərbaycan şəhərləri əsasən qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Düşmənin qəfil hücumunun qarşısının alınması məqsədilə qalaların ətrafında xəndəklər qazılır və həmin xəndəklər su ilə doldurulurdu. Hər bir paytaxt şəhərdə əsas, bayır və sənətkarlıq məhəllələri yerləşirdi. XVIII əsrin II yarısında da ən çox zərər Şamaxı şəhərinə dəydi. Bu şəhər Azərbaycan ərazisindən Osmanlı qoşunları çıxarılarkən, 1734-cü ildə Nadir xan tərəfindən yerlə yeksan edilmiş, əhalisi isə yenicə salınmış “Ağsu” adlı yaşayış məntəqəsinə köçürülmüşdü. Lakin “Yeni Şamaxı” (Ağsu) da dəfələrlə

dağıntılara məruz qaldı. XVIII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Şəki ətrafında xanlıq yarandıqdan sonra şəhər xanlığın, habelə Azərbaycanın siyasi, mədəni həyatında nəzərəcarpacaq rol oynamağa başladı. Şəki yalnız 1765-ci ildə qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Burada qala ilk Şəki xanı Hacı Cələbinin hakimiyyəti dövründə (1743-1755) tikilmişdir. “Qala divarlarının xaricdən ümumi uzunluğu 1300 metr, hündürlüyü şimaldan 4 metrə, cənubdan 8 metrə yaxındır. Divarın qalınlığı 2,2 metrdir. Qalanın cənub və şimaldan iki tağlı darvazası, 21 mühafizə bürcü vardır”.¹²⁶ Bakı, Gəncə, Təbriz, Naxçıvan bu dövrün Azərbaycan şəhərləri arasında xüsusilə seçilirdilər. Bu dövrdə qədim şəhərlərin tənəzzülü ilə yanaşı bir sıra yeni şəhərlər də meydana gəlmişdir. Şuşa, Yeni Şamaxı (Ağsu) və Quba bu cür mərkəzlərdən idilər. Şuşa şəhəri, qalası bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şuşa qalasını Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan (1748-1760) inşa etdirmişdir. Qala-şəhər dəniz səviyyəsindən 1400 metr uralıqda yerləşmiş, meşələrlə örtülmüş, bir tərəfdən uçurumla, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş bir mövqedə salınmışdı. Burada öncə qala divarları, daha sonra isə evlər və imarətlər inşa edilmişdi. Qala-şəhər xanlığın banisinin şərafinə “Pənahabad” adlandırıldı.¹²⁷ Tezliklə qalaya Qarabağdan və Azərbaycanın başqa vilayətlərindən köçüb sakin olanların sayı artmağa başladı. Köçüb gələnlər şəhərdə məhəllə prinsipi əsasında yerləşdirildilər. Hər bir məhəllənin məscidi, hamamı, mədrəsəsi və digər ictimai təyinatlı obyektı vardı. Qala-şəhərdə xan sarayı da inşa edildi. Şəhərdən aralıda daha iki istehkam tikildi. Mehrəli xanın hakimiyyəti dövründə (təqribən 1758-1763) Şuşadan bir qədər aralıda Əsgəran qalası inşa olundu. XVIII əsrin II yarısında Şuşa Azərbaycan şəhərləri içərisində yüksək inkişaf sürəti ilə fərqlənirdi. Şuşa qalası inşa olunduğu gündən 1797-ci ilədək buraya düşmən ordusu birçə dəfə də soxula bilməmişdi.¹²⁸

Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində sənətkarlığın tərəqqisi üçün əlverişli şərait vardı. Lakin əsrin II yarısında ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, aramsız feodal müharibələri onlarla şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, xeyli sənətkar kütləsinin, şəhər əhalisinin yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb olmuşdur. Yerli hakimlər doğma zəmində təsərrüfat potensialını üzə çıxarmağa maraq göstərmir, başqa vilayətlərdən məhsuldar qüvvələr cəlb olunmasına üstünlük verirdilər. Aramsız müharibələr, siyasi qeyri-sabitlik sənətkarlığın da keyfiyyətə geriləməsinə səbəb olmuşdu. Bir çox şəhərlərin həyatında yüksəliş və eniş məqamları bir-birini əvəz edirdi. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti daxili və xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak edirdi. Ticarətin vergi ilə əhatə olunmamış sahəsi qalmamışdı. Vergilərin sayı və miqdarı elə çox idi ki, xanın vergi yığanları öz vəzifələrini tələb olunan səviyyədə icra edə bilmirdilər. Buna görə də çox zaman vergi toplamaq hüququnu iltizama verirdilər.

Əsrin II yarısında Azərbaycanın ictimai quruluşu iqtisadi əsasları baxımından natural təsərrüfat hüduqlarını aşma bilməmişdi. Pul dövriyyəsi də həmin təsərrüfat sisteminin təsiri ilə aşağı səviyyədə idi. Məsələn, Qarabağ xanlığında

zərb olunmuş pul vahidi Quba xanlığı ərazisində öz dəyərini xeyli dərəcədə itirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqlarında çəki və ölçü vahidləri də müxtəlif idi. Bu cəhət yerli tacirlərin xarici ticarətə cəlb olunması, əcnəbi tacirlərlə işgüzar münasibətlərin davam etdirilməsi işini çətinləşdirirdi. Beləliklə, XVIII əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın iqtisadi həyatının beynəlxalq aləmə “qayıdış” zərurəti meydana çıxmışdı. Bu “qayıdış” isə iqtisadi, siyasi birlik olmadan, əsasən qapalı olan təsərrüfat sistemi ləğv olunmadan qeyri-mümkün idi. XVIII əsrin Azərbaycan gerçəkliyində meydana olan bircə, lakin mühüm fakt xalqın mədəni birliyi olmuşdur. Bu tamlıq, birlik xalqın siyasi, iqtisadi vəhdətinin mənəvi əsası idi.

Azərbaycanın XVIII əsr həyatı siyasiliyi, hərbi hadisələrin zənginliyi ilə fərqlənir. Əsrin 30-cu illərinin II yarısına doğru güclü siyasi qurumundan-Səfəvilər dövlətindən (1501-1736) uzaqlaşmış Azərbaycan xalqı, onun doğma torpaqları müxtəlif hərbi-siyasi qüvvələrin təzyiqinə məruz qalmışdı. Osmanlı və rus müdaxilələri, Azərbaycanı “geri qaytarmaq” şüarları ilə çıxış edən, İran vilayətlərinə arxalanan hökmdarların aramsız hərbi yürüşləri, bu və ya digər xarici siyasi gücə güvənərək ölkədə hərbi-siyasi fəallıq nümayiş etdirən şəxslərin çıxışları, vaxtaşırı baş verən feodal ara müharibələri XVIII əsrin başlıca hadisələri olmuşdur. Bütün bunlar ölkənin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni təkamülü prosesinə müəyyən təsir göstərməyə bilməzdi. 1722-1735-ci illər ərzində Səfəvilər dövləti daxilində baş verən üsyanlardan, daxili çəkişmələrdən istifadə edən ruslar Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərini işğal etdilər. Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış İstanbul müqaviləsinə (1724-cü ilin 12 iyulu) əsasən “Səfəvi irsini bölüşdürmək” haqqında razılıq əldə edildi. Azərbaycan ərazisinin xeyli qismi Osmanlı hakimiyyəti altına keçdi. Osmanlı sultanı bu müddət ərzində Şirvanda öz planlarını gerçəkləşdirmək üçün öncə Hacı Davuddan, sonra isə Qazıqumuxlu Surxay xandan istifadə etdi. XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Əfşar qəbiləsindən olan Nadirin (Təhmasibqulunun) siyasətə qarışması sayəsində İranda mərkəzi hakimiyyət dirçəlməyə başladı. Rusiya imperatoru regionda daha güclü rəqib hesab etdiyi Osmanlı dövlətini sıxışdırmaq naminə son illərini yaşayan Səfəvi rejimi ilə danışıqlara girişdi. 1732-ci ilin 21 yanvarında iki dövlət arasında Rəştdə 8 maddədən ibarət olan müqavilə imzalandı.¹²⁹ Kür çayının mənsəbindən şimalda olan Xəzərboyu əyalətlər Rusiyanın ixtiyarında qaldı. 1730-1734-cü illər ərzində Nadir xan osmanlıları Azərbaycanın bir çox vilayətlərindən sıxışdırıb çıxarmağa nail oldu. “1735-ci il martın 21-də Gəncə ətrafında Rusiya və İran dövlətlərinin nümayəndələri arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk edir, burada əvvəlki inzibati idarə bərpa olunurdu”.¹³⁰ Tezliklə Osmanlı dövlətinin hərbi hissələri Cənubi Qafqazı tamamilə tərk etməli oldular. Rusiyanın hakim dairələri Azərbaycanın genişmiqyaslı işğalı planını “əlverişli tarixi məqam” yarananaqədək təxirə salmalı oldular.

1736-cı ilin martında Nadir xan Muğanda (Cavad adlanan məntəqədə) Səfəvi şahı III Abbasın ölümündən istifadə edərək özünü şah elan etdi. Səfəvilər sülaləsinin varlığına son qoyuldu. Bəzi Azərbaycan feodalları Nadirin taxta çıxmasından fəal şəkildə narazılıq edirdilər. Nadir taxta çıxdıqdan sonra onun namizədliyinə qarşı çıxmış, Ziyadoğlu nəslindən olan “Gəncə xanlarını cəzalandırdı, hüquqlarını məhdudlaşdırdı və həmin xanları Qazax, Borçalı elatlarının hakimləri ilə birlikdə Gürcüstan çarlarına tabe etdi. Yeni şahın namizədliyinə qarşı çıxmış Otuzikilər və Kəbirli kimi Azərbaycan tayfalarının başçıları da cəzalandırıldılar. Nadir şah onlardan bir çoxunu ailəsi ilə birlikdə Xorasana köçürdü”.¹³¹ Şirvan, Cənubi Dağıstan, bir sıra Şimali Azərbaycan vilayətləri Nadir şahın rejimi ilə barışmır, onun hakimiyyəti əleyhinə çıxırdılar. Nadir şahın Şəki hakimi Hacı Çələbi ilə münasibətləri xüsusilə gərgin idi. Barışmaz mövqe tutan Hacı Çələbi şahın tələblərinə etinasız yanaşdı, 1743-cü ildə isə Şəki vilayətini müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan etdi. Nadir şah 1744-cü ilin payızında 15 minlik qoşunla Hacı Çələbi başda olmaqla Şəki əhalisinin sığındığı “Gələrsən-görərsən” qalasına hücum etdi. Bu, Nadirin Şimali Azərbaycana dördüncü yürüşü idi. Ətraf ərazilərin əhalisi də Nadir şaha amansız müqavimət göstərdi. Şah qoşunu geri çəkilməli oldu, lakin 1745-ci ilin əvvəllərində yenidən qala üzərinə yeridi. Qalanı ələ keçirə bilməmiş şah Şəkiyə od vurdu. Qala üzərinə 5 ay davam etmiş həmlələrdən sonra Nadir şah qala qarşısında 3 min döyüşçü qoyaraq vilayəti tərk etdi. Yalnız 1746-cı ilin martında ərzaq qıtlığı nəticəsində Hacı Çələbi şah hakimiyyətini tanıdığını elan etdi. Nadir şah da güzəştə gedərək Hacı Çələbini Şəkiyə vəkil təyin etdiyini bildirdi.

Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərindən Rusiyanın imtina etməsi, Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdan öz hərbi hissələrini çıxarması İngiltərənin Xəzər hövzəsində fəaliyyətinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. İngilislər Xəzər dənizi vasitəsilə aparılan ticarətdə hakim mövqeyi ələ keçirməyə çalışdılar. 1734-cü ildə bağlanmış rus-ingilis ticarət müqaviləsinə əsasən (8-ci maddəsinə uyğun olaraq) İngiltərə Volqa-Xəzər yolu ilə İranda ticarət etmək hüququ qazanmışdı.¹³² İngiltərə bu planı gerçəkləşdirə bilsə idi, Hindistana və digər Şərq ölkələrinə dənizlər və okeanlar vasitəsilə uzanan ticarət yollarını xeyli qısalda bilərdi. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən ictimai həyatın bütün sahələrində avropalaşma xəttini qəbul etmiş, tədricən iqtisadi, siyasi, mədəni yüksəliş yoluna qədəm qoyan, hərbiləşməkdə olan, ərazilərini genişləndirməyə çalışan, ekspansionist siyasəti ilə qonşularını narahat edən Rusiyanı imperiyası İngiltərənin bu cəhdlərinə biganə qala bilməzdi. Rusiya nəinki Xəzərsahili əyalətləri, hətta bütün Qafqazı öz təsiri, işğalı altına salmağa çalışırdı. “Rus tacirlərinin ingilis tacirləri ilə rəqabət iqtidarında olmadığını görən, ingilislərin Xəzər dənizindəki fəaliyyətindən qorxuya düşən rus hökuməti 1746-cı ildə onları Rusiya vasitəsilə İran və digər Şərq ölkələrinə getmək hüququndan məhrum etdi”.¹³³ Beləliklə,

XVIII yüzillikdə Azərbaycan nəinki özünə qonşu olan dövlətlərin, habelə uzaq İngiltərənin maraq (bir çox hallarda əməli fəaliyyət) obyektı olaraq qalırdı.

XVIII əsrin I yarısının sonlarına doğru Nadir şahın qurduğu dövlət iflas etməkdə idi. 1747-ci ilin 19 iyununda (bəzi məlumatlara görə, mayın 9-da) Nadir şah sarayda baş vermiş sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. İranda taxt uğrunda kəskin mübarizə başlandı. Mərkəzi hakimiyyətin iflası Azərbaycanda müstəqil siyasi qurumların-xanlıqların yaranması prosesini sürətləndirdi. Azərbaycanda yaranmış xanlıqlar içərisində Şəki, Qarabağ və Quba xanlıqları daha fəal mövqelər tutmuşlar. Şəki xanlığının yüksəlişi Hacı Çələbinin siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hacı Çələbi yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda Kartli-Kaxeti çarlığı ilə fasiləsiz müharibələr aparırdı. Şəki şəhəri ölkənin bənzərsiz mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şəhərdə mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Burada Azərbaycan təbiiqi incəsənətinin və memarlığının parlaq nümunələri yaradılmışdı. Şəki xanlarının sarayı, Şəki xanovların evi, Cümə məscidi bu nümunələr arasında xüsusilə seçilirdi. Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Pənahəli xanın Kəbirli mahalında ilk iqamətgahı Bayat qalası idi (1748-ci il). Pənahəli xanın dövründə əsas qoyulmuş Şuşa Azərbaycanın ticarət, mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Burada Qarabağın hüdudlarından kənarda da dövrüdə olan “pənahabadi” adlanan mis sikkə kəsilirdi. Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın varisi İbrahim xanın dövründə (1763-1806) daha da gücləndi. Quba xanlığının banisi Hüseynəli xan (1726-1758) rus imperatoru tərəfindən xan vəzifəsinə təyin edilmişdi. Bu, Quba xanlığının Rusiyaya meyli olmasını şərtləndirmişdi. Fətəli xanın dövründə (1758-1789) də bu meyl özünü büruzə verirdi. Onun hakimiyyəti zamanında Quba xanlığı iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən Azərbaycanın bir çox xanlıqlarından üstün idi və ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başlamışdı. Digər Azərbaycan xanlıqları ölkənin siyasi həyatında aparıcı rol oynamaq iqtidarında deyildilər və əsasən lokal (yerli) əhəmiyyətli, bir çox hallarda bir-biri ilə çəkişən siyasi qurumlar idilər. Bəzi xanların (Urmiyə xanı Fətəli xan Əfşar, Qubalı Fətəli xan, Qarabağlı Pənahəli xan) Azərbaycan vilayətlərini öz hakimiyyəti altında birləşdirərək vahid dövlət yaratmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonlarında Xorasan istisna olunmaqla bütün hakimiyyəti ələ keçirmiş Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan keçmiş Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra şahlıq tacına sahib olmaq qərarına gəldi. Ağa Məhəmməd xan vaxtilə Səfəvi dövlətinin tərkibində olmuş əraziləri (ilk növbədə Azərbaycanı) öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə can atırdı. O, hərbi yürüş ərəfəsində “Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Kartli-Kaxeti çarlığına fərmanlar göndərdi və onlardan tabelik rəmzi kimi ən yaxın qohumlarından onun sarayına girov göndərməyi tələb etdi”.¹³⁴ Lakin o, hakimlərin çoxusundan rədd cavabı aldı. 1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan yenidən bu tələblə çıxış etdi, lakin “müstəqilliyin faydalarından bəhrələnmiş” Azərbaycan feodalları

tabe olmaq fikrində deyildilər. Qarabağ, Talış, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxeti çarlığı böyük iddialarla çıxış edən Ağa Məhəmməd xana qarşı müqavimətə hazırlaşdılar. Bəzi Azərbaycan xanları Rusiyanın hərbi yardım vədlərinə inandılar. Tabe olmaqdan imtina etmiş hökmdarların Rusiyaya müraciət etməsi Ağa Məhəmməd xanı fəallığa cəlb etdi: O, şimali Azərbaycana 3 istiqamətdə 100 min nəfərdən ibarət olan ordu göndərdi (Muğan-İrəvan-Qarabağ). 1795-ci ilin iyun ayında Ağa Məhəmməd xanın qoşunları Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. 33 günlük mühasirədən sonra uğursuzluğa düçar olmuş bu hərbi qüvvə Tiflisə doğru yönəldi. Şəhər talan və qarət edildi. 1795-ci ilin 20 sentyabrında Ağa Məhəmməd xanın qoşunları xeyli qənimətlə, 20 min əsirlə şəhəri tərk etdi. Lakin 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Şuşanı ələ keçirə bildi. Tezliklə (1797-ci ilin 4 iyulunda) sui-qəsd nəticəsində Ağa Məhəmməd şah öldürüldü. İran qoşunları Şimali Azərbaycan hüduqlarını tərk etməli oldular. Öldürülmüş şahın qardaşı oğlu, “Baba xan” ləqəbli şəxs Fətəli şah adı altında taxta yiyələndi. O da Cənubi Qafqaz hakimlərinə tabe olmaq tələbləri ilə müraciət etdi, rədd cavabı almış Fətəli şah öz qoşunlarına Cənubi Qafqaz istiqamətində irəliləmək əmrini verdi. Rusiya imperatoru I Pavel də qoşunlarına bu regiona daxil olmaq əmrini verdi. Fətəli şah arzularını gerçəkləşdirmək fikrindən əl çəkməli oldu. Əsrin sonlarına doğru Azərbaycan xanlıqları siyasi varlıqlarını qoruyub saxlaya bildilər. Lakin bu xanlıqların varlığına “himayəçi” kimi çıxış edən Rusiya imperiyası son qoydu. Yeni – XIX əsrin başlanğıcına doğru iqtisadi və siyasi pərakəndəlik mərhələsinə başa vurmamış Azərbaycan cəmiyyəti Rusiya ekspansionizminin təcavüz, işğal obyektinə çevrildi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın XVIII əsrdəki ictimai-iqtisadi-siyasi tarixinə qısaca nəzər belə müddəə irəli sürməyə imkan verir ki, həmin əsrdə hər b, diplomatiya və siyasət ictimai həyatın digər sahələrini üstələmişdi. Lakin bu cür mürəkkəb tarixi mərhələdə də Azərbaycan mədəniyyətinin potensial imkanları özünü büruzə vermişdi.

XVIII yüzilliyin neqativ, ziddiyyətli hadisələri Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü məcrasına əsaslı surətdə təsir etmişdir. Bu mənfi təsir maarif sahəsində özünü xüsusilə büruzə verirdi. Qarışıqlıqdan, siyasi qeyri-sabitlikdən istifadə edən məmurlar və yerli feodallar XVIII əsrə qədərki tarixi dövrdə maarif müəssisələrinə bağışlanmış vəqf torpaqlarını zəbt etmişdilər. “1736-cı ildə Muğanda taxta çıxdıqdan sonra Nadir şah maarif müəssisələrinin və vəqf torpaqlarının idarəsi işləri ilə məşğul olan sədr üs-suduru (sədrilər sədrini) vəzifəsindən çıxarıb edam etdirərək, vəqf torpaqlarını ələ keçirdi və maarif müəssisələrini əsas gəlir mənbələrindən məhrum etdi. Beləliklə, nizami tədris müəssisələri aradan çıxdı və yalnız bəzi molla müdərrişlərin öz təşəbbüsləri ilə yaratdıqları az əhəmiyyətli məktəblər və mədrəsələr fəaliyyət göstərdi. Xanlıqlar dövründə (1747-1800) bu sahədə elə bir nəzərəçarpan dəyişiklik baş vermədi”.¹³⁵ Siyasi pərakəndəlik dövründə maarif obyektlərinin normal fəaliyyətini təmin edə biləcək vəqf torpaqları xanların əlinə keçmiş, maarifin inkişafında maraqlı olmayan

ruhanilər tərəfindən mənimsənilmişdi. Məktəblər adətən məscidlərin müəyyən bir guşəsində, müxtəlif şəxslərə məxsus olan dükanlarda, şəxsi evlərdə təşkil olunurdu və məktəb banilərini adını daşıyırdı. Məktəbdar həm müəllim, həm də rəis vəzifələrini icra edirdi. Təbiidir ki, tədris prosesinin maddi və mənəvi problemlərini həll edən məktəbdarlar təhsil alanların valideynlərindən pul və peşkəş, bayramlıq formasında “həftəlik” haqq alırdılar. Müəllimlər müəyyən haqq müqabilində digər işləri də (məktub, dua yazmaq və s.) yerinə yetirir, tədris prosesinin fasiləsizliyini, yüksək keyfiyyətini təmin etməyə çalışırdılar. Uşaqlar tədris prosesinə adətən 6 yaşından cəlb olunurdular. Məktəblərdə dərslər əsasən 6-8 saat davam edirdi. Tədris prosesində ənənəvi dərş vəsaitindən istifadə olunurdu (Əlifba, Quran, Sədi Şirazin “Bustan” və “Gülüstən” əsərləri, “Kəlilə və Dimnə”, bəzi hallarda Nizami, Füzuli və başqa klassik Şərq şairlərinin əsərlərindən nümunələr).¹³⁶ Məktəblərdə mexaniki əzbəçilik üstünlük təşkil edirdi. Təbiidir ki, xeyli vəsait tələb edən təhsil ölkə əhalisinin yoxsul qismi üçün əlçatmaz idi. Yoxsullar öz uşaqlarına zəruri əmək vərdişlərini, sənətləri öyrətməklə kifayətlənməli olurdular.

Ali tədris müəssisələri hesab olunan mədrəsələrdə ruhanilər yetişdirilirdi. Mədrəsələr adətən cümə məscidlərinin nəzdində təşkil olunurdu. Müdərisslər və tələbələr mədrəsədə başlıca tərəf-müqabil idilər. Əlifba, Quran, İslam fəlsəfəsi, fiqh (İslam qanunları), ərəb və fars dilləri mədrəsələrin tədris proqramında olan başlıca fənlər idi. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq burada riyaziyyat, nücum (astronomiya) elmləri, ədəbiyyat da tədris edilirdi. Sadalanmış fənlərin hamısı bir müdərriş tərəfindən tədris olunurdu. Mədrəsələrdə təhsil alan tələbələr yaşca bir-birilərindən fərqlənsələr də bir yerdə məşğul olurdular. Dərş vəsaiti az olduğuna görə tələbələrin əksəriyyətində gözəl xətlə yazmaq qabiliyyətinin artırılmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Mədrəsə məzunlarının əksəriyyəti gözəl xəttə, lakin zəif biliyə malik idi. İstedadlı tələbələr müəyyən müddət ərzində baş ruhaninin-müctəhidin rəhbərliyi ilə çalışırdı. Vəqf torpaqları mədrəsələrin fəaliyyətinin maddi zəminini təşkil edirdi. Məktəb və mədrəsələrdə təhsil müddəti qeyri-müəyyən idi. Tədris proqramının mənimsənilməsi burada başlıca meyar hesab edilirdi. Məktəb və mədrəsələrdə şagird və tələbələrə qarşı ağır cəza növündən-ayaqların falaqqaya salınıb döyülməsindən geniş istifadə olunurdu. Həmin dövrdə fərdi tədris növü də (“Sərxana müəllimi”) mövcud idi.

XVIII yüzillikdə Azərbaycan elmində nəzərəcarpacaq irəliləyiş baş verməmişdir. Coğrafiyaşünaslar – Hacı Zeynalabdin Şirvani və onun kiçik qardaşı Hacı Məhəmmədəli Şirvani, tarixçi Əbdürrəzzaq bəy bu yüzilliyin görkəmli elm xadimləri olmuşlar. Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837 və ya 1838) yalnız coğrafiyaşünas deyildi. O, habelə səyyah, tarixçi, etnoqraf, filosof, ədəbiyyatşünas və şair kimi tanınmışdı. Hacı Zeynalabdin “Təmkin” təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı, “Məstəli şah” ləqəbi ilə təriqət təbliğatı aparırdı. Şamaxı şəhərində anadan olmuş Hacı Zeynalabdin səyahətlərə o dərəcədə aludə olmuşdu ki, vətənindən uzaqda-

gəmidə vəfat etmiş (Qırmızı dənizdə), Ərəbistanın Ciddə şəhərində dəfn olunmuşdu. O, ömrünün təqribən 40 ilini Avropa, Asiya və Afrika ölkələrini səyahətə həsr etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onun alim kimi təşəkkülü İraqın Kərbəla şəhərində baş vermişdir (o, 1785-ci ildə valideynləri ilə bu şəhərə köçmüşdü). Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Orta (Mərkəzi) və Cənubi Asiya əraziləri, Balkan yarımadası, Mərmərə və Egey dənizindəki adalar, Kiçik Asiya, İran vilayətləri, Orta və Mərkəzi Ərəbistan, Seylon (Şri-Lanka) və Hindistan, Hind-Çin meşələri, Nil çayı vadiləri, Hindiquş, Tyanşan, Himalay, Pamir dağ silsilələri, Sudan cəngəllikləri Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahət obyektləri olmuşdur. “Alim müxtəlif ölkələri səyahət etməyə üç dəfə çıxmışdır”.¹³⁷ Səyahətlər zamanı Hacı Zeynalabdin Şirvani coğrafi, tarixi, etnoqrafik materiallar toplayır, müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatını və fəlsəfi irsini öyrənməyə çalışırdı. O, müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə görüşmüşdü, şeyxlərlə, müxtəlif dövlətlərin siyasi xadimləri ilə tanış olmuşdu. Alim səyahətlər zamanı müşahidə etdiklərini “Riyaz üs-səyahə” (“Səyahət bağçaları”) “Bustan üs-səyahə” (“Səyahət bostanı”), “Kəşf-ül-maarif” (“Mərifətlərin kəşfi”) və bir çox əsərlərində izhar etmişdir. O, təqribən 15 il ərzində Nemətullahi dini təriqətinə başçılıq etmiş, bu təriqətin regionda yayılmasına can atmışdır. Alim əsərlərinin başlıca kütləsini XIX əsrin 20-ci illərində farsca yazmışdır. Lakin təbiidir ki, onun qələmə aldığı faktlar, materiallar XVIII əsrin gerçəklikləridir. “Həmin əsərlərdə müşahidə olunmuş ölkələrin tarixini, etnoqrafiyasını öyrənmək üçün qiymətli məlumatlar vardır”.¹³⁸ 12 il Kərbəlada mükəmməl təhsil almış Hacı Zeynalabdin Şirvani elmi bilikləri yüksək qiymətləndirirdi, lakin bu biliklərin təcrübədə, əməldə yoxlanılmasına can atırdı. O, narazılıqla yazmışdır: “Təhsil (mənəvi təhsil-red.) vaxtı keçirməkdən başqa heç bir nəticə vermirdi; qiymətli həyat mənasız və lazımsız məcrada davam edirdi; dünyanın əzəli, kainatın sonu haqqında heç nə aydınlaşdırılmamışdı və mən artıq on yeddi yaşıma yetmişdim”.¹³⁹ Bu mülahizələrində alim elmi biliklərlə əməlin, təcrübənin, həyatın üzvi əlaqəsini, vəhdətini anladığını, hərəkətə mail olduğunu (səyahətlərə can atıldığını) nəzərə çatdırır. Hacı Zeynalabdin Şirvani dövrünün tanınmış alimləri ilə mübahisələrə cəsarətlə girişir, onları əksər hallarda böyük elmi-fəlsəfi suallar qarşısında aciz qoyurdu. O, belə qənaətə gəlmişdi ki, dövrün bir çox alimləri gerçək həyatdan çox uzaqdırlar. Hacı Zeynalabdin Şirvani elmə və səyahətlərə elə aludə olmuşdu ki, yalnız 42 yaşında ailə həyatı qurmuşdu. Özünün dediyi kimi, o, “37 il yeddi iqlim üzrə səyahətlər etmiş, müxtəlif çətinliklərlə, ağılasığmaz əziyyətlərlə üzləşmiş”¹⁴⁰ alim elmi fəaliyyətə bağlanmış şəxslər üçün parlaq nümunədir. Hacı Məhəmmədəli Şirvani (təqribən 1783-cü ildə Şamaxıda anadan olmuşdur, ölüm tarixi məlum deyildir) də XVIII əsrin tanınmış alimlərindən olmuşdur. Hacı Zeynalabdin Şirvaninin qardaşı olan bu şəxs səyyah, mütəfəkkir, tarixçi, maarifçi, ədib və şair kimi tanınmışdı. O, “Fani” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Hacı Məhəmmədəli də Kərbəla mühitində formalaşmış alim idi. O, həyatının təqribən 20 ilini təhsilə, elmi biliklərə yiyələnməyə sərf etmişdir.

Alimi daha çox ictimai-fəlsəfi məsələlər maraqlandırır. O, təqribən 30 il ərzində Yaxın və Orta Şərq ölkələrini, Hindistanı və Orta (Mərkəzi) Asiyayı səyahət etmişdir. Elm aləminə onun 4 başlıca əsəri məlumdur. Alimin əsərləri XIX əsrin 20-30-cu illərinə aid olsa da XVIII yüzilliyin mühüm tarixi, fəlsəfi, elmi, əxlaqi, dini, etnoqrafik, ədəbi, estetik gerçəkliklərinin inikasından ibarətdir. “Həqiqət əlhəqiq” (“Həqiqətlərin həqiqəti”, 1836-1837) adlı əsərində alimin səyahət təəssüratları öz əksini tapmışdır.¹⁴¹ Hacı Məhəmmədəlinin təbabətə dair dəyərli əsərləri də vardır.

Tanınmış tarixçi və şair Əbdürrəzzaq bəy XVIII əsrin II yarısında-XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. O, Təbriz hakimi Nəcəfqulu xanın oğlu idi, 10 yaşından etibarən 16 il müddətində Kərim xan Zəndin yanında girov saxlanılmış və yalnız Kərim xanın ölümündən sonra Təbrizə qayıda bilmişdi. Əbdürrəzzaq bəy uzun müddət ərzində Təbriz-Xoy xanlığında vəzir vəzifəsini icra etmişdir. Tarixçi “Məasir-i Sultaniyyə” (“Sultan abidələri”), “Tarixi-Dənabilə” (“Dünyulilərin tarixi”), “Təcrübat əl-əhr və təsəliyyət əl əbrar” (“Azadələrin təcrübəsi və müqəddəslərin təsəllisi”), “Nigaristani-Dara” (“Dara gülüstani”) və s. əsərlərin müəllifidir. Həmin əsərlər Azərbaycan tarixinin bəzi məsələlərinin araşdırılması üçün dəyərli mənbə hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, XVIII yüzillikdə də ərəb və fars dilləri Yaxın və Orta Şərqdə başlıca elmi dil funksiyalarını itirməmişdilər. Yuxarıda adları sadalanmış elm xadimləri öz əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmışlar.

XVIII yüzillikdə də Azərbaycan xalqının bədii, fəlsəfi, elmi, etik, estetik, ictimai-siyasi baxışları, bütün yaradıcılıq potensialı ədəbiyyatda gerçəkləşirdi. Bu zaman ərzində də Azərbaycan mədəni həyatında aparıcı rol və mövqe ədəbiyyata məxsus idi. Aramsız ictimai-siyasi, iqtisadi böhranlar, hərbi çəkişmələr ədəbiyyatda konkret tənqidi meylləri gücləndirmişdi. Ədiblər gerçəkliyin mənfiliklərinə daha çox diqqət yetirildilər, müqəssirləri tənqid etməyə çalışırdılar. Azərbaycan ədibləri istər-istəməz tarixçi, filosof, təbliğatçı kimi çıxış edirdilər. “Orta əsrlər poeziyasının müəyyən etdiyi qanun-qaydalardan uzaqlaşma, xalq yaradıcılığına məxsus poetik xüsusiyyətlərin yazılı ədəbiyyatda geniş tətbiqinə meyl bu dövrün ədəbiyyatı üçün daha səciyyəvi haldır... Orta əsrlər poeziyasının, onun əsrlər boyu dəyişilməz sayılan qayda-qanunlarının el ədəbiyyatının güclü təsiri ilə sarsılması dövrün başlıca ədəbi prosesinə çevrilir”.¹⁴² Bu dövrdə klassik poeziyaya məxsus olan normativlik prinsiplərinin istər ideya-məzmun, istərsə də vəzn sistemi, kompozisiya quruluşu və digər baxımdan pozulması prosesi gedirdi. Yeni poetik xüsusiyyətlərin yaranması nəticəsində əski və yeni prinsiplərin kəmiyyət nisbəti tədricən keyfiyyət dəyişikliyinə çevrilməyə başladı. Geniş kütlələrin anladığı, xalqın istəklərini ifadə və təmin edən, onun estetik görüşlərinə və fəlsəfi düşüncə tərzinə çox yaxınlaşmış bu ədəbiyyat “baş verən gündəlik siyasi hadisələri” də əks etdirmək iqtidarında idi.¹⁴³ XVIII yüzillikdə mütərəqqi ziyalıların çoxusu el ədəbiyyatı nümunələrini toplamağa, şifahi xalq şeiri üslubunda

əsərlər yazmağa meyl göstərirdi. Azərbaycan xanlarının çoxu mənşəcə el ədəbiyyatına bağlı olan köçəri tayfalara mənsub olduğu üçün aşığılar, aşiq şeiri saray məclislərinin üzvi, tərkib, ayrılmaz iştirakçılarına, hissəsinə çevrilmişdilər. Ədəbiyyatda klassik şeir ənənələrini davam etdirən ədiblər də aşiq şeiri üslubunda qoşmalar yazmağa çalışırdılar. Azərbaycan şairləri artıq daha çox heca vəznində şeirlər yazmağa meyl idilər. Şifahi xalq ədəbiyyatına olan bu meyl tədricən güclənir, ədəbi dil sadələşir (yəni xalq üçün anlaşıqlı hala düşür, ərəb və fars ifadələri və tərkiblərindən azad olur), şifahi xalq şeirinin forma və janr xüsusiyyətləri dövrün ədəbi prosesində qərarlaşırdı.¹⁴⁴ Bu dövrdə ərüz vəznində yazan şairlərin xeyli hissəsi bu vəzni xalq danışığı dilinin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Şeir dili canlı xalq dilindən gələn sözlər və ifadələr hesabına zənginləşmişdi. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan şeirində janrların işlənmə dairəsi baxımından da bir sıra yeniliklər meydana gəldi. Qəsidə janrı əvvəlki mövqeyini itirməyə başladı. Ərüz vəznində yazan şairlər qəzəl janrını da vaxt etdirirdilər, lakin artıq qəzəldən çox müxəmməs yazılmasına əhəmiyyət verilmirdi. Tarixi mənzumələr, həcvlər, mədhiyyələr və mərsiyələr müxəmməs şəklində yazılırdı. Poema və mənzum hekayələrdə isə məsnəvi formasından istifadə edilirdi. Yeni janrlar da yaranırdı. Bu cəhət dövrün yeni yaranan nəsr əsərlərində daha aydın surətdə nəzərə çarpırdı.¹⁴⁵ Bu dəyişikliklər ədəbiyyatın məzmunca yeniləşməsindən və daha geniş oxucu kütlələrinin tələblərini ödəmək ehtiyacından irəli gəlirdi. XVIII yüzillikdə baş vermiş tarixi hadisələr Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısında yeni və mühüm vəzifələr qoymuşdu. Təbiidir ki, həmin tarixi hadisələr ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzusu olan məhəbbəti arxa plana keçirə bilməmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbət mövzusu yenə də aparıcı mövqedə idi. XVIII əsrdə yazılmış, klassik üsluba bağlı olan lirik əsərlərdə “ümumən orta əsr poeziyası üçün səciyyəvi olan bəzi motivlər axtarmaq əbədir. Məsələn, elmi bilik və təsəvvürlərə aid fikirlər, xüsusi fəlsəfi-ideoloji, dini-təbliği ruh XVIII əsr şeiri üçün yabançı idi. Sufi simvollar və obrazlar, əsasən zahiri, ənənəvi bədii vasitə kimi işlənirdi. Bu dövrdə xüsusilə xalq aşiq tərzinin təsiri ilə konkret həyatı hadisələrin təsvirinə meyl güclənirdi”.¹⁴⁶ XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan poeziyasında aşkarlıqla nəzərə çarpan yeni meyllər əsrin II yarısında daha da gücləndi və yeni ədəbi cərəyan halını aldı. Ümumiyyətlə, bütövlükdə dövrün ədəbiyyatı barədə bəhs olunarkən əsasən poeziyadan danışılması təsadüfi deyildir: XVIII əsrdə də Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı sahəsi poeziya olmuşdur, ədiblərdən hər şeydən öncə poetik qabiliyyət, məharət, poetik əsərlər tələb olunurdu. Nəsr əsərləri dövrün ədəbi prosesində kütləviləşməmişdi, az nəzərə çarpırdı. Azərbaycan poeziyasının mövzu dairəsi daha geniş və çoxcəhətli idi. Dövrün Azərbaycan poeziyası əsasən orta əsrlər ədəbiyyatı xarakteri daşısa da, onda baş verən yeni keyfiyyət dəyişiklikləri artaraq orta əsrlər ədəbiyyatından yeni tipli ədəbi sistemə çevrilməyə başlamışdı. Bu keçid klassik poeziyanın mütərəqqi ənənələri ilə xalq yaradıcılığı amillərinin birləşməsi şəklində təzahür etmişdir.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr ədəbiyyatımızın təkamülü prosesində “keçid dövrü” kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu dövrün ədəbi prosesinin öyrənilməsində əsas çətinliklərdən biri həmin “dövr nümunələrinin bizim günlərə pərakəndə, səlqəsiz və çox natamam gəlib çatması ilə əlaqədardır. Onu demək kifayətdir ki, XVIII əsrdə yaşamış şairlərdən heç birinin küll halında divanı hifz edilməmişdir...Bütün bunlar əsrin obyektiv şəraitinin meydana çıxardığı təbii hallar olsa da, ədəbi mənzərənin dolğun lövhəsini yaratmağı çətinləşdirir”.¹⁴⁷

XVIII yüzilliyin Azərbaycan ədəbi prosesində Şakir Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Nəbi, Aşıq Şikəstə Şirin, Məhcür Şirvani, Xəstə Qasım, Baba Şirvani, Nişat Şirvani, Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif nəzərəcarpacaq mövqe qazanmış, milli ədəbiyyatın təkamülü prosesində mühüm rol oynamışlar. Şakir Şirvani Nadir şah məktub şəklində yazdığı “Əhvali-Şirvan” adlı müəmməsində şahidi olduğu viranələri hadisələrdən mütəəssir olduğunu bildirirdi. O, müəmməl mədrəsə təhsili almış, ərəz və heca vəznlərində şeirlər yazmış, müasirlərinin bədii əsərlərini toplamağa səy göstərmişdir. Şamaxının Dədəgünəş kəndində anadan olmuş Ağa Məsih Şirvani Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından idi, dövrünün görkəmli şairi Nişat Şirvaninin təsiri ilə ədəbi yaradıcılığa başlamış, xalq şeiri ruhunda əsərlər yaratmışdır. Onun şeirləri XVIII əsrdə geniş yayılmış, hətta yeni (XIX) əsrdə də Azərbaycan şairləri (Q.B.Zakir, M.Ə.Sabir və b.) Ağa Məsihə bənzətmələr yazmışlar. Şair klassik ədəbi üslubda qəzəllər, müəmmələr yaratmışdır. O, bir çox qoşmaların müəllifidir. O, 1749-cu ildə baş vermiş hadisələrin gerçək təsvirini vermişdir. Avantürüst Əhməd xan Şahsevən bir neçə xanı Şamaxını zəbt etməyə, Azərbaycanın digər vilayətlərinə də öz təsirini yaymağa çalışırdı. Şamaxının tanınmış şəxsləri bir neçə feodal hökmdardan yardım istədilər. Qarabağlı Pənahəli xan, şəkili Hacı Çələbi xan da bu çağırışa biganə qalmadılar. Həllədiçi döyüş qəsbkarların məğlubiyyəti ilə başa çatdı, Əhməd xan öldürüldü, talançı ordu darmadağın edildi. Şairin bu hadisələrə həsr olunmuş müəmməsində qaliblərə dərin rəğbət hissi vardır.¹⁴⁸ Ağa Məsih Şirvaninin bu əsərində həllədiçi döyüşün gedişinin ətraflı təsviri verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Füzuli ənənələrini davam etdirən, milli poeziyada bənzərsiz dəst-xətti olan görkəmli sənətkarlardan biri də Nişat Şirvani idi. Əsərlərindən məlum olur ki, o, Şamaxıda anadan olmuş, sonra isə Salyan şəhərinə köçmüşdü. Nişat Şirvani XVIII əsrin I yarısında yaşayıb-yaratmış ən tanınmış Azərbaycan şairlərindən idi. XVIII əsrdə Şəki hakimi Hüseyn xan Müştəqın sarayında yaşamış Nəbi ərəz və heca vəznlərində şeirlər yazmışdır. O, tarixi mənzumələrində dövrünün hadisələri, şəxsiyyətləri haqqında kifayət dərəcədə dürüst təsvir yarada bilmişdir. İncəsənəti himayə etmiş Şəki hakimi Hüseyn xan Müştəq Nəbidən başqa bir neçə şairin (habelə Molla Vəli Vidadi) mədh obyekti olmuşdur. Şəki hakimi də şeirlər yazmağa aludəçiliyi ilə tanınmışdı. XVIII əsrdə yaşamış Aşıq Şikəstə Şirinin əsəri Ağa Məhəmməd şahın Tiflisə soxulması (1795) ilə baş vermiş fəlakətli hadisələrə həsr edilmişdir. Dövrün tanınmış şairlərindən

biri də Məhcur Şirvani idi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Qisseyi-Şirzad” poemasının ona məxsus olduğu barədə qənaət vardır. Bu məsnəvinə epik janra aid etmək olar, əsər xalq nağıllarının motivləri əsasında yazılmışdır. Şair çox uzaq olan tarixi keçmişə müraciət etməklə müasiri olduğu gerçəkliyin başlıca cəhətlərinə toxunur. Əsərdə Nadir şahın rejiminə etiraz ruhu duyulmaqdadır. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan şeirində meydana gəlmiş realist meyllər Baba Şirvaninin yaradıcılığında bariz şəkildə aşkara çıxmışdı. Dünyəvi mövzulara daha çox meyl göstərmiş şairin “Can ilə cəsədin bəhsi” əsərində dünyəvi ədəbiyyatla dini ədəbiyyat arasındakı mübarizə öz əksini tapmışdır.¹⁴⁹ Arif Şirvani aşiqanə qəzəlləri və həcvləri ilə tanınmışdı. Şirvan hakimi Mustafa xan şairin tənqid obyektinə çevrilmiş əsas şəxsiyyətlərdən birincisi idi. Arif Şirvani xanı xeyirli əməllərə səsləyir, ona müəyyən məsləhətlər verməyə çalışırdı. XVIII yüzillik aşiq poeziyasının yüksəlişi dövrü idi. Xəstə Qasım, Saleh, Saimi, Ürfani, Məlaləli bu zaman yaşayıb-yaratmışlar. Xəstə Qasım yüzilliyin aşiq poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi idi. Onun bir çox ustadnamələrindən müxtəlif dastanların giriş hissələrində istifadə olunmuşdur. Təbriz yaxınlığındakı Tikmədaş kəndində anadan olmuş bu şəxs öz yaradıcılığı ilə aşiq şeirinin inkişafına ciddi təsir göstərmiş sənətkarlardan idi.¹⁵⁰

Molla Vəli Vidadi (1709-1809) və Molla Pənah Vaqif (1717-1797) XVIII yüzilliyin Azərbaycan ədəbi prosesində müstəsna mövqeyi olmuş görkəmli şairlərdən idilər. Azərbaycan dilinin və ədəbi dilinin kamilləşməsində onların həlledici rolu olmuşdur. “Yeni realist ədəbiyyatın formalaşmasında, Azərbaycan şeir dilinin inkişaf edib, zənginləşməsində Vaqifin bir çox müasirlərinin, o cümlədən onun yaxın dostu Vidadinin də böyük rolu olmuşdur. Bu şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının sonrakı inkişafına, onun ərəb-fars təsirindən qurtarmasına və daha artıq dərəcədə milli zəminə əsaslanmasına, demokratik və realist istiqamətdə irəliləməsinə təkan vermişdir”.¹⁵¹ Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq sadə xalq üslubunun ədəbi prosesin ümumi simasını müəyyən edən bir istiqamətə çevrilməsində Vidadi ilə Vaqifin rolu müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Molla Vəli Vidadi öncə anadan olduğu Şəmkirdə, sonra isə Qazaxın Poylu kəndində təhsil almışdı. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Vidadi Şıxlı kəndində mirzəlik və məktəbdarlıq etmiş, maarifin inkişafına çalışmışdır. O, ərəz və heca vəznlərində şeirlər yazırdı. İctimai zülm, siyasi pərakəndəlik dövrünün hərc-mərcliyi şairin daxili aləmində kədər və ümitsizlik, tənhalıq hissələrini formalaşdırmışdı. Mənəvi tənhalıqdan şikayət Vidadi yaradıcılığının başlıca motivlərindən biridir. O, Şəki xanı, şair Məmmədhusəyn xan Müştəqın öldürülməsi münasibətilə “Müsibətnamə” adlı mənzumə yazmış (1780), dövrün səciyyəvi və gerçək lövhəsini yaratmışdı. Vidadinin xalq kədərlərindən doğmuş bədbinlik fəlsəfəsi onun Vaqiflə müşairəsində və “Belə qalmaz” rədifli müsəddəsində qabarıq şəkildə aşkara çıxır. Şairin aşiqanə şeirləri də vardır. Onun lirikası yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsidir. Vidadinin heca vəznində yazdığı

şeyrləri xalq danışığı dilinə yaxındır, bənzərsiz bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Vidadinin qoşmalarından birində deyilir:

Yaxşı gündə yarı yoldaş çox olur,
Yaman gündə heç bulunmaz, yox olur.
Yad ellərin tənə sözü ox olur,
Bir gün olur vətən deyib ağlarsan.¹⁵²

Bir çox ziddiyyətli hadisələrin canlı şahidi olmuş Molla Vəli Vidadi gerçəkliyə müdrikliklə yanaşır, həmkarlarını xülyalar aləminə qapılmamağa çağırırdı. Bu baxımdan onun nikbin olan Vaqiflə həyat və sənət mübahisələri ədəbiyyat tariximizin diqqəti cəlb edən hadisələrindən idi. Şairin kədər fəlsəfəsi zamanın mənfiyyətlərinə etirazın nəticəsi kimi meydana çıxmışdı.

Ümumiyyətlə, Vidadi ilə Vaqif XVIII əsr Azərbaycan ədəbi prosesinin başlıca nəhəngləri olmuşlar. “Hər ikisi bizim möhtərəm milli şairimizdir... Bu cür məşhur şairlər özgə millətlərin arasında zühur etmiş olsa idilər, bişübhə, indiyə kimi onların asarü əşarı dəfəat ilə çapdan çıxıb əbnayi-millət içində yayılmışdı”.¹⁵³ “Vidadi ədəbi-bədii dilinin keyfiyyəti etibarilə köhnə dövrün son, yeni dövrün ilk şairidir”.¹⁵⁴ Vidadi ilə Vaqifin gerçəkliyə münasibəti müxtəlifdir: Vidadi pessimist (bədbin), Vaqif isə optimistdir (nikbindir). Lakin “məzmun və bir sıra ifadələr də yenidir; həm də bu, formal deyil, funksional eynilikdir... Məzmun hər iki sənətkarın təqdimatında eyni ovqatın (hətta eyni dünyagörüşün) məhsuludur... Bununla belə mühüm bir stilistik fərq var; Vidadi “Gördüm”, Vaqif isə “Görmədim” deyir, – bu cür oppozitiv münasibət onların təfəkkür tərzindən gəlir... Vidadi gördüyünə qarşı çıxır, Vaqif görmək istədiyini görə bilmədiyini deyir”.¹⁵⁵ Molla Pənah Vaqifin poetik təfəkkürü Vidadinin poetik təfəkkürünün bilavasitə davamı kimi meydana çıxmışdır. Vaqif Qazax mahalının Salahlı kəndində anadan olmuş, 1797-ci ildə Ağə Məhəmməd şah Qacarın hökmü ilə Şuşada həbs olunmuş, şahın öldürülməsindən sonra azad olunmuş, lakin Qarabağda hakimiyyəti ələ keçirmiş Məhəmməd bəy Cavanşirin əmrilə qətlə yetirilmişdir. Şairlə birlikdə onun “Alim” təxəllüsü ilə şeir yazan oğlu Əliə da öldürülmüşdür. Vaqif şair olmaqla yanaşı dövrünün tanınmış dövlət xadimi idi. O, mədrəsədə təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdi. Şair memarlıq və astronomiya ilə də maraqlanırdı. Vaqif XVIII əsrin ortalarında Qarabağa köçmüş, Şuşada məktəbdarlıq etmişdir. 1769-cu ildə o, Qarabağ hakimi İbrahim xanın sarayına dəvət olunmuş, eşikağası, sonra isə baş vəzir vəzifələrini icra etmişdir. Vaqif Qarabağ xanlığının xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmuş, Azərbaycan xanlıqları, Rusiya və gürcü hakimləri ilə münasibətləri inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyası tarixində mühüm mərhələlərdən biridir. O, klassik şeir formalarında əsərlər yazmış, lakin şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq şeiri ilə daha çox bağlı olmuşdur. Nikbinlik, həyat eşqi onun poeziyasının ümdə xüsusiyyətlərindəndir. Şairin əsərləri hələ sağlığında ikən Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdı. Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən böyük xidməti klassik üslubla şifahi xalq şeiri ənənələrini

üzvi şəkildə birləşdirə bilməsidir. İstedadı, biliyi, ali mənəvi keyfiyyətlərinə görə Azərbaycan xalqı onun haqqında “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” məsəlini yaratmışdır. Vaqif poeziyasında acı kinayə ilə xoş zarafat, çılğınlıqla müdriklik, coşqun sevinclə narahatlıq hissləri üzvi surətdə birləşmişdir. Orta əsr şairlərinin çoxundan fərqli olaraq Vaqifin divanı, yaxud şeir toplusu qalmamışdır. Lakin Azərbaycan poeziyası ilə maraqlanan onlarla ədəbiyyat həvəskarı böyük söz ustasının əsərlərini toplamış, həmin əsərləri müxtəlif cüng və bəyazlara köçürmüşlər. Vaqifin əsərləri məzmun zənginliyi ilə seçilir. Onun başlıca diqqət, tərənnüm, məhəbbət obyektı gözəldir. Məsələn, şairin qoşmalarından birində deyilir:

Sevdigim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanədənindir,
Sədəf dəhanından çıxan sözlərin,
Hər biri bir qeybi-xəzanədənindir...
...Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalətək qızarmaq üz qaydasıdır,
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,

Nə badi-səbadən, nə şanədənindir...
Müştaqdır üzünə gözü Vaqifin,
Yolunda payəndaz üzü Vaqifin,
Sənsən fikri, zikri, sözü Vaqifin,
Qeyri söz yanında əfsanədənindir.¹⁵⁶

Lakin gözəllik, ülvı insani hisslər, təbiət aşiqi olan Vaqif dövrünün ictimai-siyasi problemlərini də nəzərdən qaçırmamışdır. XVIII əsrin tanınmış dövlət xadimlərindən olmuş Vaqif bir çox saray fitnə-fəsadlarının şahidi olmuş, həmin mənfi hallara fəal münasibətini şeirlərində izhar etmişdir. Onun “Görmədim” rədifli mükəmməsində bu münasibət daha aydın surətdə aşkara çıxır:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Bietü iqrarü imanü dəyanət görmədim.
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim...

...Hər sədavü səs ki, dünyaya dolub əksər əqəl,
Cümlə məkrü alü fənnü, fitnədir, cəngü cədal,
Dirhəmi dinar üçündür hər şeyə yapışsa əl,
Müqtədilərdə itaət, müqtədalərdə əməl,
Bəndələrdə simü, bəylərdə ədalət görmədim...
...Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,

Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.¹⁵⁷

Molla Pənah Vəqif əsrlərlə təcrübədən keçmiş, müxtəlif ölkələrin, xalqların tarixi ərzində özünü doğrultmuş obyektiv bir həqiqətin (“üç şeydə vəfa yoxdur: atda, padşahda və tacirdə”)¹⁵⁸ mütləqliyini şəxsi taleyində, təcrübəsində anlamış böyük mütəfəkkirdir. Şair anlamışdı ki, mahir, bilikli, istedadlı, xalqın hörmətini qazanmış şəxslər hökmdarlara onların məhdud (siyasi) məqsədləri üçün lazım olurlar. Həmin məqsədlərinə nail olmuş hökmdarlar son nəticədə istifadə etdikləri istedadlı şəxsləri taleyin hökmünə buraxır, bəzi hallarda isə qətlə yetirirlər. “Görmədim” rədifli müxəmməsində Vəqif gerçək həyatda (xüsusilə saray mühitində) ülvî insani keyfiyyətlərin olmadığını göstərir, yaradana, tanrıya müraciət edir. Molla Pənah Vəqif də saray fitnə-fəsadlarının qurbanı olmuşdur: O, saray xadimlərinin təhriki ilə Qarabağ hakimi Məhəmməd bəy Cavanşirin əmri ilə qətlə yetirilmişdir. Vəqifin poeziyaya bağlı olan oğlu da bu fitnələrin nəticəsində dünyasını dəyişmişdir. Bu məqamda istər-istəməz Vəqiflə Vidadinin müşairəsindən bəzi epizodlar yada düşür (Vidadinin mülahizələri nəzərdə tutulur):

Ağlamaq möminin əlamətidir,
Nəbinin dininin xoş adətidir,
Əgər bilsən, həqqin kəramətidir,
Ta gedincə, nuri-bəsər ağlarsan!...

...Billəm çox uşaqsan, ürəyin toxdur,
Ləhvü ləəb ilə həvəsin çoxdur,
Qocalıq əsəri könlündə yoxdur,
Hələ sonra əqlin kəsər, ağlarsan!...

...Oğlan, sən uşaqsan, cavansan hələ,
Yenicə cisminə düşüb vəlvələ,
Təzəcə dəyənək alıbsan ələ,
Qaim tut ki, naghah düşər, ağlarsan...

...Gəl danışma müxəmməsdən, qəzəldən
Şəri-həqiqətdən, mədhi-gözəldən,
Sənin ki, halını billəm əzəldən,
Elə deyib canan, dilbər ağlarsan...

...Dərdlərinə dərman olmaz heç kəsin,
Əbubəkrə hərgiz yetişməz səsin,
Mitilin altında qalır nəfəsin,
Mürği-ruhin göyə uçar, ağlarsan...

...Şeytan ki, dünyada aldadır kimi,

Xoş gəlir o kəsə dünyanın dəmi,
Çox yığma başına huru sənəmi,
Qafil, özgülərə gedər, ağlarsan...

...Çox bulanma bu dünyanın qanına,
Vəfa yoxdur sultanına, xanına,
Danasını bir gün qoymaz yanına
Bizim inək kimi təpər, ağlarsan.¹⁵⁹

Siyasi fəaliyyətinin sonu faciəli olan Vaqif “ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi, onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sıdırıb aparıcı mövqeyə çıxdı”.¹⁶⁰ Vaqifdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını folklor üslubu müəyyən etdi. “Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətlı, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar. Vaqif ziyadə zövqü səfa əhli olduğu üçün gözəl mədhində xeyli mərgub və nazik şeirlər yazmışdır”.¹⁶¹ Vaqifin poetik fəaliyyəti əsasən XVIII əsrin II yarısına təsadüf etmiş, təqribən 50 il ərzində Azərbaycan ədəbi prosesinin aparıcı şəxslərindən olmuş, qətlə yetirildikdən sonra evi Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən talan olunmuş, ədəbi irsinin müəyyən qismi bu talan zamanı məhv edilmişdir. “XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti daha çox dil mədəniyyətidir, ona görə də Vaqif rəssam işini də görür; rənglərin nisbətini professional həssaslıqla (intibah professionalığı səviyyəsindən) müəyyən edir”.¹⁶² Molla Pənah Vaqif zəngin, çoxcəhətli yaradıcılığı sayəsində nəinki XVIII yüzilliyin, habelə bütövlükdə milli ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin böyük simalarından birinə çevrilmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən biri “Şəhriyar” əsəridir. Öncə qeyd olunmalıdır ki, “Şəhriyar” nəsr əsəridir. Şeirə nisbətən Şərq aləmində (eləcə də Azərbaycanda) nəsrin inkişafı daha ağır və ləng olmuşdur. Bu isə əsasən Şərqdə poeziyaya meyl, mənəvi tələbatın üstünlük qazanması, Şərqin özünəməxsus bədii-estetik görüşlərindən doğmuş fenomen idi. XVIII yüzillikdə Azərbaycan bədii nəsr formalaşaraq yeni təkamül məcrasına düşməyə başladı. Bir sıra şifahi ədəbiyyat nümunələrinin məhz bu dövrdə yazıda maddiləşməsi və geniş yayılması da mənəvi ehtiyacdən doğmuşdu. “Şəhriyar” dastanı nəsrimizin qanunauyğun təkamülünün nəticəsi kimi səciyyəvidir. Klassik səciyyəli nəsr ilə yeni nəsr arasında körpü rolunu oynamış əsərlərdən biri kimi “Şəhriyar” əsəri diqqətəlayiq ədəbi nümunədir. Əsərdə əski dastan-epos irsi ilə XVIII əsrin ənənələri üzvi surətdə birləşmişdir. Əsərdə olan bu şeir parçasına əsasən ədəbiyyatşünaslıqda “Şəhriyar” dastanının Məhəmməd adlı şəxsə məxsus olduğu qənaəti mövcuddur:

Bağda bülbül həmrəh ola güliylən,

Ona şeyda qıla sidqi-diliylən,
Həsərət çəkə-çəkə uzun iliylən,
Məhəmməd kuyində qalan yar hanı?!¹⁶³

Dastanın başqa bir yerində Məhəmməd Əmirli adlı bir şəxsin adı yad olunur və güman edilir ki, adları çəkilməmiş hər iki şəxs eyni simadır. “Şəhriyar” dastanı şifahi deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Əsərin qəhrəmanı Şəhriyar tacir oğlu, onun sevgilisi Sənubər isə cəmiyyətin yuxarı təbəqəsindən çıxmış şəxsdir. Bu əsərdə XVIII yüzillikdə bədbəxt və nakam qəhrəman deyil, sevgilisinə qovuşan, istəyinə çatan aşiq daha çox sevilir, məsnəvi dastanların qəhrəmanına çevrilirdi. “Şəhriyar” dastanında söz ilə saz, şeirlə musiqi birləşir, əhvalat bu hadisələri, təhkiyəni qoşma, gəraylı, qəzəl, müxəmməs və təkbeytlər müşayiyyət edir və tamamlayır. Dastanda hadisələr Azərbaycanda – Qazaxda, Şəmşədilli mahalında, Gəncədə, Ozan və Bağban məhəllələrində, Ortaçalada, Soğanlıda, Qarayazı meşəsində, Tiflisdə, Kirmandə və s. yerlərdə cərəyan edir. Əsərdə şah Abbasın adının xatırlanması göstərir ki, əhvalat onun zamanında baş verir. Ehtimal olunur ki, “Şəhriyar” dastanı Qazax və Borçalı nahiyyələrində yaranmışdır.¹⁶⁴ Bu dastan “məcnunluq təfəkkürünün süqut edib, məhəbbətə intibah münasibətinin normalaşdığı dövrün məhsuludur – ehtiva etdiyi ictimai-tarixi münasibətlərin və coğrafiyasının məzmunu etibarilə milli təfəkkürün faktıdır”.¹⁶⁵ Şeirlə deyişmələr əsər mətninin təxminən 40, dialoqlar 50, təhkiyə isə cəmi 10 faizini təşkil edir.¹⁶⁶ Bu, əsərin güclü dramaturji potensiala malik olmasının göstəricisidir. “Şəhriyar”ın dilində kobud ifadələr adətən saray mühitində işlənir. Bu, gerçəkliyin inikası idi. Səmimilik, xoş rəftar, ulvi insani keyfiyyətlər daha çox saray mühitinin deyil, xalq həyatının fərqləndirici xüsusiyyətləridir. Beləliklə, XVIII əsr ərzində ədəbiyyat Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı sahəsi kimi inkişaf etmiş, ədəbiyyat tariximizin əsaslı keyfiyyət mərhələsini keçirmişdir.

XVIII əsrdə Azərbaycan dilində müxtəlif elmi bilik sahələrinə aid olan ilk, lakin həcmə kiçik əsərlər meydana çıxdı. Məsələn, hesaba aid olan “Üsul asaba” (“Yeddiliklər üsulu”), astronomiyaya aid olan, ilin fəsilələrinin və aylarının xarakteristikasını təqdim edən “Kitabi-ruznəmə” əsərləri bu qəbildən idi. Kitabda astronomik cədvəllər vardır və həmin cədvəllərə izahlar əsərin giriş hissəsindədir. “Kitabi-tibbi-mənafeül nas” (“Təbabətə dair faydalı kitab”) əsəri təbabət üzrə dəyərli əsərlərdən idi. Bu dövrdə tarix problemləri üzrə də Azərbaycan dilində bəzi əsərlər meydana gəlmişdi. Məsələn, 1711-ci ildə “Təvərix-i zamani Şah Abbas ibn Xudabəndə” sərlövhəsi ilə anonim əsər yazılmışdı. Əsər müəllifinin başlıca diqqət obyektı Şah I Abbasın müharibələridir.¹⁶⁷ 1733-cü ildə yazılmış “Səfəviyyə padşahları” adlı əsərdə Səfəvilər sülaləsinin tarixindən bəhs olunur. Bu tarixi əsərlərdə hərbi anlayışların Azərbaycan dilində təqdim olunması, “dilimizin qanun və qaydalarının pozulmaması”¹⁶⁸ diqqəti cəlb edir. 1784-cü ildə ərəb dilinin sintaksisinə həsr olunmuş kitab yazılmışdı. Azərbaycan dilində yazılmış bu kitab mədrəsələrdə təhsil alanlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə üslubiyyətə

dair əsər ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdi. XVIII əsrin II yarısında əsasən əlifba prinsipi əsasında Azərbaycan dilində bir sıra lüğətlər tərtib olunmuşdur. Beləliklə, ədəbiyyatda aparıcı olan Azərbaycan dili biliklərin geniş kütlələr arasında yayılması üçün əlverişli zəmin hazırlamışdı.

Dövrün epiqrafik abidələri eyni zamanda xalq sənəti nümunələridir. Bu abidələr sayəsində tarixçilər həmin dövrün ictimai-siyasi, dini-ideoloji, mədəni həyatının epizodlarını, sənətsünaşlar isə xalq sənətinin bədii-estetik xüsusiyyətlərini araşdırırlar. Memarlıq abidələri, məzar daşları, saxsı, metal, taxta və s. əşyaların üzərindəki müxtəlif formalı sənduqələr, başdaşı, sinədaşı, qoç və at fiqurlu məzar daşları, məscid, hamam, ovdan, karvansara, mədrəsə, qala divarları, istehkamlar və ictimai binalar üzərində qoyulmuş yazılı lövhələr (daş kitabələr) epiqrafikanın tədqiqat obyektidir. Həmin abidələrin özləri, onların bədii keyfiyyətləri isə sənətsünaşların araşdırma predmetidir. Mətnlərin məzmununa görə XVIII yüzilliyin kitabələrini beş qrupa bölmək mümkündür: İnşaat karakterli (yəni tikinti tarixindən bəhs edən) kitabələr (1); mətni nisbətən geniş, lakin sayı çox az olan sənədlərin lapidar nüsxələri (2); epitafiyalar məzar daşlarına qısaca həkk olunmuş yazılar (3); dini mətnlər (4); adətən məzar daşları üzərinə həkk olunmuş mənzum parçalar (5).¹⁶⁹ Əhəngdaşı üzərində həkk edilmiş kitabələr əsasən Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Dərbənd, Quba xanlıqlarının ərazisində, Qəbələdə tapılmışdır. Şimal-qərb bölgələrində yaşayıb yaratmış xəttat – həkkaklar çay daşları üzərində işləmişlər. Yerli material ustaların iş üslubuna ciddi təsir göstərmişdir. Epiqrafik araşdırmalar sübut edir ki, Nadir şahın apardığı amansız müharibələr, Nadirə qədərki zaman ərzində baş vermiş hərbi-siyasi çəkişmələr nəticəsində “XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda tikinti işləri əsasən aparılmamış və bununla əlaqədar kitabələr də yazılmamışdır”.¹⁷⁰ Epiqrafik materiallar təsdiq edir ki, əsrin II yarısında tikinti fəaliyyəti canlanmış, Şəki, Şuşa və Naxçıvanda xan sarayları, Ağdamda imarətlər, Pənahəli xana və onun nəslinə aid olan günbəzlər tikilmiş, Bayat və Şahbulaq, Pənahabad (Şuşa) qalaları salınmış, həmin qalalarda bazar, karvansara, hamam, məscid və s. ictimai təyinatlı obyektlər tikilmişdir. Bu dövrdə Ordubad, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı şəhərlərində hərbi istehkamlar, ictimai-mülki binalar inşa olunmuşdur. Kitabələrdə memarlıq obyektlərinin inşası tarixinə, onların bərpa və təmir olunması zamanına, həmin obyektlərin inşasında rolu olmuş sənətkarlara, bir çox ictimai-iqtisadi və siyasi, inzibati məsələlərə dair materiallar mövcuddur.

Azərbaycanda nisbi siyasi sabitlik (xanlıqların meydana gəlməsi və təşəkkülü) bərqərar olunanadək memarlıqda canlanma müşahidə olunmamışdır. Aramsız müharibələr, xarici qoşunların müdaxilələri, feodal ara çəkişmələri memarlığı inkişaf stimulundan məhrum edirdi. XVIII əsrin II yarısında memarlıq üçün müəyyən əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində və Şamaxıda bir çox sufi mürsidlərinin, ruhani alimlərin, müqəddəs hesab olunan şəxslərin məzar daşlarının aşkar olunması təsdiq edir ki, XVIII yüzillikdə

ölkəmizdə “Nəqşbəndiyə”, “Ələviyyə” təriqətləri geniş yayılmışdı. Bu dövrdə xalq memarlıq ənənələri memarlıq fəaliyyətinin başlıca ünsürü idi, lakin əski zamanların monumental memarlıq ənənələri yenə də mühüm təsirini qoruyub saxlamışdı. Azərbaycanda xanlıqlar dövrünün əsas cəhətlərindən biri iqamətgah və onun müvafiq istehkamı kimi saray komplekslərinin yaradılması zərurəti olmuşdur. Azərbaycan xanları başlıca şəhərlərin ətrafında və xanlıqların ərazilərində güclü müdafiə qurğuları sisteminin inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məhəllə məscidləri bu dövrün mühüm ibadət və tədris ocaqları idi. XVIII əsrin Azərbaycan memarlığında aparıcı yeri kiçik həcmli, səkkizguşəli türbələr tuturdu. Əsrin şəhərsalma işində iki başlıca meyl nəzərə çarpırdı. Birinci meyl xanlar tərəfindən paytaxt kimi Azərbaycanın qədim şəhərlərinin seçilməsi idi. Bakı, Naxçıvan və Gəncə bunlara misal ola bilər. 1734-cü ildə Nadir xan tərəfindən dağıdılmasına baxmayaraq, Şamaxını bu tip şəhərlərə aid etmək mümkündür. Lakin XVIII yüzillikdə bir sıra xanlıqların mərkəzləri də meydana çıxdı, bununla bağlı şəhərsalmada mühüm tədbirlərin aparılması müşahidə edildi. Quba və Şuşa bu tipli şəhərlərdən idi. 1772-ci ildə baş vermiş güclü sel nəticəsində qədim Şəki əsaslı surətdə dağıldı¹⁷¹ və şəhər yeni ərazidə salındı. Şuşa və Şəki XVIII əsrin şəhərsalma fəaliyyəti üçün ən səciyyəvi olan memarlıq obyektlərinin məskənləri idi. Azərbaycan şəhərlərində memarlığın təkamülü bu zaman ərzində saray komplekslərinin inkişafından, yaşayış məntəqəsinin təbii-coğrafi mövqeyindən, müdafiə qurğularının tikilməsindən başlanmış, həmin amillərdən asılı olmuşdur. Şəki öz dövrü üçün yüksək dərəcədə abad olan bir şəhər idi. Şəhərin küçələrinə daş döşənmişdi, saxsı borularla çəkilmiş su kəməri əhalinin tələbatını ödəyirdi. 1765-ci ilədək digər orta əsr şəhərlərindən fərqli olaraq Şəki qala divarları ilə əhatə olunmamışdır. Ona görə də düşmən hücumu zamanı şəhər əhalisi “Gələrsən-görərsən” qalasına sığınırdı. 1765-ci ildə Şəki qala divarları ilə əhatə olundu. Qalanın iki darvazası vardı. Lakin hərbi-siyasi təhlükənin qarşısını ala biləcək müdafiə qurğuları sistemi təbii fəlakət qarşısında aciz idi (1772-ci ilin seli nəzərdə tutulur). Şəki qalasının daxilində tikilmiş Xan sarayı XVIII əsr Azərbaycan memarlığının incilərindəndir. 1763-cü ildə inşa olunmuş bu saray geniş saray kompleksinin hissəsidir. Sarayı “Müştaq” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Şəki xanı Hüseyn xan tikdirmişdir. Sarayda şəbəkə sənətinin bənzərsiz nümunələri vardır. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, “hər kvadratmetr şəbəkə beş min bir-birinə geydirilən hissələrdən ibarətdir”¹⁷². Saray qala içərisindədir, lakin əlavə divarlarla əhatələnmişdir. Şəki xanları sarayının ön fasadı cənuba baxan ikimərtəbəli binadan ibarətdir. Mərtəbələrin planı eynidir. Bir cərgədə yerləşən üç ev bir-birindən dəhlizlə ayrılır. Mərtəbələr arasında daxili əlaqə olmamışdır. Birinci və ikinci mərtəbələr arasında daxili yolun olmaması sarayın iki hissəyə – rəsmi qonaq və şəxsi, xüsusi hissəyə ayrılması ilə aydınlaşdırılır. Sarayın birinci mərtəbəsinə yalnız kənar şəxslər daxil ola bilərdilər, “yuxarı mərtəbəyə isə xan ailəsinin üzvləri və ya onlara qulluq edən adamlar buraxılırdılar”.¹⁷³ Sarayın baş-cənub fasadı

şəhərə tərəfidir. Sarayın bütün otaqları divar rəsmləri ilə bəzədilmişdir. “Saray naxışları əsasən dörd qrupa bölünür: həndəsi və bitki naxışlar, süjetli və quşların təsviri haqq olunmuş naxışlar”.¹⁷⁴ Şəki xanları sarayının naxışları koloritinin zənginliyi, qızılı rəngin geniş surətdə tətbiqi ilə səciyyəvidir. Bu saraya müxtəlif vaxtlarda naxış vurmuş rəssamlardan beşinin adı bizə məlumdur. Usta Abbasqulu Şəki xan sarayındakı təsvir və naxışların yaradıcısı hesab olunur. Usta Qarabaği (II mərtəbə), Usta Mirzəcəfər (I mərtəbə), Usta Qurbanəli (yan otaqlar) burada fəaliyyət göstərmiş rəssamlar olmuşlar. “Şəki xanları sarayı Azərbaycanda tikinti işinin aşağı səviyyədə olduğu dövrdə tikilmişdir, ancaq Şəki xanları sarayı bir daha göstərir ki, keçmişin ənənələrini qoruyub saxlayan ustalar hələ bu dövrdə də yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmağa qadir idilər”.¹⁷⁵ Bu saray həm rəngarənglik, həm də dekorativ – tətbiqi sənətin sintezinin nümunəsidir.¹⁷⁶ XVIII yüzillikdə Bakıda, İçəri şəhər qala divarları daxilində, Şamaxı darvazası yaxınlığında böyük xan sarayı kompleksi tikilmişdi. Həmin kompleks xan ailəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu kompleksdən “Bakıxanovlar evi” adı ilə məlum olan böyük fragmentlər qalmışdır. Bu dövr memarlığının diqqəti cəlb edən nümunələrindən biri Şuşa şəhər qalasıdır. Qala salınarkən təbii-coğrafi şəraitdən məharətlə istifadə olunmuşdur. Şəhərin yerləşdiyi əraziyə yalnız şimal istiqamətindən yaxınlaşmaq mümkün idi. Ona görə də məhz burada güclü qala divarları ucaldılmışdı. Şuşa istehkamları, güclü müdafiə qurğuları, təbii – coğrafi mövqeyi sayəsində XVIII əsrin 97-ci ilinədək ələ keçirməmişdir. Şamaxı şəhəri dağıldıqdan sonra Şamaxı xanı Mustafa öz iqamətgahını Fitdağ adlanan yeni, alınmaz bir əraziyə köçürmüşdü. Bu ərazidə geniş saray kompleksi təşəkkül tapmış, inkişaf etmişdi. Azərbaycan xanları inşa etdirdikləri şəhər-qalalardan əlavə müxtəlif qəsrlər də tikdirmişdilər. Pənahəli xanın ilk iqamətgahı olmuş “Şahbulaği” qəsri bu baxımdan xüsusilə seçilirdi. Qəsrlər şəhər daxilində də tikilirdi. Şuşadakı “Qara Böyükxanım” qəsri bu cür tikililərdən idi. Əsgəran qalası da dövrün mühüm müdafiə qurğuları, memarlıq obyektləri sırasındadır. Dini təyinatlı və memorial tikililər XVIII yüzillikdə də inşa edilmiş, əhalinin mənəvi-ideoloji tələbatlarını ödəmişdir. Məhəllə məscidləri bu əsrin başlıca dini tikililəri idi. Bu əsrdə tikilmiş cümə məscidləri içərisində Şuşadakı “Gövhər ağa” və İrəvandakı “Göy məscid” seçilirdilər. XVIII yüzillikdə Şamaxı, Şuşa və Qazaxda səkkizbucaqlı türbələr inşa edilmişdi. Maraqlı dini tikililər arasında Bakının Suraxanı kəndindəki “Atəşgah” xüsusilə fərqlənir. Abidənin əsası XVII əsrdə Hindistandan gəlmiş mühacirlər tərəfindən qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, “Atəşgah”ın meydana gələrək təşəkkül tapması, inkişafı prosesi XVII-XIX yüzilliklərdə baş vermişdir. Atəşpərəstlik məbədinə və onun ətrafında olan müxtəlif tikililəri Şimali Hindistandan gəlmiş, Bakıda məskunlaşmış hind sikh icması inşa etdirmişdi. Kompleksdə olan hücrələr XVIII əsrin sonlarında ümumi divarla əhatələnmişdir. Qapalı beşgüşə şəklində olan, karvansararı xatırladan kompleksdə ziyarətçilərin yerləşməsi üçün 24 hücrə və otaq vardır.¹⁷⁷ Hücrələrdən,

karvansaralardan və mehrabdan ibarət olan “Atəşgah” kompleksi imkanlı hind tacirlərinin vəsaiti sayəsində XVIII əsr ərzində tikilmiş, həmin əsrdə inkişafının çiçəklənmə mərhələsini keçirmişdir.¹⁷⁸ Kompleksdə olan daş kitabələrdən biri əsasında bu kompleksin hindlilərə qədər atəşpərəstlik məbədi olduğu qənaəti mövcuddur. Şübhəsizdir ki, “mərkəzi məbəd tikilisi, daha doğrusu, Atəşgahın mehrabı Azərbaycanda hələ Midiya dövründə geniş yayılmış bu cür mehrabların qədim inşası ənənəsini bir növ özündə əks etdirir”.¹⁷⁹ Beləliklə, XVIII əsrin hərbi-siyasi hadisələri ölkədə memarlığın inkişafını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırsa da, onun təkamülünün yeni istiqamətlərini, cəhətlərini müəyyənləşdirdi (yeni şəhərlərin yaranması və s.). Lakin Azərbaycan memarlığının inkişaf potensialı tam şəkildə gerçəkləşmədi.

Dekorativ-tətbiqi sənət sahələri Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik təkamülü prosesində özünəməxsus yer tutur. XVIII yüzillikdə də milli dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafının başlıca ocaqları şəhərlər idi. Bu əsrdə hazırlanmış sənət nümunələri qədimlərdən gələn irslə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Xalçaçılıq bu zamanın da ən geniş yayılmış sənət sahəsi idi. Azərbaycan xalçıları bu əsrdə bir çox Şərq ölkələri xalçalarından davamlılığı, rangi və toxunma texnikası ilə seçilirdi. Quba xalçıları daxili və xarici bazarda xüsusilə şöhrət qazanmışdı. Xalçalar həm əhalinin maddi tələbatını ödəyir, həm də onun estetik ehtiyaclarına xidmət edirdi. Xalçalara ornamental (naxış) və süjet səciyyəli bəzəklər vurulurdu. Bu dövrdə süjet səciyyəli xalçalar nisbətən az olmuş, “həm də xeyli qaba və sxematik bir səpgidə toxunmuşdur”.¹⁸⁰ Qarabağ, Quba, Gəncə, Şamaxı, Qazax, Təbriz, Bakı XVIII əsrdə Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin başlıca mərkəzləri idi. Mənbələr göstərir ki, XVIII yüzillikdə Azərbaycanda xovlu xalçalarla yanaşı xeyli miqdarda, yüksək keyfiyyətli, həyat və məişətdə geniş surətdə istifadə olunan xovsuz xalça (kilim, palaz, vərni, şəddə, sumax, zili) də hazırlanırdı.¹⁸¹ Azərbaycan xalqının sənət tarixində bədii parça istehsalı önəmli yer tutur. XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində toxunan parçaların keyfiyyəti Səfəvi dövrünə nisbətən xeyli aşağı səviyyədə idi, lakin onlar dünya ticarətində hələ də mühüm alış-veriş obyektı olaraq qalırdı. Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Şəki, Gəncə şəhərləri bədii parça məmulatının hazırlandığı əsas mərkəzlər idi. İpəkçilik yerli hakimlərə xeyli gəlir veridiyinə görə onlar bu sənətin inkişafına himayəçilik edirdilər. Səyyah S.Qməlinin verdiyi məmulata görə, yalnız Məhəmməd Seyid xan Şamaxıda ipəkçiliyi bərpa etmək məqsədilə Təbrizdən 100 nəfərə yaxın ustanı dəvət etmişdi. Lakin qeyd olunmalıdır ki, XVIII əsrdə toxunan müxtəlif parça növlərinin bəzək ünsürləri artıq əvvəlki dövrlərlə müqayisədə incəliyini və şairənəliyini itirmişdi. Bu əsrdən başlayaraq ölkədə toxunan parçalarda Qərbi Avropa naxış ünsürlərinə təsadüf olunur. Həmin yüzillikdə müxtəlif məzmunla malik olan süjetli parça naxışları tamamilə sıradan çıxır, nəbati və həndəsi naxışlarla əvəz olunurdu. Parçalar üzərində təsadüf olunan bəzəklər əsasən basma və tikmə üsulu ilə icra edilirdi. Bədii tikmə sənəti bu əsrdə də xalq yaradıcılığının tərkib hissəsi idi. Tikmə

növləri arasında təkəldüz, saya, güləbətin, pilək, cülmə, muncuqlu, qurama və oturtma (qondarma) xalq arasında daha çox yayılmışdı. Bu tikmə növləri arasında yalnız biri (pilək) XVIII əsrin məhsulu hesab olunur. Pilək əsasən müxtəlif ölçülü taxta və pəncərələr üçün hazırlanmış pərdələrin üzərində işləyirdi (dəmir, gümüş, bürünc, qızıl parçalarından). XVIII əsrdə Azərbaycanda müxtəlif metallardan məişət avadanlığı, bəzək əşyaları hazırlamaq işi geniş yayılmışdı. Mənbələrdən məlum olur ki, həmin əsrdə ölkədə misgərlik daha çox inkişaf etmişdir. Əcnəbi səyyahların əksəriyyəti Azərbaycan şəhərlərində misgər məhəllələrinin olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir. Şamaxı xanlığı tərkibində olmuş Lahic yaşayış məntəqəsi əhalisinin əksəriyyəti misgərliklə məşğul olurdu. Lahic ustaları ən gözəl işlərini bir çox hallarda Şamaxıya gətirir, burada çalışan qravürçülərlə birlikdə başa çatdırırdılar. Qravürçülər hazır qab-qacaqların üzərində bəzəklər açırdılar. Bu zaman Şəki şəhəri də metalışləmə sənətinin mərkəzlərindən idi. Zərgərlik bu yüzillikdə xalqın sənətkarlıq fəaliyyətinin başlıca sahələrindən olmuşdur. Qadın bəzəkləri gəzdirilməsinə və taxılmasına görə 4 qismə bölünürdü: boyun, qol, barmaq, baş libaslarına bənd olunan bəzəklər. Boyun bəzəkləri ən geniş yayılmış zərgərlik məmulatı idi (sinəbənd, boğazaltı, çiçək, qarabatdaq və s.). Zərgərlik nümunələrinin keçmiş irslə üzvi bağlılığını bu əsrdə hazırlanmış qadın və kişi kəmərləri xüsusilə əyani surətdə təsdiqləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, əski zamanlarda kəmərlə onu gəzdirən şəxsin vəzifəsini, var-dövlətini, dini əqidəsini, milliyətini və hətta yaşını müəyyənləşdirmək mümkün idi. XVIII əsrdə kəmərlər daha çox əməli səciyyə daşımışdır. İlk növbədə sənət əsəri olan kəməri bu dövrdə həm kişilər, həm də qadınlar taxırdılar. Adətə əsasən qadınlar enli, kişilər isə nazik kəmərlər qurşayırdılar. Kəmərlər fiqurlu və bəzəkli, bürünc, gümüş və ya qızıl hissələrdən hazırlanırdı. Bu əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kəmərlərdən biri “çərkəzi kəmərlər” idi. Bu kişi kəmərləri nazik meşindən hazırlanırdı, yanlarından ətəyə sallanan qotazları olurdu. XVIII əsrdə Azərbaycanda daşoyma sənəti xüsusi vüsətlə inkişaf etmişdi. Daşoyma sənətinin ən bariz nümunələrinə məzar daşlarında təsadüf edilir.¹⁸² Bu cür nümunələr bütün Azərbaycan ərazisində yayılmışdır. XVIII əsrin məzar daşlarının bəzəklərində süjet səciyyəli kompozisiyalara təsadüf olunmur. XVIII əsrdən etibarən Azərbaycanın daş plastikası tədricən sənət forması kəsb etməyə başlamışdı. “Bu isə abidələrin həm texniki, həm də bədii səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı”.¹⁸³ XVIII yüzillikdə ustalar daşdan at və qoç fiqurları hazırlayırdı, həmin fiqurların üzərində müxtəlif bəzəklər, yazılar həkk edirdilər. Ölkənin qərb, dağlıq bölgələrində bu cür fiqurlar daha çox hazırlanırdı. Bu əsrdə təsviri sənət sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdı. Əvvəlki əsrlərdən memarlıq abidələrinin dekorativ bəzəyinin əsasını polixrom kaşı təşkil edirdisə, bu əsrdə onu daha ucuz və asanlıqla başa gələn boyakarlıq sənəti əvəz etməyə başladı. Boyakarlıq əsərlərində çox zaman müharibə və ov səhnələri, kef və musiqi məclisləri, klassik irsdən və folklordan qaynaqlanan süjetlər və obrazlar, konkret tarixi şəxsiyyətlərin portretləri əks olunurdu. Bu zaman

Azərbaycanda divar rəssamlığı geniş yayılmışdı, özünün məzmun və forma müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Azərbaycan xanları, dövrün imkanlı şəxsləri sarayların, imarətlərinin bədii tərtibatı gedişində boyakar rəssamların sənətindən faydalanmışdılar. Azərbaycan divar rəsmlərinin əsasını xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış və mükəmməl növü olan ornamental kompozisiyalar təşkil edir. Şəki xan sarayının divar rəsmləri XVIII yüzilliyin təsviri sənətinin mükəmməl örnəklərindən biridir.¹⁸⁴

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi və mədəni baxımdan tənəzzülü, ölkənin ictimai-siyasi həyatında sənətkarların rolunun zəifləməsi dövrün dünyagörüşünün təkamül sürətinə, səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bu hal dövrün istedadlı, arif, müdrik, bilikli şəxslərinin keçmişlə, müasir zamanla maraqlanmasının qarşısını ala bilməzdi. XVIII əsrin fəlsəfi fikir tarixində klassik mədəni irsin araşdırılması və təbliği davam etməkdə idi. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfi görüşlərin, biliklərin başlıca daşıyıcıları, təbliğatçıları həmin dövrdə də Azərbaycanda və vətəndən kənarda yaşayıb-yaradan ədiblər idilər. 1751-ci ildə anadan olmuş, vəfatı tarixi bəlli olmayan Mirzə Əbutalib xanın yaradıcılığı diqqəti cəlb edən faktlardır. O, Nadir şahın dövründə Hindistana mühacirət etmiş azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun tarixə həsr olunmuş, orta əsr Şərq poeziyasına aid olan əsərləri vardır. Alim 1791-ci ildə orta əsr şairləri haqqında “Xülasət ül-əfxar” adlı təzkirə yazmışdır. Sufilik bu əsrdə də Azərbaycanda mövqeyi olmuş təlim idi. Dövrün panteist fəlsəfəsi sufizmin ideoloqu Mirzə Həsən Zünuzinin (1758-ci ildə Xoy şəhərində anadan olmuşdur) yaradıcılıq fəaliyyəti ilə təmsil olunur. O, “Bəhr əl-ümmum” və “Riyaz ül-cənnət” əsərlərinin müəllifidir. Əbdürrəzzaq bəy Dünbulinin (1762-1828) fəaliyyəti də əsasən XVIII əsrə təsadüf etmişdir. O, Təbriz bəylərbəyisi Nəcəfqulu xan Dünbulinin oğlu idi. Bu şəxsin mənşəcə kürd olduğu məlumdur. O, müəyyən müddət ərzində Abbas Mirzənin xidmətində olmuş, Fətəli şahın (1797-1834) göstərişilə farsca “Məasiri-sultaniyyə” (“Sultan abidələri”) əsərini yazmışdır. Əsərdə XVIII əsrin sonunda-XIX əsrin əvvəllərində İranda, Azərbaycanda baş vermiş hadisələr təsvir edilmişdir. Qacarların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, Ağa Məhəmməd şah Qacarın həyatı, Fətəli şahın hakimiyyəti, Abbas Mirzənin hərbi islahatları, Qarabağ, Şəki, Gəncə, Quba, Bakı, Talış xanlıqları haqqında məlumatlar da bu əsərdə vardır. Onun kürd tayfası olan dünbulilərin tarixinə aid əsəri də mövcuddur. Tarixçi “Məftun”təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.¹⁸⁵ O, ensiklopedik biliyə malik idi, antik və Şərq fəlsəfəsinin dərin bilicisi, tarixə və fəlsəfəyə, etnoqrafiyaya və ədəbiyyata dair bir sıra əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdı. “Hümayunnamə”, “Həqiqi əl-ənvar”, “Həqiqi əl-üdəbə”, “Məsnəvi” əsərləri Əbdürrəzzaq bəy Dünbulinin yaradıcılığının məhsuludur. Mirzə Mehdi İlahi Təbrizi ictimai və fəlsəfi fikir tarixində skeptisizmi ilə tanınmışdı, dövrünün görkəmli şairi və alimi idi. Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif XVIII əsrin fəlsəfi fikir tarixində dərin izlər qoymuş mütəfəkkirlər olmuşlar. Vaqiflə Vidadinin

deyişməsi (müşairəsi) onların aləmə (kainata, cəmiyyətə, insana, yaradana) baxışlarının müxtəlifliyini aşkara çıxarmaqla yanaşı mükəmməl söz ustası, humanist, filosof olduqlarını təsdiqləyir.¹⁸⁶ Bu mütəfəkkirlərlə çağdaş olan folklor nümunələrində – “Aşiq Qərib” və “Əsli və Kərəm” dastanlarında cəmiyyətdəki zorakılıq, zülm, riyakarlıq bədbinlik bəsləmir, zülmə qarşı fəal mübarizə hissləri açıqlanır. Zəmanəsinin hərbi-siyasi hadisələri nəticəsində Azərbaycandan uzaqlarda (İraqın Kərbəla şəhərində) formalaşmış Zeynalabdin Şirvani həm səyyah, həm alim, həm də sufiyyənin başlıca ideyalarının fəal təbliğatçısı idi. Bir çox fəlsəfi problemlər onun əsərlərinin başlıca araşdırma obyektidir. Alim İslam fəlsəfəsi hüduqlarında qapılıb qalmamış, antik fəlsəfi irsin, qədim Şərq fəlsəfəsinin uğurlarından da lazımi səviyyədə bəhrələnmiş, bu fəlsəfi biliklərin fəal təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesində bənzərsizliyi ilə fərqlənən mərhələdir. Artıq bu mərhələdə aydınlaşdı ki, mədəniyyətimizin əski zəmində (feodal münasibətləri şəraitində), qapalı şəraitdə inkişaf imkanları tükənmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin, mühitinin, mədəniyyətinin normal inkişafı üçün yeni zamanın tələbatlarına uyğunlaşmaq zərurəti yetişmişdi. Artıq XVIII əsrin sonlarına doğru Osmanlı dövləti əski əzəmətini itirmişdi, iri (kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoymuş) Avropa dövlətləri və Rusiya yeni xammal mənbələri və satış bazarları əldə etmək uğrunda kəskin mücadiləyə başlamışdılar. Rusiya və Avropa dövlətləri tarixin orta çağlar mərhələsində qapılıb qalmış, ictimai-iqtisadi, siyasi cəhətdən geridə qalmış, başlıca olaraq siyasi pərakəndəlikdən əziyyət çəkən Şərq ölkələrini (eləcə də Azərbaycanı) iqtisadi və hərbi-siyasi təcavüz obyektinə kimi seçmişdilər. Coğrafi yaxınlıq ucbatından XVIII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan Rusiya imperiyasının təcavüz obyektinə çevrildi. Yeni (XIX) əsrin əvvəllərindən başlayaraq vətənimizin əraziləri “şimal imperiyası”nın tərkibinə ilhaq olunmağa başlandı. Siyasi müstəqillik imkanlarını itirmiş Azərbaycanın həm ictimai-iqtisadi, həm də mədəni inkişaf istiqamətləri müəyyən dərəcədə dəyişdi. Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik təkamül tarixi, xalqın zəngin mədəni-mənəvi potensialı yeni əsrdə də onun bənzərsizliyini, spesifikliyini, etnik, milli zəmində təkamülünü təmin edəcək möhkəm təməl idi.

¹Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и современного, с. 73.

²Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы), с. 38.

³Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 200.

⁴Бах: Акдаğ М. Celali isyanları (1550-1603). Ankara, 1963.

⁵Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и ..., с. 326.

⁶Yenə orada, s. 326.

⁷Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 45.

- ⁸ Бах: Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700), с. 77-105.
- ⁹ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 38.
- ¹⁰ Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. Баку, 1949, с. 277.
- ¹¹ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 107.
- ¹² Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 85.
- ¹³ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 233-234.
- ¹⁴ Yənə orada, s. 232.
- ¹⁵ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 33.
- ¹⁶ Yənə orada, s. 34.
- ¹⁷ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 112.
- ¹⁸ Гончаренко Н.В. Духовная культура, с. 221.
- ¹⁹ Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, s. 51-52.
- ²⁰ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, s. 444.
- ²¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. III cild, s. 23.
- ²² Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 201.
- ²³ Ашурбейли С.Б. Экономические и ..., с. 97-98.
- ²⁴ Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, s. 68.
- ²⁵ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 280.
- ²⁶ Yənə orada, s. 284.
- ²⁷ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild, s. 119.
- ²⁸ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 285.
- ²⁹ Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1980, s. 335.
- ³⁰ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild, s. 119.
- ³¹ Yənə orada, s. 53.
- ³² Бах: Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı, 1977.
- ³³ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə. VI cild, s.216-267.
- ³⁴ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 17.
- ³⁵ Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, s. 113.
- ³⁶ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 298-299.
- ³⁷ Конрад Н.И. Запад и Восток, с. 282.
- ³⁸ Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Səfəvi hökmdarlarının daha 2 naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən) // ADU-nun Elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası. 1974, №4, s. 85.
- ³⁹ Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 37.
- ⁴⁰ Бах: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 184-185; Onullahi S.M. Azərbaycan dilində daha 4 sənəd // Ədəbiyyat və incəsənət, 22 iyun 1990.
- ⁴¹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 101.
- ⁴² Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, s. 51-52.
- ⁴³ Dəmirçizadə Ə.M. Göstərilən əsəri, s. 229.
- ⁴⁴ Yənə orada, s. 224.

- ⁴⁵ Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло, с. 274.
- ⁴⁶ Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, s. 154-155.
- ⁴⁷ Стрейс Ян. Три путешествия, с. 290-291.
- ⁴⁸ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 128.
- ⁴⁹ Yenə orada, s. 211.
- ⁵⁰ Эвлия Челеби. Книга путешествия, с. 121-130.
- ⁵¹ Yenə orada, s. 163.
- ⁵² Yenə orada, s. 164.
- ⁵³ Олеарий Адам. Описание путешествия ..., с. 463-465.
- ⁵⁴ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, с. 18.
- ⁵⁵ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 200.
- ⁵⁶ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 1999, s. 297.
- ⁵⁷ Усейнов М. и др. История архитектуры Азербайджана, с. 239.
- ⁵⁸ Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., с. 147.
- ⁵⁹ Yenə orada, s. 13.
- ⁶⁰ Yenə orada, s. 15.
- ⁶¹ Hacıyev Maqsud. İsfahanda Azərbaycan abidələri. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1967, № 3, s. 24.
- ⁶² Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 69.
- ⁶³ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 200.
- ⁶⁴ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, с. 158-159.
- ⁶⁵ Ибрахим Эфенди Печеви. История, с. 65.
- ⁶⁶ Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха, с. 104.
- ⁶⁷ Məmməd zadə K., Salam zadə Ə.V. Şəkinin memarlıq abidələri, s. 4-5.
- ⁶⁸ Вах: Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XYIX вв.
- ⁶⁹ Усейнов М. и др. История архитектуры Азербайджана, с. 297.
- ⁷⁰ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Книга первая, с. 228.
- ⁷¹ Баранников П.А. Бхарат-Индия. Л., 1977, с. 62.
- ⁷² Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə, s. 56.
- ⁷³ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 105.
- ⁷⁴ Kərimov Kərim. Azərbaycan miniatürləri, s. 32.
- ⁷⁵ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 205.
- ⁷⁶ Веймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана, с. 127-128.
- ⁷⁷ Yenə orada, s. 125-126.
- ⁷⁸ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи, с. 111.
- ⁷⁹ Məhəmməd əli Tərbiyə. Göstərilən əsəri, s. 413.
- ⁸⁰ Вах: Садиг-бек Афшар. Ганун-ас-сувар. Баку, 1963.
- ⁸¹ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 24.
- ⁸² Роулэнд Б. Искусство Запада и Востока, с. 7.
- ⁸³ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 74.
- ⁸⁴ Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində, s. 24.

- ⁸⁵ Yənə onun. Azərbaycan xalq sənəti, s. 65.
- ⁸⁶ Yənə orada, s. 65.
- ⁸⁷ Bax: Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətləri. Bakı, 1976.
- ⁸⁸ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, s. 126.
- ⁸⁹ Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана, с. 11.
- ⁹⁰ Yənə onun. Azərbaycan xalq sənəti, s. 67.
- ⁹¹ Bax: Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı, 1965-1972; Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. 12 cildə. Dastanlar. II cild, Bakı, 1987; Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. I-VIII cildlər. Bakı, 1982-1989; Azərbaycanın məhəbbət dastanları. Bakı, 1979.
- ⁹² Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985, s. 205.
- ⁹³ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений, с. 326-328.
- ⁹⁴ Yənə orada, s. 326-328.
- ⁹⁵ Bax: Короглы Х. Новая версия «Кероглу»; Yənə onun. Огузский героический эпос. М., 1976.
- ⁹⁶ Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1985, s. 177.
- ⁹⁷ Олеарий Адам. Описание путешествия ..., с. 525.
- ⁹⁸ Mənsurov Eldar. Muğam adlarının yaranması haqqında // “Qobustan” incəsənət toplusu, 1986, №3, s. 66-68.
- ⁹⁹ Ашурбейли С.Б. Экономические и культурные связи ..., с. 122-123.
- ¹⁰⁰ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 18-19.
- ¹⁰¹ Ашурбейли С.Б. Экономические и ..., с. 98.
- ¹⁰² Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər), s. 297.
- ¹⁰³ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и ..., с. 6.
- ¹⁰⁴ Yənə orada, s. 7.
- ¹⁰⁵ Yənə orada, s. 8.
- ¹⁰⁶ Yənə orada, s. 9.
- ¹⁰⁷ Məhəmmədli Tərbiyət. Göstərilən əsəri, s. 427.
- ¹⁰⁸ Рахмани А.А. Азербайджан в конце ..., с. 8.
- ¹⁰⁹ Musalı N. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri // X Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, Nurlan, 2006, s. 279-287.
- ¹¹⁰ Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, с. 25.
- ¹¹¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər), s. 395.
- ¹¹² Yənə orada, s. 394-395.
- ¹¹³ Jozef Tiflisi. Vəqiatı-Mir Veys və Şah Hüseyn (“Mir Veys və Şah Hüseyn arasında baş verən hadisələr”), s. 42.
- ¹¹⁴ Y.T.Krutinski. Xristian səyyahının tarixi (Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə), s. 72.
- ¹¹⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər), s. 395.
- ¹¹⁶ Yənə orada, s. 395.
- ¹¹⁷ Yənə orada, s. 395.

¹¹⁸ Yənə orada, s. 396.

¹¹⁹ Вах: Ашурбейли С. История города Баку (Период средневековья), с. 202-332; Gəncə (Tarixi oçerk), Bakı, 1994, s. 33-51; Salamzadə Ə.R., İsmayılov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki, s. 11-16; Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəkinin memarlıq abidələri; Mustafazadə T.T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə // Naxçıvan Muxtar Respublikası (Məqalələr toplusu), s. 38-61 və b.

¹²⁰ Вах: Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.); Yənə onun. Azərbaycan-русские отношения (XV-XIX вв.), часть I; Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века; Мамедова Г. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века).

¹²¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 397-398.

¹²² Yənə orada, s. 398.

¹²³ Yənə orada, s. 401.

¹²⁴ Yənə orada, s. 404.

¹²⁵ Yənə orada, s. 416.

¹²⁶ Salamzadə Ə.R., İsmayılov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki, s. 110-111.

¹²⁷ Qarabağnamələr. Birinci kitab, s. 40; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 261.

¹²⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 450.

¹²⁹ Алиев Ф.М. Azərbaycan-русские отношения, с.151-152.

¹³⁰ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 378.

¹³¹ Yənə orada, s.378.

¹³² Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века, с. 130.

¹³³ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 386.

¹³⁴ Yənə orada, s. 426.

¹³⁵ Yənə orada, s. 460.

¹³⁶ Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР, с. 22.

¹³⁷ Хаджи Зайн ал-Абидин Ширвани. Рийаз ас-сийахат, в 3-х книгах. («Райские сады путешествия»), Том 11, подготовка текста и предисловие Агамира Кулиева, книга 1, М., 1974, с. 5.

¹³⁸ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 462.

¹³⁹ Хаджи Зайн ал-Абидин Ширвани. Рийаз ас-сийахат, в 3-х книгах, Том 11, книга 1, с. 10.

¹⁴⁰ Yənə orada, s. 6.

¹⁴¹ Вах: Хаджи Мухаммедали Ширвани. Хакикат ал-хакаиқ («Истина истин»). Крит. текст, пред., прим. и указатели Агамира Кулиева, тт. III. М., 1981.

¹⁴² Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.12-13.

- ¹⁴³ Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, s. 179.
- ¹⁴⁴ Bax: Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 230-248.
- ¹⁴⁵ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild, s. 449-450.
- ¹⁴⁶ Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası, s. 51-52.
- ¹⁴⁷ Yenə orada, s. 17-18.
- ¹⁴⁸ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 312-318.
- ¹⁴⁹ Yenə orada, s. 325-326.
- ¹⁵⁰ Yenə orada, s. 327-352.
- ¹⁵¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild, s. 17.
- ¹⁵² Yenə orada, s. 367.
- ¹⁵³ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, Bakı, 1978, s. 214.
- ¹⁵⁴ Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər, s. 93.
- ¹⁵⁵ Yenə orada, s. 109.
- ¹⁵⁶ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, s. 78-79.
- ¹⁵⁷ Yenə orada, s. 127-129.
- ¹⁵⁸ Məhəmmədi A. Ərəbcə-Azərbaycanca qarşılıqlı atalar sözləri və zərbi-məsəllər. Bakı, 1978, s. 39.
- ¹⁵⁹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild, s. 477-489.
- ¹⁶⁰ Cəfərov N. Göstərilən əsəri, s. 109.
- ¹⁶¹ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild, s. 159.
- ¹⁶² Cəfərov N. Göstərilən əsəri, s. 120.
- ¹⁶³ Məhəmməd Şəhriyar. Tərtib, ön söz və lüğət Əliyar Səfərlinindir. Bakı, 1987, s. 25.
- ¹⁶⁴ Bax: Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi; Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri; Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı.
- ¹⁶⁵ Cəfərov N. Göstərilən əsəri, s. 136.
- ¹⁶⁶ Yenə orada, s. 141.
- ¹⁶⁷ Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, с. 265.
- ¹⁶⁸ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, s. 255.
- ¹⁶⁹ Bax: Nemətova M.X. Azərbaycanın epikrafik abidələri (XVIII-XVIII əsrlər). Bakı, 1963.
- ¹⁷⁰ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 473.
- ¹⁷¹ Salamzadə Ə.R., İsmayılov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki, s. 15.
- ¹⁷² Yenə orada, s. 114.
- ¹⁷³ Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəkinin memarlıq abidələri, s. 41.
- ¹⁷⁴ Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəki, s. 127.
- ¹⁷⁵ Yenə orada, s. 139-142.

- ¹⁷⁶ Bax: Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992, s. 198-202.
- ¹⁷⁷ Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века, с. 38.
- ¹⁷⁸ Yənə onun. История города Баку (Период средневековья), с. 328.
- ¹⁷⁹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild, s. 485.
- ¹⁸⁰ Azərbaycan incəsənəti, s. 183.
- ¹⁸¹ Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti, s. 103.
- ¹⁸² Bax: Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана, Баку, 1986.
- ¹⁸³ Yənə orada, s. 15.
- ¹⁸⁴ Bax: Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəkinin memarlıq abidələri, s. 47-56.
- ¹⁸⁵ Hüseynzadə Ə., XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, 1967.
- ¹⁸⁶ Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VI cild, s. 476-491.

NƏTİCƏ

Orta çağlar Azərbaycan xalqının, mədəniyyətinin təkamülü prosesində zənginliyi, ziddiyyətliyi, bənzərsizliyi ilə fərqlənən böyük tarixi mərhələ olmuşdur. Eramızın III əsrinə doğru Azərbaycan mədəni inkişaf səviyyəsi, potensialı baxımından Şərqi aparıcı ölkələri sırasında idi. Vətənimiz insanın əmələ gəlməsi, ilkin cəmiyyətlərin, qədim dövlətlərin yaranması mərkəzlərindən, ocaqlarından biridir. Araşdırma obyektinə çevrilmiş dövrdə tədricən formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqı Şərq, İslam və türk mədəni dəyərlərinin bənzərsiz nümunələrini yaratmışdır. Təqdim olunan monoqrafiyada Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesi VII əsrin ilk onilliklərindən, yəni ərəb işğalları, bir çox Yaxın və Orta Şərq xalqlarının (eləcə də Azərbaycan xalqının), islamlaşması dövründən izlənilir. Lakin xalqımızın islamqədərki mədəni keçmişi vardır. İslam dinini artıq VII əsrin ilk onilliklərindən qəbul etmiş Azərbaycan əhalisinin (xalqının) mədəni – mənəvi həyatında, düşüncə tərzində islamqədərki dini baxışların (büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, xristianlıq), adət-ənənələrin yüzilliklər boyu yaşadı olduğu şübhəsizdir. Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin islamqədərki təkamül mərhələsinə doğru münasibətin formalaşdırılmasına, həmin tarixi mərhələnin daha dərinəndə araşdırılmasına kəskin ehtiyac vardır.

Azərbaycanın islamlaşması, İslam mədəni-tarixi sisteminə daxil olması, xeyli müddət ərzində vahid dövlət (Ərəb Xilafəti) daxilində inkişaf etməsi xalqın etnik, mədəni baxımdan bütövləşməsinə yardım etmiş mühüm amil idi. Halbuki ərəb işğalına qədərki dövrdə ölkənin cənub və şimal vilayətlərinin müxtəlif dövlətlər (Atropatena, Albaniya, Sasanilər imperiyası) tərkibində olması, əhalinin müxtəlif dinlərə tapınması (büt-pərəstlik, atəş-pərəstlik, xristianlıq) həmin konsolidasiya (bütövləşmə) prosesini ləngidirdi. Təqribən XII əsrə qədərki dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti Yaxın və Orta Şərq xalqları üçün ümumi olan “müsəlman

mədəniyyəti” sisteminin daxilində inkişaf etmiş, həmin mədəniyyət xəzinəsini özünəməxsus, nadir dəyərlərlə zənginləşdirmişdir. İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkələri və xalqları hərbi və ideoloji (dini) baxımdan tabe etmiş ərəblər fəth olunmuş böyük ərazidə yaşayan xalqların (eləcə də Azərbaycan xalqının) VII əsrə qədərki zəngin mədəni, siyasi, iqtisadi potensialının təsirinə məruz qaldılar. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesində Azərbaycanın rolu və mövqeyi mühüm olmuşdur. Ərəb Xilafətinin tənəzzülü və süqutu, yerlərdə müstəqil siyasi qurumların yaranması və möhkəmlənməsi prosesi çox uzun çəkdi. Bir imperiya dağılmamış yeni (Səlcuqilər) imperiya yaranmağa başladı və bu proses Azərbaycanın (eləcə də bir çox İslam Şərqi ölkələrinin) böyük bölgə daxilində mədəni-tarixi təkamülünü təmin etdi. Siyasi müstəqilliyini müxtəlif vasitələrlə qoruyub saxlamış Şirvanşahlar dövləti bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm inkişaf mərkəzlərindən olmuşdur. Atabəylər (Eldənizlər) dövləti (1136-1225) nəzərdən keçirilən dövrün güclü siyasi gərəkliliklərindən idi və Azərbaycanın mədəni baxımdan uğurlu tərəqqisini təmin etmişdi. Ədəbiyyatda Əfzəldin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi zirvələri, görkəmli Azərbaycan alimləri, filosofları, memarlıq inciləri və s, bu ziddiyyətli, böyük tarixi dövrün faktlarındanır. Ərəb işğalından XII əsrin sonunadək olan uzun, ziddiyyətlərlə zəngin, dövlətlərin və imperiyaların yaranışı, inkişafı, tənəzzülü və süqutu, daxili (Azərbaycan miqyaslı) və regional səciyyəli çəkişmələri, etnik və dini, mədəni və ideoloji səciyyəli prosesləri ilə fərqlənmiş tarixi mərhələdə Azərbaycan mədəniyyəti öz təkamülünün yeni, keyfiyyətə daha zəngin səviyyəsinə çatmış, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin müxtəlif sahələrində fərqlənmiş dahilərin bənzərsiz irsini əlavə etmiş, Şərq-islam-türk mədəniyyəti məcmusunu Azərbaycan özəllikləri ilə zənginləşdirmişdir. Azərbaycanın antik dövrünün, atəşpərəstlik və xristianlıq mərhələsinin mədəni dəyərlər sistemində İslami dəyərlər, ərəb dünyası vasitəsi ilə isə qədim yunan və Roma mədəni faktları da əlavə olundu. Azərbaycan bu zaman kəsimində də dünyada baş vermiş mədəni inteqrasiya prosesinin ən fəal obyektı və subyektı olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan mədəni həyatı regional miqyaslı hərbi-siyasi hadisələrin böyük təsiri şəraitindən asılı idi. Monqol işğalçılarının talan və qarətləri, mədəniyyət ocaqları olan Azərbaycan şəhərlərinin tənəzzülü XIII əsrin ikinci yarısının gerçəkliklərindən olmuşdur. 1256-cı ildə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialına arxalanaraq, bu ölkəni mərkəz seçərək yeni dövlət (Hülakülər-Elxanilər) qurmuş monqollar dağıdıcılıq fəaliyyətindən yaradıcılıq yoluna əsaslı dönüş etdilər. Azərbaycanın mədəni həyatında yeni canlanma məhz bu zamandan başladı. XIII əsrin sonlarında-XIV əsrin əvvəllərində monqolların (və onlarla birgə kütləvi surətdə yeni ərazilərdə məskunlaşmış türk tayfalarının) İslam dinini qəbul etməsindən sonra onların yerli türklərlə bütövləşməsi prosesinin əsası qoyuldu. Fəth olunmuş Azərbaycana yeni vətən kimi yanaşan Elxanilər şəhər həyatının, iqtisadiyyatın, ticarətin,

mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmağa başladılar və bu hal Elxanilər dövlətinin süqutu zamanınadək davam etdi. Təbriz şəhərinin yeni mədəni, siyasi, iqtisadi yüksəlişi, onun İslam Şərfinin aparıcı mərkəzlərindən birinə çevrilməsi, memarlıqda, şəhərsalma sahəsində, miniatür rəssamlığında, tarixçilik və salnaməçilik sahəsində, ədəbiyyatda böyük canlanma Elxanilər hakimiyyəti dövrünün mühüm uğurları olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin elmi fəaliyyəti, Marağa rəsədxanasının Şərq elminin başlıca ocaqlarından birinə çevrilməsi həmin dövrün diqqəti cəlb edən faktlarından idi. Hülakülər (Elxanilər) dövləti Azərbaycanda bir əsr (1357-ci ilədək) fəaliyyət göstərdi. Bu dövlətin yaranması və yüz il ərzində mövcud olması tədricən Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına təsir etdi, onun hüdudlarında, əhalisinin etnik tərkibində, dini görüşlərində, mədəni-mənəvi həyatında, dilində, ədəbiyyatında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu dövlətin varlığının son 20 ili ərzində Çobani əmirlərinin siyasi idarəçilikdə aparıcı yer tutması, elxanların hakimiyyətinin zəifləməsi, Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana vaxtaşırı hərbi yürüşləri mədəni həyatın axarına müəyyən mənfi təsirini göstərdi. Əməli olaraq hakimiyyəti ələ keçirmiş Çobaniləri qonşu dövlətlər müstəqil, tamhüquqlu dövlətin hökmdarları kimi tanımadılar və 1359-cu ildə Azərbaycan ərazisi Şeyx Üveys (1360-1374) tərəfindən Cəlairidə dövlətinin tərkibinə daxil olundu. Bu hökmdarın dövründə Azərbaycanın mədəni həyatında nəzərəcarpacaq canlanma baş verdi. Cəlairilərin Azərbaycanda hökmranlığı 1410-cu ilədək davam etdi. Cəlairilər dövlətinin də başlıca mərkəzi Azərbaycan olmuş, bu isə ölkənin sabit mədəni tərəqqisini təmin etmişdir. XIII-XIV əsrlərdə də Şirvanşahlar dövləti regionda bir-biri ilə amansız çəkişmələrdə olan dövlətlərdən asılı olmamaq uğrunda mübarizə aparmış, ölkənin şimal vilayətlərinin qismən sabit mədəni inkişafına müəyyən şərait yaratmışdır. Azərbaycan mədəniyyət xadimləri bu yüzilliklər ərzində də Yaxın və Orta Şərfin elmi, mədəni həyatında konkret zaman və məkan hədlərinə sığmayan əməlləri ilə aparıcı mövqelər, şöhrət qazanmışdılar.

XIV əsrin sonlarına doğru Yaxın və Orta Şərqdə hərbi-siyasi vəziyyət yenidən əsaslı surətdə dəyişdi və bu dəyişmə regionun (xüsusilə Azərbaycanın) mədəni həyatına təsirini göstərdi. Qızıl Orda xanlarının, Əmir Teymurun hökmranlıq iddialarının toqquşduğu başlıca məkan Azərbaycan olmuşdur. Hərbi yürüşlərin, feodal çəkişmələrinin, qarət və talanların əsas obyektinə çevrilmiş Azərbaycan elmdə, ədəbiyyatda, fəlsəfədə rəsmi, mühafizəkar baxışlara əks olan müxalif təlimlərin, dahi şəxslərin vətəni, fəaliyyət məkanı kimi tanındı. XV əsrin Azərbaycan mədəni mühiti hürufiliklə, Fəzlullah Nəiminin və İmadəddin Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi fəaliyyəti, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrünün mədəni yüksəlişi, Şirvanşahların əzəmətli saray kompleksi və bir çox mədəni dəyərləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu yüzillikdə Azərbaycan torpaqları Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin tərkibində olmuş, həmin dövlətlərin hərbi-siyasi qüdrəti Azərbaycanın potensialına əsaslanmışdır. Azərbaycanın bu dövlətlərin mərkəzi,

aparıcı qismi olması mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrinin (xüsusilə ədəbiyyatın, memarlığın, təsviri sənətin) inkişafını təmin etmişdir. XV əsr Azərbaycan tarixində siyasi sabitliyə doğru güclənməkdə olan meyllə əlamətdardır. Bu yüzillik Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrüdür. Əbdülqadir Marağay, Cahanşah Həqiqi, İmadəddin Nəsimi, Təbriz miniatür məktəbi, bu şəhərdə inşa olunmuş “Həşt-behişt” saray kompleksi, qızılbaş ideologiyası, İslam Şərqinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi Təbriz şəhərinin yenidən ön mövqeyə keçməsi, Seyid Yəhya Bakuvi bu tarixi dövrün mühüm Azərbaycan mədəniyyət faktları idi. XV əsrdə də Azərbaycan qonşu ölkələrin hökmdarlarının (əsasən Teymurilərin) hərbi yürüşlərinin obyektinə olmuş və bu yürüşlər nəticəsində Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin müəyyən qismi Herata aparılmış, bu dövlətin paytaxtında yaradıcılıq imkanlarını gerçəkləşdirmişdir. Əsrin sonlarına doğru bölgədə yeni hərbi-siyasi situasiya yarandı. Qərbdən (Osmanlı dövləti istiqamətindən) və Şərqdən (Teymuri müdaxilələri) aramsız təzyiqlərdən hərbi-siyasi potensialı tükənmiş, daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləmiş Ağqoyunlu hakimiyyəti şiə-qızılbaş hərəkətinin, Səfəvi xanədanının getdikcə güclənən və geniş ictimai dəstəyə əsaslanan təzyiqləri qarşısında ideoloji, hərbi siyasi cəhətdən tərkisilahlı oldu. Azərbaycan yeni - Səfəvilər dövlətinin mərkəzi oldu. Azərbaycan Səfəvilər dövləti Şərq, İslam və xüsusilə türk mədəni irsinin qorunması və inkişaf etdirilməsi prosesinin mühüm təminatçısına çevrildi.

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan xalqının, onun mədəniyyətinin təkamülü prosesində əsaslı keyfiyyət mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan mədəniyyətinin həmin yüzilliklərdəki ziddiyyətli inkişafı, bu inkişafın səciyyəvi xüsusiyyətləri XVI əsrə qədərki çox əsrlik mədəni-tarixi inkişaf prosesi ilə şərtlənmişdi. Bu dövrün mədəniyyəti habelə XVII əsrdən sonrakı mədəni-tarixi tərəqqi üçün möhkəm zəmin idi.

Şərq, türk və İslam mədəni dəyərlərinin daşıyıcısı olan, özünəməxsus təkamül yolu keçmiş Azərbaycan xalqının özgünləşməsi və yeniləşməsi prosesi XV əsrin sonlarından başlanmışdır. Bu mədəni-tarixi proses XVI-XVII əsrlərdə daha da güclənmiş və mədəniyyət faktlarında /ədəbiyyat və incəsənət, dil və ədəbi dil, folklor, fəlsəfə və elm, maarif/ bariz surətdə aşkara çıxmışdır.

Azərbaycan xalqının etnogenetik təkamülündə yeniləşmə prosesinin uğurlu gedişini XVI əsrdə Səfəvilər dövləti təmin etmişdir. Bu yüzillikdə bütün Azərbaycan torpaqlarının nisbətən vahid, mərkəzləşdirilmiş siyasi qurumda birləşməsi mədəniyyətin uğurlu inkişafına, xalqın etnik konsolidasiyasına həlledici təsir göstərmişdir.

Mədəniyyətin tərəqqisi xeyli mənada ölkə daxilində baş vermiş ictimai-iqtisadi, siyasi proseslərdən, ideoloji amillərin təsir dairəsindən asılı idi. Ümumdünya əhəmiyyətinə malik olan Böyük coğrafi kəşflər və XVI əsrin əvvəllərindən XVII əsrin 40-cı illərinədək baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri (bu müharibə Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti zamanında - 1746-cı ildə başa çatdı)

də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdi. Azərbaycanın mədəni potensialının /ədib, rəssam, xəttat, memar və s./ Yaxın və Orta Şərq regionuna səpələnməsi bilavasitə Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmasının labüd nəticəsi idi. Lakin neqativ proseslər məcmusunun nəzərəcarpacaq təsiri labüd olaraq güclü Azərbaycan mədəniyyətinin təşəkkülünə səbəb oldu. Güclü potensiala malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti, elmi, fəlsəfəsi Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinin inkişafına da mühüm təsir göstərmişdir. XVI əsrin Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəni sisteminə Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Əmani kimi ədibləri, əzəmətli və mükəmməl Təbriz miniatür məktəbini, memarlığın, musiqinin, folklorun, xəttatlığın və s. mühüm uğurlarını əlavə etdi.

XVII yüzillik Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli deyildi. XVI əsrin sonlarından etibarən mədəniyyətin inkişafı prosesində Səfəvilər dövlətinin rolu azaldı. Obyektiv (hərbi-siyasi) səbəblər üzündən dövlət paytaxtının 1598-ci ildə İsfahana köçürülməsi, başlıca Azərbaycan vilayətlərinin Səfəvilərin nəzarətindən çıxması bu neqativ halın əsasında dayanırdı. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı zərurət və tələbat üzündən daha demokratik zəminə keçdi (yəni xalqın təşəbbüsünə arxalanırdı). Folklorun, dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin xüsusilə güclü tərəqqisi, Azərbaycan ədəbi dilində ərəb-fars tərkiblərinin xeyli azalması, memarların, kalliqrafların, miniatür rəssamlarının, əsərlərini klassik, mühafizəkar üslubda yazmaqda davam edən şairlərin, bir çox alimlərin əsasən ölkə xaricində fəaliyyət göstərməsi bu dövrün mədəniyyəti üçün səciyyəvi olmuşdur. Tarix elmində yeni uğurlar qazanılmışdı.

Mədəniyyətin inkişafı üçün şəraitin müxtəlifliyi baxımından fərqlənən XVI və XVII yüzilliklər xalqımızın mədəni-tarixi təkamülündə vahid, ziddiyyətli İntibah mərhələsinin xronoloji həddləri hesab oluna bilər. İntibahın ən başlıca əlaməti uzun, fasiləsiz, zəngin tarixə və mədəniyyətə malik olan xalqın mədəni-tarixi təkamül prosesində özünün antik /qədim/ irsinə “qayıdışıdır”, etnogenetik inkişaf prosesində xalqın yeniləşməsidir, qədim irsin mühüm əlamətlərinin “oyanışdır”. İntibahın digər əlamətləri /mədəniyyət faktlarının dünyəvi səciyyə daşması, humanizm və s./ də bu mədəni-tarixi hadisə üçün səciyyəvidir. İntibah ziddiyyətli prosesdir. Azərbaycan xalqının etnogenetik təkamülündə aparıcı rol oynamış türklərin qədim irsi XV əsrin sonları - XVI əsrin əvvəllərindən etibarən yenidən dirçəlməyə başladı. Halbuki bu dövrə qədər türk irsi /dili, ədəbiyyat faktları, folklor və s./ potensial imkanlarını tam şəkildə gerçəkləşdirməmişdi. Əgər XVI əsrə qədərki tarixi mərhələdə Azərbaycan mədəniyyəti özünü Şərq, müsəlman kontekstində təzahür etdirmişdisə, XVI-XVII əsrlərin Azərbaycan İntibahı ümumtürk kontekstinə qayıdıqla səciyyəvi olmuşdur. Ümumtürk İntibahının mühüm xüsusiyyətlərindən biri Yaxın və Orta Şərqdə XVI-XVII əsrlərdə hakim mövqelər tutaraq, uzunmüddətli qarşıdurma şəraitində olmuş Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin təmsalında türk siyasi birliklərinin sabitləşməsi prosesi idi (türk

mənşəli Şeybanilər və Moğollar dövlətləri də dövrün önəmli siyasi qurumlarından olmuşdur).

XVI əsrdə iqtisadi sahədə baş vermiş yüksəliş prosesi Azərbaycan İtibahının möhkəm maddi əsası olmuşdur. İqtisadi yüksəlişə xeyli mənada şimali və cənubi Azərbaycan vilayətlərinin vahid, mərkəzləşmiş Səfəvilər dövləti hüdüdlərində birləşdirilməsi təkan vermişdi. İqtisadi integrasiya prosesinin güclənməsi Azərbaycan mədəniyyətinin vahid bir sistem kimi inkişafını təmin edirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan İtibahı Səfəvilər imperiyası hüdüdlərində türk dilinin hakim rol oynaması ilə səciyyəvi olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan dili və ədəbi dilinin inkişafında dönüş yarandı, yeni dövr başlandı, XVI əsrin sonlarından başlayaraq türk dillərində differensiasiya prosesi aydınlaşmağa başladı.

Ədəbiyyat sahəsində bu İtibah türk dilində yazılmış bədii əsərlərin xeyli artması ilə səciyyəvidir. Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Fədai Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Nemətullah Kişvəri, Həqiri Təbrizi kimi şairlərin Azərbaycan /türk/ ədəbi dilinin inkişafında rolu mühüm olmuşdur.

XVI-XVII əsrlərdə incəsənətin bir çox sahələrində /miniatur rəssamlığı, dekorativ və tətbiqi sənət, plastika, memarlıq, musiqi və s./ islamaqədərki inamların, qədim türk irsinə, dünyagörüşünə “müraciətin” səciyyəvi olduğu obyektiv fakt idi.

Azərbaycan İtibahının mühüm təzahürlərindən biri folklorun güclü tərəqqisi və onun klassik, rəsmi üslablara mühüm təsiri olmuşdur. Azərbaycan eposunun çoxşaxəli qaynaqlarına və əsrlərin dərinliyinə gedən, qədim kökə bağlı olan “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm” dastanları XVI-XVII əsrlərin “məhsuldar dövrünün” folklor faktlarıdır.

XVI-XVII əsrlərdə vahid, qanunauyğun proses olan Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə yeni dövr başlandı. Həmin dövrdən etibarən yeniləşən Azərbaycan mədəniyyət sistemi XVI əsrə qədərki bütün tarixi dövrlərin mədəni dəyərlərinə istinadlanmışdı.

XVIII yüzillikdə Azərbaycan mədəni həyatının bütün sahələri qeyri-qənaətbəxş inkişaf zəminində olmuşdur. Lakin XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü prosesində bənzərsizliyi ilə seçilən mərhələdir. Artıq bu mərhələdə aydınlaşdı ki, mədəniyyətimizin əski zəmində (feodal münasibətləri şəraitində), qapalı şəraitdə inkişaf imkanları tükənmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin, mühitinin, mədəniyyətinin normal inkişafı üçün yeni zamanın tələbatlarına uyğunlaşmaq zərurəti yetişmişdir. Artıq XVIII əsrin sonlarına doğru Osmanlı dövləti əski əzəmətini itirmişdi, yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş) Avropa dövlətləri və Rusiya yeni xammal mənbələri və satış bazarları əldə etmək uğrunda kəskin mücadiləyə başlamışdılar. Rusiya və Avropa dövlətləri tarixin orta çağlar mərhələsində qapılıb qalmış, başlıca olaraq siyasi pərakəndəlikdən əziyyət çəkən Şərqi ölkələrini (eləcə də Azərbaycanı) iqtisadi və hərbi-siyasi təcavüz

obyekti kimi seçmişdilər. Coğrafi yaxınlıq ucbatından XVIII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan Rusiya imperiyasının təcavüz obyektinə çevrildi. Yeni (XIX) əsrin əvvəllərindən başlayaraq vətənimizin əraziləri “şimal imperiyası”nın tərkibinə ilhaq olunmağa başlandı. Siyasi müstəqillik imkanlarını itirmiş Azərbaycanın həm ictimai-iqtisadi, həm də mədəni inkişaf istiqamətləri müəyyən dərəcədə dəyişdi. Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin çoxəsrlik təkamül tarixi, xalqın zəngin mədəni-mənəvi potensialı yeni əsrdə də onun bənzərsizliyini, spesifikliyini, etnik (milli) zəmində təkamülünü təmin edən möhkəm təməl idi.

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat

I. Mənbələr

1. Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1965-1972 (I c. 1965, 380 s.; II c. 1966, 476 s.; III c. 1967, 340 s., IV c. 1969, 509 s.; V c. 1972, 447 s.).
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. 12 cildə. Dastanlar. II c. Bakı, Yazıçı, 1987, 571 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I c. (Şifahi xalq ədəbiyyatı). Bakı, Elm, 2004, 760 s.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. I-VIII cildlər. Bakı, Elm, 1982-1989.
5. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Arif Acalov. Bakı, Elm, 1988, 196 s.
6. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
7. Bayatılar. Bakı, Yazıçı, 1985, 199 s.
8. Bəxtiyarname (yazılı dastan abidəsi). Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Əli Məmmədbağiroğlu. Bakı, Nurlan, 2002, 71 s.
9. Əbu Bəkr əl-Qütbî əl-Əhəri. Tarixə Şeyx Üveys. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevin, şərhlər və qeydlər Z.M.Bünyadov, M.F.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı, Elm, 1984, 152 s.
10. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Elm, 1984, 208 s.
11. Əssar Təbrizi. Mehr və Müştəri. Bakı, Yazıçı, 1988, 272 s.
12. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeyl-e tarixə qozide (“Seçilmiş tarixə əlavə”). Giriş, tərcümə, şərhlər və göstəricilər M.D.Kazımovun və V.Z.Piriyevindir. Bakı, Elm, 1986, 148 s.
13. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. II nəşri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə, müqəddimə və şərh Rəhim Sultanovundur. Bakı, Elm, 1989, 256 s.

14. Xacə Nəsirəddin Tusi. Övsafül-əşraf (“Şərəfət sahiblərinin vəsfi”). Fars dilindən tərcümə edən: Rauf Şeyxzamanlı. Bakı, Nurlan, 2002, 34 s.
15. Xacə Nəsirəddin Tusi. Si fəsil (“Otuz fəsil”). Fars dilindən tərcümə edən: Kamal Abdullayev. Bakı, Nurlan, 2002, 31 s.
16. Xacə Nəsirəddin Tusi. Təzkirə: “Ağazü əncam”, “məbdə və məad”. (Fars və ərəb dillərindən çevirən, ön sözün, çıxarış və şərhlərin müəllifi: Əmirşah Əmirəhmədov). Bakı, Nurlan, 2002, 70 s.
17. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, Yazıçı, 1987, 647 s.
18. Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və ön sözün müəllifi: T.V.Əkbərov). Bakı, Nurlan, 2004, 92 + 172 s.
19. İsa. Mehri və Vəfa (mətni transfoneliterasiya və tədqiq edən: Kamandar Şərifli). Bakı, Örnək, 2000, 61 s.
20. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
21. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi (Səfəvilər dövlətinin süqutuna dair qiymətli ilkin mənbə). Farscadan tərcümə edən: Şahin Fazil. Bakı, Azərnəşr, 1993, 105 s.
22. Qarabağnamələr. I kitab. Tərtib edən və çapa hazırlayanı A.Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989, 192 s.
23. Qarabağnamələr. II kitab. Tərtib edən və çapa hazırlayanı N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, 450 s.
24. Qaracaoğlu. Aramızda qarlı dağlar dayanıb (şərlər). Bakı, Yazıçı, 1991, 216 s.
25. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, Azərnəşr, 1988, 656 s.
26. Qövsü Təbrizi. Divan (nəşrə hazırlayan: Paşa Kərimov). Bakı, Nurlan, 2005, 449 s.
27. Qurbani. Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q.Kazımov. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1990, 280 s.
28. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. V cild, Bakı, Elm, 1985, 216 s.
29. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif, 1983, 244 s.
30. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, 272 s.
31. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. 581 s.; II c. 392 s. Bakı, Azərnəşr, 1988.
32. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı, Azərnəşr, 1977, 288 s.
33. Məhəmməd Şəhriyar. Bakı, Yazıçı, 1987, 207 s.
34. Moisey Kalankatlı. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Z.M.Bünyadovundur. Bakı, Elm, 1993, 272 s.
35. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (Şərlər). Bakı, Yazıçı, 1988, 192 s.
36. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1973, 674 s.
37. Nizaməddin Şami. Zəfərnəmə. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Türk dilindən tərcümə edən Z.M.Bünyadov. Bakı, Elm, 1992, 36 s.

38. Nizami. Xəmsə, miniatürlər. Bakı, Yazıçı, 1983, 144 s.
39. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. Bakı, Yazıçı, 1981, 195 s.
40. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edəni Rəsul Rza. Bakı, Yazıçı, 1982, 401 s.
41. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edəni Səməd Vurğun. Bakı, Yazıçı, 1982, 303 s.
42. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Tərcümə edəni Məmməd Rahim. Bakı, Yazıçı, 1983, 355 s.
43. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Tərcümə edənlər Abdulla Şaiq və Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı, Yazıçı, 1982, 688 s.
44. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar (ön söz: F.Əsədov; tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, C.İsgəndərli, H.Əkbərov, S.Süleymanova, E.Ağayeva). Bakı, Nurlan, 2005, 336 s.
45. Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1980, 345 s.
46. Sədi Şirazi. Gülüstən. Bakı, Azərnəşr, 1987, 284 s.
47. Şah İsmayıl Xətai. Keçmə namərd körpüsündən (Əsərləri). Bakı, Yazıçı, 1988, 344 s.
48. Şeyx Səfiəddin Ərdəbili. Qara məcmuə (transliterasiya edib çapa hazırlayan, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi İslam Qəribli; redaktoru, farsca mətn və beytlərin tərcüməçisi Məsiəğa Məhəmmədi). Bakı, Cavidan–T, 2004, 139 s.
49. Şeyx Səfi təzkirəsi ("Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr türk tərcüməsi). Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı. Bakı, Nurlan, 2006, 932 s.
50. Tiflisi Josef. Vəqəti Mir Veys və Şah Hüseyn. Osmanlıcadan tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Şahin Fazil. Bakı, Azərnəşr, 1992, 52 s.

2. Rus dilində

51. Абу-Бакр ибн Хосров ал-Устад. Мунис-Наме, Перевод и примечания Р.М.Алиева. Баку, Язычы, 1991, 584 с.
52. Абу Мухаммед Ахмед ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.). Перевод с арабского З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1981, 84 с.
53. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод с английского Ю.В.Готье. М, Соцэкгиз, 1938, 308 с.
54. Бидлиси Шараф-хан ибн Шамсаддин. Шараф-наме. Перевод, предисловие, примечания Е.И.Васильевой. Т. I. М., Наука, 1967; т. II. М., Наука, 1976, 350 с.

55. Гандзакеци Киракос. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии А.А.Ханларян. М., Наука, 1976, 357 с.
56. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеармянского языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1989, 48 с.
57. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, указатели и карты Н.Велихановой. Баку, Элм, 1986, 428 с.
58. Ибрахим Эфенди Печеви. История (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640 гг.). Перевод с турецкого языка и примечания З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1988, 100 с.
59. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Из сочинения «Книга познания мира». Перевод с английского З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1980, 42 с.
60. Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. Перевод со старонемецкого Ф.К.Бруна. Баку, Элм, 1984, 86 с.
61. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (сведения об Азербайджане). Перевод с арабского З.М.Бунятова и П.К.Жузе. Баку, Элм, 1983, 34 с.
62. Кази Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках 1596-1597 гг. (1005 г.х.). Введение, перевод и комментарии Б.Н.Заходера. М.-Л., Искусство, 1947, 201 с.
63. Книга Орудж-бека Баята Дои Жуана Персидского. Перевод с английского О.Эфендиева и А.Фарзалиева. Баку, Язычы, 1988, 216 с.
64. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Перевод А.М.Ловягина. СПб., Изд-во А.С.Суворина, 1906, 582 с.
65. Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей. В 3-х томах. Т. I, книги 1-2; т. II-3, т. III. Перевод с персидского А.К.Арендса. М.-Л., 1946-1960 гг.
66. Рашидаддин Фазлуллах. Огузнаме. Перевод с персидского Р.М.Шукюровой. Баку, Элм, 1987, 128 с.
67. Садиг-бек Афшар. Ганун-ас-сувар. Введение, перевод, комментарии и примечания А.Ю.Казиева. Баку Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, 101 с.
68. Тадж ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме. Перевод с турецкого З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1997, 142 с.
69. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб. Перевод с английского З.М.Бунятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку, Элм, 1983, 31 с.
70. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и Амини. Перевод с английского Т.А.Минорской. Баку, Элм, 1987, 172 с.
71. Ширази Абди-бек. Айин-и Искандари. Составление текста и предисловие А.Г.Рагимова. М., Наука, 1977, 151 с.

72. Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения турецкого путешественника XVII века). Выпуск III. Предисловие Ф.М.Алиева, А.Д.Желтякова, М.К.Зулаляна, Г.В.Путуридзе. Примечания и комментарии А.Д.Желтякова, М.К.Зулаляна, Г.В.Путуридзе. М., Наука, 1983, 376 с.

II. Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində

73. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı, Kür, 2004, 151 s.
74. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, 232 s.
75. Anar (Rzayev). Dədə Qorqud dünyası // Dünya bir pəncərədir. Bakı, Gənclik, 1986, s. 125-217.
76. Anar (Rzayev). Şairin zəfəri // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 41-58.
77. Araslı H. Açıq məktub // Ədəbiyyat və incəsənət, 17 iyul 1981, № 29.
78. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, SSRİ EA Azərb. F. nəşri, 1943, 288 s.
79. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956, 324 s.
80. Araslı H. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 9-17.
81. Asif Ata (Əfəndiyev). Muğam fəlsəfəsi // Yeni fikir, 4 iyun 1990, № 13.
82. Aslanov E. Azərbaycan miniatürünün tacı // "Qobustan" incəsənət toplusu, 1988, № 4, s. 8-14.
83. Azərbaycan dastanları. Bakı, Gənclik, 1977, 171 s.
84. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. IV buraxılış. Bakı, Elm, 1981, 169 s.
85. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1986, 456 s.
86. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, EA Az. F. nəşri, 1943, 288 s.
87. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. Bakı, ƏDİ, 1957-1960 (I c. 1960, 592 s.; II c. 1961, 905 s.; III c. 1957, 560 s.).
88. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983, 208 s.
89. Azərbaycan incəsənəti. Monoqrafiya. Bakı, İşıq, 1992, 344 s.
90. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin birinci rübü). Bakı, Elm, 1998, 596 s.
91. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 1999, 584 s.
92. Azərbaycanın məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979, 501 s.
93. Azərli M.İ. IX əsrin ərəbdilli mənbəyi qədim Azərbaycan haqqında // Azər. SSR EA-nın Məruzələri. XXX c., 1974, s. 86-89.
94. Azəroğlu B. Məhəmməd Əmani. Bakı, Elm, 1977, 129 s.

95. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1948, 270 s.
96. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Gənclik, 1979, 228 s.
97. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225- ci illər). Bakı, Elm, 1985, 268 s.
98. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989, 334 s.
99. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1990, 165 s.
100. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnəşr, 1993, 176 s.
101. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, Yazıçı, 1991, 168 s.
102. Cəfərov N. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül mərhələləri // Qobustan, 1988, № 4, s. 3-7.
103. Cəfərov N. Azərbaycan ədəbiyyatı (Mülahizələr) // Ədəbiyyat və incəsənət, 17 mart 1989, № 11.
104. Cəfərov N. Azərbaycan İntibahi (Mülahizələr) // Ədəbiyyat və incəsənət, 21 oktyabr 1988, № 43.
105. Cəfərzadə M. Xalqa doğru söz deməyin vaxtı çatmışdır // Elm və həyat, 1990, № 3-4.
106. Cəmsidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. Bakı, Nurlan, 2002, 188 s.
107. Cəvahirəl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, Gənclik, 1986, 364 s.
108. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 1985, 216 s.
109. Devitt V. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan ədəbiyyat muzeyinin sərgisində // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 217-228.
110. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, Elm, 1979, 144 s.
111. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Maarif, 1979, 268 s.
112. Engels F. Təbiətin dialektikası. Bakı, Azərnəşr, 1966, 360 s.
113. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. IV nəşri. Tərtib edəni: Əziz Mirəhmədov. Bakı, Maarif, 1988, 268 s.
114. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993, 299 s.
115. Əfəndiyev O.Ə. Xətəinin şəxsiyyəti // Ədəbiyyat və incəsənət, 29 yanvar 1989, № 5.
116. Əfəndiyev O.Ə. Səlnaməçi Bijən Şah İsmayıl Xətai haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 17-28.
117. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, Işıq, 1984, 203 s.
118. Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı, Işıq, 1980, 166 s.
119. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, Işıq, 1976, 190 s.

120. Əfəndiyev R. Daşlar danışır. Bakı, 1980, 30 s.
121. Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 160 s.
122. Əliyev İ.H., Qədirov F.V. Qəbələ. Bakı, Elm, 1985, 88 s.
123. Əliyev R. Nizami. Qısa biblioqrafik məlumat. Bakı, Yazıçı, 1982, 379 s.
124. Əliyev S. Xətai şeirinin vəznı // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 134-145.
125. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, 244 s.
126. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, 1037 s.
127. Əsədov M.Ə. Azərbaycan XIII-XV əsrin birinci yarısında (Bədrəddin Mahmud əl-Ayninin “İqdül cüman fi-tarix əhl əz-zaman” əsəri üzrə). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1996, 32 s.
128. Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında (III-VII əsrlər). Bakı, Elm, 1984, 196 s.
129. Feyzullayeva V. Xətai ədəbi irsinin tədqiqi tarixindən // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 28-40.
130. Fərzəlibəyli Ş.F. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu (təkmilləşdirilmiş II nəşri). Bakı, “Elnur P”, 2003, 118 s.
131. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsənbəy Rumlunun “Əhsənüt-təvrix” əsəri üzrə). Bakı, Elm, 1983, 151 s.
132. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almaq üçün elmi məruzə şəklində təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1996, 113 s.
133. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, Azərnəşr, 1994, 200 s.
134. Fərzəliyev Ş.F. Həsənbəy Rumlu xətt və xəttatlar haqqında. ADU-nun Elmi əsərləri. Şərqşünaslıq. 1971, №2, s. 45-53.
135. Fərzəliyev Ş.F. Qiyasəddin Xondəmir və Həsənbəy Rumlu Şah İsmayıl Xətainin fərdi xüsusiyyətləri haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 78-87.
136. Firudin Q. “Şah İsmayıl”lar Şah İsmayıldırmı? // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 228-239.
137. Göyüşov R.B. Amaras-Ağoglan. Bakı, Elm, 1975, 92 s.
138. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, İşıq, 1986, 186 s.
139. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. IV nəşri, Yazıçı, Bakı, 1985, 154 s.
140. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1985, 653 s.
141. Hacıyev A. Nizami adına muzey // Ədəbiyyat və incəsənət, 30 dekabr 1989-cu il, № 52.

142. Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III- b.e. XVIII). Bakı, “T” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2000, 324 s.
143. Hacıyev M. İsfahanda Azərbaycan abidələri // “Qobustan” incəsənət toplusu. 1987, № 3, s. 19-24.
144. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi (Oçerklər və materiallar). Bakı, Maarif, 1983, 188 s.
145. Hacıyev T.İ. Qış getdi, yenə bahar gəldi // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 97-122.
146. Hacıyeva Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (XIV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi. Mətn və leksik oçerk). Bakı, Maarif, 1991, 180 s.
147. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, Elm, 1985, 116 s.
148. Həsənlı İ. Səfəvilər dövrü Kanada aliminin tədqiqatında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 179-185.
149. Həsənzadə N. Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi). Bakı, 2005, 278 s.
150. Hüseyni M. Ədəbiyyat tariximizdən səhifələr. Bakı, 2003, s. 9-22.
151. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 71 s.
152. Hüseynov M., İsmayılov Q., Quliyev N. Azərbaycanın arxeoloji abidələri (qədim daş dövrü – orta əsrlər). Bakı, ADU nəşri, 1981, 70 s.
153. İbrahimov C. Qaraqoyunlu dövləti, Bakı, Azərnəşr, 1948, 83 s.
154. İbrahimov C.M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, API nəşri, 1958, 210 s.
155. İbrahimov T.Ə. Qaşqaylar. Bakı, Elm, 1988, 212 s.
156. İslam, Qısa məlumat kitabı. Bakı, Azərnəşr, 1985, 164 s.
157. İsmayılov M., Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, 75 s.
158. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1960, 113 s.
159. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, İşıq, 1980, 222 s.
160. Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1987, 222 s.
161. Qasımov X.S. “Avropasentrizm” və tariximizin bəzi problemləri // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 86-93.
162. Qasımov X.S. Azərbaycan dövlətçiliyi ideologiyasının tarixi köklərinə dair // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1999 № 2, s. 81-85.
163. Qasımov X.S. Azərbaycan İntibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1997, № 1-4, s. 108-115.
164. Qasımov X.S. Azərbaycan İntibahının dünya mədəniyyətində yeri // Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun (22-24 noyabr 1995-ci il) məruzələri. Bakı, 1997, s. 151-152.

165. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı, Nurlan, 2002, 170 s.
166. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti və İslam (Orta çağlar). Şah İsmayıl Xətai // Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 55-58.
167. Qasımov X.S. Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə dair bəzi mülahizələr (Birinci məqalə) // Azərbaycan MEA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. Bakı, 2006, №7, s. 173-185.
168. Qasımov X.S. Etnogenezis problemi və mədəniyyət tariximiz // Elm, 8 aprel 1994.
169. Qasımov X.S. M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri // Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 505 illiyinə həsr olunmuş “Şah İsmayıl Xətai” III elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 55-64.
170. Qasımov X.S. XVI əsrdə Azərbaycan memarlığının bəzi inkişaf cəhətləri haqqında (dövrün tarixi prosesləri kontekstində) // Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi. Ümumrespublika konfransının (15 aprel 1995-ci il) materialları. Bakı, 1995, s. 59-61.
171. Qasımov X.S. XVII əsrin Azərbaycan ictimai-iqtisadi, siyasi mühitinə ümumi baxış // Şah İsmayıl Xətai. IV elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2007, s. 82-84.
172. Qasımov X.S. XVI əsrin Azərbaycan memarlığı dövrün beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrində // Azərbaycan çoxəsrli qarşılıqlı çoxşaxəli mədəni əlaqələrdə. IV Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun (4-6 iyun 1998-ci il) məruzələrinin məcmuəsi. Bakı, 1999, s. 125-127.
173. Qasımov X.S. XVI-XVII əslərin Azərbaycan mədəniyyətinə dair mülahizələr // Tarix, 26 oktyabr 1991-ci il.
174. Qasımov X.S. Sara Aşurbəylinin elmi fəaliyyətinə dair // Şah İsmayıl Xətai. V elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2007, s. 45-49.
175. Qasımov X.S. Səfəvilər dövründə dinin mövqeyi və roluna dair // Şah İsmayıl və onun dövrü. Beynəlxalq konfrans (24-26 sentyabr 1997-ci il). Bakı, 1997, s. 74-77.
176. Qasımov X.S. Tariximiz, tədqiqatımız, problemlərimiz // Tarix, 29 yanvar 1992.
177. Qasımov X.S. Naxçıvan Azərbaycan mədəniyyəti ocaqlarından biri kimi (Səfəvilər dövrü) // Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı, 1999, s. 73-78.
178. Qasımov X.S. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesində Səfəvilər dövlətinin rolu // Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Səfəvilər dövlətinin yeri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2001, s. 74-77.

179. Qasımov X.S. Səfəvilər dövründə din amili // Şərqi aktual problemləri: Tarix və müasirlik. Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, Nurlan, 2003, s. 38-40.
180. Qasımov M. Xətəinin qəzəllərində real məhəbbətin tərənnümü // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 70-78.
181. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (poemanın mətni və tarixi-qrammatik очерk). Bakı, Elm, 1991, 312 s.
182. Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə (Orta əsr Azərbaycan memarlığının beynəlxalq əlaqələri haqqında). Bakı, İşıq, 1985, 92 s.
183. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1991, 264 s.
184. Qiyasi C. Ərdəbil (Planlaşma-memarlıq inkişafı) // "Qobustan" incəsənət toplusu, 1987, № 2, s. 39-46.
185. Qurbanov F. Şah İsmayıl Xətai Məhəmməd Füzulinin sənət güzgüsündə // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988, s. 186-194.
186. Mahmud İ. Azərbaycan xalqının yaranması, Bakı, Azərnəşr, 1994, 64 s.
187. Mahmudlu Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, Azərbaycan diplomatiyası., 1996.
188. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1972, 205 s.
189. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, Gənclik, 1985, 188 s.
190. Məhəmmədli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları. Bakı, Azərnəşr, 1987, 464 s.
191. Məmmədli A. "Məbədlər diyarı"nın tarixinə dair: Etnoqrafiya, etnogenez və tarixi abidələr. Bakı, 1999, 91 s.
192. Məmmədli A. Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi, etnoqrafiyası. Bakı, Adıloğlu, 2001, 146 s.
193. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Həyat və yaradıcılığı haqqında. Uşaqgəncnəşr, 1961, 160 s.
194. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai əsərlərinin əlyazmaları // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 122-134.
195. Məmmədov S. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. Bakı, API nəşriyyatı, 1982, 108 s.
196. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er.ə. III əsr–er. VIII əsri). Bakı, Azərnəşr, 1993, 262 s.
197. Məmmədova M.Q. Lütfuli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Örnək, 2001, s. 140 s.
198. Məmmədova Ş.K. Müasir İran tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xətai haqqında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 210-217.
199. Məmmədova Ş. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, Elm, 1991, 120 s.
200. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı, İrşad, 1994, 340 s.

201. Məmmədov Z.C. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, Elm, 1978, 204 s.
202. Məmmədov Z.C. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983, 208 s.
203. Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, Azərnəşr, 1986, 66 s.
204. Mənsurov E. Muğam adlarının yaranması haqqında // “Qobustan” incəsənət toplusu, 1986, № 3, s. 66-68.
205. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Maarif, 1983, 157 s. 54 şəkil.
206. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (iki cild). I cild (filoloji-tekstoloji tədqiqat və transfonoliterasiya) ödəniş Bakı, Nurlan, 2003, 476 + 6 s.
207. Musayeva A.Ş. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: poemalar, araşdırmalar (tekstoloji, filoloji tədqiqat). Bakı, Nurlan, 2002, 240 s.
208. Musalı N. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri // X Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Nurlan, 2006, s. 279-287.
209. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 1977, 238 s.
210. Musəvi S. Şah İsmayıl Xətai Eduard Braunun yaradıcılığında // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 194-205.
211. Mustafayeva N.İ. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, Azərnəşr, 1995, 96 s.
212. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX əsrin əvvəlində Osmanlı–Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002, 370s.
213. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, SSR EA Azərb.F. nəşri, 1943, 288 s.
214. Nağıyeva C.M. Azərbaycanca Nəvai. Bakı, Tural-Ə, 2001, 264 s.
215. Nağıyeva C.M. Özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələri. Bakı, Nurlan, 2005, 76 s.
216. Nağısoylu M.Z. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı, Nurlan, 2005, 244 s.
217. Nağısoylu M.Z. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri). Bakı, Nurlan, 2003, 192 s.
218. Nağısoylu M.Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 2000, 264 s.
219. Nağısoylu M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı, Nurlan, 2004, 380 s.
220. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1999, 184 s.
221. Nemətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqrafik abidələr əsasında). Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1959, 142 s.
222. Nemətova M.X. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 157 s.

223. Nemətova M.X. İslam ideyaları ilə bağlı yaranmış mərkəzlər // Elm və həyat. 1990, № 4.
224. Nemət M. Azərbaycanda pirlər (Sosial-ideoloji və iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı, Azərnəşr, 1992, 104 s.
225. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 198 s.
226. Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti (düzəliş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri). Bakı, Min bir mahnı, 2004, 204 s.
227. Nəfisi S. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin. Bakı, Elm, 1990, 128 s.
228. Nuriyev A., Babayev Ə. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçərki (Antik və orta əsrlər). Bakı, Nurlan, 2001, 182 s.
229. Onullahi S.M. Azərbaycan dilində daha 4 sənəd // Ədəbiyyat və incəsənət, 22 iyun 1990-cı il, №23.
230. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (Sosial-iqtisadi tarixi). Bakı, Elm, 1982, 280 s.
231. Onullahi S.M. Təbrizin mədəniyyət tarixindən (X-XVII əsrlər) // “Qobustan” incəsənət toplusu, 1974, №3, s. 54-56.
232. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. Səfəvi hökmdarlarının daha 2 naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən) // ADU-nun Elmi əsərləri. Tarix və fəlsəfə seriyası, 1974, № 4.
233. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV– b.e. III əsrləri). Bakı, Elm, 1982, 158 s.
234. Piriye V.Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı, Elm, 1978, 162 s.
235. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, Nurlan, 2003, 458 s.
236. Piriye V.Z. Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani. Bakı, Elm, 2001, 72 s.
237. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, Müəllim, 2004, 126 s.
238. Piriye-Buduqlu V. Buduq və buduqlular. Bakı, Sabah, 1994, 138 s.
239. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 116 s.
240. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Azərnəşr, 1991, 232 s.
241. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
242. Sadıqoğlu Ç. Azərbaycan təsəvvüf tarixində “Səfəviyyə” və onun Xətai yaradıcılığında yeri // Şah İsmayıl Xətai. Məqalələr toplusu. Bakı, Elm, 1988, s. 58-70.
243. Sadıqzadə F. Qətran Təbrizinin Azərbaycan və sovet ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi (I məqalə) // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. 1960, № 1.
244. Sadıqzadə F. Qətran Təbrizinin Azərbaycan və sovet ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi (II məqalə) // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. 1960, № 6, s. 3-9.

245. Salamzadə Ə.V., İsmayilov M.Ə., Məmmədzadə K.M. Şəki. Tarixi-memarlıq oçerki. Bakı, Elm, 1988, 240 s.
246. Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Şəkinin memarlıq abidələri. Bakı, Elm, 1987, 140 s.
247. Salamzadə Ə.V. və başqaları. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, Maarif, 1977, 221 s.
248. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, 496 s.
249. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 326 s.
250. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı, Yazıçı, 1982, 206 s.
251. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, 238 s.
252. Səfərova Z.Y. Azərbaycanın musiqi elmi (XIII-XX əsrlər). Bakı, Elm, 1998, 583 s.
253. Səfərova Z.Y. Səfiəddin Urməvi. Bakı, Ergün, 1995, 157 s.
254. Şah İsmayıl Xətai (məqalələr toplusu). Bakı, Elm, 1988, 240 s.
255. Şərifli M. IX əsrin II yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978, 344 s.
256. Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı, Yazıçı, 1985, 478 s.
257. Tariximiz, mədəniyyətimiz, tədqiqatımız (ABŞ Orta Şərq tarixi professoru Kamal Karpat ilə söhbət) // Ədəbiyyat və incəsənət, 4 avqust 1989-cu il, № 31.
258. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.
259. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993, 157 s.
260. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (Elmi-publisistik və tarixi kitab). Bakı, ADKP, 1992, 144 s.

2. Rus dilində

261. Абдуллаева Н. Ковровое искусство Азербайджана. Баку, Элм, 1971, 150 с.
262. Агахи А.М. К вопросу о взаимоотношении философии и религии в средневековой истории народов Ближнего и Среднего Востока // Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Баку, 1982, с. 20-34.
263. Агости Э. Нация и культура. Перевод с испанского. М., Изд-во иностр. Литературы, 1963, 244 с.
264. Азимов К.А. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку, Язычы, 1986, 207 с.
265. Айдамиров Т., Гасымов Х. Большие амбиции малого этноса. Баку, Нурлан, 2003, 63 с.

266. Акимущкин О.Ф., Иванов А.А. Персидские миниатюры XVI-XVII вв. Под редакцией Ю.Е. Борщевского. М, Наука, 1968, 50 с, 44 л. илл.
267. Алексеев В.П. Этногенез. М., Высшая школа, 1986 176 с.
268. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, Изд-во АН Азерб ССР, 1960, 361 с.
269. Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены. Баку, Азернешр, 1989, 160 с.
270. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Издание второе. Баку, Элм, 1987, 132 с.
271. Алиев СМ. Работы Ахмеда Кесрави по средневековью // Ближний и Средний Восток, М., Наука 1962, 187 с.
272. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Часть 1. Баку, Элм, 1985, 173 с.
273. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку, Элм, 1979, 122 с.
274. Ализаде А.А. О произведении и родном языке Мухаммада бин Хиндушаха Нахчивани // Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии, права, 1973, № 3, с. 60-65.
275. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, 420 с.
276. Андреев А.Л. Место искусства в познании мира. М., Политиздат, 1980, 255 с.
277. Антипов Г.А., Кочергин А.Н. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. Новосибирск, Наука, 1988, 258 с.
278. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М., Педагогика, 1989, 592 с.
279. Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимовлияние культур. Л., Просвещение, 1967, 268 с.
280. Артановский С.Н. Некоторые проблемы истории культуры. Л., АГИК, 1977, 83 с.
281. Архитектура Азербайджана III-XIX веков. Сост. Дадашев С.А., Усейнов М.А. М., 1948, 96 с.
282. Атеистический словарь. II издание. М., Политиздат, 1985, 512 с.
283. Ахмедов Г.М. Города Азербайджана XI-XII вв. как центры ремесла и торговли // Проблемы азербайджанского Ренессанса. Книга первая. Баку, Элм, 1984, с. 126-138.
284. Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. Баку, Элм, 1986, 29 с.
285. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986, 311 с.
286. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Элм, 1983, 344 с.
287. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку (VIII- начало XIX века). Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 336 с.

288. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, Элм, 1990, 152 с.
289. Ашурбейли СБ. История города Баку. Период средневековья. Баку, АГИПО, 1992, 404 с.
290. Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1991, 304 с.
291. Бакиханов А.К. Сочинения, записки, письма. Баку, Элм, 1983, 344 с.
292. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. М., Наука, 1969, 294 с.
293. Баранников П.А. Бхарат-Индия. Л., Наука, 1977, 205 с.
294. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, том II, часть I. М., Изд-во вост. литературы, 1963, 759 с.
295. Бартольд В.В. Сочинения, том I. М., Наука, 1963, 759 с.
296. Бартольд В.В. Сочинения, том VII. М., Наука, 1971, 663 с.
297. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., Художественная литература, 1965, 527 с.
298. Безклубенко С.Д. Природа искусства. М., Полит-издат, 1982, 166 с.
299. Беленицкий А.М., Бентович И.В., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., Наука, 1973, 389 с.
300. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., Наука, 1966, 280 с.
301. Бердяев Н. Смысл истории. М., Мысль, 1990, 175 с.
302. Бердяев Н. Судьба России. М., Изд-во МГУ, 1990, 256 с.
303. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Наука, 1965, 522 с.
304. Бертельс Е.Э. Низами (Творческий путь поэта). М., Изд-во АН СССР, 1956, 262 с.
305. Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., Наука, 1980, 264 с.
306. Боголюбова Е.В. Культура и общество. М., Изд-во МГУ, 1978, 232 с.
307. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Перевод с английского. М., Наука, 1987, 301 с.
308. Большаков О.Г. Средневековый арабский город Ближнего Востока (VII-середина XIII века). М., Наука, 1984, 342 с.
309. Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., Наука, 1982, 440 с.
310. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. М., Наука, 1971, 324 с.
311. Брагинский И.С. Иранское литературное наследие. М., Наука, 1984, 296 с.
312. Брагинский И.С. Проблемы востоковедения. М., Наука, 1974, 494 с.

313. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М., Наука, 1966, 558 с.
314. Бретаницкий Л.С. Особенности застройки феодального Баку как отражение гражданской истории города // Ближний и Средний Восток (Товарно-денежные отношения при феодализме). Бартольдские чтения, 1978., М., 1980, с. 36-42.
315. Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. М., Искусство, 1976, 271 с.
316. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: Теория, история, современность. М., Наука, 1987, 334 с.
317. Бунятов Дж.З. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвиби об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, №3.
318. Бунятов З.М. Ремесленники-выходцы из Азербайджана, других областей Кавказа, России и Молдавии на службе в придворных мастерских османских султанов // Известия АН Азерб.ССР. Серия истории, философии, права. 1987, № 1, с. 72-78.
319. Бунятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1965, 383 с.
320. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов (1097-1231). М., Наука, 1986, 248 с.
321. Бунятов З.М., Жузе П.К. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку, Элм, 1983, 65 с.
322. Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). М., Высшая школа, 1983, 368 с.
323. Вебер Б.Г. Историографические проблемы. М., Наука, 1974, 336 с.
324. Веймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII-XVII веков. М., Искусство, 1974, 187 с.
325. Велиев Сейран. Древний, древний Азербайджан. Историко-географические очерки. Баку, Гянджлик 1987, 172 с.
326. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М., Высшая школа, 1980, 404 с.
327. Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. М., Изд-во АН СССР, 1958, 138 с.
328. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку, Элм, 1980, 205 с.
329. Гасратян М.А., Орешкова СР., Пегросян Ю.А. Очерки истории Турции. М., Наука, 1983, 294 с.
330. Гасымов Х.С. Переломный этап в развитии азербайджанской культуры // Азербайджан и азербайджанцы. 2005, №1-VI с. 167-173.

331. Гегель. Политические произведения. М., Наука, 1978, 438 с.
332. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Ремесло и ремесленные центры. Баку, Элм, 1982, 281 с.
333. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку, Элм, 1987, 212 с.
334. Геюшев З.Б. Философская мысль в советском Азербайджане (Краткий очерк). Баку, Элм, 1979, 210 с.
335. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (По данным археологии и письменных источников). Баку, Элм, 1984. 192 с.
336. Гончаренко Н.В. Духовная культура: Источники и движущие силы прогресса. Киев, Наукова Думка, 1980, 379 с.
337. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов в Малой Азии. М., Изд-во АН СССР, 1941, 198 с.
338. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., Высшая школа, 1980, 368 с.
339. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, Азернешр, 1991, 312 с.
340. Гумилев Л.Н. Этнос: Мифы и реальность // Дружба народов, 1988, № 10, с. 218-231.
341. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., Искусство, 1972, 318 с.
342. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., Искусство, 1981, 359 с.
343. Гусейнов Р.А. Историография истории Закавказья XI-XII вв. Тюркологический сборник-1976. М., Наука, 1978, с. 26-53.
344. Гусейнов Р.А. Концепция истории Азербайджана. Баку, Элм, 1999, 24 с.
345. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. II издание. М., Высшая школа, 1985, 479 с.
346. Давидович В.Е., Жданов Ю.А. Сущность культуры. Изд-во Ростовского Университета, 1979, 264 с.
347. Дадашзаде М.А. Азербайджанская литература. М., Высшая школа, 1979, 232 с.
348. Дербов Л.А. Введение в изучение истории. М., Высшая школа, 1981, 184 с.
349. Джавахарлал Неру. Открытие Индии. Перевод с английского. В двух книгах. М., Политиздат, 1989; Книга I, 460 с; Книга II, 507 с.
350. Джафарзаде И.М. Гобустан (Наскальные изображения). Баку, Элм, 1973, 347 с.
351. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, Элм, 1985, 124 с.
352. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв.). Историко-археологическое исследование. Баку, Элм, 1981, 175 с.

353. Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка. II издание. М., Наука, 1979, 167 с.
354. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. М., Наука, 1971, 272 с.
355. Заходер Б.Н. Государство Сефевидов // Всемирная история. Том IV (глава XXIV). М., Наука, 1958, 823 с.
356. Зевелев А.И. Историографическое исследование: Методологические аспекты. М., Высшая школа, 1987, 160 с.
357. Зотов А.Р., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX - начала XX века. М., Высшая школа, 1988, 520 с.
358. Зотов В.Д. Исторический материализм. О проблемах единства и многообразия общественного развития Запада и Востока. М., Прогресс, 1985, 350 с.
359. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, изд-во АГПИ, 1962, 112 с.
360. Ибрагимов М.А. Азербайджанский Ренессанс и его реализм // Проблемы азербайджанского Ренессанса. Книга I. Баку, Элм, 1984, с. 57-78.
361. Иванов В.В. Методология исторической науки. М., Высшая школа, 1985, 168 с.
362. Исмаилов Ш.Ю. Пантеизм XIV века и его значение в истории развития материалистической философии в Азербайджане // Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Баку, Элм, 1982, с. 169-186.
363. Историография истории СССР. Эпоха социализма. Под редакцией И.И. Минца. М., Высшая школа, 1982, 336 с.
364. Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М., Изд-во МГУ, 1977, 576 с.
365. Историческая география Азербайджана. Сборник статей. Баку, Элм., 1987, 148 с.
366. История Азербайджана. В 3-х томах. Том I. Баку, Элм, 1958, 423 с.
367. История Азербайджана. С древнейших времен до начала XX века. Баку, Элм, 1995, 432 с.
368. История древнего Востока. Под редакцией В.И. Кузищина. II издание. М., Высшая школа, 1988, 416 с.
369. История древнего мира. Часть II., Греция и Рим. II издание. М., Просвещение, 1981, 431 с.
370. История и теория атеизма. II издание. М., Мысль, 1982, 430 с.
371. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., Изд-во ЛГУ, 1958, 390 с.
372. История отечественного востоковедения до середины XIX века. М., Наука, 1990, 435 с.

373. История политических и правовых учений. II издание. М., Юридическая литература, 1988, 816 с.
374. История средних веков. Под редакцией Н.Ф. Колесниченко. М., Просвещение, 1980, 576 с.
375. История стран зарубежной Азии в средние века. М., Наука, 1970, 640 с.
376. История экономических учений. М., Высшая школа, 1983, 559 с.
377. Итальянское Возрождение. Сборник статей. Л., Изд-во ЛГУ, 1966, 142 с.
378. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. М., Книга, 1977, 359 с.
379. Касаткин А.А. Никколо Макиавелли как теоретик языка // Проблемы культуры итальянского Возрождения. Л., 1979, с.85-92.
380. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VII вв. (Проблемы этнокультурной и социально-экономической истории). Баку, Элм, 1983, 166 с.
381. Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. М., Искусство, 1970, 103 с.
382. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том II. Баку, Гянджлик, 1983, 242 с, 32 илл.
383. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том III. Баку, Гянджлик, 1983, 303 с, 144 илл.
384. Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. М., Высшая школа, 1987, 304 с.
385. Кертман Л.Е. К методологии изучения культуры и критики ее идеалистических концепций // Новая и новейшая история, 1973, №3.
386. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами (Иран при «праведных» халифах). М., Наука, 1982, 269 с.
387. Колесников А.И. Иран в начале VII века. Источники внутренней и внешней политики, вопросы административного деления. Л., Наука, 1970, 144 с.
388. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. Издание второе. М., 1972, 496 с.
389. Короглы Х. Новая версия «Кероглу» // Теоретические проблемы восточных литератур. М., Наука, 1969, 416 с.
390. Короглы Х. Огузский героический эпос. М., Наука, 1976, 239 с.
391. Краснобаев Б.И. Некоторые проблемы становления истории культуры как научной дисциплины // История СССР, 1979, №6.
392. Краткий очерк истории философии. IV издание. М., Мысль, 1981, 927 с.
393. Кропоткин П.А. Этика: Избранные труды. М., Политиздат, 1991, 496 с.
394. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, Наука, 1981, 487 с.
395. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., Наука, 1982, 173 с.
396. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII-начала XIX века. М., Высшая школа, 1989, 480 с.
397. Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии XIII-XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку, Элм, 1983, 283 с.

398. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы истории культуры и низамиведенис. Баку, Элм, 1987, 232 с.
399. Кулизаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, Элм, 1970, 265 с.
400. Культура Византии. Вторая половина VII-XII века. М., Наука, 1989, 680 с.
401. Культура и общественная мысль. Античность, средние века, эпоха Возрождения. М., Наука, 1988, 248 с.
402. Культура эпохи Возрождения и Реформация. Сборник статей. Л., Наука, 1981, 267 с.
403. Ларченко С.Г., Еремин С.Н. Межкультурные взаимодействия в историческом процессе. Новосибирск, Наука, 1991, 174 с.
404. Леопольдо Сеа. Философия американской истории. Перевод с испанского. М., Прогресс, 1984, 352 с.
405. Лихачев Д.С. Самое страшное - это полукультурный человек // Рабочая трибуна, 1990, 16 сентября, № 212.
406. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М., Мысль, 1978, 623 с.
407. Лотман Ю.М. Статьи по типологии культуры. Изд-во Тартуского Университета, 1973, 95 с.
408. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. М., Наука, 1987, 295 с.
409. Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. М., Наука, 1969, 242 с.
410. Мамедбейли Г. Основатель Марагинской обсерватории Насираддин Туси. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР., 1961, 313 с.
411. Мамедзаде К. Строительное искусство Азербайджана (С древнейших времен до XIX века). Баку, Элм, 1983, 334 с.
412. Мамедов А.С. Свободомыслие просветителей Азербайджана. Баку, Азернешр, 1987, 142 с.
413. Мамедов З.Дж. Основные философские течения в Азербайджане в XI-XIII веках. Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Баку, Элм, 1982, с. 208-226.
414. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII века. Баку, Элм, 1993, 240 с.
415. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древне-армянским источникам (IV-VII вв.). Баку, Элм, 1977, 147 с.
416. Мамедов Ф.Т. Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. Баку, Абилов, Зейналов и сыновья, 2006, 576 с.
417. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, Элм, 1989, 128 с.

418. Мамедова Ф. «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю ранне-средневековой Албании. Баку, Элм, 1977, 196 с.
419. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в.н.э. и XII-XIII вв.). Баку, Элм, 1986, 280 с.
420. Маркарян Э.С. Очерки теории культуры. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1969, 228 с.
421. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. М., Политиздат, 1988, 574 с.
422. Мастера искусств об искусстве. М., Искусство, 1965, 269 с.
423. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV- начало XVII века). Баку, Изд-во Бакинского Университета, 1991, 262 с.
424. Межуев В.М. Культура и история (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма). М., Политиздат, 1977, 199 с.
425. Мец А. Мусульманский Ренессанс. Перевод с немецкого. II издание. М., Наука, 1973, 473 с.
426. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М., Изд-во вост. литературы, 1963, 265 с.
427. Мирзоева Э. Городское управление Азербайджана (XI-XIII вв.). Баку, Нурлан, 2002, 155 с.
428. Муравьев А.В., Сахаров А.М. Очерки истории русской культуры XI-XVII веков. II издание. М., Просвещение, 1984, 336 с.
429. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, Элм, 1993, 238 с.
430. Нейматова М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том I. Баку, Элм, 1991, 248 с.
431. Немировский А.И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли. Воронеж, Изд. Воронежского Университета, 1986. 349 с.
432. Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. II издание. М., Наука, 1977, 359 с.
433. Новичев А.Д. Турция. Том I. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.). Л., Изд-во Ленинградского Университета, 1963, 314 с.
434. Нуцубидзе Ш.И. Руставели и восточный Ренессанс. Тбилиси, Заря Востока, 1947, 378 с.
435. Общественное сознание и его формы. М., Политиздат, 1986, 367 с.
436. Ольденбург С.Ф. Связи Запада с Востоком старинные // Восток-Запад. Исследования, переводы, публикации. М., Наука. 1982, 293 с, с. 5-8.
437. Очерки по истории азербайджанской философии. В двух томах. Том I. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР. 1966, 348 с.

438. Петросян Ю.А. Османская империя. Могущество и гибель. Исторические очерки. М., Наука, 1990, 279 с.
439. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1960. 492 с.
440. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. Курс лекций. Л., Изд-во Ленинградского Университета, 1966, 460 с.
441. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX века. Л., Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1949 383 с.
442. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, Изд-во АН СССР 1935, 222 с.
443. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. II издание. М., Наука, 1979, 232 с.
444. Предмет и метод истории культуры // История СССР, 1979, №6, с. 95-150.
445. Проблемы азербайджанского Ренессанса. Книга первая. Сборник статей. Баку, Элм, 1984, 313 с.
446. Раджабли А.А. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997, 232 с.
447. Расим Эфенди. Каменная пластика Азербайджана. Баку, Ишыг, 1986, Альбом. 18 с, 103 илл.
448. Рафили М. Избранное. Баку, Азернешр, 1973, 488 с.
449. Рафили М. Ранний азербайджанский Ренессанс // Проблемы азербайджанского Ренессанса. Книга первая. Баку, Элм, 1984, с. 93-113.
450. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы). Баку, Элм, 1981, 238 с.
451. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. В двух частях. Часть I. Первобытное общество и Древний Восток. М., Просвещение, 1985, 288 с.
452. Рзаев А.К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана. Баку, Азернешр, 1983, 195 с.
453. Рзакулизаде С.Дж. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Баку, Элм, 1978, 95 с.
454. Рзакулизаде С.Дж. Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв. Баку, Элм, 1982, 124 с.
455. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. II издание. М., Высшая школа, 1977, 263 с.
456. Роулэнд Б. Искусство Запада и Востока. Перевод с английского. М, Изд-во вост. литературы, 1958, 143 с.
457. Рутенбург В.И. Возрождение и Реформация в советской литературе // Культура эпохи Возрождения и Реформация. Л., Наука, 1981, 267 с. 3-7.

458. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. II издание. Санкт-Петербург, Наука, 1991, 153 с.
459. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 255 с.
460. Самосознание европейской культуры XX века. Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. М., Политиздат, 1991, 366 с.
461. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Киев, Наукова Думка, 1984, 190 с.
462. Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР., 1949, 310 с.
463. Сеидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (вторая половина XIII-начало XIV века). Баку, Чашыоглы, 1999, 140 с.
464. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. Книга II. XIV-XV вв. Баку, Элм, 1981, 244 с.
465. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. Книга I. XII-начало XIV века. Баку, Элм, 1978, 265 с.
466. Сейфеддини М.А., Гулиев А.А. Нумизматика Азербайджана, том III. Баку, Элм, 2002, 304 с.
467. Соловьев СМ. Чтения и рассказы по истории России. Составление и вступительная статья С.С.Дмитриева, комментарии С.С.Дмитриева и Л.П.Дойниковой. М., Правда, 1989, 768 с.
468. Султанов Т.И. Некоторые вопросы тюркской средневековой переводной исторической литературы // Тюркологический сборник, 1976, М., Наука, 1978, с. 141-152.
469. Сумбагзаде А.С. Азербайджанская историография XIX-XX веков. Баку, Элм, 1987, 316 с.
470. Сумбатзаде Л.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, Элм, 1990, 304 с.
471. Тахмасиб М.Т. Антология азербайджанской поэзии. В 3-х томах. Том I. М., 1960, 383 с.
472. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. Сборник статей. М., Наука, 1974, 575 с.
473. Типология и периодизация культур Возрождения. Сборник статей. М., Наука. 1978, 280 с.
474. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М., Политиздат, 1986, 575 с.
475. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в 16-19 вв. М., Наука, 1982, 190 с.

476. Тэн И. Лекции об искусстве (Философия искусства). Перевод с французского Н.Соболевского. М., Гос. изд-во, 1919-1922, 326 с.
477. Усейнов М., Бретаницкий Л.С, Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., Гостройиздат, 1963,396 с.
478. Фараджев А.С. Зарождение и развитие экономической мысли в Азербайджане в эпоху феодализма. Баку, Элм, 1986,228 с.
479. Философия: Основные идеи и принципы. М., Политиздат, 1985,368 с.
480. Философские проблемы исторической науки. М, Наука, 1969,319 с.
481. Философский словарь. Под редакцией И.Т.Фролова. V издание. М., Политиздат. 1987, 590 с.
482. Фиш Р. Джалаледдин Руми. Издание второе. М., Наука, 1985,268 с.
483. Фрай Р. Наследие Ирана. Пер. с английского. Под редакцией и с предисловием М.А.Дандамаева. М., Наука, 1972,468 с.
484. Хаджи Зайн ал-Абидин Ширвани. Рийаз ас-сийахат («Райские сады путешествия»). В 3-х книгах. Том II. Подготовка текста и предисловие Агамира Кулиева. М., Наука, 1974., 1153 с; русский текст в I книге -33 с.
485. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку, Элм, 1985, 276 с.
486. Хейзинга И. Осень средневековья. Перевод с голландского. М.. Наука, 1988, 539 с.
487. Чалоян В.К. Армянский Ренессанс. М., Изд-во АН СССР, 1963, 176 с.
488. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. Издание второе. М., Наука, 1985, 271 с.
489. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций. Л., Изд-во ЛГУ, 1982, 239 с.
490. Щепаньский Ян. Элементарные понятия социологии. Перевод с польского А.М.Румянцева. М., Прогресс, 1969,240 с.
491. Эволюция восточных обществ: Синтез традиционного и современного. М., Наука, 1984, 581 с.
492. Эльбрус Ахмед. Поэтика и математика (Хуруфизм в средневековой восточной поэзии и его математическое раскрытие). Баку. Элм, 1979, 188 с.
493. Эстетика. Словарь. М., Политиздат, 1989, 447 с.
494. Эудженио Гарэн. Проблемы итальянского Возрождения. Избранные работы. Перевод с итальянского. М., Прогресс, 1986,394 с.
495. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, Элм, 1981, 307 с.
496. Эфендиев О.А. К освещению некоторых вопросов истории Сефевидов в современной иранской историографии // Против буржуазной фальсификации истории и культуры Азербайджана. Баку, 1978, с. 125-140.

497. Эфендиев О.А. Новый труд по истории Сефевидского государства. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1979, № 4, с. 133-138.
498. Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1961, 208 с.
499. Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку, Элм, 1988, 160 с.
500. Яблоков И.Н. Социология религии. М., Мысль, 1979, 182 с.
501. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии (система искусств в структуре религий). М., Высшая школа, 1977, 224.

3. Türk dilində

502. Akdağ M. Celali isyanları (1550-1603). Ankara, 1963.
503. Erendil M. Tarihte türk-İran ilişkileri. Ankara, 1976, 120 s.
504. Yılmaz Öztuna. Başlangıçdan zamanımıza kadar Türkiye tarihi. C. V-VI. İstanbul, Hayat yayınları, 1964-1965, 572 s.
505. Yücel Yaşar. Kadi Bürhaneddin. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1987.
506. Kayabalı Y., Arslanoğlu Ç. Doğu problemi. Ankara, 1990.
507. Karahan Abdulkadir. Fuzuli (Muhiti, hayatı ve şahsiyeti). I Baskı. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996, 465 s.
508. Karacalıoğlu Seyit Kemal. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul, I cilt, II basım, 1973, 813 s.
509. Kölpınarlı Abdulbaqi. Fuzuli divanı. İstanbul, 1965.
510. Kütükoğlu Bekir. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1576- 1590). I cilt. İstanbul, 1962, 232 s.
511. Maziçoğlu Hazibe. Fuzuli ve türkce divanından seçmeler. Eskişehir, 1992, 243 s.
512. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. II cilt. Ankara, TTK Basımevi, 1963, 483 s.
513. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesinin Basımevi, 1964, 217 s.
514. Orhan Şaik Cökyay. Dedem Korkutun kitabı. İstanbul, 1973, 1000 s.
515. Saray Mehmet. Türk-İran münasibetlerinde şiilin rolü. I Baskı, Ankara, Sistem ofset Matbaacılık LTD, 1990, 162 s.
516. Sümer Faruk. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, Güven matbaası, 1976., 232 s.
517. Sümer Faruk. Kara-koyunlular (Başlangıçdan Cihan şaha kadar), c. I. Ankara, TTK basımevi, 1984, 169 s.

518. Toğan A.Z. Ümumi türk tarihine giriş. c. I (En eski devirlerden 16 asra kadar). İstanbul, Aksi-Seda Matbaası, 1970, 537 s.
519. Turan O. Selcuklular zamanında Türkiye siyasi tarihi. Alp Arslandan Osman Qaziye (1071-1318). 8 basım. İstanbul, Özener Matbaası, 2004, 761 s.
520. Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı tarihi. II cilt. İstanbulun fethinden Qanuni Sultan Süleymanın ölümüne kadar. Ankara, TTK Basımevi, 1988, 756 s.

КУЛЬТУРА АЗЕРБАЙДЖАНА В СРЕДНИЕ ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В начале XXI столетия азербайджанское общество, историческая наука Азербайджана вновь оказались перед необходимостью решения ряда значительных, острых проблем. Необходимость создания единой, стабильной, объективной концепции истории Азербайджана, соответствующей и отражающей исторические реалии, особенно актуальна для нашей страны, завоевавшей в начале 90-х годов прошлого века политическую независимость. Но создание этой концепции невозможно без комплексного, углубленного исследования истории культуры (в частности, средневековой культуры) азербайджанского народа. Данная монография является существенным шагом в этом направлении исследований в азербайджанской исторической науке.

Впервые в азербайджанской историографии главными объектами исследования являются культура Азербайджана всего средневековья, основные этапы её эволюции, основные направления и особенности её развития. Монография состоит из введения, шести глав, заключения, списка использованных источников и литературы. В первой главе монографии раскрыта источниковая база исследования, определена степень изученности темы в историографии, искусствоведении, культурологии, литературоведении, философии, кратко рассмотрена эволюция азербайджанской культуры доисламского периода. В последующих главах труда в хронологической и типологической последовательности исследована культура Азербайджана средневековья. При этом максимально учтены социально-экономические, политические, религиозно-идеологические факторы, повлиявшие на культурную жизнь страны и народа на каждом историческом этапе развития.

В ходе исследования были выполнены нижеследующие научные задачи:

- 1) Исследованы методологические проблемы теории и истории культуры Азербайджана, определены составные элементы культуры азербайджанского народа, кратко прослежена история эволюции азербайджанской культуры до VII столетия;
- 2) определены главные этапы эволюции средневековой культуры Азербайджана после VII века;
- 3) рассмотрены и анализированы социально-экономические, политические, религиозно-идеологические факторы, существенно повлиявшие на культурную жизнь средневекового Азербайджана на каждом этапе её развития;
- 4) определены существенные, значительные особенности развития литературы, литературного языка, просвещения, философии, науки, миниатюрной живописи, каллиграфии, музыки, архитектуры, фольклора, декоративно-прикладного искусства Азербайджана исследуемого исторического периода, роль и место этих элементов культуры в средневековом азербайджанском обществе;
- 5) дан критический анализ проблем Возрождения (Ренессанса), Восточного Ренессанса, азербайджанского Ренессанса, «евроцентризма» и «востокоцентризма»;
- 6) предпринята попытка определения основных этапов этногенетической эволюции азербайджанского народа.

Процесс эволюции средневековой азербайджанской культуры не знал этнических и политических границ. В течение столетий Азербайджан был центром многих государств-империй и именно это обстоятельство способствовало развитию, влиянию культуры азербайджанского народа на огромном пространстве Ближнего и Среднего Востока. Средневековый Азербайджан был объектом и активным субъектом в глобальном, региональном процессе взаимовлияния культур. В течение средневековья азербайджанский народ создал оригинальные, неповторимые образцы восточной, исламской и тюркской культуры, вошедшие в сокровищницу культуры человечества.

Процесс эволюции азербайджанской культуры рассматривается в монографии с первых десятилетий VII века, т.е. с момента арабских завоеваний, исламизации многих народов (в том числе азербайджанского народа) Ближнего и Среднего Востока. Исламизация населения Азербайджана, вовлечение его в мусульманскую культурно-историческую систему, развитие народа в течение длительного времени в пределах единого государства (Арабского халифата, а впоследствии государств. Саджидов, Саларидов, Шеддадидов, Раввадидов, Ширваншахов, Атабеков-Эльденизидов, Хулагуидов-Эльханидов, Джелаиридов, государств Каракоюнлу и Аккоюнлу, государства Сефевидов) были существенными

факторами, содействовавшими его этнической и культурной консолидации. Азербайджанский народ стал активным субъектом в процессе создания, формирования и развития «мусульманской культуры». Бахманъяр аль-Азербайджани, Афзаладдин Хагани Ширвани, Низами Гянджеви, Абубекр Аджеми-Нахчивани, Сафиаддин Урмави, Насираддин Туси, Шамс Тебризи, Абдулкадир Мараги, Фазлуллах Найми, Имадеддин Насими, Махмуд Шабустари, Мухаммед Физули, Шах Исмаил Хатаи, Саиб Тебризи и многие другие представители азербайджанской литературы, искусства и науки прославили свою страну и обогатили сокровищницу мировой культуры своими творениями. Архитектура и миниатюрная живопись, каллиграфия, декоративно-прикладное искусство, фольклор, музыка Азербайджана исследуемого исторического периода занимали ведущие позиции в системе культуры Ближнего и Среднего Востока.

С конца XV столетия начался новый этап обновления системы культурных ценностей азербайджанского народа. Азербайджанское государство Сефевидов, возникшее в 1501-ом году, в течение всего XVI столетия обеспечило успешное развитие культуры народа. Автор монографии, исследовав основные направления и особенности развития культуры Азербайджана, пришёл к такому выводу, что XVI век был качественно новым этапом в этногенетической и культурной эволюции азербайджанского народа, этапом Возрождения (Ренессанса) собственных (тюркских), античных культурных ценностей этноса в новых исторических условиях. Азербайджанское Возрождение было составной частью более глобального культурно-исторического процесса - общетюркского Ренессанса (Возрождения). Оригинальные образцы литературы, миниатюрной живописи, декоративно-прикладного искусства, науки, фольклора XVI столетия неопровержимо доказывают эту историческую истину. Особенно важным фактом культурной жизни Азербайджана XVI века было резкое повышение роли тюркского языка в пределах и за пределами Сефевидской империи, площадь которой превышала временами 2 миллиона квадратных километров.

С конца XVI века Азербайджан под воздействием объективных причин утратил ведущие позиции в социально-экономической, политической системе Сефевидского государства. Страна снова превратилась в арену османо-сефевидских войн. Возвращение в 30-х годах XVII столетия территорий Азербайджана, завоеванных к концу XVI века османами, в состав государства Сефевидов, мало содействовало развитию культуры народа. XVIII век примечателен в истории Азербайджана политической раздробленностью и это обстоятельство оказало негативное влияние на культурную жизнь страны. Кратковременное правление Надир шаха Афшара (1736-1747) не было в силах приостановить объективный процесс распада огромного, но ослабевшего государства. Ослабевший, раздробленный в

политическом отношении Азербайджан с первых десятилетий XVIII столетия превратился в объект «ползучей» агрессии Российской империи. Но многовековая история эволюции культуры Азербайджана, богатый культурный потенциал народа были мощными основами, обеспечившими успешное развитие культуры народа и в новом (XIX) столетии.

CULTURE OF AZERBAIJAN IN MIDDLE AGES

RESUME

In the beginning XXI century the Azerbaijan society, a historical science of Azerbaijan again appeared before necessity of solution of some significant, acute problems. Necessity of creation of the uniform, stable, objective concept of a history of Azerbaijan corresponding and reflecting historical realities is especially actual for our country which have won political independence in the beginning of the 90s years of the last century. But creation of this concept is impossible without the complex, profound research of a history of culture (in particular medieval culture) of the Azerbaijan people. The given monograph is an essential step in this direction of researches in the Azerbaijan historical science.

For the first time in the Azerbaijan historiography the main object of research is the culture of Azerbaijan of all Middle Age the basic stages of its evolution, mainstreams and features of its development. The monograph consists of the introduction, six chapters, the conclusion, the list of the used sources and the literature. In the first chapter of the monograph the source base of research is opened the degree of a level of scrutiny of a theme in a historiography, in art criticism, in cultural science, in literary criticism, in philosophy is determined, evolution of the Azerbaijan culture of the properiod is briefly considered. In the next chapters of work in chronological and typological sequence the culture of Azerbaijan of the Middle Ages is investigated. Thus the social and economic, political, religious – ideological factors which have influenced on cultural life of the country and people at each historical stage of development are taken as much as possible into account.

During research below-mentioned scientific problems have been executed:

1) Methodological problems of the theory and history of culture of Azerbaijan are investigated, components of culture of Azerbaijani people are determined, the history of evolution of the Azerbaijan culture up to VII centuries is briefly tracked;

2) The main stages of evolution of medieval culture of Azerbaijan after VII century are determined;

3) Are considered and analyzed the socio-economic, political, religious - ideological factors which have essentially influenced on cultural life of medieval Azerbaijan at each stage of its development;

4) Essential, significant features of development of the literature, literary language, education, philosophy, science, tiny painting, calligraphy, music, architecture, folklore, arts and crafts of Azerbaijan of the researched historical period, a role and places of these elements of culture in a medieval Azerbaijan society are determined;

5) The critical analysis of problems of Renaissance, East Renaissance, the Azerbaijan Renaissance, “eurocentrism” and “eastcentrism” is given;

6) Attempt of definition of the basic stages of ethnogenetic evolution of Azerbaijani people is undertaken.

Process of evolution of medieval Azerbaijan culture did not know ethnic and political borders. Within centuries Azerbaijan was the center of many state - empires and this circumstance promoted development, influence of culture of Azerbaijan people on huge space of near and the Middle East. Medieval Azerbaijan was the object and the active subject in global, regional processes of interference of cultures. During the Middle Ages the Azerbaijani people has created the original, unique samples of eastern, Islamic and Turkic culture including in pearls of culture of mankind.

Process of evolution of the Azerbaijan culture is considered in the monograph from the first decades of the VII century, i.e. from the moment of the Arabian gains, Islamization of many peoples (including the Azerbaijan people) of near and Middle East. Islamization the population of Azerbaijan, involving in Muslim cultural - historical system, development of people for a long time within the limits of the uniform state (Arabian Caliphate, and subsequently the states of Saji, Salari, Shaddadi, Ravvadi, Shirvanshah, Atabey-Eldanisi, Hulaku-Elkhani, Jalairi, the states the Garagoyunlu and Aghgoyunlu, the states Sefevidov) were the essential factors assisting ethnic and cultural consolidation. Azerbaijan people became the active subject during the creation, formation and development of “Muslim culture”. Baxmaniar al-Azerbaijani, Afzalladdin Khagani Shirvani, Nizami Ganjavi, Abybahr Ajami Nakhchivani, Safiaddin Urmavi, Nasiraddin Tusi, Shams Tabriz, Abdulgadir Maragai, Fazlullah Naimi, Imadaddin Nasimi, Mahmud Shabustari, Mohammed Fizuli, Check Shah Ismail Khatai, Sahib Tabrizi and many other representatives of the Azerbaijan literature, art and a science have glorified the country and with the creations have enriched pearls of world culture. The architecture and tiny painting, a calligraphy, arts and crafts, folklore, music of Azerbaijan of the researched historical period took leading positions in the system of culture of the Near and Middle East.

From the end of the XV of century began a new stage of updating of system a cultural value of the Azerbaijani people. The Azerbaijan state of Sefevid which has arisen in the year 1501 during all XVI century has provided a successful development of culture of the people. The author of the monograph, having investigated the basic directions and features of development of culture of Azerbaijan, has come to such a conclusion, that the XVI century was qualitatively new stage in ethno genetic and cultural evolution of Azerbaijan people, a stage of Renaissance own (Turkic), antique a cultural value of ethos in new historical conditions. The Azerbaijan Revival was a component of more global cultural - historical process - all Turkic of the Renaissance (Revival). Original samples of the literature, tiny painting, arts and crafts, a science, folklore of the XVI century are incontestable proves for this historical true. Especially important fact of a cultural life of Azerbaijan of the XVI a century was a sharp increase of role of Turkic language in limits and outside Sefevid empire which area exceeded from time to time to 2 million square kilometers.

From the end of the XVI a century Azerbaijan under influence of the objective reasons has lost leading positions in social and economic, political system of the state Sefevid. The country has again turned to arena Ottoman-Sefevid wars. Returning in 30th years of XVII century of territories of Azerbaijan

won by end XVI of a century by Ottoman turks, in structure of the state Sefevidov, promoted development of culture of people a little. XVIII the century is remarkable in a history of Azerbaijan political dissociation and this circumstance rendered negative influence on a cultural life of the country. Short-term rule of Nadir shah Afshar (1736-1747) was not able to suspend objective process of disintegration of the huge, but the weakened state. Weakened, shattered in political aspects Azerbaijan since the first decades of XVIII century has turned to object of “creeping” aggression of Russian empire. But the centuries-old history of evolution of culture of Azerbaijan, rich cultural potential of people were the powerful bases which have provided successful development of culture of people in new (XIX) century too.

Redaktor: Gülər Mehdiyeva
Texniki redaktor: Abdulla Ələkbərov
Kompyuterçi-dizaynerlər: Səbinə Məmmədova,
Aqil Əmrahov, Elmar Məhərrəmov
Kompyuter yığımı: Nailə Məmmədova,
Ruqiyyə Talibova, Pərvanə Məmmədova
Korrektor: Sevinc Hacıyeva

Çapa imzalanmışdır 24.10.08. Kağız formatı $60 \times 84^{1/16}$.
Fiziki çap vərəqi 28,0. Sifariş 45.
Tiraj 500.

“Aspoliqraf” Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC
Bakı, AZ 1052, F. Xoyski küç., 121^A

Xeyirbəy Sabir oğlu Qasimov

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Bakı, “Aspoliqraf”, 2008.